

Мудрак

Історія держави і права зарубіжних країн.

1.1. Предмет і завдання курсу історії держави і права зарубіжних країн

Історія держави і права, дотримуючись принципу хронології, вивчає структуру, компетенцію, функції органів держави, а також розвиток головних галузей права. Ця дисципліна вивчає право як єдине ціле, державно-правові інститути і правове становище населення у конкретних умовах окремих держав. У літературі є й інші визначення історії держави і права як науки та навчальної дисципліни.

У цьому курсі розглядаються організація влади, державний устрій і становище в ньому особистості, а також первісні основи юриспруденції деяких держав давнини; прослідковується зв'язок права з іншими соціальними нормами, їх вплив на юридичний побут давніх цивілізацій. Знання політичних систем, законів минулого підносить правову культуру, розвиває правосвідомість, дає можливість краще зрозуміти значення державно-правових інститутів у житті суспільства. Таким чином, завданням курсу історії держави і права зарубіжних країн є:

- загальна підготовка студентів у питаннях держави і права, вироблення в них особливого юридичного мислення, необхідного для засвоєння та застосування права;
- створення необхідних передумов для найкращого засвоєння таких дисциплін, як теорія держави і права, історія політичних вчень, державне та міжнародне право, а також інших юридичних дисциплін, включаючи цивільне, кримінальне право і процес;
- сприяння формуванню наукового підходу до процесів, які відбуваються в іншій країні і в усьому світі;
- розвиток вміння вірно і гуманно оцінювати поведінку людей, які за своїм волевиявленням або випадково стали об'єктом чи суб'єктом державно-правової діяльності.

Важливість вивчення історії держави і права прослідковується в працях відомого польського історика права академіка Ю. Бардаха, який справедливо критикував тих студентів, які, вступивши на юридичні факультети з причин "легкості навчання" ігнорують історію держави і права, вимагаючи викладання тільки спеціальних юридичних предметів. Ці студенти не турбуються про свою культуру, їх мало хвилює те, що історія держави і права не тільки не відділена від позитивного права, але є найкращою передумовою його засвоєння і розуміння.

1.2. Значення історії держави і права як науки та її місце в системі юридичних дисциплін

Історія як наука виникає на початку цивілізації, щоб стати незмінним супутником людини, її вчителем, вихователем. Уже стародавні автори намагались не тільки описати відомі їм факти історії, але і пояснити їх. Разом з тим історія ставала засобом боротьби класів і партій.

Історичне знання досягло великих успіхів протягом XVIII, і особливо XIX століть. Завдяки працям вчених-істориків ми дізнались про стародавні цивілізації Сходу, Греції і Риму, про велич Київської Русі.

Місце історії держави і права в системі юридичних дисциплін в основному визначають реалії об'єкта дослідження. Вона визначає різноманітність першопричин виникнення і розвитку держави і права. При цьому особливе значення на-дається зміні організаційно-виробничої структури суспільства. Стан суспільства значно ускладнюється в період розкладу первіснообщинного ладу, коли виникає загроза його послаб-лення, розпаду і навіть загибелі. У зв'язку з цим виникає не-обхідність в особливій, регулюючій силі, яка стоїть над суспільством, забезпечує його життєздатність і цілісність. Цією силою стала держава. У міру поглиблення соціального роз-шарування населення механізм держави все більше контролюється верхівкою суспільства, яка ставить його на службу в першу чергу власним інтересам. Надалі необхідність держави і права обумовлюється всією сукупністю причин найрізнома-нітнішого, перш за все, загальнонаціонального характеру. Навіть у країнах, де державна влада особливо інтенсивно ви-користовувалась чи використовується з вузькокласовою, ін-коли клановою метою, держава, як і основна частина права, зберігає і суспільне призначення: захист від стихійних лих, епідемій, боротьба з кримінальною злочинністю, оборона держави та інші заходи, що відповідають інтересам більшості.

Загальні закономірності розвитку держави і права в кожній країні проявляються неоднозначно. Відповідно "логічний", тобто загальна закономірність розвитку, та "історичний" вияв цієї закономірності в усій складності приватних модифікацій протягом дуже тривалого історичного часу повністю не співпадають.

Фактично це і визначає взаємозв'язок історії держави і права з теорією держави і права.

Таким чином, історія держави і права досліджує державно-правовий процес у часі і просторі та виявляє конкретно-історичні закономірності, тобто "історичний". Теорія держави і права, спираючись на наукові результати історико-юридичних досліджень, формулює, відкриває найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, тобто "логічний". Таким чином, науково об-ґрунтоване розкриття суті державно-правового процесу пе-редбачає тісну взаємодію цих наук.

Це повною мірою стосується і взаємозв'язку історії держави і права з історією політичних та правових вчень, яка вивчає виникнення і розвиток, соціальну ефективність державних та правових вчень в їх історичній конкретності і хроно-логічній послідовності.

Отже, історія держави і права разом з теорією держави і права та історією політичних і правових вчень утворюють групу так званих теоретико-історичних наук, які є теоретич-ною основою галузевих юридичних наук.

1.3. Періодизація історії держави і права зарубіжних країн

Історія держави і права зарубіжних країн хронологічно вивчає історію державно-правових інститутів окремих держав у рамках чотирьох основних періодів: історії держави і права Стародавнього світу, історії держави і права в епоху Середньовіччя, історії держави і права Нового часу, історії держави і права Новітнього часу. Ця періодизація відповідає чотирьом основним епохам розвитку світової цивілізації, найважливішою частиною якої є держава і право.

Кожна з даних епох характеризується складністю і неоднозначністю соціально-економічних і державно-правових процесів. Так, у часи Стародавнього світу поряд з рабовласницькими Грецією і Римом існували країни з іншим способом виробництва, що в науці називаються "азіатським". Це ряд країн Стародавнього Сходу. У багатьох регіонах світу панував первіснообщинний лад. Лише подальший розвиток історії показав, що "азіатський спосіб виробництва" виявився дуже застійним щодо більш динамічного ладу країн Середземно-мор'я. У підсумку провідною тенденцією розвитку Стародавнього світу (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.) стало становлення і розвиток рабовласницького суспільства, для Середніх віків (V – XVII – XVIII ст.) – феодального суспільства, для нового часу (XVII – XVIII – кінець XIX ст.) – буржуазного суспільства. Новітній час (XX ст.) – це початковий етап сучасної епохи з недостатньо чіткою основною магістральною лінією, але вже відзначеною соціалістичними революціями, появою соціалістичної державності, падінням колоніальних імперій, структурною трансформацією "західного суспільства".

У межах кожного з цих періодів і у даному курсі розглядається історія держави і права окремих країн.

1.4. Виникнення держави і права

Первісна історія має три основні етапи розвитку общини як форми організації людей – праобщину (первісне людське стадо), родову та проселянську общину.

Уже в період існування первісного стада, коли тільки формувалася цілеспрямована діяльність з використанням відповідних засобів праці, завершувався біологічний розвиток людини, виникали перше примітивне житло та знаряддя праці, люди об'єднувалися в досить сталі колективи. Незначним за своєю чисельністю (20–30 чоловік та декілька десятків дітей і підлітків) праобщинам була властива наявність основ соціальної організованості, яка базувалася на владі вожака, мала безпосередній характер, існувала у вигляді візуального чи звукового спілкування, відображала спільність інтересів первісних людей.

Більш чи менш упорядкована форма соціальної організації виникла за добу родової общини. В її основі були колективізм у виробництві та споживанні, загальна власність і зрівняльний розподіл засобів до життя. В умовах, коли єдиною формою усвідомлення соціальних зв'язків було відображення у свідомості людей спільності інтересів у вигляді родинних зв'язків, провідну роль у піклуванні про сім'ю та веденні господарства відігравали жінки. При безладді статевого спілкування відносини

спорідненості договірно могли бути відомі лише за кожною жіночою лінією, родова община існувала як материнський рід, пов'язаний спільним походженням за ма-тір'ю. Об'єднання родів у племена здійснювалося на основі шлюбних зв'язків внаслідок заборони їх усередині роду. Спільною власністю роду була земля – головний засіб для полювання, збирання врожаю, виготовлення примітивних знарядь праці тощо. Низька ефективність виробництва забезпечувала лише необхідні життєві потреби на основі зрівняльного розподілу в інтересах усіх членів роду незалежно від участі у спільній трудовій діяльності, але за індивідуальними потребами.

Ці обставини обумовили і відповідну організацію влади – первісне народовладдя. Суспільні справи вирішувалися волевиявленням усіх дорослих членів роду на їх зібраннях. Роди очолювалися старійшинами – найбільш поважними і досвідченими людьми. Усі були рівними, ніхто не мав привілеїв. Старійшини, поряд з іншими членами роду, брали участь у спільній трудовій діяльності. Їх влада засновувалася на особистому авторитеті, інтелектуальних та емоційних чеснотах, добровільному виконанні їх рішень іншими членами роду. Важливим є те, що влада старійшин спрямовувалася на забезпечення інтересів роду, була конкретним та повсякденним втіленням його волі і тому могла підтримуватися реальними діями членів роду. Ця влада поєднувалася з родовою общиною, не відокремлювалася від неї, уособлювала господарську, військову і наглядову (за виконанням звичаїв) функції. У разі порушення звичаїв, суспільний примус застосовувався у вигляді лайки, фізичного покарання, вигнання з роду. Міра покарання визначалася старійшинами і виконувалася ними чи сородичами.

З розвитком родових общин змінювалася й організація влади, переважно в напрямі ієрархізації органів влади. Замість зібрань усіх членів роду все частіше проводилися збори тільки чоловіків. Велике значення надавалося єдності суджень, а не рішенням більшості. Запроваджується принцип представництва: голови господарств входять у родові общинні ради, а їх голови – у ради фратрій і племен. Кожному рівню влади властива своя сфера компетенції, коло питань, що ним вирішується. Орган вищого рівня мав певні повноваження щодо нижчого. Відбувається поділ влади на світську, військову, релігійну.

Поряд зі старійшинами, військовими вождями, жерцями з'являються інші лідери – так звані “великі люди”. Це чоловіки, які за рахунок своїх особистих якостей та багатства, що почало з'являтися внаслідок виникнення надлишкового продукту, набували авторитету серед сородичів, користувалися їх підтримкою. Багатство, знання та вміння передаються прямим нащадкам, які також, здебільшого, стають багатими.

Держава є формою організації суспільного життя, системою соціального управління, що забезпечує цілісність суспільства, його нормальне, стабільне функціонування. Тому її виникнення обумовлено відповідними потребами у зміні його станів, у першу чергу, ускладненням власне соціального життя, якісний стрибок якого виявив неспроможність

“первинної демократії” у нових умовах ефективно виявляти, забезпечувати та охороняти загальні інтереси.

Виявлення причин виникнення держави багато в чому залежить від того, який соціальний інститут тлумачать як державність, його сутність та призначення. Необхідність виникнення держави, здебільшого пов’язується із виникненням у суспільстві нерівності серед його членів, диференціацією на певні соціальні верстви (класи, стани), зміною форми і характеру зв’язків між ними та суспільством, якісними змінами у суспільному виробництві, свідомості людей тощо. Майже кожна з наведених причин має підхід до державоутворення – класовий, теологічний, патріархальний, договірний, психологічний, насильницький. Наприклад, при класовому розумінні сутності держави як знаряддя класового пригноблення основну причину її виникнення вбачають у поділі суспільства на антагоністичні класи, потребі пануючого класу зберегти і закріпити своє становище придушенням боротьби пригноблених класів за визволення від експлуатації. Разом з цим, історія людства має факти виникнення держави у суспільствах, в яких ще не існували класово-антагоністичні протиріччя (стародавньоіндійські, Київська та Новгородська у ранній період їх розвитку, перші держави-міста Дворіччя, китайські держави Шань-Інь і Західне Чжоу, держави майя, інків, ацтеків тощо).

У кожному окремому суспільстві виникнення держави обумовлювалося своєрідним "набором" цих причин, у свою чергу, залежних від особливостей існування попереднього стану суспільства (географічних, кліматичних, етнічних, виробничих та ін.). Крім того, виникнення і формування держави – це суспільний процес, який має власну історію та відповідні стадії становлення. З цієї точки зору доцільно розрізняти типовий і нетиповий державоутворення, розглядати виникнення держави і соціальне розшарування суспільства на верстви (класи, стани) як тривалі, суперечливі та взаємозумовлені процеси.

Виникнення держави обумовлено потребою суспільства зберегти свою цілісність під час розшарування на нерівні за своїм соціальним становищем верстви, у здійсненні ефективного соціального управління за умов збільшення населення, заміни безпосередніх родоплемінних зв’язків на опосередковані продуктами виробництва, що є проявом ускладнення суспільного життя. Усі ці та інші зміни в розвитку суспільства призводять до необхідності у поділі суспільної праці на матеріальну та ідеологічну, а також остаточного відокремлення зі сфери матеріального виробництва прошарку населення, який за своїми якостями та здібностями міг би адекватно осмислити закономірності розвитку суспільства, збереження його цілісності та нормальних умов функціонування. Етап поділу суспільної праці призводить до розшарування суспільства на два угруповання, різних за джерелом виникнення, функціями, закономірностями розвитку. Дійсно, угруповання членів суспільства, що були зайняті безпосередньо у матеріальному виробництві, виникали та об’єднувалися на основі єдності

ма-теріально-виробничих і соціальних інтересів, а ті, що займа-лися управлінням, - соціальних і політико-управлінських.

Подальше збільшення населення, розвиток продуктив-них сил, утворення спільності більш високого порядку, ніж община, та обумовлене цими процесами зростання конфлікт-них ситуацій призводять до того, що охоронна діяльність із безпосередньо суспільної трансформується у професійну. Для виконання охоронних функцій в общинах і племенах утворю-валися відповідні посади, що й було первинною формою державної влади.

Завершення розпаду влади родового ладу і утворення власної держави пов'язано з установленням публічної влади, що є суттєвою ознакою. Якщо армія і флот як первинна фор-ма публічної влади існували у вигляді озброєної сили паную-чого класу, що безпосередньо зливалася з ним, і тому проти-стояла тільки більшості населення, то створення поліції є наступним етапом відчуження держави від суспільства. Держава виступає вже як озброєна влада, що відокремлюється і стоїть не тільки над більшістю населення, але й над кожним окре-мим членом пануючого класу. Публічна влада не зливається повністю з державою – це особливим чином організована влада фізичного примусу у вигляді армії, флоту, поліції, в'яз-ниць тощо.

Особливості місця і ролі публічної влади в державі ви-значають матеріальністю, що якісно відрізняє її від ідеологіч-ної сили держави, яку значною мірою формує чиновництво. Із виникненням писемності з'являється можливість втілення велінь і рішень чиновників у письмову форму, що робить можливим їх доведення до загального відома усіх членів сус-пільства.

Розвиток держави як самостійної ідеологічної сили сус-пільства призвів до відокремлення права у формі письмових законів від безпосередньо матеріального життя, перетворення звичаєвого права у загальнообов'язкове, здійснення якого за-безпечувалося методами фізичного та економічного примусу.

Розмаїття держав, що мали місце в історії розвитку люд-ства та існують нині, потребує їх певної упорядкованості, класифікації за загальними та особливими ознаками. Основ-ною класифікацією держав є їх поділ і об'єднання за типами, тобто сукупністю найбільш суттєвих ознак. За критерій істо-ричної типізації держав найчастіше береться поняття суспільно-економічної формації, яке включає сукупність усіх сус-пільних відносин у їх взаємозв'язку з домінуючим способом суспільного виробництва. Наукова класифікація історичних типів держав виходить з тих положень, що, по-перше, певним історичним етапам розвитку людства відповідають прита-манні тільки їм способи виробництва та характер виробничих відносин; по-друге, економічний лад обумовлює всі інші сус-пільні відносини і разом з ними утворює історичний тип сус-пільства; по-третє, кожному історичному типу суспільства властивий тільки свій тип державної організації. Історичний тип держави – це сукупність найбільш суттєвих ознак, влас-тивих державам, що існували на певних етапах історії людства.

Згідно з класифікацією суспільно-економічних формацій усі держави в історичному контексті поділяються на держави рабовласницького, феодального, буржуазного та сучасного типів.

Рабовласницький – це перший в історії людства тип держави, який не мав загального поширення і був перехідним. Це обумовлює наявність у рабовласницькому суспільстві залишків устрою влади первіснообщинного ладу, але домінуючою в ньому – тенденція до державної організації суспільства. Рабовласницький тип держави характеризується тим, що його економічну основу становила приватна власність і на такий засіб виробництва, як раб. Членами держави визнавалася меншість населення – передусім рабовласники та деякі представники інших прошарків (селяни-общинники, ремісники, торгові люди).

2.1. Виникнення держави та її розвиток

В Єгипті раніше ніж в інших країнах утворилось класове рабовласницьке суспільство і вперше в світі виникла держава. Точних даних, коли це відбулося, немає, але близько III тис. до н.е. держава в Єгипті вже існувала.

До її утворення населення Єгипту проживало окремими громадами. Громади об'єднувались в області (номи). На рубежі IV-III тис. до н.е. в Єгипті існувало 40 номів, на чолі яких стояли правителі – номархи. Номархи намагались по-ширити свою владу на всю країну, ведучи постійні війни зі своїми сусідами. Близько III тис. до н.е. відбулося об'єднання номів.

Спочатку номи об'єдналися в дві самостійні держави: Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. У період Раннього царства (XXX-XXVIII ст. до н.е.) фараон Нармер (менес) об'єднує Верхній і Нижній Єгипет в єдину державу.

Історія стародавньої єгипетської держави поділяється на декілька періодів: Раннє, Стародавнє, Середнє, Нове і Пізнє царство.

Раннє царство (XXX – XXVII ст. до н. е.) [11]

Історія Раннього царства відома погано. Єгипетська держава цього періоду ще нагадує древній і доволі примітивний племінний союз. На чолі держави стояв цар, його оточував багатолюдний двір, що складався з великої кількості придворних. Період раннього царства характеризується формуванням державного апарату.

Одним із головних завдань держави цього періоду була організація зрошення в нільській долині.

Стародавнє царство (XXVIII – XXIV ст. до н. е.)

Період Стародавнього царства – це час виникнення в Єгипті першої централізованої рабовласницької держави. Але під кінець Стародавнього царства влада фараонів почала слабнути, посилювалась влада номархів. Стародавнє царство розпадається.

Середнє царство (кінець III тис. до н.е. – 1600 р. до н.е.)

Початок Середнього царства характеризується майже необмеженою владою номархів. Фараони в період розквіту Середнього царства постійно намагались об'єднати державу і зміцнити центральну владу. Вони прагнули обмежити владу номархів, замінюючи старих, незалежних правителів облас-

тей новими, що підкорялись царській владі. Але протиріччя в єгипетському суспільстві призвели до послаблення держави, і Єгипет в 1600 р. до н.е. захоплюють азіатські племена гіксосів.

Нове царство (XVI – XII ст. до н.е.)

З поразки і вигнання гіксосів починається період Нового царства.

Внаслідок війн територія Єгипту збільшується, і він стає величезною державою. Багаточисельні війни сприяли розвитку рабства. Рабами володіли навіть люди з низьким суспільним становищем – пастухи, ремісники та ін.

Підвищується роль жерців, які стають майже незалежними від центральної влади.

У XII ст. до н.е. розпочинається занепад Нового царства, який триває до VIII ст. до н.е.

Пізнє царство (VII – VI ст. до н.е.)

Історія Пізнього царства починається в VII ст. до н.е. і продовжується до 525 р. до н.е. У цей час ще сильніше проявився поділ суспільства на вільних і рабів.

Привілейованим станом, поряд із жерцями, стають воїни. Військову опору фараонів складали іноземні найманці.

У 525 р. до н.е. війська перського царя Камбіза у битві під Пелузіумі розбили єгипетські війська і завоювали Єгипет.

2.2. Суспільний устрій та його еволюція

Давні єгиптяни називали свою країну Кемі. Письмові знаки єгиптян покладено в основу фінікійського алфавіту, що дав початок азбуці греків і римлян. Єгипетські вчені розробили основи багатьох наук: астрономії, медицини, геометрії, механіки, архітектури.

Рабовласницький устрій у господарському житті Єгипту мав більше значення, ніж в інших стародавньосхідних деспотіях. Раби працювали в царських і храмових господарствах, маєтках великих чиновників, були домашньою челяддю.

Панівним класом стародавньоєгипетського суспільства були рабовласницька знать і жерці. Становище знатної людини визначалось трьома умовами: давністю роду, величиною землеволодіння, посадою, яку вона займала.

У кінці Стародавнього царства, скориставшись послабленням центральної влади, аристократія, особливо провінційна (номова), встановлює майже повну незалежність. Власники провінційних землеволодінь звільняються від виконання робіт на користь держави. Особливо це стосувалось провінційних правителів – номархів. Це стало однією з причин розпаду Стародавнього царства.

У період Стародавнього царства, незважаючи на значне посилення централізації, номова аристократія зберігає та зміцнює привілеї. Свої володіння вони називають батьківськими, тобто спадковими, і, таким чином, незалежними від волі держави.

Спадковими стають також титули і посади, які займали предки (особливо посада номарха).

У період Нового царства положення аристократії змінюється: вона змушена була примиритись з деспотичним пануванням фараона і його адміністрації з однієї сторони, і з висуванням жерців – з іншої. Становище жерців у період Нового царства заслуговує на особливу увагу. Храми і жерці стають власниками величезних багатств – землі і коштовностей. Жрецьке звання стає спадковим у певних сім'ях. Призначення на церковні посади стало проводитись незалежно від уряду.

У період Пізнього царства привілейованим станом, поряд із жерцями, стали воїни.

З XIV ст. до н.е. в Єгипті соціальне становище вільних осіб визначалось родом занять. Такий поділ мав ознаки кас-тової системи. Жерці, лікарі належали до вищої касты. Вони відрізнялися від інших зовнішнім виглядом. Жерці не носили головних уборів, голили голову, використовували косметику. Знать наслідувала їх приклад.

Воїни-ополченці, які отримували за службу земельні наділи, також об'єднувались в окрему касту. Свої касты мали кондитери, птахолови. У касті знедолених перебували ті, хто займався бальзамуванням трупів, виготовленням мумій. “Злодій у законі” також мав офіційне право бути членом своєї касты – злодійської корпорації, але за умови, якщо він сплачував по-даток.

Основна маса сільського населення була вільною, проживала в селах і представляла собою сільську громаду.

Сільська громада виникає разом із розпадом роду. Від родових порядків у громаді зберігається колективна власність на землю: купувати, продавати, міняти її можна тільки за згодою всіх членів громади.

Кожна сім'я володіла земельним наділом спочатку тим-часово, а потім постійно. У спільному користуванні залиша-лись вільні землі, ліси, луки. Управління громадою здійсню-валось загальними зборами, радою, старійшиною.

За своїм характером сільська громада - це перехідна форма від колективної власності на землю до індивідуального господарства. Але в умовах Стародавнього Сходу сільська громада збереглась і після того, як виникло класове суспільство. Це пояснювалось тим, що землеробство було можливим тільки за умови зрошування земель. При наявних знаряддях праці спорудження і підтримка в належному стані зрошуваних систем була під силу тільки великим колективам. Колективним було як спорудження, так і використання каналів. У цьому головна причина того, що сільська громада не загинула, що, не змінюючись, зберігалась протягом тисячоліть.

Більша частина членів громади володіла невеликими наділами. Вони часто розорявались і втрачали наділи, потрапляючи в залежність.

В епоху Нового царства більша частина єгипетських селян працювала на державних і храмових землях. Питання зрошення вирішував центральний уряд. Більшу частину вро-жаю у селян забирали. З розповсюдженням системи примусової праці все більше стирається різниця в становищі рабів і вільних працівників. Як і вільні селяни, маси рабів працюва-ли в державних

господарствах, іноді раби наділялись землею. Основну масу рабів постачали війни, але чимало їх вийшло з числа розорених селян.

2.3. Державний лад, суд, збройні сили

В усі періоди історії Стародавнього Єгипту вся влада зосереджувалась у руках фараона (30 династій – близько 200 фараонів).

Релігія, яка була в Стародавньому Єгипті державною, тобто загальнообов'язковою, відносила його до богів. Як ке-рівник культу, “син бога” фараон вважався посередником між землею і небесами: жерці виконували свої обов'язки за його дорученням.

Успадкування престолу відбувалось у межах однієї і тієї ж правлячої династії (від батька до старшого сина).

Законним вважався тільки той фараон, який народився від шлюбу між принцом і принцесою правлячої династії. Тому цариці майже завжди були рідними сестрами своїх чоловіків.

Влада фараона була необмеженою і здійснювалась через чиновників.

Центральне управління країною здійснював візир (араб-ська назва, стародавньоєгипетська – джаті). Один із візирів Стародавнього царства визначав свої обов'язки: “видавати закони, розмежовувати земельні наділи, вершити суд і здійснювати вищі поліцейські функції”. Особливо наголошується на тому, що візир був головою шести судових палат.

Отже, в руках візира зосереджувалась уся повнота влади.

Крім візира, джерела називають головним скарбником (“завідуючий всім, що дає небо, земля і повітря”); начальника робіт, обов'язком якого був нагляд за зрошувальними системами, завідуючого “будинком зброї”.

Головному скарбникові підкорялись два скарбники царя, які завідували каменоломнями та мідними рудниками. Вони виконували також функції військового і морського міністрів.

Існував розгалужений бюрократичний чиновницький апарат, що вів облік усього державного господарства, стягував податі, управляв царськими угіддями і складами, завідував поліцією та судом.

В Єгипті була встановлена чітка ієрархія чиновників та порядок проходження служби, позачергове проходження ступенів, присвоєння звань і титулів, пов'язане з нагородженням землею та селянами, прийоми і доповіді, спеціальний одяг (форма). Особливі інструкції встановлювали правила користування секретними документами, правила прикладання печатки, встановлювали відповідальність за розголошення державної таємниці, визначали строки розгляду скарг.

Особливе місце в системі державного механізму займали жерці. Їх функції не обмежувались релігійними справами. Вони проповідували святість, вічність влади фараона. Будь-який протест проти деспотизму влади розцінювався як тяжкий проступок проти релігії.

Крім того, значення жерців збільшувалось у зв'язку з тим, що вони вміли лікувати, будувати складні архітектурні споруди, розраховувати площі земельних наділів.

Жерці були опорою царської влади, але це не заважало їм при нагоді фактично відтіснити фараона від влади.

Підготовка чиновників здійснювалась у навчальних закладах. Приймались туди діти аристократів, вищої знаті, чиновництва.

Учні проходили випробувальний термін, прийняті на навчання знаходились на утриманні держави. Такі навчальні центри були в Геліополі, Мемфісі.

За Рамзеса II найпрестижніший навчальний заклад – Бу-динок Сеті – знаходився у Фівах. Тут навчали майбутніх жерців, суддів, писарів. Обліковців і бухгалтерів готували в школі при царській скарбниці. В інших навчальних закладах викладали астрологію, математику, філологію, хірургію, зцілення. Стародавньоєгипетські студенти залучались до наукових досліджень. Доступ до наукових знань носив кастовий характер. Вони були надбанням жерців.

Чиновники і жерці належали до касты знаті. Вони звільнялися від державних повинностей.

Як бачимо, діяльність жерців була тісно пов'язана з іншими частинами державного механізму. Тісний союз релігії і держави в Стародавньому Єгипті був обумовлений самою природою рабовласницької тиранії.

Місцеве управління зосереджувалося в руках номарха і його чиновників. Становище номів у різний час було різним. У деякі періоди, як, наприклад, у період Середнього царства, кожен із номів був державою в мініатюрі на чолі з номархом, який зосереджував у своїх руках адміністративну і судову владу, а також верховне керівництво справами місцевого культу. Кожен ном мав свого особливого бога – покровителя, власне провінційне чиновництво, громадські роботи, податки, військо.

Головою судової влади (як і всього державного апарату) був фараон. Вищою судовою установою держави з часів Стародавнього царства були шість палат, головою яких був візир. У надзвичайних ситуаціях фараони призначали особливі судові колегії.

У період Нового царства судова влада здійснюється особливими колегіями - кенбетами: центральною, що складалась з 30 членів, окружними, міськими. Крім державних, були храмові суди.

Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Кримінальні, як і цивільні справи, порушувались за скаргою потерпілого, якому дозволялось підтримувати звинувачення. Він же мав вказувати і міру покарання.

Судочинство велось у письмовій формі. Своє рішення суддя не вмотивовував. Він просто мовчки прикладав до лоба особи, що виграла процес, зображення істини, яке він носив на шиї. Суддя вважався жерцем богині Істини, але це не заважало суддям брати взятки, що було звичайним явищем не тільки в суді, а й в інших державних установах.

Доказами у судовому процесі були: свідчення і клятва свідків, скаржника, огляд місця подій, тортури.

Військове відомство в Єгипті очолював начальник “бу-динку зброї”. Він підкорявся лише фараону. Армія складалась з ополченців, з часом її замінило постійне військо професіоналів. Воїни проживали в окремих поселеннях, мали земельні наділи, які під час військових походів обробляли раби. Гвардія фараона перебувала в привілейованому становищі, особливо в епоху Нового царства. Крім професіоналів, для військових експедицій за межами країни набирали ополченців. У період військових походів та експедицій армію очолював сам фараон. Допоміжну роль відігравала поліція, яка комплектувалася з полонених нубійців та лівійців. Місцеві правителі в особі номархів і головні збирачі податків мали свої поліцейські підрозділи. Поліцейські службовці були наглядачами під час громадських робіт, переслідували кримінальних злочинців, виконували обов’язки катів. Окрім охорони громадського порядку, військово-поліцейські частини допомагали владі стягувати податки, проводити мобілізацію населення на будівництво іригаційних споруд, пірамід, храмів. Армія була головним каральним органом під час придушення повстань.

Існував спеціальний підрозділ з охорони пірамід.

2.4. Основні риси права

Джерелом права в Стародавньому Єгипті спочатку був звичай. З розвитком держави активнішою стає законодавча діяльність фараонів. За легендою, перші закони в Єгипті були написані Менем, засновником першої династії фараонів. Є дані про інших фараонів, які складали зведені законоположення з різних галузей управління. Однак ці пам’ятки права не збереглися.

Право власності. В Єгипті існувало декілька видів земельних володінь – державні, храмові, приватні і общинні. Доволі рано виникло велике землеволодіння в особі храмових господарств і царських вельмож. Вони могли здійснювати різні угоди з землею (дарувати, продавати, передавати у спадщину). У селі розвиток приватної власності йшов дуже повільно. Стримуючим фактором тут виступала громада. Але є дані про те, що вже в період Стародавнього царства общинні землі переходять з рук у руки.

Рухоме майно – раби, робоча худоба, знаряддя праці набагато раніше стали приватною власністю і були предметом різних угод.

Зобов’язальне право. Стародавньоєгипетське право знало ряд договорів, серед яких: договір позики, найму, купівлі-продажу, оренди землі, схову, товариства.

Враховуючи особливу цінність землі, в Єгипті існував особливий порядок її переходу з рук у руки. Він передбачав здійснення трьох актів: перший полягав у досягненні згоди між продавцем та покупцем про предмет договору і проведення платежу; другий акт носив релігійний характер і полягав у дачі продавцем клятви, що підтверджувала договір; третій акт був введенням покупця у володіння, що вело до переходу права власності на землю. Поступово другий акт перестав здійснюватись.

Формалізм у розпорядженні нерухомою власністю – характерна риса юриспруденції багатьох країн Стародавнього Сходу.

Шлюбно-сімейне право. Шлюб оформлявся на підставі договору від імені чоловіка і дружини. Договір визначав правове становище майна, яке принесла дружина як посаг. Воно залишалось її власністю, допускалась і передача дружині всього майна сім'ї. В Єгипті доволі довго існували пережитки матріархату, що призводило до досить високого становища жінки в сім'ї. З часом, зі зміцненням прав чоловіка, він стає главою сім'ї, і жінка, незважаючи на її доволі високе становище, втрачає попередню рівноправність. Розлучення було можливе для обох сторін. Якщо розлучення починалося за ініціативою чоловіка, дружині поверталася частина посагу і частина майна, нажитого спільно. Дружині належала частина посагу й у тому випадку, якщо вона залишала чоловіка із власної волі.

Шлюби між кровними родичами заборонялися. Проте фараони могли одружуватися на своїх сестрах і навіть дочках. Один із суддів того часу сказав: “Жоден закон не дозволяє шлюби із сестрами, але закон дозволяє робити фараону все, що він хоче”.

Рамзес II за 67 років царювання мав 5 головних дружин і багато дружин рангом нижче. У нього було 162 сини.

Невірність чоловіка не каралася, йому дозволялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю. Дружина, яка обманювала свого чоловіка, спалювалася, зазначається в одному з давніх написів.

Одруження, величина посагу, народження дитини, смерть фіксувалися в “будинку життя” – центрі ділового життя, своєрідному університеті. Під час такого акту були присутні свідки.

Спадкове право. Єгипетське право знало спадкування за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом були як сини, так і дочки, які успадковували майно порівну. Заповіт могли скласти як чоловік, так і дружина.

Кримінальне право. Єгипетському праву було відомо доволі широке коло діянь, що визнавались злочинами. Найбільш тяжкими вважались посягання на державний і суспільний устрій (зрада, змова, повстання проти фараона, розголошення державної таємниці). У таких випадках, поряд із злочинцем, відповідальність несли і члени його сім'ї. Суворо карались злочини релігійного характеру (вбивство священних тварин, чаклунство).

Злочинами проти особи вважалось вбивство, особливо суворо каралось вбивство батьків, тяжким злочином вважалось відхилення від встановлених правил лікування у випадку смерті хворого.

Серед майнових злочинів джерела називають крадіжку, обмірювання, обважування.

До злочинів проти честі і гідності належала подружня невірність, зґвалтування. У випадку шлюбної зради дружині відрізали ніс, а її партнера кастрували. Така ж кара застосовувалась і до гвалтівника. Дуже розповсюдженим покаранням була смертна кара. Крім того, застосовувались і інші покарання: відрізання носа, побиття палицями, тюремне ув'язнення, повернення в рабство, грошові штрафи. Суворі покарання мали за мету устрашення.

Вид покарання залежав від суспільного становища зло-чинця і тяжкості скоєного.

За крадіжку храмового майна штраф стягувався у 100-кратному розмірі від вартості вкраденого. Звичайна крадіжка у жителів компенсувалась у 2-3-кратному розмірі. Потерпілий у місті міг звернутися до ватажка злочинської касты. У цьому випадку за повернення речі власник платив грабіжнику четверту частину її вартості.

3.1. Особливості виникнення і розвитку держави і права Месопотамії

Починаючи із сивої давнини, у нижній течії рік Тигр і Євфрат на півдні Месопотамії проживав народ, що називався шумери. Чи були шумери корінними жителями цього району, або, як про це говорять їх легенди, прийшли звдалеку, невідомо.

Уже в IV тисячолітті до н.е. Шумер переживає період переходу від первісного ладу до класового суспільства. Виді-ляється скотарство, ремесло відокремлюється від землеробства, починається обробка металів. У сім'ї та суспільстві стверджується панування чоловіка. Родова громада перероджується у територіальну (сільську).

Постійна потреба у регулюванні розливу великих річок, осушуванні затоплених і зрошуванні засушливих районів спричинило необхідність спорудження великої і складної іри-гаційної системи. Примітивна техніка вимагала використання праці великої кількості людей. Тому полонених, захоплених під час військових дій, перетворюють у рабів.

Отже, на руїнах родового ладу виникає класове суспільство, а разом з ним і держава.

Перші держави на території Месопотамії виникають на початку III тисячоліття до н.е. Господарськими, політичними і культурними центрами держав були міста, які об'єднували навколо себе сільські поселення. Відомі такі міста-держави, як Еріду, Ур, Ніппур, Умма, Урук, Лагаш. За формою прав-ління їх можна віднести до аристократичних республік. Між містами йшла конкуренція за панівне становище.

Глави міст-держав обиралися сходом, народними збора-ми громадян або радою старійшин, що свідчить про пережит-ки патріархально-родової демократії.

У фінансовому відомстві Стародавнього Шумеру все су-воро обліковувалось, фіксувалось, усі ділові документи після реєстрації зберігалися в архівах. Шумери раніше від інших народів запровадили десяткову і шістдесяткову систему облі-ку, застосовували дробі, розв'язували рівняння з двома неві-домими.

У Шумері були складені найдавніші закони і статuti.

Населення Шумеру складалося з багатой общинної знаті, вільних рівноправних общинників, рабів та інших залежних людей. У III тисячолітті до н.е. північну частину Месопотамії почали заселяти аккадці – вихідці із Стародавньої Сирії. Вони багато чого перейняли з культури шумерів.

У шумерських містах-державих проходила боротьба за владу над храмовим господарством між жрецько-родовою та світською служивою знаттю. Найвідомішим прикладом такої боротьби є події в Лагаші в 2370 р. до н.е. Тоді в місті загострилися стосунки між знаттю, з одного боку, і общинниками, ре-місниками – з іншого. Знать захоплювала землі храмів, общинників, здійснювала насилля й беззаконня, вводила нові податки. Народ під керівництвом Урукагіни повстав і пере-міг. Урукагіна обмежив владу чиновників, провів грошову реформу, повернув общинам і храмам раніше відібрану у них землю. Але правління Урукагіни було короткотривалим. Через шість років режим Урукагіни був ліквідований правителем сусіднього міста-держави Ентенною.

Процес становлення держав у Стародавній Месопотамії, як і в інших країнах Стародавнього Сходу, затягнувся на століття. Як і в Стародавньому Єгипті, правителі (енси і лугали) прагнули об'єднати країну. Така політика відповідала еконо-мічним інтересам, потребам створення єдиної іригаційної си-стеми, тому відігравала прогресивну роль.

Наприкінці XXIV ст. до н.е. Лугальзагеси, правитель Умми, а пізніше й Уруку, зумів очолити щось на зразок кон-федерації держав Месопотамії, але тільки як верховний жрець, а не монарх. Але це об'єднання виявилось коротким.

Саргон – перший з аккадських правителів – зумів об'єднати країну. Сепаратисти з числа номової знаті втратили ко-лишню могутність і вплив. Діяла єдина система водопоста-чання. Влада правителя обожнювалась, як і влада фараона у Стародавньому Єгипті.

У Месопотамії жило два народи – шумери й аккадці. Це позначилося на розвитку політичних подій. Імперія Саргона також існувала недовгий час. Зсередини її послаблювали повстання пригноблених мас. Країна була завойована племенами кутіїв, хоч і ненадовго.

Близько 2000 р. до н.е. Месопотамія була захоплена ко-чівниками – амореями.

3.2. Утворення Вавилонської держави

Коли близько 2000 р. до н. е. Месопотамія була захопле-на кочівниками - амореями одним з їх опорних пунктів став Вавилон, що був великим поселенням уже в останні століття існування Шумеру. Вигідне географічне положення забезпе-чило звеличення Вавилону. Він стає столицею невеликого царства. Перші п'ять вавилонських царів значно розширили свої володіння. Шостий цар Вавилону Хаммурапі створює могутню централізовану державу, перемігши в 1763 р до н.е. царя Ларси Рим-Сіна I . Територія держави включала не тіль-ки Шумер, але й увесь район від Перської затоки до Сирії.

Царювання Хаммурапі було ознаменоване успішними війнами, будівництвом, встановленням для всієї країни єди-ного культу (бога Мардука), введенням спільного зводу законів.

Імперія Хаммурапі протрималась близько двох століть. У 1595 р. до н.е. багате місто було захоплене і пограбоване хеттами, а у 1518 р. до н.е. – захоплене гірським племенем каситів.

Панування каситів ознаменоване політичним і культурним занепадом Вавилону, який продовжувався до 7 ст. до н.е., коли виникла могутня Ново-Вавилонська держава. Їй довелося вести вперту боротьбу проти Єгипту та Ассирії. У 605 р. до н.е. вавилонська армія під командуванням Навуходоносора II (605 – 562 рр. до н.е.) вщент розбила об'єднані єгипетсько-ассирійські війська. Проте у 538 р. до н.е. Вавилонська держава стала об'єктом нападу перських військ царя Кіра, і Ново-Вавилонське царство припинило своє існування. Вавилонія була ліквідована і приєднана до могутньої Перської держави.

3.3. Правове становище окремих груп населення. Особливості рабства

Законник Хаммурапі дає можливість уявити суспільну структуру, класовий характер стародавньовавилонської держави, правове становище населення. Суспільство складалося з двох основних класів: рабовласників і рабів. Невільниками були полонені, але було й боргове рабство, яке обмежувалося трьома роками.

До панівного стану (авілум) належали цар, його найближче оточення, верхівка знаті, жерці, воєначальники, там-кари та інші чиновники, старости, члени ради старійшин в общинах, начальники кварталів у містах.

Авілум – “син чоловіка” – повноправна людина, охороні його життя, здоров'я, захисту його майнових інтересів при-свячена значна частина законника.

До пригніченого класу належали раби, рядові общинники, мушкенуми. Останні – це бідняки, що перебували на службі в царя, держави, від яких вони отримували засоби виробництва і житло.

Мушкенум (“той, хто падає долілиць”) – вільна людина – мав деякі права, але тільки доти, поки перебував на державній службі і виконував свої обов'язки. Законник ставить мушкенума в принижене становище порівняно з авілумом у питаннях охорони життя, захисту майна. Авілум за тілесні ушкодження, завдані іншому авілуму, відповідав за ознакою таліона (рівне за рівне) (ст. 196; 197).

Проте якщо авілум виколов око мушкенуму або завдав інші тілесні ушкодження, то він піддавався тільки штрафу (ст. 198).

Закон охороняв майно мушкенума. Якщо авілум украв у мушкенума домашніх тварин, човен, то він платив компенсацію у 10-кратному розмірі. Якщо злодій не міг сплатити штраф, його страчували. Раб мушкенума прирівнювався за становищем до палацових рабів і міг брати шлюб з вільною. Діти від такого шлюбу були вільними (ст. 175).

Поле, будинок, сад “платника податку”, куди, ймовірно, входили й мушкенуми, заборонялося продавати. Подібні угоди скасовувались. Отже, закон, фіксуючи принижене становище мушкенума, одночасно гарантував захист його майна.

Найприниженіше становище мали раби (вардум). Вони поділялися на царських, общинних та приватновласницьких.

Раб мав невелике майно, міг ним розпоряджатися, але після його смерті воно ставало власністю господаря. Рабиню, яка народила своєму господарю дітей, після його смерті на-лежало відпустити на волю разом з дітьми, навіть якщо вони не були офіційно визнані батьком. У царстві стародавніх шу-мерів раб міг заперечувати своє рабське становище через суд. Однак програш у такій справі загрожував йому покаранням. У судовому порядку раб міг протестувати проти його прода-жу чи дарування іншій особі. У законах Хаммурапі вказівок на такі права вже немає.

Вільнонароджений вавилонянин не міг віддаватися у рабство, допускалося лише тимчасове перебування у борговій кабалі до 3-х років (ст. 117).

Рабів заборонялося тримати в ланцюгах. Кайдани і ший-ні колоди на рабів одягалися при їх перевезенні в інше місце або для продажу на ринок. Але, незважаючи на тяжке стано-вище рабів, не вони, а общинники-землероби становили ос-новну масу населення, яке сплачувало податки експлуатува-лося деспотичною державою.

Хаммурапі не вніс докорінних змін в організацію управ-ління сільськими общинами, які самостійно вирішували спра-ви із землекористування, зрошення, збору податей, забезпе-чення громадського порядку. Вони зберегли свої реліктові органи: народні збори, раду старійшин. Жителі кварталів та-кож скликали свої сходки. Рішення цих органів виконували старійшини общин, поселень, які мали судові та поліцейські повноваження. Наприклад, якщо грабіжник не був знайдений, то община поселення в особі старійшини повинна була від-шкодувати потерпілому його пропажу (ст. 23). Такий звичай існував ще за первіснообщинного ладу.

3.4. Державний устрій, суд, збройні сили

Стародавньовавильонське царство було централізованою державою. У руках царя була зосереджена законодавча, ви-конавча і судова влада. Але царська влада не була сильною.

Цар розглядався як намісник і служитель бога на землі. Таким чином, глава держави не був самостійним, його діяль-ність керувалось зверху, богом. Знизу царська влада обмежу-валась сильним духовенством і багатими містами. Три свя-щенних міста Вавилонії – Ніппур, Сиппар і Вавилон – мали пільгові грамоти, що забезпечували їм привілейоване стано-вище. Цар не мав права саджати у в'язницю громадян цих міст, вимагати з них солдат, змушувати працювати в храмо-вих господарствах. Недоторканість прав цих міст контролю-вали жерці.

Стародавньовавильонські правителі створили чіткий ме-ханізм управління. Це досягалося шляхом особистої участі в найдрібніших справах держави. Тому цінувались умілі і досвідчені чиновники. Служива знать витіснила родову. Усе управління зосереджувалося в царському палаці. Особи, що керували царським господарством, займали вищі посади в державі; чіткого розмежування функцій між ними не було.

Помічником царя у сфері управління був нубанда. Він мав свій адміністративний апарат, за допомогою якого погоджував, спрямовував і контролював роботу всіх відомств імперії з організації громадських робіт, мобілізації населення на очищення каналів, будівництво дамб, спорудження палаців і храмів, з управління військом та комплектування ополчення, збору податків, організації охорони громадського порядку.

Помічник нубанди – шапір нарим – відповідав за стан систем водопостачання; мушепіш – за мобілізацію населення на громадські роботи; глава корпорації лихварів – вакіль-тамкари – за збір царських мит і податків. Військове відомство очолював вакіль-амуррі.

У провінціях функції місцевого управління і представника царської влади здійснювали: рабианум або хазианум, шапір нарим і шаган шакканакум. Їм підпорядковувались квартальні старости, а в сільській місцевості – органи общинного управління.

Названі чиновники очолювали у своїй місцевості всю адміністративну діяльність щодо збору податків, мобілізації населення на громадські роботи, відповідали за прибуття ополченців до армії. Зовнішня торгівля була монополією держави, її вели купці на чолі з вакіль-тамкари.

У царських і храмових володіннях функції управління здійснювали царські чиновники різних рангів і ступенів. Однак органи общинного управління ще не втратили своїх повноважень.

Суд. Окрім реформи в галузі управління, Хаммурапі здійснив реорганізацію судової системи, обмежив у ній роль жерців. Однак він зберіг право общинних органів управління на розбір дрібних правопорушень, майнових спорів між общинниками, не скасував звичаєве право.

Суд не був відділений від адміністрації. У великих містах були колегії царських судових чиновників (6–10 чоловік), що розглядали справи про злочини та майнові спори осіб, які перебували в царських володіннях. Судовий розгляд був відкритим. Для з'ясування істини практикувався “божий суд” – ордалії. Якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина вважалась доведеною.

Цар був верховим суддею, вищою апеляційною інстанцією. За скаргою засуджених або осіб, які опротестовували вироки місцевих суддів за цивільним спором, цар міг сам винести рішення чи доручити розгляд справи своїм чиновникам. У законнику Хаммурапі є лише одна стаття, яка відносить розв'язання питання винятково до царської волі. Вона стосується долі коханця невірної дружини: якщо чоловік не втопить дружину – перелюбницю, “то й цар може по-милувати свого раба” (ст. 129).

Уже в першій частині законника передбачаються жорстокі покарання за неправдиве свідчення, за зміну суддею вироку, що набрав чинності, за хабарі та інші злочини службових осіб (передусім суддів), чиновників і воєначальників (ст. 1 – 5).

Законник Хаммурапі детально розглядає становище свідка, доказову силу його свідчень, значення документів позивача та відповідача. Під час розгляду майнових спорів, особливо щодо угод про купівлю-продаж землі,

позику, вантаж, ви-магалось надавати суду розписки, письмові договори та інші документи. Якщо письмові документи у справі відсутні, по-зивач і відповідач повинні були давати клятву перед божест-вом у храмі в присутності свідків.

Хаммурапі заохочував подання йому скарг на рішення суддів, очевидно вбачаючи в цьому форму контролю за їх діяльністю та дотриманням законності. Він міг оголосити амніс-тію, помилувати або віддати на смерть будь-якого підданого. Функції храмових суддів були обмежені ордалією (випробу-ванням водою). Судді могли примусити будь-якого учасника процесу дати клятву, привести його до присяги.

Судовий процес звичайно починався з того, що його учасники йшли до храму, де перед божествами давали клятву говорити правду і дотримуватись законів.

Отже, судова система в результаті реформ Хаммурапі стала централізованою, майже незалежною від жрецтва, а го-ловною підставою судових рішень стало писане право.

Збройні сили. Військова реформа закріпила нову органі-зацію армії, підвищилась її дисципліна, більш жорсткішими покарання за дезертирство, значно покращувалось матеріальне забезпечення воїнів-професіоналів. Отримані воїном земельний наділ, будинок, робоча худоба за загальним правилом не могли відчужуватись.

У законнику Хаммурапі майно, надане воїну, і його обов'язки перед царем позначено терміном “ільк”. Земельний наділ становив 12 га і дозволяв мати раба або найманого ро-бітника. Наділ заборонялося продавати, дарувати, віддавати як борг. Воїн під загрозою смерті не міг ухилитися від царсь-кої служби чи послати в похід замість себе найманця. Службу за батька міг продовжити його повнолітній син (ст. 26–31).

Якщо командир віддав підлеглого в найм або незаконно віддав під суд, то винного належало стратити (ст. 34). Таке ж по-карання застосовувалось до командирів, що відбирали у вої-нів їх трофеї.

3.5. Джерела права. Закони царя Хаммурапі

Джерелом права у Вавилоні був звичай. Поряд із звича-ями досить рано з'являється закон, необхідність якого дикту-валась прагненням пом'якшити протиріччя, що виникають у суспільстві. Правління царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.) ознаменоване створенням збірників законів. Хаммурапі, надаючи велике значення законодавчій діяльності, розпочав її ще на початку свого правління. Перша кодифікація була створена на другому році правління; це був рік, коли цар “встановив право країни”. Ця кодифікація не збереглась. Відомі закони Хаммурапі відносяться до кінця його царювання.

Ці закони були вибиті на великому, чорному базальтовому стовпі, який у 1901 році віднайшла французська археоло-гічна експедиція при розкопках м. Сузи (на схід від Вавилону).

Зверху стовпа зображений сам Хаммурапі. Він стоїть перед тронем, на якому сидить верховний бог Вавилону Мардук. У руках Хаммурапі жезл – символ судової влади, що вручив царю бог.

Текст складається з трьох частин: вступу, 282 статей і висновку. У вступі Хаммурапі оголошує, що боги передали йому царство для того, “щоб сильний не притісняв слабого, вдову і сироту”. Далі йдуть благодіяння, які були надані Ха-ммурапі містам своєї держави. Після вступу йдуть статті законів, які закінчуються висновком.

При складанні збірника у його основу було покладено звичаєве право, шумерійські судєбники, нове законодавство.

Закони недосконалі з точки зору їх повноти і за своєю категоричністю вони не передбачають різних явищ життя.

Тексти складені, в основному, в казуїстичній формі. За-кони не містять загальних принципів, відсутня система у ви-кладенні, хоча певна логіка має місце.

Своїм законодавством Хаммурапі намагався закріпити устрій держави, панівною силою в якій мали бути дрібні і се-редні рабовласники. Це перший відомий збірник законів, що висвітлював рабовласницький лад, приватну власність. Зако-ни містять пережитки родового ладу, що проявляється в су-ворих покараннях, збереженні принципу таліона, застосуван-ні ордалій.

Законник не може вважатися всеохоплюючим. У ньому не згадується багато державних і релігійних злочинів, основні види вбивств та ін. Є підстави вважати, що справи про такі злочини розглядалися згідно з нормами звичаєвого права.

Право власності. У роки правління Хаммурапі приватна власність значно розвинулась. У Вавилоні існували різні види земельної власності: були землі царські, храмові, общинні, приватні. І царським, і храмовим господарством управляв цар. Це було важливим джерелом доходів. Значення царсько-го господарства було великим і у сфері торгівлі та обміну. За часів Хаммурапі інтенсивно розвивається приватна власність на землю у зв’язку з розширенням мережі каналів. Приватне землеволодіння розрізнялось за своїми розмірами, великі зе-млевласники використовували працю рабів і найманих робіт-ників, дрібні – самостійно обробляли свою землю. Розвиток приватної власності на землю призводив до скорочення об-щинних земель, занепаду общини. Землі могли вільно прода-ватися, здаватися в оренду, передаватися в спадщину, про будь-які обмеження з боку общини в джерелах не згадується.

Особливий правовий режим існував щодо майна воїнів (майно ілку) (ст. 26 – 36).

Зобов’язальне право. У законах Хаммурапі є ряд статей, що регулюють оренду землі, яка відігравала, очевидно, вели-ку роль у земельних відносинах того часу. Плата за орендо-ване поле дорівнювала, як правило, третині врожаю. Сад, який давав більше прибутку, здавався в оренду за дві третини врожаю. Оренда була короткостроковою (на один чи два ро-ки). На більш тривалий строк в оренду здавались ще не осво-єні землі. Законодавство, що визначало відносини між влас-ником землі і орендаром, сприяло розвитку господарства. Якщо орендар не обробляв взяту землю, то він повинен був

заплатити власнику землі орендну плату відповідно до об'єму врожаю, який виростили сусіди (ст. 42 – 46).

Крім оренди саду, поля, Закони Хаммурапі згадують про різні види майнового найму: приміщення, домашніх тварин, суден, возів, рабів. Закони встановлюють не тільки плату за найм речей, але і відповідальність у випадку втрати або заги-белі найнятого майна (ст. 120, 124, 244, 245, 249). Широко розповсюдженим був договір особистого найму. Крім сільсько-господарських працівників, наймали лікарів, ветеринарів, бу-дівельників. Закони визначають порядок оплати праці цих осіб, а також відповідальність за результати праці (наприклад, лікаря у випадку смерті хворого, будівельника, якщо бу-динок розвалювався)(ст. 215 – 223; 228 – 232; 257; 274).

Досить детально закони Хаммурапі регулювали договір позики. Характерною рисою законодавства Хаммурапі з цьо-го питання є прагнення до захисту боржника від кредитора, запобігаючи борговій кабалі. Про це свідчать положення про максимальний строк відробітку боргу (3 роки), обмеження процентів, відповідальність кредитора у випадку смерті боржника внаслідок поганого з ним поводження (ст. 113; 115; 116; 117).

В умовах існування приватної власності як на рухоме, так і нерухоме майно великого розвитку набув договір купів-лі-продажу. Продаж найбільш цінних предметів (землі, буді-вель, рабів, худоби) здійснювався в письмовій формі (на гли-няних табличках) при свідках. Продавцем міг бути тільки власник речі. Продаж майна, вилученого з обігу (ілку), вва-жався недійсним (ст. 9 – 13; 36).

Крім названих, законодавство Хаммурапі знає договори схову, доручення (ст. 120, 124).

Законам Хаммурапі були відомі зобов'язання, що вини-кають внаслідок завдання шкоди (ст. 53 – 54; 199; 231; 245).

Шлюбно-сімейне право. Шлюб вважався різновидом до-говору, який звичайно укладався між батьками нареченого і нареченої. Згоди останніх не вимагалось.

Майбутній зять платив тестю за наречену викупну пла-ту, обмінювався з ним подарунками. Дочці належав посаг. Закон уже не кваліфікував шлюб як угоду купівлі-продажу. Посаг і подарунки від нареченого давали майбутній дружині деякі гарантії матеріального забезпечення на випадок смерті чоловіка чи розлучення (крім випадків, коли вона звинувачу-валась у неналежному способі життя чи нерозсудливій пове-дінці) (ст. 138; 141).

Закон передбачав деякі гарантії жінці з дітьми. Чоловік – авілум, залишаючи її, повинен був виділити на виховання ді-тей половину свого майна. Вона могла вийти заміж вдруге за своїм бажанням. Це приклад одного з найдавніших видів алі-ментних зобов'язань.

Дружина могла піти до іншого чоловіка, якщо її чоловік потрапив у полон і не залишив їй засобів існування. Проте якщо він повертався, то дружина була зобов'язана поверну-тися до нього, а діти “повинні були йти за своїми батьками”. Але якщо чоловік-авілум залишав сім'ю і втікав зі свого

по-селення, а потім повертався, його дружина не була зобов'язана повертатися до нього. Авілум міг залишити дружину, якщо вона не могла народити дітей. У цьому випадку їй повертався викуп і посаг або міна срібла (ст. 138) (1 міна – 504 гр.). Мушкенум за такого розлучення сплачував півміни. При без-дітній сім'ї чоловік мав право привести в дім наложницю, але не міг цього робити, якщо дружина привела рабіню, яка на-родить йому дітей. Чоловік-авілум міг віддати свою дружину в боргову кабалу, якщо в шлюбному контракті в письмовій формі вона не була від цього захищена.

Закон говорить про деяку правоздатність заміжньої жінки. Дружина авілума мало право розпоряджатися своїм посагом, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством, мала до-сить широку цивільну дієздатність.

Закон встановлював тяжкі покарання за подружню зраду, але це стосувалось тільки дружини. Дружину належало втопити в річці, якщо вона під час перебування чоловіка у полоні поводи́ла себе аморально і “ввійшла в будинок іншо-го” або “була схоплена лежачою з іншим мужчиною”.

Закони Хаммурапі погіршували становище жінок-вавилонянок порівняно із законами шумерів. Дівчина могла з'являтися на вулиці і в громадських місцях лише в супроводі своїх родичів, інакше вона вважалася розпусницею, а у випадку її зґвалтування винний міг бути звільнений від відповідальності, якщо клявся в тому, що прийняв її за таку. Якщо дочка не виходила заміж, батько міг передати її храмові на по-ложення блудниці (жриці кохання), що не вважалося ганебним.

Законник закріплював майже необмежену владу батька над дітьми.

Спадкове право. Закони Хаммурапі розрізняють спадкування за законом і заповітом. Переважним способом є спадкування за законом. Спадкоємцями могли бути: діти (сини, дочки), усиновлені діти, внуки, діти від рабіні, якщо батько визнавав їх своїми. Батько міг позбавити сина спадщини, по-передньо одержавши санкцію суду.

Кримінальне право. Як і інші древні кодифікації, Закони Хаммурапі не дають загального поняття злочину і переліку всіх діянь, які визнаються злочинними. Нічого не згадується в законах Хаммурапі про державні і релігійні злочини, які завжди карались смертю. Із змісту кодифікації можна виділити лише три види злочинів: проти особи, майнові і проти сім'ї.

Серед злочинів проти особи називається необережне вбивство (про навмисне нічого не говориться), до таких злочинів, наприклад, належать дії будівельника, який побудував будинок, що завалився, і спричинив смерть хазяїна (ст. 229 – 231). Таким чином, буде відповідати і лікар, що спричинив смерть людини під час операції. Детально в Законах говориться про різні тілесні ушкодження: пошкодження ока, зубів, кісток. У цих випадках при визначенні покарання діє принцип таліона – “рівне за рівне”. Однак він діяв лише серед осіб, рівних за су-спільним становищем. У випадку нанесення побоїв із злочинця стягувався певний штраф (ст. 198; 199; 201 – 209; 211 – 214).

До майнових злочинів, що вказані в Законах, слід віднести крадіжку худоби, рабів. Переховування рабів, зняття раб-ського знаку відносяться до

злочинних дій. Як окремий злочин Закони називають грабіж. Усі майнові злочини карались дуже суворо: смертна кара, членушкодження, штраф. У ви-падку несплати штрафу наставляла смерть.

Серед злочинів проти сім'ї Закони називають перелюбство (але тільки з боку дружини), кровозмішування. Названі злочинними і дії, що підривають батьківську владу (ст. 192; 195) .

Покарання – смертна кара застосовується в різних варіантах: спалення, утоплення, посаження на кілок; членушкоджувальні покарання: відрубання руки, відрізання пальців, язика; штрафи, вигнання. Мета покарання – відплата.

Докази: свідчення свідків, клятва, ордалії.

4.1. Виникнення держави та її розвиток

Індія була заселена ще з стародавніх часів. Першими жителями Стародавньої Індії були дравиди. Пізніше дравидів замінили багаточисельні племена, що відрізнялись одне від одного способом життя, мовою, віруваннями, культурою. Ці племена створили одну із давніших світових цивілізацій. Мо-хеджо-Даро і Хараппа – два найбільших міста стародавньої цивілізації – були столицями політичних об'єднань. Джерела не дають достовірних відомостей про класову структуру і політичну організацію суспільства Харапської цивілізації. Залишені нею писемна не піддаються перекладу. Але в культурі Мохеджо-Даро багато спільного з культурою Шумеру. У XVIII – XVII ст. до н.е. Харапська цивілізація переживає період занепаду. Прихід індоарійських племен у середині II тисячоліття до н.е. завершив занепад головних харапських центрів.

З середини II тис. до н.е. і до першої половини I тис. до н.е. в Стародавній Індії формуються класове суспільство і держава.

З посиленням суспільної нерівності військовий вождь племені (раджа), що раніше вибирався зборами і міг зміщати-ся ними, стає все більш незалежним, підкоряючи собі органи племінного управління. За посаду раджі йде боротьба між представниками найбільш знатних родів племені. З часом ця посада стає спадковою.

Спочатку велику роль продовжували відігравати народні збори, що мали великий вплив при призначенні царя. Але поступово збори всіх одноплемінників перетворюються в зібрання знаті, що призводить до посилення влади царя.

Органи племінної адміністрації поступово перетворюються в державні органи. Вищі посади в державній адміністрації займають представники рабовласницької знаті.

Племінна дружина поступово перетворювалась у постійне військо. Населення обкладається податками, які стають обов'язковими і збираються спеціальними чиновниками. Так на основі родоплемінних колективів виникають державні утворення, невеликі за територією, у формі монархій або республік.

Найбільшою і найсильнішою державою того часу була Магадха. Найбільшої могутності вона досягла в IV – III ст. до н.е. при династії Маур'їв, що об'єднала під своєю владою майже всю територію Індостану.

У 327 р. до н.е. війська Олександра Македонського завоювали значну частину території Індії. Визвольна боротьба, що незабаром розпочалася, завершилась утворенням у Північній Індії великої держави на чолі з Чандрагуптою. У роки правління сина Чандрагупти Біндусара (297 – 272 рр. до н.е.) до складу індійської держави було включено частину Афганістану і Белуджистану.

Найбільшого розквіту індійська держава досягла у роки правління сина Біндусара Ашоки (272 – 232 рр. до н.е.). Було об'єднано в єдину державу майже всі землі Індії.

Після смерті Ашоки почався занепад його імперії, яка з часом розпалася на самостійні держави.

Незабаром після розпаду імперії на Індію насунулися хвилі загарбників: бактрійців, саків, скіфів, тюрків, кушанів та ін. Однак правління окупантів не зачепило основи індійського суспільства. Індія і під владою цих правителів продовжувала залишатися сукупністю сільських общин або республік, що управлялися самостійно і були підпорядковані центральній владі. Основна маса загарбників з часом асимілювалася, прийняла релігію, традиції і спосіб життя корінних жителів.

4.2. Особливості суспільного ладу

У Стародавній Індії задовго до приходу аріїв склалася високорозвинена цивілізація. Ранньокласове суспільство існувало в Індії ще в III тис. до н.е. і було ровесником цивілізації Стародавніх Єгипту і Шумеру.

Новий період в історії Стародавньої Індії пов'язаний із вторгненням на її територію стародавньоіранських племен і аріїв – племен білої раси. За зовнішнім виглядом, мовою, етикою поведінки вони різко відрізнялись від корінних жителів. Арії займалися скотарством. Рівень їх військової та жрецької організації був вищим, ніж у дравідів. Місцеві правителі зазнали від аріїв ряд поразок. Процес розселення аріїв територією Індії зайняв не одне століття.

З часом арії сприйняли культуру корінних жителів, стали землеробами. Родова община переросла в сусідську. Становище людини в суспільстві визначалося її майновим станом. Як пережиток зберігалася кровна помста, яка вважалася релігійним і моральним обов'язком усіх родичів потерпілого.

Основу соціальної структури Стародавньої Індії становила община.

Община була самокерованою одиницею. До неї входили касты, що об'єднували представників однієї професії, і кули – сімейні общини родичів. Були сангхи, що об'єднували ремісників і крамарів з різних каст. На чолі цих груп стояв виборний староста.

Давня пам'ятка літератури та історії “Ригведа” (II ст. до н.е.) дає певні відомості про індоаріїв. Це був войовничий народ, який вважав військову справу найдостойнішим заняттям для чоловіків. Вони захоплювалися музикою, любили поезією.

Арії вживали міцні збуджуючі напої і навіть здійснювали обряд на честь алкогольної рідини – сома. У “Ригведі” на-писано, що їхнє головне божество Індра зневажав мораль, любив військові авантюри, бали, був схильний до пияцтва.

Специфіка суспільного ладу Стародавньої Індії полягала в розподілі людей за варнами – замкненими групами. Поділ людей на певні замкнені групи мав місце в Стародавніх Єгипті та Ірані, але в Індії станова замкненість жителів набула найзавершенішою форми.

Рух народів, етнічна строкатість, часта зміна держав-гегемонів змушували панівний прошарок підтримувати станову солідарність. Посилення соціальної нерівності призвело до того, що знатні роди одних племен стали вважати знатні роди інших племен ближчими собі, ніж своїх незнатних одноплеменників. Процес розселення аріїв по території Індії зайняв не одне століття.

Про походження варн існує багато версій. Більшість учених пов’язує їх виникнення з брахманською релігією. Верхівка аріїв з часом привласнила собі виняткове право на релігійну, політичну та військову діяльність.

Професія, посада, величина одержаної спадщини, про-цент за договором про позичку і навіть міра покарання індуса визначалася належністю до варни (ст. 87 – 91; 142; 267 – 268; 270; 279). Від цього залежало навіть ім’я, яке йому давали з народженням, одяг, який він мав носити, порядок вживання їжі. Перехід з однієї варни до іншої в принципі був неможливим.

До вищих варнів належали “двічі народжені” – брахмани, кшатрії, вайшї. Вони могли вивчати тексти релігійних творів, знати їх розпорядження і ритуали. Пізніше з’явилась пригнічена варна – шудри, “раз народжені”. Існування варн пізніше було закріплено у пам’ятці права Стародавньої Індії – Законах Ману.

Перша варна – найпривілейованіша – брахмани. Вони ніби виникли з вуст – “найчистішої” частини тіла Брахми. У давніх джерелах брахман постає мало не божеством у людській подобі. Лише він міг визнавати волю богів, вивчати священні тексти, здійснювати жертвопринесення, обряд коронації правителя. Брахмани звільнялися від повинностей, навіть цар не міг розпоряджатися їхньою власністю. “Якщо раджа не слухатиме поради брахмана, – записано в законах Ману, – то може загинути, як корова в трясовині”. Вбивство брахмана вважалося найтяжчим злочином. Належність до варни брахманів вважалася спадковим привілеєм, хоча були поодинокі випадки переходу їх в інші варни.

Право закріплювало привілеї “благородних” станів. Брахман, як і інші “двічі народжені”, досягнувши 8 років, проходив обряд посвячення в “двічі народжені”. Після завершення курсу навчання у наставника йому належало одружитися, стати главою дому, мати дітей, займатися їх вихованням, здійснювати обряди на честь богів і предків. Продовживши свій рід і побачивши онуків, брахман, доживши до сивого волосся, повинен був стати самотником, відійти від світу в ліс, там роздумувати про марність усього земного, вивчати Веди, очистити душу від гріховних помислів.

Етика зобов'язувала брахмана показувати приклад у ви-конанні релігійних обрядів, уміти уважно слухати інших, го-ворити правду або мовчати, дотримуватися законів гостинності. Йому категорично заборонялося вбивати всіх, хто ходить, літає, повзе. Тому правовірні брахмани не могли займатися навіть землеробством, “адже дерево із залізним наконечни-ком рани-ть землю (й істоти), що живуть в землі”.

Брахмани звільнялися від податків, повинностей і тілес-них покарань (гл. VII ст. 133).

Правителі залучали брахманів до розгляду судових справ, виконання різноманітних державних доручень, не пов'язаних з військовою справою. Використовуючи свій вплив, священнослужителі обмежували владу правителя. За Законами Ману, цар повинен був слухати їхні поради з самого ранку до приходу інших міністрів та радників.

Закон гласив, що коли цар не спроможний забезпечити захист своїх підлеглих (брахманів), то його “необхідно було вбити як скажену собаку”. Подібна стаття дуже рідкісна в іс-торії права, їй немає аналогів.

Вихідці з брахманів були царями, воєначальниками, пе-ребували в царському суді.

Правителі із кшатріїв звичайно не мирилися з брахмана-ми, між ними точилась боротьба за вплив і владу.

У поселеннях серед простого люду брахмани жили скромніше, годувалися за рахунок пророкування, відведення не-сприятливих наслідків від тих, хто не дотримувався ритуалів.

Друга варна – кшатрії (раджанья), “створені з рук бога”. Вони становили основну частину верхівки чиновників: пра-вителів, воєначальників, раджив. В їх руках була реальна влада – військова і матеріальна могутність. Майже всі царі були вихі-дцями із кшатріїв. Релігія зобов'язувала до співробітництва брахманів і кшатріїв (гл. IX ст. 323).

Царі – прибічники брахманів – переслідували кшатріїв. Доходило до кривавих міжусобиць. Правителі-кшатрії відпо-відали тим же. Посилення впливу буддистів послабило пози-ції кшатріїв. Багато з них покинули військову службу, пере-творились на ремісників і крамарів.

Третя варна – вайшї, “створені із стегон бога”, – займа-лися землеробством, скотарством, ремеслом, торгівлею, але користувалися покровительством правителів. З представників цієї варни формувалось ополчення, вони сплачували основну масу податків. Тільки окремі вайшї були багаті, посідали ви-соке становище в суспільстві.

Четверта варна – шудри, “створені із ступнів бога”. Вони не проходили обряду посвячення. Їхнім головним обов'язком було служіння “двічі народженим”. Шудра повинен був хар-чуватися зі столу господаря, носити його недоношений одяг. Він не міг вивчати веди. Брахман за вбивство шудри ніс таке ж покарання, як за вбивство kota або собаки. Шудри станови-ли основну масу найманих людей, слуг, ремісників. Шудрі не можна було мати багатство, оскільки це могло “утискувати брахманів”. За образу брахмана шудрі могли відрізати язика (гл. VIII ст. 270).

Окремі представники цієї варни досягли матеріального благополуччя, переважно за рахунок торгівлі, ремесла. Шуд-ри не були прикріплені до землі. Відомі випадки, коли шудра ставав воєначальником і навіть царем. Так, у III ст. до н.е. правителем держави Нанди був шудр Аграмес, який створив сильне, добре організоване військо. Навіть Олександр Македонський ухилився від битви із цим царем. Багато царів, які намагалися підкорити Нанду, зазнали поразки. Засновник імперії Маур'їв Чандрагупта лише в результаті десятилітньої війни переміг Аграмеса.

Таким чином, належність людини до певної варни не заважала їй обирати професію, досягти певної посади. Однак закон категорично забороняв переходити з одної варни в іншу, вважав це великим гріхопадінням.

З часом між вайш'їв і шудр виникли поділи на касти за професійними ознаками: ковалі, гончарі, цирульники, прибиральники нечистот. Були "чисті" і "нечисті" касти.

Остаточно касти сформувалися в епоху раннього середньовіччя.

У найбезправнішому становищі перебували знедолені, недоторкані – чандали і парії. Люди цієї касты вважалися по-кидьками суспільства і виконували найбрудніші, принизливі роботи. Вони жили за межею поселення чи міста. До їх обов'язків входило перенесення і кремація трупів, страчення засуджених злочинців. Їм належало носити одяг покійників, їсти з розбитого посуду. До розряду недоторканих належали чужинські воїни – варвари.

Стародавня Індія знала інститут рабства. Його джерелом були війни, захоплення полонених. У рабів перетворювали злочинців, існувало боргове рабство, самозаклад боржника. Закони Ману офіційно обмежували правоспроможність раба. Невільник не мав власності, договір, укладений рабом, вважався недійсним, діти рабині вважалися власністю її господаря.

Закони Стародавньої Індії захищали рабів переважно від свавілля їхніх господарів, їх не можна було вбивати, виганяти у літньому віці, утримувати в голодному стані. Раба за проступки могли бити мотузкою або бамбуком і лише по "задній частині тіла", але ніяк не по "благородній", інакше той, хто б'є, здійснить такий же гріх, як і злодій (Закони Ману).

Рабство в Стародавній Індії не було основою економічного життя. Тут не було ринку невольників. Раби експлуатувалися, але основним працездатним населенням були общинники-вайш'ї та представники інших каст, у яких перебували вільні люди.

4.3. Державний устрій, суд, збройні сили

Магадхо – маурійська епоха – характеризується посиленням монархічної влади і падінням ролі інститутів племенного управління.

Основою держави вважався цар, який ще при житті призначав одного зі своїх синів спадкоємцем престолу. Цар стояв на чолі державного апарату і мав законодавчу владу, едикти видавались від його імені і за його повелінням. Цар сам призначав вищих державних чиновників, був верховним суддею.

Велику роль при дворі відігравав царський жрець, що належав до впливового брохманського роду.

Велику роль в управлінні державою відігравала рада царських сановників – парншад. Вона існувала і раніше, але в епоху Маур'їв набула функції політичної ради. Рада займалася перевіркою всієї системи управління і виконанням наказів царя.

Парншад як політичний орган складався із військової і жрецької знаті, яка намагалась зберегти свої привілеї та обмежити абсолютну владу правителя. У ранні періоди паришад був більш ширшим за складом і більш демократичним за характером органом влади, що мав значний вплив на раджу і його політику. Поступово кількісний склад паришаду зменшується, він аристократизується, його роль усе більше зводиться до виконання дорадчих функцій при царі. Але навіть в епоху Маур'їв, коли царська влада особливо посилилась, паришад зберігав значний вплив, і маурійські правителі не могли не рахуватися з ним. Подібні перетворення переживає і сабха – в минулому широкі за складом збори знаті і представників народу, що виконували дуже важливі політичні функції. В епоху Маур'їв склад сабхи стає значно вужчим, і вона також набуває вигляд царської ради – раджа-сабхи. Але порівняно з паришадом, раджа-сабха була більш представницьким органом. Вона складалася з державних чиновників, представників міст, провінцій, інколи запрошувались старости поселень.

Джерела свідчать про те, що навіть у періоди посилення монархічної влади зберігались інститути і традиції стародавньої політичної організації, які певним чином обмежували владу царя. На обмеження влади царя впливали самоізоляція сільських громад та релігійно-етичні норми, що наказували виконувати особливу дхарму – обов'язок: охороняти підданих, опікувати малолітніх, вдів, хворих, організовувати роботи з ліквідації стихійних лих, запобігати голоду (ст. 144, гл. VII).

Разом з тим, влада царя (раджі) обожнювалась. Брахмани вчили, що цар є бог і його накази треба виконувати як такі, що надходять від божества (гл. 7, ст. 8).

Територія держави в епоху Маур'їв поділялась на провінції, чотири з яких були головними і мали особливий статус. На їх чолі знаходились царевичі, які посиляли спеціальних інспекторів по території провінції для перевірки дій місцевих чиновників.

Поряд з поділом на головні провінції існував поділ на звичайні провінції, області, округи.

Нижчою одиницею провінційного управління було село.

На чолі провінцій стояли вищі державні чиновники – раджуки. У головних містах округу були канцелярії, з яких по всьому округу розсилались розпорядження.

Високе становище займали спеціальні чиновники з охорони кордонів.

Проводячи політику суворої централізації, Маур'ї, разом з тим, не зачіпали багато старих інститутів і традицій, з якими були змушені рахуватися.

У державі залишались автономні, незалежні поліси, що зберігали стару політичну організацію, але в цілому включались у систему загальноімперського управління. Це були стародавньоіндійські республіки гани і сатхі, що існували у лісових та віддалених місцевостях імперії. Земля в них вважалась власністю громадян, хоча знатні кшатрії вже зуміли обзавестися власними маєтками та уділами. Громадяни міст-республік мали зброю, що свідчило про пережитки військової демократії. Вони допомогли імператору Чандрагупті розгромити греків-завойовників на чолі з Олександром Македонським.

Жителі ган і сатх мали рабів, але переважну масу працездатного населення становили землероби. Панівне становище посідали кшатрії та їхня знать – раджі. Брахмани тут не мали такого авторитету, як в інших частинах імперії.

Джерела вказують на існування народних зборів, сходок усіх вільних громадян перших трьох варн, на яких також розглядалися державні справи. У тих санах, де влада зосереджувалася у руках народних зборів, форма держави була демократичною, якщо у ради – аристократичною. Однак і в тому, і в іншому випадку зберігався режим республіки.

Суд. Різниця між цивільним і кримінальним процесами не існувало. Розгляд справи міг розпочатись лише за вимогою позивача або потерпілого. Сторона, що звернулась до суду, підтримувала звинувачення.

Судовий розгляд проводився від імені царя. Ймовірно, так розбиралися найтяжчі злочини. До вищого суду входили брахмани і радники. Цар міг доручити судовий розгляд вченому брахману і трьом суддям. Це був суд Брахми. Закони зобов'язували суддів шукати істину, справедливо вивчати предмет позову, ретельно оцінювати свідчення свідків, враховувати час, місце, обставини конкретного правопорушення, брати до уваги належність учасників процесу до певної варни, касты.

У дрібних державах правосуддя здійснювали особисто раджі, залучаючи для цього радників з числа осіб, які розумілися в праві та юриспруденції. Судочинство проводилось за суворими правилами, канонами (гл. VIII, ст. 1 – 2).

Суворо каралися лжесвідчення (гл. VII, ст. 13). Заборонялося брати свідчення в осіб нижчої касты проти вищої (гл. VIII, ст. 68). За майновими спорами зі складу свідків вилучалися не лише колишні правопорушники, жінки, неповнолітні, а й вчені-брахмани та державні чиновники (гл. VIII, ст. 62; 77).

Суд не був повністю відокремлений від адміністрації. Злочини в храмах розглядалися священнослужителями. Протиправні діяння общинників розглядали органи місцевого самоврядування. На 10 сіл призначалась колегія із 3-х суддів.

Лише в особливих випадках розслідування і розгляд судових справ здійснювався вищим судом. Такі справи поділялися на 18 категорій (гл. VIII, ст. 4 – 7).

До розгляду справи в суді учасникам процесу не дозволялося мати приватні аудієнції в суддів, аби уникнути підкупу. Чесність, непідкупність суддів перевірялася агентами-провокаторами. Суддя, запідозрений у хабарництві, зловживаннях, корисливому розв'язанні справи, піддавався суворо-му покаранню – вигнанню з конфіскацією майна, навіть якщо був брахманом.

За відсутності свідків вдавалися до ордалій: зважування – якщо особа, яку зважували вдруге, ставала легшою, то її визнавали винною; вогнем – якщо підозрюваний брав розпечене залізо у руки і не залишалось опіків; водою, отрутою.

Катування та ордалії застосовувались для обмеженого складу злочинів. Брахмани, діти, хворі, вагітні жінки і душевно хворі тортурам не піддавалися.

У майнових спорах відсутність свідків позбавляє сторону права на позов. Рішення суду, винесене за законом і дхармою, не може скасовуватись навіть царем. Незаконне рішення суду цар повинен скасувати, оштрафувати суддю чи радника і прийняти справу до свого розгляду. Ймовірно, таким шляхом здійснювалося право на апеляцію.

Цар особисто розглядав найтяжчі злочини проти влади. Він мав бути об'єктивним, справедливим, не карати невинних, бо “несправедливе покарання занапащає честь і руйнує славу серед людей” (гл. VIII, ст. 127).

Збройні сили. Імперія Маур'їв утримувала більш ніж півмільйонну армію, що складалася з піхоти, кінноти, колісниць, бойових слонів. У армії служили найманці. Кадри воєначальників комплектувалися лише з кшатріїв. Під час війни збиралося ополчення, до якого зараховувалися не тільки вайш'ї, а й шудри. Військо було добре організованим. До військової ради входили воєначальники, найближчі радники царя.

4.4. Закони Ману

У Стародавній Індії поняття права як сукупності самостійних норм, що регулюють суспільні відносини, було невідоме. Повсякденне життя індійців регулювалося правилами, затвердженими в нормах, які за своїм характером були скоріше етичними, ніж правовими. Крім того ці норми мали яскраво виражений відбиток релігії. Норми, що визначали поведінку людей у повсякденному житті (дхарми), містилися в збірниках – дхармашастрах. Найбільш відомою в нашій літературі дхармашастрою є Закони Ману. Точна дата складання цих законів невідома, її відносять на період від II ст. до н.е. до II ст. н.е.

Закони Ману складаються з 2685 статей. Безпосередньо правовий зміст мають лише статті, що містяться, в основному, в VIII і IX главах. Усього закони поділені на 12 глав. Головне в Законах Ману – закріплення існуючого варнового устрою. У Законах детально описується походження варн, вказується на їх спадково-професійний характер, визначається призначення кожної варни, привілеї вищих варн. Особливістю Законів Ману є релігійний характер усіх його положень.

Право власності. У період створення Законів Ману в Індії вже добре розуміли різницю між власністю і володінням, а охороні приватної власності приділялась значна увага.

Закони називають сім можливих способів виникнення права власності: спадкування, дарування, купівля, завоювання, лихварство, виконання роботи, а також одержання милостині (гл. X, ст.115). Стародавній Індії був відомий і такий спосіб набуття права власності, як давність володіння (гл. VIII, ст.147). При цьому підкреслювалось, що тільки при законному підтвердженні людина із володільця перетворюється на власника. Купувати речі можна було тільки у власника. Доводити право власності, посилаючись на добросовісне володіння, заборонялось. Якщо у добросовісного набувача виявляли вкрадену річ, то вона поверталась попередньому власнику.

Серед головних видів власності Закони Ману називають землю. Земельний фонд держави складали землі царські, общинні, приватних осіб.

За незаконне присвоєння чужої власності (чужої ділянки землі) накладався великий штраф, а особа, що присвоїла чужу землю, оголошувалась злодієм.

Втручатись у справи власника заборонялось. У Законах Ману говориться, якщо не власник поля засіває чуже поле своїм насінням, то він не має права збирати врожай. Лише власник землі вирішував питання про свою землю, яку він міг продати, подарувати, закласти, здати в оренду. Закони Ману охороняють і рухоме майно. Найбільш значним із нього були: раби, худоба, інвентар.

У Законах Ману згадується про розгляд судових спорів про кордони між общинами, про общинні колодязі, канали. При розгляді таких спорів, перш за все, враховувалась думка родичів і сусідів. Вони ж мали першочергове право купівлі землі. Таким чином, община, що відігравала значну роль у суспільних відносинах, намагалась обмежити приватне землеволодіння.

Зобов'язальне право. Зобов'язальні відносини розроблені в Законах Ману доволі детально. В основному, в законах говориться про зобов'язання із договорів. Найбільш детально описується один із найдавніших договорів – договір позики. Закон твердо встановлює непорушність боргових зобов'язань. Якщо боржник не міг заплатити борг у строк, то він повинен був його відпрацювати. При цьому кредитор, що належав до нижньої касты, не міг примусити відпрацьовувати борг боржника, що належав до вищої касты. Особа більш високого походження, ніж боржник, віддавала борг поступово (гл. VIII, ст. 177). Допускалось отримання боргу за допомогою сили, хитрощів, примусу. Після сплати боргу і процентів боржник ставав вільним. У випадку смерті боржника борг міг перейти на сина та інших родичів померлого.

У Маурійську епоху широко застосовувалась праця вільних найманих працівників (кармакарів), тому Закони Ману значну увагу приділяють і цьому виду договору. За своєю варно-вою приналежністю наймані робітники, в основному, належали до шудр, але, очевидно, серед них були і розорені вільні общинники та ремісники, що належали до вайш'їв. Кармака-

ри, що виконували сільськогосподарські роботи, одержували 1/10 врожаю, у тваринництві – 1/10 масла від молока корів, за якими доглядали. Невиконання договору тягло за собою штраф, і платня винному не виплачувалась. Якщо ж причиною невиконання роботи була хвороба, і особа, яка найнялася на роботу, виконувала її після одужання, вона отримувала платню навіть значно пізніше (гл. VIII, ст. 215 – 216).

У Стародавній Індії був відомий і договір оренди землі. Він набуває значення і розповсюджується у зв'язку з виникненням в общинах майнової нерівності. Розорені общинники, що втратили землю, були змушені її орендувати.

Купівля-продаж є одним з договорів, що згадується в Законах Ману. Договір вважався дійсним, якщо здійснювався в присутності свідків, а продавцем був власник речі. Закон встановлює певні вимоги до предмета договору і забороняє продавати товари низької якості або недостатньої ваги (гл. VIII, ст. 203). Протягом десяти днів після здійснення купівлі-продажу угоду можна було розірвати без будь-яких поважних причин (гл. VIII, ст. 222). Особливість цього договору для Індії полягала в тому, що торгівля розглядалась тут не як заняття для вищих варн.

Згадується в Законах Ману і договір дарування.

Встановлюючи положення, що регулювали окремі види договорів, Закони формулюють і деякі загальні для всіх договорів правила. Так, договір визнавався недійсним, якщо був укладений п'яним, божевільним, дитиною, старим, рабом, не уповноваженим. Недійсною була угода, здійснена за допомогою обману або примусу. Недійсною була також угода, що здійснена з порушенням дхарми, що прийнята в ділових відносинах. (гл. VIII, ст. 163 – 165, 168).

Законам Ману відомі були і зобов'язання із нанесення шкоди. Підставою для виникнення такого зобов'язання називається пошкодження майна (потрава посівів на загородженій ділянці, втрата пастухом тварини), шкода, завдана рухом возів містом. При цьому винний повинен був відшкодувати нанесену шкоду і заплатити штраф царю в розмірі шкоди (гл. VIII, ст. 288).

Шлюбно-сімейне право. Закони Індії мали детальні норми про сім'ю і шлюб.

З одного боку, в Законах Ману жінка-мати посідала високе становище. У деяких статтях вона ставиться вище, ніж учитель (гуру) і батько. Вона – хранителька дому, уособлення богині землі. Необхідно шанувати свою матір, їй не можна завдавати шкоди, сваритися з нею під загрозою штрафу і не можна залишати в безпорадному стані. Ці статті – релікти матріархату.

З іншого – розвиток класового суспільства, приватної власності погіршував становище жінки. “У дитинстві їй належало бути під владою батька, в молодості – чоловіка, а після його смерті – під владою синів”(гл. IX, ст. 3). Жінка не могла користуватись власністю самостійно.

Норми законів детально розписували життєвий шлях жінки. Шлюб вважався релігійним і моральним обов'язком людей, його мета – виконання

релігійного обов'язку, дітноро-дження, продовження роду і, нарешті, сексуальна насолода.

Шлюбний вік для чоловіків – не менше 20 років, для ді-вчат – 12 і навіть 8 років. У ідеальному шлюбі вік нареченої повинен відповідати третині віку нареченого. Вибір нарече-ного чи нареченої залежав від волі батьків, враховувалось становище молодих у варнах і кастах.

Шлюб передували заручини, до офіційного обряду од-руження майбутнє подружжя жило кожний у своїх батьків і часто взагалі не бачили одне одного. Після обряду сватання молоді прямували в дім нареченого, де здійснювалось жерт-воприношення домівці. З настанням вечора вони повинні бу-ли звернути свої погляди на Полярну зірку – символ вірності.

Протягом перших трьох (чи навіть десятих) ночей іде-альна подружня пара була зобов'язана зберігати невинність. На четверту ніч чоловік здійснював обряд, сприятливий за-чаттю, і шлюб вважався таким, що набув сили.

Закони встановлювали одношлюбність. Дружині забо-ронялося залишати свого чоловіка і дітей. Навіть злий, розпу-сний, позбавлений благородства чоловік повинен був шану-ватися дружиною.

Ставлення до жінки за вимогою норм етики і законів – двояке. Вона була водночас і богинею, і рабинею, святою і грішницею.

Закони Стародавньої Індії, здебільшого, фіксують статус жінки, навіть заміжньої, як неповноправного суб'єкта права, на якому лежать лише обов'язки перед чоловіком.

Чоловіку дозволялось привести в дім другу дружину, якщо перша мала злостивий норов, була марнотратною, тяж-ко хворою, скандальною, схильною до пияцтва (гл. IX ст. 80). Дружині було дозволено зрадити чоловіка лише в одному ви-падку: якщо він відлучався в далекі краї і не залишав їй засо-бів для існування, “адже навіть добродійна дружина, яка мучилася через нестачу засобів до існування, може згрішити”. Жінка не могла вдруге вийти заміж. Після смерті чоловіка вдова могла стати дружиною брата чоловіка і вести аскетичне життя: харчуватися один раз на день корінням, плодами, кві-тами. Їй не дозволялось їсти м'ясо, сіль, носити прикраси, яс-кравий одяг. Зважаючи на це, вдови часто добровільно схо-дили на похоронне багаття свого чоловіка, здійснюючи обряд “саті” (самоспалення).

Особливе місце в суспільстві посідали жінки-служительки храму. В індуїстських храмах були спеціально навчені “жриці кохання”, танцівниці – дівадасі, що віддавалися брах-манам-жертцям, які платили за це гроші храму. Така діяль-ність була професійною, навіть спадковою, у ній не було ні-чого ганебного, адже вона мотивувалася релігійними мірку-ваннями і регулювалася звичаями та традиціями.

Кримінальне право. Кримінальне право за Законами Ма-ну, з одного боку, характеризується доволі високим для свого часу рівнем розвитку, що проявляється у вказівках на форми вини (намір і необережність), рецидив, співучасть, тяжкість злочину залежно від приналежності потерпілого і винного до певної варни. З іншого боку – Закони відображають збере-ження

старовинних пережитків, про що свідчать збереження принцип таліона, ордалії, відповідальність общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинець невідомий.

Серед злочинів, що зафіксовані в Законах Ману, на першому місці стоять державні. Це служба ворогам царя, пошкодження міської стіни та воріт. Повного переліку цього виду злочинів Закони не дають, що є характерною рисою для всіх стародавніх кодифікацій.

Більш детально Закони описують злочини проти власності та особи.

Серед майнових злочинів Закони велику увагу приділяють крадіжці. У них чітко розрізняється крадіжка як таємне заволодіння майном і грабіж, що передбачає заволодіння майном у присутності потерпілого із застосуванням насилля до нього. Покарання, що застосовувались до злодія, залежали від того, чи був він затриманий на місці злочину, чи ні, крадіжка скоєна вдень чи вночі (гл. IX, ст. 270, 276 – 277); (гл. VIII, ст. 302, 323, 332).

Закони Ману засуджували будь-яке насильство – вбивство, тілесні пошкодження. Навмисне вбивство каралось смертною карою. Вбивство при власному захисті, охороні жертвених подарунків, захист жінок і брахманів (необхідна обора) не каралось (гл. VIII, ст. 345, 349).

Доволі багато статей спрямовані на зміцнення родинних стосунків. Закони встановлюють суворі покарання за перелюбство, замах на честь жінки (гл. VIII, ст. 352, 353, 359, 364, 366, 371).

Погляд на покарання за проступки, злочини відповідав рівню правової думки. Тюрми вважалося доцільним розміщувати поблизу головної вулиці, де всі можуть бачити страждання злочинців. Тобто, метою покарання було залякування.

5.1. Виникнення держави та її розвиток. Держава Шан (Інь)

Історія Стародавнього Китаю поділяється на чотири періоди, кожен з яких пов'язаний з правлінням певної династії. Перший період – Шан (Інь) – продовжувався з XVIII до XII ст. до н.е. Другий період Чжоу – з XII ст. до н.е. до 221 р. до н.е. Третій період – царство Цін – з 221 р. до 207 р. до н.е. Четвертий період – царство Хань – з 206 р. до 220 р. н.е. Четвертий період характеризується перетворенням рабовласницької держави на феодальну.

Держава Шан (Інь). Згідно з китайськими легендами виникнення держави в Китаї пов'язане з підкоренням у XVIII ст. до н.е. племені Ся племенем Шан. Чен Тан, який очолював у той час плем'я Шан, став засновником династії, що одержала назву Шан. Пізніше, після падіння династії Шан, її, а також державу стали позначати ієрогліфом “інь”. Тому перший період в історії китайської держави має дві назви: Шан і Інь. Чен Тан став першим китайським царем (ваном).

Таким чином, особливістю виникнення держави в Китаї є те, що процес переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства був активізований підкоренням одного народу іншим. Органи первіснообщинного ладу не були пристосовані для управління завойованим народом. Для цього швидко створюється державний апарат і завершується переворот у соціальних відносинах.

Суспільний лад. Інське суспільство і держава були ра-бовласницькими. Панівний клас складався із світської рабо-власницької аристократії, жрецької рабовласницької знаті і рабовласницької аристократії підкорених племен. Залежно від наближення до царя і займаної посади світській аристократії присвоювались титули, що давали певні привілеї. Соціальне положення визначалось також земельними володіннями і наявністю рабів. Рабами володіли як приватні особи, так і держава. Джерелами рабства були: захоплення полонених на війні, продаж у рабство за борги, повернення в рабство за деякі злочини. Раби не могли мати ні сім'ї, ні майна. Значну частину населення складали вільні общинники. Усі общинні землі поділялись на категорії: "громадське поле" і "приватні поля". Громадське поле оброблялося всією общиною, а врожай на-правлявся царю. Приватні поля знаходились в індивідуаль-ному користуванні кожної сім'ї. Але вони не були у власності осіб, які їх обробляли. Земля вважалася державною власністю і знаходилась у розпорядженні царів. У приватній власності в цей період знаходились раби, будинки, знаряддя праці .

Державний лад. Державний лад на ранньому етапі зберігає пережитки родоплемінної військової демократії. У подальшому спостерігається монополізація царем всієї влади.

Цар був найбільшим рабовласником, верховним військовим вождем, верховним суддею і керівником релігії. Особа царя обожнювалась. Він очолював державний апарат, на вищі посади в якому призначав своїх близьких родичів. Усі інші посади займали професійні чиновники – писарі, збирачі податків, судді та ін.

Посадові особи поділялись на три основні категорії:

вищі цивільні чиновники;

військові чиновники;

різні радники.

Існували збройні сили, тюрми.

У XII ст. до н.е. в державі загострюються внутрішні про-тиріччя. У цей же час плем'я Чжоу розширює свої володіння. Під його керівництвом об'єднується ряд племен для боротьби проти Інської держави. У 1076 р. до н.е. племена Чжоу перемогли Інську армію та утворили нове царство.

5.2. Держава Чжоу

Період правління династії Чжоу поділяється на три частини: період Західного Чжоу (1122 – 742 рр. до н.е.); Східного Чжоу (770 – 403 рр. до н.е.); період "воюючих царств" (403 – 221 рр. до н.е.)

Період Західного Чжоу характеризується збільшенням кількості рабів, розвитком великого землеволодіння. Зміцнюється рабовласницька держава, ускладнюється її структура.

Суспільний лад. Панівне становище в суспільстві займа-ла рабовласницька аристократія, до якої належала чжоуська спадкова знать, чжоуська військова знать і частина інської рабовласницької аристократії, що вціліла після підкорення.

Власником землі, як і раніше, був цар. Розвивається велике землеволодіння рабовласницької аристократії. Рабовласницька знать вільно розпоряджалася своїми володіннями і згідно з наявними даними землю можна було відчужувати, здавати в оренду, заставляти. У цей період з'являється тенденція до перетворення володінь у приватну земельну власність, хоча формально у володінні землею зберігається залежність від волі царя. Пізніше, з послабленням влади чжоуських ца-рів, відбувається перетворення права великих рабовласників на володіння землею у право власності на землю.

Велику роль у період Західного Чжоу продовжувало ві-дігравати общинне землекористування.

Найприниженіше становище займали раби. Рабська праця широко застосовувалась у різних галузях господарства. Збільшилась кількість приватних рабів.

Державний лад. Верховна влада знаходилась у руках спадкового царя (вана). У царстві Чжоу існувала палацова система управління: палацові службовці були одночасно і поса-довими особами.

Державний апарат складався із наближених особистих слуг вана, а інколи і довірених рабів. Вони ставали держав-ними чиновниками. Вищий чиновник сян очолював увесь державний апарат, який складався із великої кількості чинов-ників.

Армія не була повністю професійною. Вона складалась із двох частин: невеликих постійних загонів і ополчення, що збиралось під час війни.

Централізованої держави протягом усього періоду Чжоу не існувало. Тому в безпосередньому управлінні вана знаходилась лише столична область.

Уся інша територія країни управлялась володільними князями-чжухоу. У цей період остаточно встановлюється створена ще в епоху Інь ієрархічна система князівських титу-лів, що складалась з п'яти категорій: гун, хоу, бо, цзи, нань. Правителі одержували свою територію із рук чжоуського ца-ря і зобов'язані були в певні строки з'являтися в палаці. Це підкреслювало їх залежність від царя.

Територія князівства поділялась на більш дрібні адмініс-тративні одиниці, що склались на базі попереднього родо-племінного ділення. Найнижчою адміністративно-територіальною одиницею була сільська община.

У IX ст. до н.е. послаблюються зв'язки центральної вла-ди з правителями залежних царств. Країна розпадається на ряд самостійних держав. Чжоуські царі перетворились на правителів невеликого володіння – Східного Чжоу.

У період Східного Чжоу відбуваються великі зміни в економічному і політичному житті країни. Розвиток ремесла і торгівлі призводить до підвищення в суспільному житті ролі купців. Відбувається занепад спадкового землеволодіння ро-дової аристократії і посилення приватної

власності рабовлас-ників на землю. Втрачені спадковою знаттю землі переходять до воєначальників, купців.

В період “воюючих царств” відбувається подальший розвиток великого землеволодіння. Одночасно руйнується общинне землеволодіння, вводиться земельний податок. Те-пер замість праці на “громадському полі” землероби повинні були платити податок зі своєї землі.

З часу знищення монархії Західного Чжоу по суті єдиної держави не існувало. Багаточисельні держави вели між собою постійні війни, в результаті яких відбувалося захоплення більш слабких держав.

У IV ст. до н.е. посилюється царство Цінь, яке перемагає інші царства і в III ст. до н.е. засновує нове Цінське царство.

5.3. Держава Цінь

Створенню сильної централізованої держави Цінь спри-яли реформи Шань Яна – сановника Ціньської держави, які торкнулися багатьох сфер життя суспільства: економічної, соціально-політичної, державно-правової.

Були узаконені вільний продаж і покупка землі, що за-вдала тяжкого удару общинному землеволодінню. Розпад общини прискорювався завдяки закону про примусове дроблення великих сімей. З метою централізації держави було проведено нове адміністративне ділення за територіальним принципом. Була змінена система стягнення податків. Тепер кожна сім'я виплачувала податок, який залежав від кількості землі, а не 1/10 врожаю, як раніше. Було переозброєно і реор-ганізовано військо. Ці реформи засвідчили про перехід до розвиненої рабовласницької держави. Життя в державі пови-нно відбуватися за єдиними правилами. Імператор ввів єдині письмові знаки, упорядкував міри ваги і довжини, затвердив обов'язкові для всіх закони.

Суворе дотримання законів вважалось найважливішою умовою порядку в державі.

Проведені реформи ненадовго зміцнили державу. Соціальні протиріччя призводили до повстань, найбільш могут-нє з яких у 209 р. до н.е. призвело до ліквідації Ціньської мо-нархії. До влади прийшла нова династія – Ханьська

5.4. Держава Хань

Засновником нової династії був сільський староста Лю Бан, один із керівників повстання. Свою діяльність він розпо-чав з проведення реформ, які були спрямовані на пом'якшення становища рабів і селян. Багато рабів було звільнено, зменшено поземельний податок. Але ці реформи не зупинили росту рабовласництва і великого приватного землеволодіння – головних причин, що породжували соціальні протиріччя. Становище народних мас через деякий час знов погіршилось.

Структура центрального і місцевого апарату залишилась без змін. Великі зусилля царської влади були спрямовані на централізацію держави. Був здійснений новий адміністративний поділ країни, за яким уся територія була поділена на 13 великих округів, які очолювали намісники імператора .

На чолі областей і повітів були три чиновники, які при-значалися центральною владою, правитель і його помічники у цивільних і військових

справах. Крім того, діяльність місцевих адміністрацій контролювалась державними інспекторами.

У VIII р. н.е. Ван Ман захопив владу та оголосив себе імператором “нової” династії. Він став проводити реформи, спрямовані на пом’якшення класових протиріч. Була заборонена купівля-продаж землі, а всі землі – оголошені царськими. Водночас поновлювалась стародавня система общинного землеволодіння. Була заборонена купівля-продаж рабів. Але це стосувалось лише приватних рабовласників. Державне рабоволодіння не обмежувалось.

Але реформи не дали позитивного результату, і класові протиріччя ще більше загострювались.

Це призвело до повстання “Червонобрових”, у результаті якого у 23 р. н.е. до влади прийшла ханська династія.

Укази і розпорядження Ван Мана було скасовано, і економіка країни почала стабілізуватися.

Суттєві зміни відбулися в державному апараті. Функції управління країною були поділені між 5 відомствами, а при імператорі створено дорадчий орган – імператорську раду.

У другій половині II ст. н.е. внаслідок боротьби політичних груп розвивається політична криза. Господарська система країни занепадає. У 184 р. н.е. повстання “Жовтих пов’язок” охоплює всю країну. У 220 р. н.е. імперія династії Хань розпадається на три царства.

5.5. Основні риси права

За легендами ще в X ст. до н.е. чжоуським Муваном було розроблено Уложення про покарання. Ця кодифікація на-раховувала близько 3000 статей і передбачала доволі різноманітну систему покарань. В Уложенні говорилося про пом’якшуючі та обтяжуючі обставини, розрізнялись необережні і навмисні діяння.

У період Чжаньго (403-221 рр. до н.е.) бурхливо розвивається законодавча діяльність. В ідеології цього часу панують дві течії, що мали великий вплив на розвиток права: конфуціанство і школа легістів. Філософське вчення конфуціанства визнавало переважаюче значення норм моралі над правом, зрівнюючи право з кримінальним законом. Легісти, навпаки, надаючи великого значення правовим нормам, намагались поширити їх дію на всі випадки життя. Вони проповідували рівність усіх перед законом, невідворотність покарання для всіх осіб, висували ідею сильної держави. Одним з представників цієї школи Лі Куем була написана “Книга законів”, що містила перелік злочинів і покарання за них.

Право власності. У період Інью, Західного Чжоу земля вважалась власністю вана, на одержані землі наближені царя мали лише право користування. Але вже в період Західного Чжоу розвивається тенденція до перетворення володінь у приватну власність. З середини I ст. до н.е. в деяких царствах стали здійснюватись торгові угоди з землею.

Крім землі, важливим об’єктом права власності були раби. У період Інью раби були державною власністю і хоч знаходились у володінні приватних

осіб, купівлі-продажу ще не було. В період Чжоу вже був можливим обмін, купівля раба. У період Цінь торгівля рабами була вільною і доволі розповсюдженою.

Зобов'язальне право. Стародавньокитайському праву були відомі різні види договорів. Одним з перших був договір міні, який поступово поступається місцем договору купівлі-продажу. При здійсненні торгових угод вимагалось укладання договору у письмовій формі, і, крім того, сплачувалось мито. Доволі широкого розповсюдження набуває договір дарування землі, рабів, зброї та іншого майна. Договір позики оформлявся борговою розпискою. Відомі були відстрочка платежу, внесення застави, видача письмових зобов'язань.

Шлюбно-сімейне право. Для Стародавнього Китаю характерною є велика патріархальна сім'я з абсолютною владою батька, культ предків. Жінка повністю залежала від влади чоловіка, особистого майна не мала, її права в спадкуванні були обмежені. Шлюб укладали батьки.

Кримінальне право і процес. Перелік злочинів, що називали китайські джерела права, дуже великий. У період Чжоу нараховувалось близько 3000 різних злочинів. Серед них були відомі: державні (повстання, змова), релігійні (шаманство, викидання попелу на вулицю), проти особи (вбивство, нанесення тілесних пошкоджень), проти власності (крадіжка, грабіж), військові (неявка в установлений строк на місце збору). Як злочини розглядались відмова від сплати податків, пияцтво, яке тягло за собою смертну кару.

Довгий час існувала кровна помста. В умовах загострення класової боротьби система тілесних покарань і широке застосування смертної кари, яка здійснювалась безпосередньо органами державної влади, витісняють цей звичай.

Види покарань у різні періоди мало відрізнялись. В Уложенні Му-вана (період Чжоу) розрізняють п'ять основних покарань: "мосин" (клеймо тушшю на обличчі) – за 1000 провинностей; "фейсин" (відрізування ніг) – за 500 провинностей; "исин" (відрізували носа) за 1000 провинностей; "чужин" (кастрація для чоловіків і перетворення у рабів жінок) – за 300 провинностей; "данисин" (відрубання голови) – за 200 провинностей. Крім зазначених у кодексі були й інші покарання: биття палками, відрізування ушей. Від покарання можна було відкупитись.

У період Цінь устрасіння остаточно стає основною метою покарання. Широко застосовується смертна кара.

Суд не був відділений від адміністрації, судові функції виконували багаточисельні представники державного апарату. Верховним суддею був імператор. На місцях судили представники місцевої адміністрації. Були чиновники, що розшукували злочинців, вели боротьбу із злодіями і розбійниками; начальники тюрем; особи, що виконували судові рішення.

У періоди Іннь і Західного Чжоу процес носив звинувачувально-змагальний характер. У випадку скоєння злочину рабами мали місце

елементи розшукного процесу. Пізніше цей вид процесу застосовується все ширше, витісняючи зма-гальний.

6.1. Розклад родоплемінних відносин і зародження держави в Афінах. Реформи Тезея

Перші державні утворення на території Греції з'явилися у II тис. до н.е. Раніше класове суспільство і держава скла-лись на Криті і в південній частині Балканської Греції. З XII ст. до н.е. на південь з півночі Греції стали проникати племена дорійців, що знаходились на рівні первіснообщинного ладу. У результаті цього на всій території Греції знову встановлюються первіснообщинні відносини, після розкладу яких в історії Греції розпочинається новий етап: формування і розквіт полісів, рабовласницьких відносин класичного типу.

Полісний етап історії Стародавньої Греції поділяється на три періоди:

1. Гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.) – характеризується пануванням родоплемінних відносин, які починають розпадатись на кінець даного періоду.

2. Архаїчний період (VIII – VI ст. до н.е.) – відбувається формування класового суспільства і держави у формі полісів.

3. Класичний період (V – IV ст. до н.е.) – характеризується розквітом стародавньогрецького рабовласницького суспільства, полісного ладу.

Гомерівська Греція описана відомим поетом в “Іліаді” та “Одіссеї”. Населення проживало сільськими общинами, що займали невелику територію і були майже ізольовані від су-сідських общин. Політичним та економічним центром общини було поселення, що називалось містом. Основну масу населення міста складали землероби, скотарі, а також чисельні ремісники і торговці.

Земля була не племінною власністю і надавалась членам роду в користування за умови періодичного перерозподілу. Але вже в той час наділи багатих відрізнялись розмірами та якістю, а базилевси отримували, крім того, особливий наділ – “теменос”.

У гомерівський період держави ще не було. Це був період військової демократії. Управління суспільством здійснювалось за допомогою наступних органів. Постійно діючим органом влади була рада старійшин (буле). Вона формувалась не стільки за віковими ознаками, скільки за знатністю і багатством. Первісна демократія ще зберігалась, тому народні збори відігравали в суспільній організації значну роль. Очолював усю організацію базилевс, який виконував функції воєначальника, верховного судді і верховного жерця. Він фактично діяв разом з представниками родоплемінної знаті. Посада була виборною, але при її заміщенні стали віддавати перевагу сину померлого базилевса, і, таким чином, посада закріплювалась спадково в одній сім'ї.

Таким чином, гомерівська Греція була країною, роздробленою на багато самостійних округів, з яких пізніше вирости перші міста-держави або поліси.

На рубежі IX – VIII ст. до н.е. в історичному розвитку Стародавньої Греції відбулися законні зміни : родовий лад перетворюється на рабовласницький. Йде процес розвитку приватної власності. Багато простих землеробів позбавляються своїх ділянок, які зосереджуються в руках родовой знаті. Формується велике землеволодіння. Розвиток ремісничого виробництва і торгівлі ще більш прискорював процеси соціально-правової нерівності. Стародавні форми об'єднання родів – філи і фратрії – ще деякий час продовжують зберігати своє значення, але скоро поступаються місцем новим формам поділу, що базувались на майнових і територіальних ознаках. Так, на базі родових і сільських общин виникли нові соціально-політичні організації, що одержали назву полісів.

В історії Стародавньої Греції важливу роль відіграли два поліси: Афіни і Спарта.

Державний лад Афін став прикладом рабовласницької демократії, це той час, коли еталоном олігархії стала політична організація Спарти.

Виникнення Афінської держави легенда пов'язує з іменем грецького героя Тезея.

Серед заходів, здійснених Тезеєм, що сприяли виникненню держави, першим було об'єднання трьох племен з центром в Афінах. Для керівництва загальними справами нового об'єднання була створена Рада, до якої перейшла частина справ, що раніше знаходились у віданні окремих племен.

Подальші перетворення виразились в оформленні відокремлених соціальних груп. Родова знать, що остаточно закріпила за собою привілеї, створила особливу групу євгатридів, яким було надано виняткове право на заміщення посад. Більшу частину населення складали геомори (землероби), виділялась група ремісників (деміургів).

Наступним кроком до утворення держави було знищення влади базилевса в її минулому значенні і введення нової посади архонта. Спочатку архонти вибирались довічно, потім – на 10 років, а з 683 р. до н.е. щороку обирались 9 архонтів. Один з них – перший архонт-епонім, іменем якого називався рік, очолював колегію, мав повноваження щодо нагляду за внутрішнім управлінням і судові повноваження щодо сімейних справ. Базилевс, який став другим архонтом, виконував жрецькі функції, а також суд у релігійних справах. Третій архонт – полемарх – здійснював командування військом і видав зовнішніми справами. Інші шість архонтів – фесмофети – були охоронцями законів та очолювали розгляд судових справ.

Діяльність архонтів контролювалася ареопагом, який у VIII ст. до н.е. замінив Раду старійшин. В ареопазі засідали діючі і відставні архонти, які приймали рішення з військових, жрецьких і судових справ.

Процеси класоутворення та формування держави в Афінах проходили синхронно. Одночасно з виділенням із знаті осіб, які здійснювали функції публічної влади, почалося руйнування основ родового поділу громадян. Уся Аттика була розбита на територіальні округи (наукрії). Громадяни кожної наукрії були зобов'язані спорядити корабель з екіпажем і виставити двох

вершників у повному військовому спорядженні. На чолі наукрії стояв притан. Отже, з'явився поділ населення за територіальною ознакою, а також виник новий орган влади (ареопаг), що не був пов'язаний із родоплемінною організацією. У 621 р. до н. е. в Афінах з'являється писане право. Це були закони Драконта. Таким чином, Афіни були найбільш класичною формою: тут держава виникає безпосередньо і переважно із класових протиріч, які розвинулись у середині родового суспільства.

6.2. Реформи Солона. Реформи Клісфена. Їх оцінка, демократизація державного ладу

Наприкінці VII ст. до н.е. протистояння демоса та арис-тократії стало жорстоким. Воно супроводжувалось загостренням боротьби між верхівками філ і фратрій. Розвиток то-варно-грошових відносин дестабілізував політичну ситуацію в полісі. Маса селян опинилась у борговій кабалі в євпатри-дів, багато з них були продані в рабство за межі Аттики. Зро-сла кількість фетів – особисто вільних, але незаможних гро-мадян. Маючи владу в ареопазі, опираючись на підтримку верхівки філ та фратрій, євпатриди пробували ліквідувати за-лишки родової демократії. Існування поліса як єдиного орга-нізму було в небезпеці.

Проникливий і далекоглядний політик Солон (VI ст. до н.е.) розумів необхідність відновлення єдності поліса, розколотого на ворогуючі угруповання.

У 594 р. до н.е. Солон було обрано архонтом. Спираючись на народні збори, він провів ряд важливих реформ: боргова кабала скасовувалась; продані в рабство афіняни під-лягали викупу і могли повернутися додому. Надалі афінянські громадяни за борги не могли перетворюватись в рабів. Проте власність заможних осіб залишалась недоторканою. “Солон, – пише Плутарх, – розчарував заможних тим, що ліквідував боргові зобов'язання, а бідних тим, що не провів переділ землі, як вони сподівались, і не зрівняв усіх за способом життя”. Проте реформи Солона запобігли соціальному вибуху в Афінах.

До політичних реформ Солона належить проголошення усіх громадян рівними перед законом, тобто політичної рів-ності, в основу якої було покладено майновий ценз. Усі гро-мадяни Афін були поділені на 4 розряди залежно від прибутку з землі. Перший розряд становили ті, хто мав прибуток не менше 500 медимнів зерна, масла чи вина (1 медимн – 41–52 літри). Ці громадяни називались пентакосимедимнами. До другого розряду належали ті, хто мав прибуток у 300 медимнів. В ополченні вони були вершниками і повинні були за свій ра-хунок придбати спорядження. Громадяни третього розряду мали прибуток не менше 200 медимнів, їх звали зевгитами. Це був найчисельніший прошарок афінських громадян. Усі інші були зараховані до четвертого, останнього розряду. Їх звали фетами.

Отже, в основу поділу суспільства замість родової озна-ки було покладено майнову. Майнове становище визначало й місце громадянина в ополченні. З представників перших двох станів формувалася кіннота, третього – важко озброєна піхо-та, із фетів – підрозділи легко озброєної

піхоти чи допоміж-них загонів. Воєначальниками та архонтами могли бути лише ті, хто належав до перших двох розрядів.

Солон запровадив раду чотирьохсот (буле) – 100 чоловік від кожної філи. Створення і розширення прав народних зборів (екклесії), що стали головним законодавчим і контролю-ючим органом Афін, значною мірою сприяло демократизації суспільного і політичного ладу. Збори і рада відтіснили на другий план ареопаг та колегію архонтів. Був створений суд присяжних – гелієя, до якого входили громадяни всіх чотирьох розрядів у кількості 6 тисяч чоловік.

Велика кількість членів суду присяжних свідчить про демократичні прагнення Солона, бажання забезпечити участь простих людей у діяльності органів влади.

Солон анулював надто жорстокі Закони Драконта, за виключенням деяких постанов про вбивство; ввів свободу заповітів; усі види майна, у тому числі і земельні ділянки, можна було продавати, заставляти, ділити між спадкоємцями. Була проведена уніфікація системи мір і ваги, здійснений перехід до стабільної грошової одиниці.

Реформи Солона в економічній галузі згладили гостроту суперечностей в афінському суспільстві, оскільки задовольняли і середні верстви населення. Солона вважають батьком афінської демократії. У проведенні реформ йому допомагав правник Епіменір.

Однак одразу усунути всі соціальні суперечності в афінській державі Солон не міг. Євпатриди були незадоволені по-слабленням своїх політичних позицій і хотіли реваншу. Се-лянам, колишнім боржникам, які повернулися до Аттики, не повернули їх земельні ділянки, і вони поповнили лави незадоволеного засиллям євпатридів демоса.

За цих умов владу захопив тиран Писістрат (560 – 527 рр. до н.е.). Він не скасував закони Солона, однак більше притиснув євпатридів. Писістрат відібрав землі у багатьох євпатридів і поділив їх серед селян, ввів державні субсидії збіднілим землеробам, надавав їм у кредит насіння, худобу, інвентар, запровадив пенсії інвалідам війни. Було запроваджено інститут роз'їзних суддів з метою зміцнення законності і правосуддя.

За Писістрата вперше було введено державний податок у розмірі 1/10 частини урожаю, що полегшило утримання апарату управління, зробило його менш залежним від аристократії.

Правління Писістрата і його синів продовжувалось з 560 до 527 р. до н.е. Політика Писістрата була спрямована на підтримання державного порядку, соціального спокою, вона стимулювала економічний і культурний прогрес та мала в цілому позитивний вплив на розвиток афінського суспільства. Але режим тиранії не влаштовував впливових рабовласників, які були незадоволені зосередженням влади в руках однієї особи. У результаті відкритого виступу знаті проти тиранії остання була скинута. Розпочалася боротьба за владу між Клісфеном, якого підтримував народ, та Ісагором, представником аристократії. Ця боротьба закінчилась перемогою Клісфена.

З іменем Клісфена пов'язана подальша демократизація афінського політичного ладу. У 509 р. до н.е. він провів дер-жавні реформи, які призвели до остаточної ліквідації залишків родового ладу.

Свої реформи Клісфен розпочав з введення нового адмі-ністративного поділу, побудованого на територіальному принципі. У результаті вся Аттика поділялась на три терито-ріальні округи: місто Афін з передмістям, внутрішня центральна полоса і берегова полоса. Кожний округ складався із 10 рівних частин (третій). Три третії, по одній із кожного округу, об'єднувались у філу, і, таким чином, було створено 10 територіальних філ.

Метою реформи було змішати населення, роз'єднати ро-ди і тим послабити силу євпатридів.

Рада чотирьохсот була замінена на раду п'ятисот (по 50 чоловік від кожної філи).

При Клісфені були також розширені ряди афінських громадян шляхом надання багатьом метекам громадянських прав. Була створена колегія десяти стратегів (по 1 від кожної філи).

Для того, щоб зберегти новий порядок від замахів на нього з боку ворогів, був введений остракізм (суд черепків). Остракізм був формою таємного голосування, при якому ко-жен голосуючий писав на черепку ім'я людини, що здавалась йому небезпечною для існуючого ладу. Коли одне і теж ім'я повторювалось при підрахунку голосів 6 тис. разів, то ця осо-ба піддавалась вигнанню з Афін на 10 років без конфіскації майна.

Реформи Клісфена були більш послідовні, ніж реформи Солона, і завершили більш ніж столітній період гострої боротьби між родовою аристократією і демосом, що закінчилась пе-ремогою останнього. У результаті в Афінах склалась рабо-власницька держава у формі демократичної республіки.

У ст. до н.е. відкрилось греко-перськими війнами (492 – 479 рр. до н.е.), що мали велике історичне значення. Грецька політична система і грецьке військо в цих війнах блискуче виправдали себе.

Після завершення перських війн в Афінах спостеріга-ються два політичні рухи: демократичний та олігархічний. Їх боротьба закінчилась перемогою демократії.

Уже під час війн у державному ладі Афін відбулися сут-теві зміни. Вибрання архонтів шляхом голосування було за-мінено вибранням шляхом жеребкування, право бути обра-ним в архонти отримали і вершники. Ця реформа свідчить не тільки про демократизацію державного ладу Афін, але і про зниження ролі архонтів, що було пов'язано з підвищенням стратегів.

Подальша демократизація афінського державного ладу пов'язана з іменами Ефіальта і Перікла.

У 462 р. до н.е. афінська демократія під керівництвом Ефіальта провела через народні збори закон про позбавлення ареопага всіх політичних функцій. Він був позбавлений права накладати вето на постанови народних зборів, передавши це право гелієї. Право контролю за посадовими особами і нагляд за виконанням законів перейшли до ради 500 і народних збо-рів, але

головним чином до гелієї. Скоротилась судова компетенція ареопага: за ним залишилися лише релігійні справи і деякі кримінальні.

Після вбивства Ефіальта афінську демократію очолив Перікл. При Періклі відбувається більш чіткий поділ властей: законодавча влада належала народним зборам, виконавча – Раді 500 і магістратам, судова – гелієї. Принцип жеребкування розповсюджується на більшість раніше виборних посад, вводиться плата за участь у виконанні громадських функцій.

У середині V ст. до н.е. пішли в минуле солонівські розряди. У 457 р. архонтом Афін уперше був вибраний представник третього розряду (заміщення посад стало можливим незалежно від належності до певного розряду).

6.3. Правове становище населення. Рабовласницька демократія в Афінах

Демократизація державного ладу не усунула притаманних афінському суспільству протиріч. Розвиток приватної власності призвів до значної майнової диференціації. Серед вільних афінських громадян виділялась невелика група осіб, що володіли значною власністю, але основну масу населення становила біднота. Число вільних значно перевищували раби. Розрізнялись раби приватних осіб і державні. Рабська праця широко застосовувалась у домашньому сільському господарстві, промисловості. Раб був річчю і мати власність не міг. Лише за державними рабами визнавалось право набувати власність і розпоряджатися нею. Раб не міг мати сім'ю. Єдине, що закон забороняв господарю, – вбивство раба. Але, незважаючи на формальну заборону, вбивство раба не тягло за собою покарання.

Коли раб вчиняв злочин, що карався смертю, суд і покарання були в компетенції органів влади. Усі інші види покарання були правом господаря. Допит раба проводився тільки в процесі катування. Це вважалось справедливим та “істинно демократичним”.

Вільне населення Афін було неоднорідним. За законом Перікла (був стратегом з 444 до 429 р. до н.е.) усією сукупністю прав і привілеїв користувались тільки ті особи (чоловічої статі), у кого батько і мати були природними і повноправними громадянами Афін. Громадянство набувалось з 18-літнього віку. Потім протягом 2-х років юнак проходив військову службу. З 20-ти років йому дозволялось брати участь у народних зборах.

Формально всі громадяни Афін користувались рівними правами. Проте майнова нерівність вела і до політичної. Афіняни визнавали фізичну працю за винятком землеробської, негідною громадянина. Тому всі інші роботи виконували мети – іноземці, вільновідпущеники та раби.

Громадянська рівноправність включала сукупність певних прав і обов'язків. Найбільш суттєвими правами громадянина були право на свободу та особисту незалежність від будь-якої іншої людини; право на земельну ділянку на полісній території та економічну допомогу від держави у випадку матеріальних труднощів, право на носіння зброї і служби в ополченні, право на участь у справах держави (у народних зборах, раді, виборних органах);

право на шанування і захист вітчизняних богів; право на захист і заступництво афінських законів.

Обов'язки афінських громадян полягали в тому, що ко-жен повинен був берегти своє майно і працювати на земель-ній ділянці, приходити на допомогу полісу всіма своїми засо-бами за надзвичайних обставин, захищати рідний поліс від ворогів зі зброєю в руках, підкорятися законам і виборним органам влади, брати активну участь у суспільному житті, поважати батьківських богів. Сукупність громадянських прав складала честь громадянина. За злочин громадяни могли об-межуватись судом у правах.

Значну частину населення складали метеки. Це були ви-хідці з інших общин, які проживали в Афінах. Вони були особисто вільними, але політичними правами не користувались (брати участь у народних зборах, займати державні посади) і були обмежені в економічних (їм заборонялось во-лодіти землею на території Аттики, мати власні будинки, крім того, вони сплачували особливий податок). Але в армії метеки служили, сплачували податки. Метек, що ухилявся від сплати податків, продавався в рабство. Шлюби між метеками і громадянами Афін заборонялись. Кожен метек повинен був вибрати собі простата – афінського громадянина, який пред-ставляв метека в суді та інших державних органах.

Становище відпущених на волю рабів було близьким до становища іноземців.

Незважаючи на всі обмеження, метек і вільновідпущеник були згідно з законом особами. Раб же був тільки річчю.

Жінки в Афінах не мали ні політичних, ні громадянсь-ких прав.

6.4. Державний лад, суд, збройні сили. Основні риси афінського права

За формою державного правління Стародавні Афін-и бу-ли демократичною республікою.

Державний апарат Афінської демократії складався із та-ких органів влади: народних зборів, ради п'ятисот, гелієї, ко-легії стратегів і колегії архонтів.

Народні збори (екклесія) були головним і вирішальним органом. Право участі у народних зборах мали всі повноправні афінські громадяни (чоловіки), що досягли двадцятилітнього віку незалежно від їх майнового стану і роду занять.

Повноваження народних зборів були дуже широкими і охоплювали всі найважливіші питання життя Афін. На на-родних зборах приймались закони, вирішувались питання війни і миру, вибирались посадові особи, заслуховувались звіти магістратів після закінчення строку повноважень, обговорювався та затверджувався державний бюджет, здійснювався контроль за вихованням юнаків, приймалось рішення у випадку ostrakizmu. Специфічне значення мали права народних зборів щодо охорони основних законів. Була створена спеціальна колегія для охорони законів, яка одержувала свої повноваження від народних зборів.

У народних зборах був встановлений доволі демократичний порядок роботи. Виступати міг будь-який учасник зборів. Але він повинен був дотримуватися певних правил, які зводились до того, що не можна було повторюватись, ображати свого опонента, а говорити необхідно було по суті справи.

Народні збори збирались, як правило, через 8–9 днів.

Головою народних зборів був голова пританів. Голосування було таємним, за винятком виборів на військові посади. Кожен громадянин міг внести на розгляд свій законопроект. Але при цьому він ніс кримінальну відповідальність (аж до смертної кари), коли з'ясовувалось, що його пропозиція про-тирічить діючим законам і про це не було оголошено заздалегідь. Крім того, будь-який законопроект підлягав попередньому розгляду в раді п'ятисот. Остаточне рішення належало гелієї. Обговорення законопроекту, який пройшов усі попередні стадії, велось у гелієї у формі судового процесу: автор законопроекту виступав обвинувачем старих законів, а їх захисників призначали народні збори. Рішення приймалось більшістю присяжних при таємному голосування.

Певна кількість учасників народних зборів вимагалась тільки при вирішенні питання про остракізм (6 тисяч). В інших випадках присутніх могло бути і менше.

Рада п'ятисот, що була одним з найважливіших державних інститутів афінської демократії, не підміняла народних зборів, а була їх робочим органом. Члени Ради п'ятисот вибирались шляхом жеребкування з числа повноправних громадян, що досягли 30-літнього віку по 50 чоловік від кожної з 10 філ. До неї могли входити представники всіх розрядів населення.

Рада була розбита на 10 чергових частин (пританій). 50 членів ради – представники однієї філи були черговими протягом одної десятої частини року. Притани щоденно вибирали зі свого складу шляхом жеребкування голову, який головував і в народних зборах.

Рада п'ятисот діяла як вищий адміністративний орган і муніципалітет з управління службами Афін та його передмість: розв'язувала питання благоустрою міста, його базарів, стану флоту, арсеналу, організовувала доставку продовольства. У її віданні перебувала скарбниця і державна печатка. Рада здійснювала контроль за діяльністю посадових осіб, готувала і попередньо розглядала питання, що виносила на обговорення народних зборів.

Рада проводила докимацію (перевірку) дев'яти архонтів і кандидатів у члени Ради на майбутній рік. Вона мала право притягувати до суду посадових осіб, а особливо осіб, винних в неправильному використанні державних коштів. Приговори Ради могли оскаржувалися в гелієї.

У системі державних органів зберігся такий державний орган як ареопаг. До нього входили представники афінських аристократів, що займали посади архонтів та колишні архонти, які зробили задовільний звіт про свою річну діяльність. Ареопаг до середини V ст. до н.е. був одним із найважливіших органів державної влади, що контролював діяльність посадових осіб та

народних зборів. Але після 462 р. до н.е. за ним було збережено, головним чином, функції судової установи.

Серед органів виконавчої влади в Афінах слід відмітити дві колегії: стратегів і архонтів.

Колегія десяти стратегів вибиралась відкритим голосуванням із числа найбільш багатих і впливових громадян.

Основні функції колегії стратегів – верховне керівництво і командування всіма військовими силами афінської держави, фінанси, зовнішні відносини, підготовка до ради п'ятисот і народних зборів, проектів, декретів і розпоряджень.

За афінськими законами всі десять стратегів користувались однаковими правами і мали однакові обов'язки. Але на практиці встановився неписаний звичай, що один із стратегів займав перше місце не тільки в самій колегії стратегів, але й у всій державі.

У віданні колегії архонтів знаходились релігійні, сімейні і справи, що стосувались моралі.

Дев'ять архонтів і секретар вибирались за жеребом – по одному від кожної філи. Потім архонти, крім секретаря, піддавались докимасії в раді п'ятисот. Другу перевірку архонти проходили в гелієї.

Архонти – енонім, базилевс і полемарх – мали рівну владу і кожен з них вибирав собі два товариша.

Під керівництвом колегії архонтів діяв вищий судовий орган – гелієя. Гелієя, крім чисто судових функцій, виконувала функції у сфері законодавства.

Гелієя складалася з 6000 чоловік, щороку вибиралась шляхом жеребкування архонтами з числа повноправних громадян не молодших 30-ти років по 600 чоловік від кожної філи. Увесь склад суду був поділений на десять частин по 500 чоловік у кожній. 1000 суддів були запасними. Суд був відкритим і гласним. З метою запобігання підкупу суддів лише в день слухання справи визначалося, яке саме відділення буде її розглядати.

Кримінальне судочинство мало кілька стадій: оголошення обвинувачувальної скарги, виступ обвинувача і підсудного, допит свідків, таємне голосування про винність чи невинність підсудного (вердикт), таємне голосування про міру покарання, оголошення вироку, останнє слово підсудного. Рішення суду оскарженню не підлягало.

Під час винесення рішень і вироків суд не завжди був зв'язаний законом. Він міг керуватися звичаями своєї країни і фактично сам створював норми права.

Крім гелієї, в Афінах було ще декілька судових колегій, які розглядали коло певних справ: ареопаг, чотири колегії ефетів, колегія сорока. Військо Афін складалось з ополчення, в якому служили всі громадяни від 18 до 60 років.

Система афінської демократії в V – IV ст. до н.е. була добре продуманою і старанно розробленою політичною системою. Заміщення державних посад будувалось на принципах виборності, строковості, колегіальності,

підзвітності. Усі посадові особи вибирались на один рік без права переобрання на наступний строк. Але це не стосувалося стратегів.

Для свого часу афінська демократія мала найбільш передовий державний устрій, в умовах якого всі повноправні громадяни мали можливість управляти державою, а держава піклувалась про матеріальний добробут своїх громадян і створювала умови для розвитку культури.

Але надмірні соціальні гарантії для бідних стали важким тягарем для держави і заможних осіб. Такі гарантії сприяли розквіту античної культури, але згубили античну економіку.

Громадяни Афін, прирівнявши права громадянина до права кормління, не допускали в країну чужоземців, а тому ця держава, невелика за розміром і чисельністю населення, врешті-решт, у 338 році до н.е. була завойована військами Олександра Македонського.

Найбільш розвинену правову систему в Стародавній Греції мали Афіни. Найдавнішим джерелом права в Афінах був звичай. У 621 р. до н.е. з'являється писане право у вигляді Законів Драконта. Це було великою перемогою народних мас. Тлумачення звичаєвого права за традицією належало аристократії і призводило до частого зловживання. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля в тлумаченні юридичних правил.

При цьому Драконт включив до законів ряд нових суттєвих положень, які відображали нову соціально-економічну ситуацію. Так, наприклад, скасовувалась кровна помста, вводились нові правила судочинства. Закони закріплювали права приватної власності, встановлюючи при цьому суворі покарання за посягання на приватну власність. Чітке виконання законів вважалось неодмінним елементом демократії.

У громадській присязі молодого афінянина говорилося: “І я буду слухатись владу..., і підкорятися встановленим законам... і якщо хто-небудь буде скасовувати закони або не підкорятись їм, я не допущу цього, але буду захищати їх один або разом з усіма”.

“Коли Драконта запитали, – пише Плутарх, – чому він за більшу частину злочинів призначив смертну кару, він, як кажуть, відповідав, що дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для тяжких він не знайшов більшого.”

На початку VI ст. до н.е. в Афінах Солоном була проведена велика законодавча робота: Закони Драконта були скасовані за винятком деяких постанов про вбивство. У V – IV ст. до н.е. закони стають головним джерелом права.

Майнові відносини. Афінське право не знало чіткої різниці між речами, але правовий статус нерухомості мав свої особливості. Був відомий також поділ майна на видиме і не-видиме. До першого належали: земля, раби, худоба, до другого – гроші, дорогоцінності. Серед речових прав відомі були володіння і власність.

Зобов'язання виникали з договорів або деліктів. Договори в більшості укладались у письмовій формі, хоч ніякої обов'язкової форми не існувало. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою

особисту відповідальність боржника. Після реформи засобом забезпечення договірних зобов'язань залишаються завдаток, застава, порука. Афінському праву були відомі різні види договорів: ку-півлі-продажу, найму, позики, підряду, схову, товариства, до-ручення, комісії.

Зобов'язання із деліктів виникають у випадку заподіяння майну будь-якої шкоди.

Шлюбно-сімейне право. Вступ до шлюбу в Афінах вважався обов'язковим. Але якщо громадянин не вступав у шлюб, то це не спричиняло покарання. Шлюб розглядався як різновид договору купівлі-продажу, а наречена – як об'єкт угоди.

Розлучення для чоловіків було вільним, але для жінок це була складна справа. Жінка займала в сім'ї залежне становище. Взагалі, в Афінах жінки не мали ні політичних, ні громадянських прав.

Батьківська влада спочатку була дуже широкою, але з часом слабне.

Спадкове право. Спадкування здійснювалось за законом і заповітом. Спадкоємцями за законом в першу чергу були сини, але коли синів не було, то успадковували дочки. Спадкування за заповітом розпочинається з Солона. Заповідати міг лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомний син.

Кримінальне право. Афінському праву були відомі такі види злочинів: державні, проти сім'ї, особи, власності. Розрізнялись навмисні і необережні злочини, відомо було поняття самооборони, проводилась різниця між підмовником і вико-навцем злочину.

Серед покарань слід відмітити смертну кару, продаж у рабство, штраф, конфіскацію, безчестя. Покарання для рабів і вільних було різним.

Судовий процес. Розпочинати судові справи могли тільки повноправні афінські громадяни. Інтереси неповнолітніх і жінок представляв глава сім'ї, метека – його простат, за раба в суді відповідав його господар.

Судовий розгляд поділявся на стадії: попереднього розслідування, судового розгляду і винесення рішення чи вироку. Учасникам процесу надавалась можливість висловити свою думку щодо міри покарання. Жінок і неповнолітніх як свідків не залучали, рабів при допитах катували.

Під час попереднього слідства свідчення потерпілого, обвинуваченого, свідків, а також речові докази запечатувались у спеціальну посудину і в такому вигляді направлялись до суду.

Рішення приймалось таємним голосуванням більшістю голосів. На судові рішення і вирoki допускалась апеляція в гелією. Рішення гелієї були остаточними і оскарженню не підлягали.

6.5. Виникнення держави у Спарті

На противагу демократичним Афінам Спарта була своєрідною аристократичною республікою. Причини цього мають глибоке коріння.

У XII – XI ст. до н.е. у невелику область на півострові Пелопонес – Лаконіку – ввірвались дорійські племена. Ця об-ласть була вже заселена. За Гомером (“Ілліада”), її займали 12 ахейських громад. Однією з них була Спарта на чолі з “ца-рем” Менелаєм. Після відчайдушної боротьби між

собою обидва племені уклали союз і створили спільну громаду, яку очолювали два царі – дорійський і ахейський.

Маленька Лаконіка була тісною для нової громади (300 кв. км). Почалися війни з метою захоплення Мессенії, розташованої в центрі півострова. У результаті першої та другої месенських війн під владою Спарти опинилася дуже велика територія з багаточисельним населенням: 200 тис. рабів (ілотів); 32 тис. періеків (особисто вільних, але позбавлених політичних прав); 10 тис. спартіатів (чоловіків-воїнів).

Завоювання поставило перед спартанською громадою нові завдання. Необхідно було створити органи влади, до того часу невідомі ні дорійцям, ні ахейцям. Але первіснообщинний лад ще не був повністю зруйнований. Результатом цього став своєрідний сплав сильної, терористичної за своїми методами державної влади із збереженням пережитків родового устрою. У цій своєрідності – головна особливість Спарти.

6.6. Суспільний лад та державний устрій Спарти

Для суспільного ладу Спарти характерне тривале збереження пережитків первіснообщинного ладу і військова організація суспільства. Турбота про збереження солідарності серед невеликої кількості повноправних громадян Спарти, що панували над величезною масою поневоленого населення, пояснюється прагненням запобігти виникненню різкої майнової диференціації серед “рівних”, як називали себе спартіати.

На це були спрямовані закони проти розкоші, які приписують Лікургу. Реформи Лікурга – це комплекс перетворень соціально-економічного і правового характеру, в результаті яких ненависна демосу знать формально зникла, ніби розчинилась у масі спартанських громадян. Усі спартанці, які призивались в ополчення, були наділені земельними ділянками (клерами). У Лаконії і Месенії їх налічувалось близько 10 тис. Клер вважався невідчужуваним володінням, а оскільки земля була власністю держави, то його не можна було продати, подарувати, залишити у спадок. Розміри ділянок були однакові для всіх, тим самим на основі економічної рівності стверджувалась “община рівних”.

Ділянки землі отримали й періеки – ремісники, крамарі.

Образ життя спартанців від народження до смерті жорстко регламентувався.

Із 7 років хлопчики виховувались у гімназіях під наглядом наставників – педагогів. Головна мета навчання і виховання – підготовка майбутнього воїна.

З 20 до 60 років спартанець вважався військовозобов’язаним і повинен був систематично вдосконалювати свої атлетичні та бойові навички. До 30 років він не мав політичних прав, йому належало в усьому дотримуватись порад свого опікуна, наставника.

Спартанці носили однаковий одяг, користувались однаковим домашнім начинням, дотримувались стандарту, загальноприйнятої форми бороди та вус. До 30 років спартанець повинен був одружитися, інакше він щорічно під час релігійного свята підлягав побиттю з боку жінок.

Соціальний статус жінок у Спарті був порівняно високий. Вони не знали багатьох господарських турбот, ілоти до-ставляли їм продукти, дітей виховувала держава.

Єдність спартанців забезпечувалась спільними трапезами (сиситіями), під час яких прості громадяни та царі їли за одним столом і займалися груповими атлетичними вправами. Кожен вносив щомісячно натуральний внесок в общину. Той, хто не міг цього зробити, вважався “таким, що опустився”, і позбавлявся політичних прав.

Військова справа була основним заняттям громадян. Їм заборонялося займатися ремеслом і торгівлею, оскільки це ганьбило їх, бо вважалося справою періеків.

Періеки були особисто вільними, політичними правами не користувались, але в інших відносинах були правоздатними: могли набувати власність і здійснювати угоди, несли військову повинність. З боку держави над періеками був встановлений нагляд, що здійснювався спеціальними посадо-вими особами.

Найбільш багаточисельним прошарком населення були ілоти – представники переможених племен, що були перетворені в державних рабів. Своєї землі вони не мали, працювали на ділянці, що була виділена спартіату державою, мали своє господарство і знаряддя праці. Половину врожаю, одержаного з землі, ілоти віддавали власнику ділянки. У період військових дій вони залучались як допоміжна сила, але при цьому їм давали найпримітивнішу зброю, через що вони несли неви-правдано великі втрати. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами жорстокого терору. Ілоти могли бути відпущені на волю державою.

Постійні військові заходи вимагали величезних витрат матеріальних і людських ресурсів, що, врешті-решт, стало причиною швидкого занепаду спартанської “общини рівних”. Її політична і суспільна структура не витримала натиску то-варно-грошових відносин.

Спарта втратила свою самостійність, потрапила під вла-ду персів, потім македонців, а з 146р. до н.е. – Риму.

Державний устрій. Спарта була аристократичною республікою. Народні збори не відігравали вирішальної ролі в політичному житті країни. Збирались вони від випадку до ви-падку і за рішенням посадових осіб. У зборах брали участь спартіати, які досягли 30 років і зберегли свої наділи. За над-звичайних обставин скликались надзвичайні збори, в яких брали участь представники найбільш знатних і впливових сімей. До компетенції народних зборів належало вибрання посадових осіб, прийняття рішення у випадку виникнення спору про престолонаслідування. Народні збори брали участь у законо-творчості, вирішували питання війни і миру, союзу з іншими державами.

Разом з тим, віданню народних зборів не підлягали такі важливі питання, як фінансові, діяльність магістратів, судові справи.

Закони на зборах не обговорювались, вони або приймались, або відхилялись. Усі рішення зборів знаходились під контролем герусії.

Порядок діяльності народних зборів давав можливість спартанській олігархії впливати на їх роботу, направляти їх діяльність у потрібному напрямі.

На чолі держави стояли два царі, які виконували функції військових вождів, були верховними жерцями, здійснювали судову владу. Але фактично керівництво державою належало ефорам, до яких поступово переходили повноваження, що належали царям.

Ефори займали виняткове становище в державі. Їх було 5, і вони щорічно вибиралися на народних зборах із числа всіх громадян. Ефори складали єдину колегію і виносили свої рішення за більшістю голосів. Ефори скликали та керували діяльністю герусії і народних зборів. В їх руках майже повністю знаходились зовнішні відносини, внутрішнє управління державою.

Однією з функцій ефорів був контроль за діяльністю царів з метою не допущення посилення їх влади і встановлення монархії. Ефори мали право притягувати царів до суду герусії.

У своїй діяльності ефори звітували тільки перед своїми наступниками.

Герусія (рада старійшин) збереглася від родоплемінної організації. Вона складалась з 28 видатних представників спартіатів, крім того, до складу герусії входили два царі. Члени герусії (геронти) вибирались народними зборами довічно і були безвідповідальними. Герусія попередньо обговорювала справи, які повинні були розглядатись на народних зборах. Герусія мала практично необмежену компетенцію, вона засідала щоденно і керувала всіма справами, включаючи військові, фінансові, судові. Герусія була судовою інстанцією проти царів, але з посиленням влади ефоріїв значення слабшало.

7.1. Зародження римської державності. Реформа Сервія Туллія

Тисячолітня історія Риму поділяється на три періоди. Перший період – царський – з 754 р. до 509 р. до н.е. Протягом цього періоду відбувається формування суспільних класів і державного апарату. Другий період розпочинається з вигнання останнього римського царя Тарквінія Гордого і утвердження республіканського ладу (509 – 27 рр. до н.е.). Третій період – період імперії – 27 р. до н.е. – 476 р. н.е. Цей період, у свою чергу, поділяється на два етапи – приципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.) і домінат (284 р. – 476 р.). Після падіння Західної Римської імперії у 476 р. ще тривалий час існувала Східна Римська імперія – Візантія, яка припинила своє існування після взяття Константинополя, столиці Візантії, турками-османами у 1453 р.

Процес розпаду родового ладу і зародження держави в Римі має багато подібного з аналогічним процесом в Афінах, що простежується в занепаді патріархальних органів, розвитку приватної власності, формуванні класів і політико-правової системи.

У VIII – VII ст. до н.е. середня частина Апеннінського півострова була заселена декількома громадами, які перебували між собою у союзі. Однією з них був Рим, у якому населення займалось тваринництвом і землеробством.

Родоплемінна структура Риму царської епохи представила тісно пов'язану єдність патріархальної сім'ї, роду, племені. Поступово сільська (сусідська) община витісняла кровнородинну, але пережитки давніх звичаїв ще збереглися.

Усі общинники мали однакові права та обов'язки як громадяни, воїни і власники землі. Єдність громадян римського поліса скріплювалась колективним землеволодінням і обов'язковою військовою службою.

Римляни ще в царський період, відчуючи нестачу зе-мель, вели постійні війни зі своїми сусідами з метою захоп-лення чужих територій. Вдалі походи збагачували родову знать, вождя, верхівку общини, що прискорювало розкладан-ня родового ладу.

Корінні жителі Риму називали себе патриціями. Спочатку лише вони належали до повноправного населення – “римського народу”, що склався на основі союзу трьох племен (триб), які поділялися за родами і куріями (об'єднаннями родів). За легендою Ромул, один із засновників Риму, доручив патриці-ям відправляти управлінські та жрецькі обов'язки, плебеям (простолюдинам) – обробляти землю, утримувати худобу і займатися прибутковим ремеслом. Плебеї перебували поза римською родовою організацією. До кінця царського періоду римська община та її самоуправління мали всі ознаки війсь-кової демократії.

У певні дні роди, курії, племена, а потім і весь союз пле-мен сходились на збори для розгляду справ, що належали до їх компетенції, про спірну спадщину, інші судові спори, про вирoki до смертної кари.

Усього родів було 300, по 100 в кожному племені. 10 родів складали курію, 10 курій – трибу (плем'я). Така організація була і залишається предметом наукової дискусії, бо її штучне походження впадає в очі. Це фактично ціла армія, раціонально побудована при Ромулі, що завоювала і захищала захоплену землю, а потім перейшла до планомірного захоплення Італії.

Голови родів складали раду старійшин або сенат, що з часом набув значення головної урядової влади. Сенат мав право попереднього обговорення всіх справ, які виносились на розгляд народних зборів. Крім того, сенат відав багатьма поточними справами з управління Римом.

Головою римської общини, її правителем і верховним воєначальникам був рекс – цар. Це була виборна посада, під-звітна народу.

З давнього часу на території Риму жили і негромадяни – клієнти і плебеї. До плебеїв належало або поневолене, або прибуле населення, а також безземельні вільні корінні жителі. Плебеї не допускалися до користування громадськими землями (на правах приватної власності володіли лише невеликими ділянками), до обрання на жрецькі посади, були політично безправними. Вони не мали родоплемінної організації, подібної до патриціанської. За необхідності патриції залучали їх до військової служби як допоміжну силу, але їм діставалась мі-зерна частина здобичі.

З метою залучення до патриціанської общини та отримання безпеки багато плебеїв були змушені ставати клієнтами.

У царську, архаїчну епоху держави у римлян не було. Вважалося, що Римом править цар (рекс), сенат і народ.

В органах общинного управління важливі функції виконували куріатні збори, що мали право вибирати магістрів, приймати закони, вирішувати питання про війну.

До кінця царського періоду загострилася боротьба між царем, який прагнув набути більшої самостійності і незалежності, та сенатом, що бажав мати повну владу над ополченням, військом, обмежити військові повноваження царя.

Процес класоутворення супроводжувався протистоянням плебеїв і патрициїв, зростаючим невдоволенням клієнтів. Розвиток приватної власності сприяв примноженню багатства патриціанських сімей, які бажали перетворити плебеїв у клієнтів, а клієнтів – у рабів.

Важливим етапом на шляху римської державності була реформа, яку римська традиція пов'язує з іменем шостого рекса Сервія Туллія (578 – 534 рр. до н.е.). При ньому плебеї були введені до складу римської общини, а територіальні триби дещо потіснили родоплемінні. За реформою всі патриції та плебеї чоловічої статі у військових і політичних цілях були поділені на шість розрядів. До першого увійшли найбагатші, так звані вершники, а також ті, хто мав багатства не менше ніж 100 тисяч мідних ассів (1 асс – мідна монета масою 327,5 г), до другого – ті, чиє майно оцінювалося не менше ніж у 75 тис., до третього – 50 тис., до четвертого – 25 тис., до п'ятого – 12,5 тис. ассів. Усі бідняки зараховувалися до шостого розряду (пролетарів).

Усі військовозобов'язані залежно від майнового становища об'єднувалися у військові підрозділи – центурії (сотні). Із вершників було утворено 18 центурій кінноти, громадяни першого розряду входили до важкоозброєної піхоти (80 центурій). З другого, третього і четвертого розрядів формувалось по 20 центурій, а з п'ятого – 30. Таким чином, із 193 центурій найбагатші становили 98, тобто більшість. Це мало важливе значення, оскільки на центуріальних народних зборах кожна центурія мала один голос і при прийнятті законів та виборах посадових осіб тільки однастайність призводила до прийняття рішення.

Таким чином, було покладено початок пануванню багатих і знатних, незалежно від того, були вони патриціями, чи плебеями.

Складовою частиною реформи Сервія Туллія був поділ громадян (патрициїв, плебеїв, клієнтів) за територіальною ознакою. Рим був розбитий на чотири територіальні триби, до яких пізніше приєднали 16 сільських. Один раз на 5 років проводився загальний перепис громадян для визначення майнового цензу і набору ополчення. Було запроваджено постійний податок на утримання війська.

Лад військової демократії вичерпав себе. Рим набув усіх ознак держави: публічну владу, територіальний поділ жителів, військо, суд, поліцію, податки.

7.2. Утворення аристократичної республіки. Правове становище населення

Наприкінці VI ст. до н.е. в результаті кризи, розпаду ро-дової організації і становлення держави погіршився стан ба-гатьох плебеїв, які втрачали свої наділи землі. Родова знать патриціїв, втративши частину попередніх привілеїв, була незадоволена посиленням центральної влади, частим залученням до громадських робіт.

Цар дедалі частіше діяв як тиран. З сенатом він не тільки не рахувався, а й піддавав репресіям визначних його членів, особисто вершив суд і розправу, проводив незаконні конфіскації, чинив насильство і беззаконня. Царя наслідували його родичі, особливо сини. Їхня поведінка ображала суворі звичаї патриціїв.

Повсталий народ повалив царя Тарквінія Гордого і разом із сім'єю вигнав його за межі Риму. Із 509 р. до н.е. царська влада припинилась. Рим став республікою.

На чолі держави стали претори (проводирі), яких щороку обирали на центуріатних коміціях, а з 367 р. до н.е. – консули. Їхні державні повноваження майже не відрізнялись від царських. Становлення республіки в V – IV ст. до н.е. від-бувалося в складній політичній обстановці. Плебеї вели впер-ту боротьбу за землю, скасування жорстоких умов боргової кабали, за доступ до політичної влади. Але до повної рівно-правності з патриціями було ще далеко. Після реформи Сер-вія Туллія пройде ще близько двох століть, перш ніж плебеї будуть допущені до завойованої землі, заміщення посад, прийняття законів, до шлюбів з патриціями і патриціанками.

Завоювання значної частини Італії сприяло занепаду ро-дового ладу. Рабовласництво набуває класичної форми.

Основою неписаної римської конституції стає правило: люди не рівні один одному. Раби не люди, а речі.

Римське громадянство набувалось народженням від повноправних батька і матері. Інші випадки, наприклад, усиновлення іноземця, відпущення раба на волю, надання громадянства за заслуги та ін., були спочатку рідкісним явищем.

Після досягнення повноліття римський юнак приводився батьком на форум (площа в Римі, де відбувався суд та інші офіційні дії) і записувався у відповідну трибу. З цього часу він ставав політично рівноправним.

З політичним повноправ'ям пов'язувалось:

- а) право участі в народних зборах;
- б) право бути вибраним на посаду в римському урядовому і судовому апараті;
- в) право служити у війську.

Політична повноправність не означала повноправності “громадської”, тобто права розпорядження майном. Поки син жив з батьком, той укладав за нього всі майнові угоди. Жінки не мали ні політичних ні майнових прав, але, порівняно з афінськими, жінки в Римі знаходились у дещо кращому становищі.

Римським громадянином ставав і відпущений на волю раб. Але він не міг замішувати виборних посад і внаслідок недовіри до нього служити у

війську. Щодо свого колишнього гос-подаря вільновідпущеник ставав клієнтом, залежною особою, що проявлялось в особливій повазі, матеріальній допомозі.

У міру того як Рим із незначного селища перетворювався в столицю величезної території, склад його населення почав поповнюватись іноземцями. Багато з них приїжджали в Рим для ведення торгівлі і там залишались. Вони називались перігрінами. Як і вільновідпущеники, перігріни могли одержати права римських громадян за особливі заслуги перед Римом або на основі спеціальних актів державної влади, що поширювались на окремі групи іноземців.

Починаючи з IV – III ст. до н.е., основним працівником у Римі стає раб. Праця рабів широко використовувалась у землеробстві і ремісництві. Кожна нова війна поповнювала число рабів. Але чим більше ставало їх значення, тим більш безправним і страшним ставало їх становище. Раби не мали жодних прав. Власнику раба не заборонялось його вбивство. Допит рабів проводився тільки під час катування.

7.3. Державний устрій, суд, збройні сили. Управління провінціями

Римська республіка проіснувала з 509 р. до н.е. до 27 р. до н.е. Вона була рабовласницькою державою за історичним типом та аристократичною за формою правління.

Народ як сукупність повноправних громадян вважався джерелом влади. У період ранньої республіки Рим, як і будь-який античний поліс, за своїм політичним устроєм складався з народних зборів, ради старійшин (сенату), виборних службових осіб (магістратів). На думку Полібія, в державному ладі Риму поєднувались монархічні засади у владі консулів, аристократичні – у сенаті та демократичні – у народних зборах.

Центральними органами влади та управління були сенат і народні збори (коміції).

Сенат був вищим, постійно діючим органом влади, головною урядовою установою і складався з 300 чоловік.

На першому етапі республіки сенаторів призначав консул, за законом Овінія (312 р. до н.е.), список сенаторів став готувати цензор. Кандидат у сенатори повинен був походити із знатної сім'ї, бути багатим, мати в своєму послужному списку посаду, одержану в результаті виборів на народних зборах. Кожні 5 років персональний склад сенату переглядався. Першим у списку сенаторів стояв принцепс. Сенаторам категорично заборонялось займатись фінансовою і торговельною діяльністю.

Повноваження сенату як вищої урядової установи були широкими. Формально він не мав права приймати закони, однак його рішення мали велику політичну силу. До 339 р. до н.е. він затверджував або відхиляв закони, які виносились на обговорення. Лише в 287 р. до н.е. сенат втратив право схвалювати (або ні) закони, прийняті плебейськими зборами.

Сенат розпоряджався державною скарбницею, фінансами, відав державним майном. Здійснював керівництво військовими справами:

оголошував набір ополчення, призначав командуючих, розподіляв сфери дій між воєначальниками та консулами.

Не маючи прямої законодавчої влади, сенат присвоїв собі право тлумачення законів, яке нерідко оберталось створенням нових законів.

П'ятирічний термін повноважень senatorів, зосередження в сенаті представницької знаті Риму перетворили його на оплот консервативних елементів. Клас рабовласників бачив у ньому найважливішу установу держави, покликану охороняти їхні інтереси, зберігати традиції республіки та привілеї знаті.

Народні збори вважались законодавчими органами. Во-ни були трьох видів. Вищими до 287 р. до н.е. були збори за центуріями, що являли собою загальновійськовий збір для вирішення таких питань, як оголошення і припинення війни, вибори воєначальників. Фактично рішення центуріатних коміцій попередньо готував сенат, що мав право затверджувати або скасовувати їх. Однак традиції запитувати згоди воїнів-громадян, що збереглися з часів військової демократії, в період республіки неухильно дотримувались.

У середині III ст. до н.е. в законодавство Сервія Туллія було внесено доповнення демократичного характеру. Кожний розряд громадян (від першого до п'ятого) виставляв по 70 центурій. Це дало змогу центуріям другого і третього розрядів сильно впливати на прийняття рішення, посилило роль плебсу в політичному житті.

Центуріатні коміції вирішували питання про війну і мир, обирали консулів та інших магістратів, до 287р. до н.е. приймали або відхиляли законопроекти. Вони дарували громадян-ство або позбавляли права на нього.

З 287 р. до н.е. законодавчі повноваження повністю перейшли до плебейських зборів – зборів громадян за територіальними трибами. Їх називали плебейськими або трибут-ними коміціями. Належність до триби визначалась місцезна-ходженням майна плебея. Плебейські збори скликали і про-водили консули, претори, курільні едили. Під час розгляду питань, що стосувались винятково плебеїв, головували їхні народні трибуни або едили.

Плебейські збори обирали народного трибуна, молодших магістратів – едилів, квесторів і деяких жерців, а також могли достроково звільнити їх з посади.

Закони й постанови трибутних зборів називались плебісцитами. За законом Валерія і Горація (449 р. до н.е.), плебіс-цити підлягали затвердженню сенатом.

Наприкінці IV ст. до н.е. сенат втратив право попереднього розгляду проектів плебісцитів. Роль плебейських зборів зросла, особливо у сфері законодавства. За законами Валерія і Горація (449 р. до н.е.), Гортензія (287 р. до н.е.), постанови трибутних коміцій почали поширюватись на всіх громадян, а не тільки на плебеїв. Поступово до плебейських зборів перейшли деякі повноваження, що раніше належали центуріатним коміціям. У них стали брати участь усі громадяни, в тому числі й патриції. Трибутні коміції збирались на форумі.

Третім видом народних зборів були куріатні коміції. У них брали участь громадяни-патриції. У царську епоху вони відігравали важливу роль, яку втратили в період республіки та принципату, і збереглися як пережиток старовини.

Куріатні коміції розглядали переважно питання шлюбу, виходу з роду, усиновлення, спори про спадщину, затверджували заповіти, розглядали злочини членів курії, поведінку ро-дичів.

На засіданнях коміцій кожна курія мала один голос. Важливу роль у них відігравали понтифіки – авторитетні голови сімейств.

Отже, в Римі не було єдиних повноважних народних зборів. Провідне місце в системі вищих державних органів належало сенату. Разом з тим, діяльність народних зборів, особливо плебейських, можна розглядати як ознаку античної демократії.

Магістрати представляли виконавчо-розпорядчу владу, виконували повсякденні управлінські функції. Після повалення царської влади вищі магістрати називались преторами (ті, що йдуть попереду війська). Їх замінили консули (опікуни держави), яких лише обирали. З патриціїв з 367 р. до н.е. за законом Ліцінія та Секстія одного з консулів стали висувати плебеїв. Консули могли діяти лише колегіально.

Консулів, преторів, цензорів обирали центуріатні збори на один рік. Формально будь-який громадянин міг запропонувати свою кандидатуру на посаду магістрата. Консули головували в сенаті, на народних зборах, були командуючими армій. До вищих магістратів належали консул, диктатор, цензор, претор, народний трибун, до молодших – едили, квестори. Усі посади магістратів, крім диктатора, інтеррекса і начальника кінноти, були виборними, підзвітними, строковими, ко-легіальними і безоплатними. Виконувати їх без платні могли лише дуже заможні громадяни.

Для обрання магістратом потрібно було прослужити певну кількість років в армії і досягти певного віку.

Диктатор призначався одним із консулів за погодженням з сенатом строком на 6 місяців, наділявся вищою військовою і цивільною владою. Усі інші магістрати продовжували функціонувати, але під його владою. Диктатор призначав собі по-мічника – начальника кінноти. Диктатор не відповідав за свої дії і не підлягав судовій відповідальності. Йому не загрожувало вето народного трибуна. Але через 6 місяців він складав свої повноваження. Призначення диктатора відбувалося в зв'язку з кризовими ситуаціями на війні або всередині держави.

Посада цензора була введена в 443 р. до н.е. для комплектування сенату. Цензорів обирали раз на 5 років з колишніх консулів. До їхніх обов'язків входило складання списків громадян за розрядами згідно з майновим цензом. Рішення цензора міг скасувати лише інший цензор шляхом накладення вето.

Податний перепис проводили за межами міста, на Марсовому полі. У ньому повинні були брати участь голови сімейств.

Цензор давав від імені держави підряди на громадські роботи, стежив за якістю їх виконання, давав на відкуп збір податків, спостерігав за збиранням мита на митницях, за над-ходженням податків з провінцій.

Претор – ця посада магістрата з'явилась у 367 р. до н.е. Плебеї дістали доступ до неї в 327р. до н.е. Преторів обира-лось двоє, а наприкінці республіки – 8. Спочатку вони були воєначальниками, заступниками консулів, виконували різні доручення сенату, вели засідання коміцій. З 242 р. до н.е. обов'язки преторів почали розподілятися. Один претор відав розглядом справ тільки римських громадян, інший – іноземців.

Основним обов'язком претора з часом стало керівництво судовою діяльністю, переважно з цивільних справ. Він висловлював свою думку про прийняте там рішення, створював нові форми, так званого, преторського права – найважливішого джерела римського права.

Посада народного трибуна була введена близько 494 р. до н.е. в результаті запеклої боротьби між патриціями і пле-беями. Трибунат був винятково плебейською установою. Трибунів спочатку було два, потім п'ять і врешті десять. Трибун не міг виїжджати з Риму, а двері його будинку завжди могли бути відчиненими для плебеїв, що шукали захисту.

Трибуни мали право забороняти виконання будь-яких наказів (за винятком наказів диктатора). Вони могли накладати вето на постанови сенату.

Крім того, трибун мав право заарештувати будь-яку осо-бу і піддати її прилюдному допиту.

Будь-яке посягання на особу трибуна оголошувалось злочином не тільки проти держави, а й проти релігії.

Поступово народні трибуни із захисників плебеїв пере-творились на виразників інтересів широких народних мас Риму.

Суд. Законами XII таблиць був передбачений судовий процес, який мав назву легісакційного. Він складався з двох стадій. Перша стадія була суворо формулярною, друга характеризується вільною процедурою.

На першій стадії позивач і відповідач з'являлись у при-значений день на форум до претора. Там після клятв, що про-голошувались у конкретних для кожного випадку словах, претор, якщо ніхто не помилявся при проголошенні конкретної формули, призначав день суду і встановлював розмір грошової суми, яку повинна була внести та чи інша сторона до храму як заставу. Програш справи призводив до її втрати.

Для другої стадії процесу претор призначав суддю (із списку кандидатів, затверджених сенатом), день суду і зобов'язував сторони підкоритися судовому рішення.

На другій стадії суддя вислуховував сторони, свідків, розглядав надані докази і виносив рішення. Рішення суду було остаточним, оскільки ні апеляції, ні касації стародавнє право Риму не знало.

З часом легісакційний процес витісняється простим формулярним процесом, в якому вирішальна роль належить пре-тору, його формулі, що була юридичною основою для подан-ня позову, і його судового рішення.

Кримінальні справи розглядали судові колегії, що склалися із 30-40 суддів. Склад їх формувався шляхом жеребкування, головував у суді претор, але у період імперії кримінальні справи розглядають чиновники. Існував особливий суд для колонів і рабів.

Диктатори, цензори, народні трибуни не підлягали судовій відповідальності.

Збройні сили. Початком своєї військової слави Стародавній Рим зобов'язаний народному ополченню перших віків своєї історії.

Кожний римський громадянин з 17-літнього віку повинен був нести військову службу. Після війни ополчення розпускалось. У кінці III ст. до н.е. майновий ценз, який давав право вступити до війська був знижений з 11 тис. асів до 4 тис., а в II ст. до н.е. в армію були допущені навіть ті, хто не мав майна. Реформа римської армії була завершена при відомому політичному діячу і полководцю Марію (II ст. до н.е.). Він допустив в армію бідняків, встановив солдатам платню і 16-річний строк служби, незалежно від війни і миру. Після закінчення служби солдати наділялись землею.

З часів Марія римська армія стала знаряддям у боротьбі політичних груп, армією найманців, які сліпо служили своєму вождю. Спираючись на цю армію, Сулла (82 р. до н.е.), а слі-дом за ним Юлій Цезар (46 р. до н.е.) і його наступник Окта-віан Август (27 р. до н.е.) покінчили із римським республіканським ладом, який занепадав.

Управління провінціями. Завойовані Римом неіталійські землі – провінції – керувались призначеними Римом магістратами. Це були, в основному, колишні консули і претори. Їх влада – адміністративна, військова і судова – була, по суті, необмеженою. Керівним принципом римської політики щодо завойованих територій було знамените “розділяй і володарюй”.

У середині II ст. до н.е. під владою Риму було 9 провінцій: Сицилія, Сардинія, Корсика, Цизальнінська Галлія, Іспанія, Африка, Македонія, Іллірія, Азія.

7.4. Криза і падіння республіки. Зміни в суспільному ладі

У II ст. до н.е. після перемоги над Карфагеном і Македонією Римська держава панує над усім Середземномор'ям. За-войовані країни стали невичерпним джерелом рабів. Сотні тисяч їх були продані за безцінь у землеробські маєтки нової римської знаті – стану нобілів. Належали до цього стану тільки ті, чиє майно оцінювалось не менше ніж в один мільйон сестерцій.

Ріст числа великих маєтків (латифундій) супроводжува-вся прямо протилежним процесом розорення римського се-лянства. Воно не витримувало конкуренції дешевої рабської праці.

Неминучим результатом цього процесу було крайнє за-гострення ніколи не затухаючої боротьби між дрібним і вели-ким землеволодінням. Кульмінацією боротьби стали реформи братів Гракхів.

У 133 р. до н.е. вибраний трибуном Тіберій Гракх запропонував закон, за яким встановлювався максимальний розмір землеволодіння, що знаходиться

у приватній власності, – 1000 югерів на сім'ю (майже 250 га). Надлишки підлягали розподілу між безземельними і малоземельними. Але однієї землі було за мало. Селянам потрібна була худоба, інвентар, насіння, гроші, але вони знаходились у розпорядженні сенату. Між тим сенат, який виражав інтереси нобілів і складався з них, чинив впертий опір реформі.

Тіберію, який провів закон через народні збори, прийшлося тричі порушувати римську конституцію. Він вимагав змістити народного трибуна Октавія, який наклав вето на законо-проект про землю. Більша частина триб підтримала Тіберія. Потім він запропонував, щоб не сенат, як це було раніше, а народні збори самі вирішували питання про субсидії, потрібні для проведення земельної реформи. Це також було здійснено. Залишалось останнє – досягти обрання на новий строк. Народ стояв на стороні Тіберія. Тоді сенат організував вбивство народного трибуна. Зі смертю Тіберія Гракха, як і слід було очікувати, проведення реформи було фактично призупинене.

Новий підйом руху пов'язаний з ім'ям Гая Гракха. Видатний оратор і політичний діяч Гай Гракх був вибраний на ту ж посаду, що і його старший брат. Продовжуючи справу Тіберія, він намагався знайти опору серед римських бідняків. Було проведено зниження цін на хліб, організовані землеробські колонії на завойованих землях. Але Гая Гракха, як і його брата, було вбито.

Юридичною основою аграрної реформи братів Гракхів було те, що за старовинною традицією римська територія вважалась суспільною власністю. Тому був можливий її передел. Цією можливістю скористується в свій час і Юлій Цезар. Але вже у 111 р. до н.е. в інтересах дрібного і середнього землеволодіння був прийнятий закон Торія, який встановлював, що будь-хто, хто має не більше 30 югерів землі (8,5 га), може вважати її своєю власністю.

Реформи Гракхів, які мали за мету відродження вільного римсько-італійського селянства, відкривають собою епоху громадянських війн, які завершилися перемогою нобілітету і падінням римської республіки.

Велику роль у цьому відіграла і Союзницька війна, яку розпочали союзники Риму проти нього з 90 р. до 88 р. до н.е. Рим переміг, але союзники досягли здійснення своєї головної вимоги: майже все населення Італії одержало право римського громадянства.

Завершення Союзницької війни не принесло Риму справжнього миру. Громадянська війна між різними групами правлячого класу розгорілась з новою силою.

Схиляючись на підтримку армії, в 82 р. до н.е. полководець Луцій Корнелій Сулла встановлює в Римі одноособову диктатуру. Скориставшись правом на “видання законів та упорядкування державного ладу” Риму, Сулла надав нові права сенату (включаючи судові) і різко зменшив компетенцію народних зборів.

Трибуни були позбавлені політичних функцій. Римська рабовласницька республіка переживає глибоку кризу. Її остаточне падіння прискорилося повстанням рабів під керівництвом Спартака (74 р. до н.е.).

7.5. Перехід до монархії. Принципат. Зміни в економіці, суспільному ладі та державному устрої в період принципату

Головною причиною встановлення імперії було різке загострення суперечностей у римському суспільстві у зв'язку із занепадом дрібного землеволодіння та розвитком рабовласницького ладу. Правлячий стан, побоюючись повстання пригнобленого ним населення, санкціонував введення військових диктатур Сулли, Помпея, Цезаря, Октавія, що підривали основи республіки, створювали основу для встановлення монархії.

У сільській місцевості з'явилися колони – вільні, чужаки і навіть раби, що одержували від рабовласників ділянки землі для обробки, частину зібраного врожаю вони могли залишити собі. Та незабаром їх прикріпили до землі, вони потрапили в кабалу до господаря, який міг продати їх разом з ділянкою.

Розвиток колонату – ознака розорення збіднілих верств населення. Частина колонів поповнювала ряди пролетарів, інші наймались в армію.

Із захопленням влади Августом Гай Октавієм розпочинається період принципату – першої стадії імперії.

У 29 р. до н.е. Октавій отримав від сенату звання імператора, магістра республіки, потім довічного трибуна, цензора, а пізніше титул Августа (священного), великого понтифіка. Август мав необмежену владу, але коміції щороку обирали його народним трибуном. Таким чином, він ніби діставав право керувати Римом від народу. Як трибуну, йому була за-безпечена особиста недоторканість, він міг накладати вето на рішення сенату, народних зборів, едикти магістратів. Як цензор він міг викреслювати зі списків сенату негодних для нього осіб. Принцепс мав право амністувати засуджених. Його образа прирівнювалась до образи римського народу.

За Августа було створено адміністративний апарат зі штатом чиновників. Їхні обов'язки полягали в організації збору податків, підтриманні громадського порядку, обліку майна принцепса, нагляді за судовими справами та місцевою адміністрацією.

На початку принципату сенат формально, як і раніше, видавав закони, був найвищою судовою інстанцією, призначав і звільняв магістратів. Август вважався лише першим у списку senatorів, а фактично сенат був його слухняним знаряддям. Але вже за Августа сенат здав свої позиції. Його засідання перетворилися на спектакль, учасники якого змагалися у вихвалянні принцепса.

Військово-бюрократична монархічна адміністрація на-прикінці I на початку II ст. н.е. витіснила сенатську.

Народні збори скликалися дедалі рідше, їх засідання мали формальний характер. Причетність громадян до управління державою стала фікцією.

Принципат як специфічно римський різновид монархії, зберігаючи зовнішні республіканські атрибути, проіснував до кінця II ст. н.е. Влада

принцепса спиралась на могутню мате-ріальну і військову базу. Наприклад, Єгипет вважався влас-ною провінцією Августа.

Ще на початку принципату управлінський апарат Риму та провінцій зазнав серйозних змін. Роль магістратів зменшилась. Консули, претори, квестори були усунені від державних справ і займались переважно влаштуванням публічних видовищ та ігор. Їх витісняла армія професіональних чиновників, що одержували платню із скарбниці і були підзвітними принцепсу.

Були введені посади:

- префекта преторія – командуючого імператорською гвардією;
- начальника постачання продовольством.

У провінціях функції управління здійснювали намісники, легати, проконсули, пропретори. Їхні адміністративні права та обов'язки фіксувались у мандатах, інструкціях, які складались у канцеляріях монарха або ним особисто.

Наглядові функції за діяльністю намісників здійснювали прокуратори, обов'язками яких було інформувати імператора про стан справ у провінції, про зловживання чиновників.

За вказівкою імператора Клавдія (10 р. до н.е. – 54 р. н.е.) прокуратори були уповноважені виносити судові рішення. Сформована ними канцелярія керувала імператорським майном, фінансами, розсилала скарги і сигнали про зловживання чиновників. Важливі державні посади звичайно займали родичі імператора. Однак його доля часто залежала від прихильності військ трьох головних армій, що стояли на Рейні, Дунаї, Євфраті. Армія висувала (акламувала) імператора, потім він формально затверджувався сенатом.

Таким чином, були створені всі умови для встановлення домінації – необмеженої монархії.

7.6. Домінат. Суспільний лад та державний устрій. Реформи Діоклетіана

Період домінації в Римі почався з правління імператора Авреліана (270 – 275 р.), який навіть за походженням був не римлянином, а варваром. Влада імператора була необмеженою.

Формування бюрократичного апарату фактично завершив Адріан (117 – 138 рр.). Створену Августом раду при принцепсі він перетворив на консилиум – постійно діючу ви-щу урядову установу – і доручив їй розробку імператорських конституцій. Утворились нові канцелярії, колегії кур'єрів, яким доручалось притягати до судової відповідальності чиновників фінансового та судового відомств, винних у зловживаннях, злиствах. Збір податків було вилучено з відання від-купників і передано чиновникам. З'явилась державна пошта. Служба чиновників стала почесною і добре оплачувалась.

Перехід до домінації супроводжувався занепадом рабовласницького ладу і зародженням феодальних відносин. Колони і раби стали зближатись за своїм походженням.

Якщо принцепси обожествлялись посмертно, то після Гая Аврелія Діоклетіана (243 – 316 рр.) імператор уже за жит-тя оголошувався намісником Бога на землі, посередником між Богом і людьми.

Діоклетіан, за свідченням літописця Євтронія, примушував успіх кланятись йому, тоді як до нього імператорів вітали.

Функції сенату перейшли до імператорської ради, до складу якої увійшли впливові родичі, друзі імператора, преторіанські префекти, начальники відомств.

До ради входила канцелярія імператора, яка складалася з ликторів, що відали фінансами, особистим майном імператора, його верховним судом, офіційним листуванням.

Важливу роль в управлінні відігравали юристи, найбільш відомі з них навіть входили до імператорської ради. Безвладний сенат був остаточно замінений імператорською радою при імператорі Септимії Севері наприкінці II ст.

Преторіанська гвардія стала формуватись не лише з іта-ліків, а й з придунайських та сірійських легіонів, а це ще більше посилювало залежність імператора від армії.

Для провінцій була заснована колегія кураторів, покликаних виконувати функції імператорських контролерів.

Імператор Діоклетіан (284 – 305 рр.) провів велику адміністративну реформу, увів тетрархію – чотириствладдя. Він по-ділив владу з Максиміліаном Геркулієм. Їхніми співправителями були оголошені цезарі Галерій – зять Діоклетіана і Костя Хлор. Отже, при владі були чотири співправителі. За Діоклетіана почався поділ імперії на Східну і Західну. Кожна мала свого Августа та його заступника – цезаря. Крім того, з'явилися 12 діоцез – великих територіальних округів на чолі з вікарієм, що підпорядковувався безпосередньо імператорові. Цивільна адміністрація відокремлювалась від військової. Кожний із співправителів імператора як полководець був наділений владними повноваженнями і міг приймати самостійні рішення.

Перебудовувалась судова система. Правитель провінції став тепер ординарним суддею першої інстанції. На його рішення було дозволено подавати апеляцію імператору або його уповноваженому. У Римі була проведена реформа поліцейської служби. За Діоклетіана її очолював префект, що ніс відповідальність за охорону громадського порядку в столиці. У провінціях служба безпеки та охорони громадського порядку була в руках легата.

Заворушення рабів та інших пригноблених верств населення придушувались за допомогою зброї преторіанських ко-горт.

Реформа Діоклетіана зміцнила централізацію управління. На деякий час вдалося перемогти сепаратизм провінцій, зберегти єдність імперії.

Імператор Костянтин, продовжуючи реформи Діоклетіана, діяв рішучіше. У 321 році він переніс столицю у Візантію, колишню колонію, заново відбудував її і назвав своїм ім'ям – Константинополь.

За Костянтина тетрархія була скасована, хоч поділ імперії на частини зберігся. Попередня рада при імператорі кон-силіум – була усунена. Її місце зайняв консисторіум (державна рада), до якого входили родичі імператора. Голова держави дедалі більше був схожий на східного деспота. Імператор носив шовковий одяг, обсипаний дорогоцінним камінням, і діадему – знак царської влади. Перед ним треба було падати на коліна.

Імперська влада вживала більш жорстких заходів з при-кріплення до певної місцевості не тільки колонів, ремісників, а й дрібних власників землі – куріонів.

7.7. Джерела римського права

Періодизація історії римського права не співпадає з періодизацією історії римської держави. Властивість права полягає в тому, що воно закріплює зміни, що відбуваються у су-спільному і державному розвитку країни.

Джерелами римського права були Закони XII таблиць, народних зборів, постанови сенату, едикти преторів, консультації юристів, а з I ст. н.е. – розпорядження імператорів.

Найдавнішою пам'яткою права Стародавнього Риму є Закони XII таблиць, складені за традицією в 451 – 450 р. до н.е. спеціальною комісією децемвірів (десяти мужів).

Текст законів був написаний на XII дерев'яних (бронзових) дошках, які були виставлені на форумі перед будинком сенату.

Закони були, здебільшого, записом панівних на той час звичаїв, оснащених юридичними санкціями.

У законах є ряд статей, що зберігали пережитки римської патріархальної общини. Так, в її руках залишалося розпорядження землею. Земельний наділ не можна було заповісти храмам і навіть богам. Земля не повинна була виходити з-під контролю общини, вона мала залишатися її власністю. Таким чином, приватна власність на земельні ділянки була обмеженою. Купівля-продаж, успадкування, дарування важливих об'єктів власності – землі, приміщень, робочої худоби – перебували під контролем общини.

Зазначені об'єкти належали до манципованих, їх відчуження супроводжувалось звичаєм, у якому брали участь, крім продавця і покупця, вагоутримувач та п'ять свідків, які були римськими громадянами. На вагу клали злиток міді, покупець торкався рукою придбаної речі та промовляв установлену формулу. Обряд був спрямований на те, щоб ускладнити іноземцям доступ до власності римських громадян. Усі інші речі вважались неманципованими і мали перебувати в майновому обороті без будь-яких обрядів.

Право власності. Володіти землею і розпоряджатися нею на території Риму міг лише римський громадянин. У законах детально йшлося про межі земельних наділів, давність володіння ними і порядок успадкування. Захист прав власника забезпечувався суворими покараннями. Так, винний у нічній крадіжці врожаю належав розп'яттю на дереві. За підпал будинку і зерна, що

лежало поряд, на злочинця надівали кайдани, а після побиття його спалювали. Вільна людина, яка здійснила злочин, могла відкупитися.

Шлюбно-сімейне право. Як пережиток минулого і турботу про міцність общини слід розцінювати фіксацію в законах охорони римської сім'ї і величезної влади домовласника, глави сімейства. Він мав виняткове право розпорядження майном сім'ї, а також майже необмежену владу над дружиною і всіма нащадками, включаючи внуків. Батько сімейства міг убити дитину-виродка, тричі продати свого сина, прогнати дружину. Закон забороняв шлюби між патриціями і плебеями.

Із стародавніх часів у Римі існували три форми укладання шлюбу: дві стародавні і одна порівняно нова. Стародавні здійснювались в урочистій обстановці і віддавали жінку-наречену під владу чоловіка. У першому випадку шлюб здійснювався в релігійній формі, в присутності жерців, супроводжувався з'їданням спеціально випечених пирогів і урочистою клятвою дружини слідувати скрізь за чоловіком: "Де ти, Гай, там знайдеш і мене". Друга форма шлюбу полягала в ку-півлі нареченої (у манципаційній формі).

Але вже Закони XII таблиць передбачають безформальну форму шлюбу – "сине ману", тобто "без влади чоловіка". При цій формі жінка мала свободу розлучення і могла забрати своє особисте майно, яке вона принесла в дім як посаг, а та-кож майно, придбане нею під час шлюбу.

Специфічною особливістю шлюбу "сине ману" було те, що його слід було поновлювати щорічно. Для цього дружина в установлений день на три дні йшла з будинку чоловіка (до рідних, друзів) і тим самим переривала строк давності. Під час шлюбу чоловік міг розпоряджатись посагом дружини.

Розлучення було можливе для чоловіка при всіх формах шлюбу, для жінок –тільки в шлюбі "сине ману".

Спадкове право. Після смерті домовласника майно сім'ї переходило агнатам за законом, а якщо небіжчик залишав за-повіт, то його слід було суворо дотримуватись. Заповіт мав затверджуватись куріатною або навіть центуріатною коміцією (якщо батько позбавляв сина права на його частину спадщини). Вдова небіжчика в усіх випадках одержувала якусь частину майна як для себе, так і на утримання малолітніх дітей.

Спадкоємці могли і не ділити майно, а вести господарство спільно.

Зобов'язальне право. Особливо детально регламентується в Законах XII таблиць договір позики. Крім звичайних позичкових операцій, пов'язаних з процентами, заставою та ін., відомий був і так званий нексум, або самозастава боржника. Це положення було скасовано в 326 р. до н.е. законом Петелія, і бор-жник став відповідати перед кредитором тільки своїм майном.

Крім зобов'язань із договорів, були відомі і зобов'язання із завдання шкоди та противоправних дій взагалі – крадіжки, потрави.

Кримінальне право. Кримінально-правові постанови Законів XII таблиць були дуже суворі. Смертною карою карався той, хто потравив або зібрав врожай з "обробленого плугом поля". Злодія, захопленого вночі або захопленого зі зброєю в руках, будь-хто міг вбити на місці злочину. Злодій,

затриманий на місці злочину вдень, підлягав фізичному покаранню і видавався потерпілому, що тягло за собою обернення в рабство.

Закони XII таблиць розглядають крадіжку чужого майна не стільки як злочин, що посягав на інтереси держави, скільки дію, що завдавала приватну майнову шкоду.

Про державні злочини Закони XII таблиць говорять небагато: встановлюється неправомірність і караність нічних зі-брань, підмова ворога до нападу на Рим, порушення постанов, що стосувались громадського порядку, хабарництва суддів.

Про навмисні вбивства не згадується взагалі.

Для свого часу Закони XII таблиць були надійною опорою для регулювання порівняно простих товарних, сімейних, спадкових та інших відносин. Звідси і та зовнішня повага, яка виявлялась до Законів XII таблиць у більш пізній час, коли їх практичне застосування або ж зовсім виключалось, або стало мінімальним.

У результаті постійних війн Рим виходить за межі своєї території, завоювавши Італію, а потім й інші європейські та азіатські землі.

Протягом цього часу відбувається безперервний зріст ремісничої і торговельної діяльності Риму. Формується стан вершників, чиєю професією стає торговельна і промислова діяльність.

На новій економічній основі виростає нове право, бо право таблиць стало в багатьох випадках непридатним. У цих історичних умовах на сцену виступають претори як тлумачі і творці права. Вони заклали основи римської класичної юриспруденції, яку розробляли як поряд з ними, так і після них римські “класичні” юристи – Ульпіан, Цельз, Папініан та ін.

Відходить у минуле юридичний формалізм, що пронизував закони таблиць. Одержують визнання принципи рівності сторін правовідношення, справедливості, доброї совісті. Коли право протирічить справедливості, говорив Ульпіан (помер у 288 р. н.е.), слід надати перевагу останньому, і, таким чином, справедливість має перевагу перед жорстким розумінням права.

На думку римських юристів, усю сукупність правових настанов слід поділити на дві частини: приватне і публічне право. До права публічного вони відносили всі ті норми, які “належать до положення римської держави” як цілої; навпаки, приватне право має справу з тим, що стосується “користі окремих осіб”.

Таким чином, храми і публічні дороги, наприклад, були оголошені сферою публічного права, тоді як відносини, пов’язані з правом власності або володіння, сімейного і спадкового права, зобов’язань – сферою права приватного.

Право власності. Сервітут. Визначення права власності, запозичене багатьма буржуазними кодифікаціями, було дане римськими юристами. Вони розуміли під ним найбільш по-вне, найбільш абсолютне право користуватися і розпоряджатися речами з тими лише обмеженнями, які встановлені договором чи правом.

Особливою формою обмеження права власності є сервітут, тобто “право на чужу річ”. Розрізнялись речові та особисті сервітути.

Право проведення води через чужу ділянку, викликане господарською необхідністю, є прикладом речового сервітута.

Під особистим сервітутом розумілось право довічного користування чужою річчю при зберіганні самої речі. Так, спадкодавець може надати в довічне користування кімнату в будинку, яку займає стара служниця.

Зобов’язальне право. Типи договорів. Визначаючи зміст зобов’язання, римський юрист Павло (III ст. н.е.) писав: “Суть зобов’язання полягає в тому, щоб зв’язати другого пе-ред нами, щоб він що-небудь дав, зробив чи надав”.

Будь-яке зобов’язання виникає, зі слів Гая, “або з дого-вору, або з делікту”, що означає – нанесення шкоди. Невико-нання договору в строк, вказаний у договорі, тягне за собою право на позов.

Для дійсності договорів необхідно:

а) згода сторін, які зобов’язуються, але згода не повинна досягатись шляхом насильства чи обману;

б) відповідність договору права (закону).

Стародавнім типом договору був договір словесний, вербальний (лат. “вербум” – слово). Для його дійсності вимагалось виголошення певних слів: “даю”, “зроблю”.

Із зобов’язання строго словесного стало виникати і набирати силу зобов’язання письмове. Ця форма одержала назву “літеральних” (лат. “літера”). Спочатку це були розписки, а потім виникає і письмовий договір у його звичній формі.

В особливу групу контрактів були виділені такі, які стали називатися “реальними”. При таких договорах обов’язок виконання і пов’язана з цим відповідальність настають не з моменту згоди, а з моменту передачі речі. Назва договору від “рес” – річ.

Останньою за часом виникнення і найважливішою з економічної точки зору була група так званих контрактів консенсуальних (“консенсус” – згода).

За даними договорами відповідальність наставала з мо-менту укладання угоди.

Забезпечення зобов’язань. З утвердженням майнової відповідальності відчутно зросло значення застави як найбільш ефективного способу забезпечення зобов’язань. Але офіційне визнання застава одержує тільки в кінці республіки. А на по-чатку імперії було встановлено, що при невиконанні зобов’язання застава річ надходила у продаж з тією умовою, що боржнику повертались надлишки, які були виручені проти суми боргу.

Крім того, засобами забезпечення позики були порука третьої особи і завдаток. При поруці поручитель мав право регресивної вимоги до боржника.

Шлюбно-сімейне право. Панівною формою шлюбу в пе-ріод імперії стає шлюб без влади чоловіка. Обов’язковою умовою встановлення шлюбних відносин признається вільна згода нареченого і нареченої. При цьому панівне становище чоловіка в сім’ї (хоч і позбавлене колишніх атрибутів влади) визнається як у праві, так і в звичаях.

Відокремленість майна подружжя стає загальною, але чоловік має право розпоряджатися прибутками, які приносить майно дружини. При розірванні шлюбу з вини чоловіка посаг повертається дружині.

Змінюється на краще і становище дітей. Влада батька над ними слабшає. Вбивство дітей признається злочином.

Спадкове право. Найсуттєвішим у спадковому праві даного періоду може вважатися визнання права на спадщину і за тими кровними родичами (когнатами), які раніше його не мали.

Першими, звичайно, успадковували діти, а коли їх не залишалось – онуки. Коли не було ні тих, ні інших, до спадкування призивались брати спадкодавця, дядьки, племінники. Якщо і їх не було, претор надавав право спадкування всім кровним родичам померлого аж до шостого коліна. Ближчий ступінь рідства виключала наступну. Були внесені норми, що обмежували свободу заповітних розпоряджень. Ближній родич померлого, якщо його обійшли спадщиною, мав, зрештою право на 1/4 частину того майна, яке він одержав би при відсутності заповіту. Таким чином, у право вводиться принцип обов'язкової частки спадкування, що зберігся до наших днів.

Сам заповіт став складатись у письмовому вигляді і завірятись свідками.

Кримінальне право. Складалось із маси законів, включаючи Закони XII таблиць, постанов народних зборів і сенату. Значна кількість кримінальних законів була видана за ініціативою диктаторів та імператорів.

Закони не виключали свавілля як імператорів, так і магистратів, і у визначенні того, що слід вважати злочинним, і в тому, за що і як карати.

При диктатурі Сулли особи, занесені в особливі, так звані проскрипційні списки, оголошувались ворогами народу і могли бути видані органам влади кожним, кому це вдавалось.

Особливої уваги заслуговує закон про “образу величі римського народу”. Закон спеціально був сформульований невизначено, щоб його можна було застосувати проти будь-якої особи, яка була незгодна з політикою або виражала незадоволення нею.

Велику увагу римський законодавець приділяє злочинам проти порядку управління: хабарництву, привласненню державних коштів, розкраданню державного майна.

Винні в цих злочинах переважно карались смертною карою, вигнанням.

Покарання залежало від того, яке суспільне становище займав злочинець.

Що стосується теорії, то римські юристи добре розрізняють навмисний і необережний злочин, підмовництво, співучасть.

8.1. Особливості виникнення держави у франків

Наприкінці IV – початку V ст. народи Європи вступили в якісно новий етап свого розвитку. Початок середньовіччя збігся з великим переселенням народів. Масова міграція охопила гуннів, германців, слов'ян, арабів, сарматів. Виникали й розпадалися союзи племен, безслідно зникали етнічні

групи й народності. Кордони Римської імперії безперервно атакували племена варварів. Серед них були германці, рипуарські й салічні франки – у минулому союзники (федерати) Риму.

Для Галлії п'яте століття стало часом глибоких соціально-економічних перетворень. Ця багата провінція Риму (її територія майже співпадає з нинішньою Францією), як і вся імперія, була охоплена глибокою кризою. Стали частішими виступи рабів, колонів, селян, міської бідноти. Рим уже не міг захищати народи від вторгнення іноземних племен і, перш за все, германців – східних сусідів Галлії. Як наслідок, більша частина провінції була захоплена вестготами, бургундами, франками (салічними і рипуарськими) та іншими племенами. Із цих германських племен найбільш сильними були салічні франки. Їм знадобилось понад 20 років, щоб у кінці V – початку VI ст. захопити більшу частину Галлії (486 р.).

Виникнення класового суспільства у франків, яке розпочалося у них ще до переселення на нову батьківщину, різко прискорилося у процесі завоювання Галлії.

Кожний новий похід збільшував багатства франкської військово-племінної знаті. При поділі військової здобичі їй діставались кращі землі, значна кількість колонів, худоби та іншого майна. Знать звеличилась над простими франками, хоч останні ще продовжували залишатись особисто вільними і спочатку навіть не відчували посилення економічного гніту. Франки розселялись на своїй новій батьківщині сільськими громадами (марками). Марка вважалась власником усієї землі громади.

Галло-римляни опинились у положенні залежного населення, яке за чисельністю в декілька разів переважало франків. Разом з тим галло-римська аристократія частково зберегла свої багатства. Єдність класових інтересів поклала початок поступового зближення франкської і галло-римської знаті. Це особливо позначилось при формуванні нової влади, за допомогою якої можна було зберегти у своїх руках захоплену державу, тримати в покорі колонів і рабів. Колишня родо-племінна організація необхідних сил і засобів для цього дати не могла. Установи родоплемінного ладу поступаються місцем новій організації з військовим вождем-королем і особисто відданою йому дружиною. Король і його наближені фактично вирішують найважливіші питання життя держави, хоч ще зберігаються народні збори та деякі інші інститути минулого ладу франків. Формується нова “публічна влада”, яка вже не співпадає безпосередньо з населенням. Вона складається не тільки з озброєних людей, але і з примусових закладів, яких не було при родоплемінному ладі. Встановлення нової публічної влади пов'язано з введенням територіального ділення населення. Землі, які заселили франки, були поділені на “паги” (округи). У свою чергу паги ділились на менші адміністративні одиниці – “сотні”. Король вручає управління населенням, яке проживало в пагах і сотнях, довіреном особам.

Виникнення держави у франків пов'язане з іменем одного з військових вождів – Хлодвіга I (486 - 511) із роду Меровингів.

Під його керівництвом була завойована основна частина Галлії, а також землі елеманів, вестготів, східних франків. Сини Хлодвіга I підкорили собі королівство бургундів, землі тюрінгів та баварів.

Далекоглядним політичним кроком Хлодвіга I було прийняття ним та його дружиною християнства за католицьким зразком. Це забезпечило йому підтримку галло-римської знаті і пануючої в Галлії католицької церкви.

Таким чином, держава франків виникла у зв'язку з необхідністю утримання і управління завойованими територіями.

8.2. Суспільний лад. Реформа Карла Мартелла

Суспільний лад франків відображений у пам'ятці їхнього права – Салічній правді, складеній у часи Хлодвіга I. За формою це перелік правових звичаїв, які фіксують суспільний лад як родового, так і ранньокласового періодів.

У цей час франки перебували на стадії ранньокласового суспільства. Їхня сусідська община – марка – колективно володіла землею, її члени були рівноправними вільними селянами-воїнами. Франки переймали прийоми римської агротехніки, були ознайомлені з латиною, мали деякі уявлення про римське право, набирали до себе на службу римських по-селенців.

Орна земля була у колективній власності марки і періодично перерозподілялась між общинниками. Земельний наділ франка не вилучався. Рілля вважалась володінням, а не власністю. Ліси, луки, вигони для худоби перебували у спільному користуванні общини.

За Салічною правдою франк міг мати у власності присадибну ділянку, будинок. Община складалась з великих сімей, між якими існували родинні зв'язки. Заможні сім'ї мали рабів, як домашню прислугу, і напіввільних литів (ремісників). Згадуються також ковалі, конюхи, виноградарі. Якщо вільна дочка франка виходила заміж за раба, вона втрачала свободу.

Найважливіші життєві питання общини вирішували збори її повноправних членів. Тільки вони могли прийняти в общину нового жителя. Франки щороку призивались на військові збори (березневі поля). На них король проводив огляд ополчення, діставав від нього схвалення своїх рішень.

У Салічній правді згадуються аллоди – ділянки землі, володарі яких вийшли з общини (зламати три гілки і кинути на 4 сторони).

Із розвитком приватної власності на землю та збільшенням кількості аллодів міцність общини зменшувалась. Багато франків потрапляло в залежність від багатих родичів.

За умов ранньофеодальної держави існувала “розділена” власність на землю. Право на користування землею, її утримання належало васалу, право власності – сеньйору.

Із розпадом марки селяни потрапляли в залежність від великих власників – світських і духовних. Форми цієї залежності були різними: комендації (надання землі безземельному селянинові), прекарії (коли селянин віддавав свій наділ феодалу, а той повертав його селянину вже не у вигляді власності, а володіння. Таким чином, селянин набував собі захисника). Під кінець існування франкської держави право власності на землю стало

особистим і набуло двох форм: аллоду (вотчина), тобто власності, вільної від обмежень стосовно розпорядження його договорами і заповітами та володіння за умови виконання певних повинностей і несення служби.

Важливий вплив на характер формування феодальних відносин мала реформа Карла Мартелла.

Коли К. Мартелл прийшов до влади і став майордомом Франкського королівства (715 - 741 рр.), яке знаходилося на межі розпаду, воно втратило владу в зарейнських землях, його-му загрожувало кінне військо арабів, які у 711 р. ввірвались із Африки в Іспанію і захопили більшу частину Піренейського півострова.

Війни з арабами довели перевагу кінноти над пішим ополченням, яке складало основну масу франкського війська. Залізне спорядження вершника коштувало дуже дорого – 45 солідів, і воїн мав сам його купувати.

З метою створення кінноти, а також зміцнення своєї соціальної бази К. Мартелл передав багато церковних і монастирських земель представникам франкської знаті, які, у свою чергу, роздавали ці землі у вигляді бенефіції особам, які повинні були відбувати військову кінну службу. Завдяки цим заходам у 732 р. у битві при Пуатьє араби були розбиті, а їх рух на схід було зупинено.

Селяни, що жили на землях бенефіціарія (власника землі) були зобов'язані нести повинність на користь свого госпо-даря: платити оброк, виконувати барщину. Такі ж реформи провели на своїх землях знатні графи.

На відміну від аллода бенефіцій був умовним дарунком. Відмова від королівської служби призводила до вилучення його.

Через століття земля була закріплена за бенефіціаріями на правах повної власності. Їхній обов'язок служити в королівському війську став формальним, що певною мірою при-скорило процес феодальної роздробленості.

8.3. Державний устрій. Верденський договір 843 р. і розпад франкської держави

Процес становлення державності у франків тривав бли-зько двох століть. За династії Меровінгів (V ст. - 751 р.) ще зберігались релікти родового ладу. Військовий вождь одноча-сно був королем. Із посиленням його влади роль ополчення як органу безпосередньої демократії стала знижуватись. При королю створювалась королівська курія (рада знаті).

За Меровінгів існувала двірцево-вотчинна система управління.

У 751 р. на престолі утверджується нова династія. На зборах світської і духовної знаті Пінін Короткий, син Карла Мартелла, який мав реальну владу, як майордом, був проголошений королем.

Найбільшого розвитку монархія досягає за правління його-го сина Карла Великого (768 - 814 рр.). У результаті великих завоювальницьких походів у її склад ввійшли території, які зараз складають Західну Німеччину, Північну Італію, Північну Іс-панію, а також багато інших земель.

Показником зросту могутності держави стає проголошення у 800 р. Карла імператором. У його руках зосереджується значна влада. Але це не

означало перетворення імператора в абсолютного монарха. Глава держави повинен був фактично ділити свою владу зі знаттю, без згоди якої не приймалось ні одне важливе рішення. Найвищі світські та духовні феодали входили до складу постійно діючої ради при імператорі. Майже щороку скликався з'їзд всієї знаті (так зване "Велике поле").

Разом з тим відносно посилення центральної влади потягло за собою формування органів державного управління, особливостями яких було:

- посадові особи, які очолювали господарське управління володіннями феодалів, одночасно здійснювали адміністративно-судову владу над населенням, що там проживало;

- нагородою за службу були земельні пожалування, а та-кож право залишати собі частину зборів з населення;

- було відсутнє послідовне розмежування між окремими сферами державного управління. Посадові особи, як правило, поєднували військові, фінансові, судові функції. Лише в системі центрального управління спостерігалось певне розмежування в компетенції. Але і там спеціального відомчого апарату ще не було.

Центральні органи державного управління

Із перетворенням у великих земельних власників дружинна знать перестала постійно проживати при королівському дворі, підвищилось значення посадових осіб – міністеріалів. Спочатку вони були головними управляючими королівським господарством. Тоді ще не було різниці між державним і особистим королівським майном, загальнодержавні питання розглядались як особисті справи королівського дому. А тому міністеріали фактично очолили державне управління і суд. Поступово вони стають власниками великих латифундій.

До найбільш важливих міністеріалів відносились:

- майордом – керував королівським двором. Посада була ліквідована після того як особи, що успадковували її самі, зайняли королівський трон;

- пфальцграф – спочатку керував королівськими слугами, а потім очолив двірцевий суд;

- тезаурарій – королівський скарбник;

- маршал – спочатку був "старшим у королівській конюшні", а потім начальником кінного війська;

- архіканелан – духовник короля, старший серед двірцевого духовенства, обов'язковий учасник королівської ради.

Місцеві органи державного управління

Традиційне самоуправління вільних франків там, де вони проживали, було поступово замінено системою призначуваних із центра посадових осіб – уповноважених короля.

Вся територія держави була поділена на округи – паги. Управління округом надавалось графу. У його розпорядженні був військовий загін. Він керував ополченням паги.

Округа ділились на сотні. Спочатку вони очолювались виборною особою. Але вже Меровінгам вдалось замінити його призначуваною особою

– центенарієм на “півночі” і вікарі-єм на “півдні”. Він підкорявся графу і майже повторював його владу в сотні.

Громади (марки) франків, які входили у склад сотні, зберігали самоуправління.

Суд

Вища судова влада належала монарху. Він здійснював її разом з представниками знаті. Королівська рада розглядала найбільш небезпечні правопорушення.

Основною судовою установою держави, де розглядалась більшість справ, були “суди сотні”. Їх форма на протязі декількох століть не зазнала серйозних змін. Але поступово судово-ва влада зосереджується в руках феодалів. Спочатку граф, центенарій чи вікарій тільки скликали мальберг – збори вільних людей сотні, які вибирали із свого середовища суддів-рахінбургів. Суд відбувався під керівництвом виборного голови – тунгіна. У його склад вибирались, як правило, заможні, поважні люди. Але на судовому засіданні повинні були бути присутніми всі вільні і повноправні жителі (дорослі чоловіки) сотні. Уповноважені короля лише слідкували за правильністю судочинства.

Поступово люди короля (його уповноважені) стають головами судів замість тунгінів. Каролінги завершили цей процес. Їх посланці – місії одержали право замість рахінбургів призначати членів суду – скабінів. Обов'язок вільних людей бути присутніми на суді був відмінений.

Подальший розвиток феодалізму призвів до радикальних змін усієї судової структури. Сеньйори – імуністи розширюють свої права в галузі суду над селянами, які проживали в їх володіннях. Набувають рис імунітету і судові повноваження посадових осіб, а також вищих ієрархів церкви. Юрисдикція церкви поширювалась не лише на духовенство, а й на деякі категорії світських людей, вдів, сиріт, вільновідпущеників. Усі ці особи перебували під захистом церкви.

Судовий процес можна було розпочинати тільки з ініціативи потерпілого. Він був зобов'язаний дати суду докази скоєного, привести співприсяжників, котрі могли б підтвердити його хорошу репутацію. Для перевірки істинності свідчень обвинуваченого дозволялось застосовувати “суд божий” (ордалії) – випробування розпеченим залізом або кропом. Заможний франк міг відкупитися від “суду божого”. Третина всіх судових штрафів ішла на користь короля.

Збройні сили

Структура війська поступово змінювалась від дружинної організації до феодального рицарського ополчення. Військова реформа Карла Мартелла дала каролінгам велике, добре озброєне, кінне рицарське військо. Необхідність у народному ополченні остаточно відпала. Монархія одержала можливість вести успішні завойовницькі війни. Велике значення мала надійність рицарського війська у боротьбі з народними повстаннями.

На початку IX ст. франкська держава знаходилась у zenіті своєї могутності. Охоплюючи територію майже всієї Західної Європи і не маючи

на своїх кордонах ворога рівного їй за силою, вона здавалася непереможною. Але вже тоді ця держава несла в собі елементи занепаду і розпаду. Створена шляхом завоювань, вона була конгломератом народностей, нічим крім військової сили не пов'язаних. Зломивши на деякий час масовий опір закабаленого селянства, франкські феодали втратили зацікавленість в єдиній державі. У цей час економіка франкського суспільства мала натуральний характер. Відповідно не було тісних, стабільних господарських зв'язків між окремими районами. Були відсутні будь-які інші фактори, які могли б стримати роздроблення держави.

Карл Великий невдовзі перед смертю розділив імперію між своїми силами. Корона імператора дісталась Людовіку Благочестивому. Його сили, зібравшись у Вердені 843 р., поділили імперію на три частини: східна частина дісталась Людовіку Німецькому, західна – Карлу Лисому, середня – франкське королівство (північна Італія) – Лотарю. Лотарь одержав корону імператора.

Верденський договір поклав початок самостійному існуванню трьох європейських держав – Німеччини, Франції, Італії.

8.4. Джерела права. Салічна правда

Джерелом права у франків були звичаї, постанови франкських королів законодавчого характеру (капітулярії). Завойоване населення Галлії жило за римським правом.

Збірником звичаєвого права є Салічна правда, яка, очевидно, виникла у кінці V ст.

Салічна правда – це не збір законів і не кодекс, а фіксований перелік правових звичаїв. Здебільшого її статті присвячені злочинам проти особи і майна. Ці статті встановлюють покарання за крадіжку свиней, рогатої худоби, коней, собак, рабів, за підпал, ламання загорож. Салічна правда передбачала суворі покарання, великі штрафи (вергельди) за вбивство, тілесні ушкодження.

Покарання диференціювались залежно від становища правопорушника.

Салічна правда свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Якщо злочинець не може сплатити викуп за вчинене вбивство, то “він має заплатити своїм життям”. Проте кривава помста забороняється, якщо вбивство вчинене ненавмисно.

Основним покаранням був штраф, який визначався в солідах і динаріях (1 солід = 40 ден.). Вергельд (ціна людини) господареві вбитого раба становив 35 солідів. За вбивство напіввільного (лита) призначалась плата 100 солідів, вільного франка – 200, графа, королівського чиновника – 300 солідів. За вбивство графа при виконанні ним службових обов'язків вергельд потроювався.

Передбачалось покарання тих, хто ганьбив гідність франка (гл. XXX).

Статті Салічної правди охороняли і захищали життя та гідність жінки. За викрадання чужої дружини належало платити штраф 200 солідів. Той, хто хапав вільну жінку за руку, кисть або палець платив 15 солідів, а, хто називав вільну жінку розпусницею – 45 солідів (гл. 20, 30 пар. 3).

Зобов'язання

За виключенням землі, всі інші речі могли бути предметом купівлі-продажу, обміну, дарування. Факт укладання таких угод досить часто фіксувався в документах.

Серед різних угод особливе місце належить позикам. Боргового рабства Салічна правда вже не знає. Але майнова відповідальність боржника стає дуже суворою. Після прострочки платежу кредитор тричі з'являвся до боржника (зі свідками), і з кожним разом сума боргу збільшувалась на три соліди. Конфіскація майна боржника здійснювалась графом.

Спадкове право

Рухоме майно син і дочка успадковували порівну. Але земля переходила тільки до сина. Тобто земля залишалась в одному і тому ж роді.

Едикт короля Хільперика (561 – 584 pp.) встановив, що за відсутності у померлого синів майно успадковують доньки, а коли і їх немає, то брат чи сестра померлого, але не “сусіди”, як це було раніше.

З розвитком приватної власності у праві франків з'являється інститут аффатомії, через який можна було внес-ти зміни у законний порядок успадкування. Аффатомія поля-гала у тому, що укладалась угода, за якої майно спадкодавця ще при його житті передавалось будь-якій особі.

Шлюбно-сімейне право

Стародавні звичаї германців дозволяли укладання шлюбу через купівлю дружини, але ще більш стародавні не виключали її крадіжки. Через купівлю чоловік набував владу над жін-кою. Після його смерті ця влада переходила до свекра, тому що викуп (плата) давався ним.

У час Салічної правди ці звичаї вже відмирили. Місце викупної плати зайняли речі або гроші, які чоловік приносив дружині у вигляді ранкового подарунку (у нагороду за не-винність). Вони залишались у сім'ї. Дружина мала принести в дім чоловіка посаг. Розлучення спочатку дозволялись, але з укріпленням християнства капітулярієм від 744 р. були забо-ронені.

Влада батька не була широкою. Його опіка закінчувалась при досягненні синами 12-річного або 14-річного віку.

9.1. Розвиток феодальних відносин. Період феодальної роздробленості

Після розпаду імперії Карла Великого до складу Західно-франкської держави увійшли Аквітанія, Нейстрія, Бретань, Гасконь, Септиманія, Іспанська марка. Династичні суперечки відбувались з приводу Лотарингії. У країні проживали франки, кельти, фламандці, нормани, баски, каталонці. З часом склались дві основні народності: північно-французька та південно-французька (у Провансі). Усе це створювало труднощі для становлення централізованої держави, єдиної правової системи.

Наприкінці IX – на початку X століття феодална знать консолідується і проявляє себе як стан, інтереси якого для короля є визначальними. Карл Лисий приписував кожній лю-дині королівства визнавати над собою сеньйора, якого захоче, в особі короля чи його васалів. Під тиском знаті у 877 р. він видав К'ерсейський капітулярій, яким узаконив перетворення бенефіція

на феода, визнав право графів передавати свої посади у спадщину. Відтоді король уже не міг забрати надані бенефіції, навіть якщо його безпосередній васал відмовлявся перебувати у нього на службі.

Земельні магнати мали свою адміністрацію, суд, могли карбувати монету, вести війни без відома короля. Вони стали суверенами у своїх володіннях. Герцоги, графи часто ухилялись від виконання своїх васальних обов'язків відносно короля, якого вважали "першим серед рівних".

Адміністративна, податна й судова самостійність знаті, її незалежність від королівських агентів юридично закріплювалась в імунітетних грамотах. Спроби королівської влади подолати сепаратизм, місництво, безладдя в управлінні наštтовхнулись на колективний опір знаті.

Общинна земля перейшла у власність феодалів. Новий порядок закріплювався формулою: "Немає землі без сеньйора". Він остаточно зруйнував попередню общину франків.

Духовні феодали—єпископи та абати — отримували владу від папи римського. Вступ їх на посаду називався інвеститу-рою.

За прикладом короля феодальна знать каролінгської епохи роздаванням бенефіцій примножила кількість своїх прямих васалів.

Роздавання бенефіцій та імунітетних грамот прискорило оформлення феодалізму. Церкви зміцнювали монастирі, феодали будували замки, які захищали їх від нападів повсталих селян.

Васал був зобов'язаний вірно служити своєму сюзерену. При цьому васал міг розраховувати на заступництво з боку свого сеньйора.

У Франції діяло правило: "Васал мого васала — не мій васал". Це охороняло права магнатів від посягань королівської влади. Для того, щоб примусити непокірного васала виконувати свої обов'язки, сеньйор нерідко йшов на нього війною.

Селяни займали нижчий щабель у суспільній піраміді феодального суспільства. Формально община ще зберігалась, проте була залежна від феодалів. Тривалий час основною формою експлуатації особисто залежних селян (сервів) була барщина, тривалість якої дедалі збільшувалась. Крім того, селяни обкладались грошовим податком (талією) на користь поміщика. Особисто вільні селяни (вілани) за користування землею платили поміщикам чинш. Гостра нужда змушувала багатьох вільних селян віддавати себе в розпорядження церкви, монастиря. Такі люди називались облатами. Виникли баналі-тети, тобто заповідні права сеньйорів щодо селян. Вони зобов'язували останніх молотити хліб на млині сеньйора, пекти хліб лише в його печі та ін.

Становище сервів було трохи краще, ніж рабів. Вони мали невеликі ділянки землі, і феодали не могли безкарно вбивати їх.

З XIII ст. серви отримали право викупувати волю. Виплативши своєму сеньйору в рахунок основних повинностей — подушного податку (талії), побору із спадщини (менморту), шлюбної податі, серв діставав свободу і ставав орендарем землі (віланом). Надалі він платив своєму колишньому господареві тільки грошову ренту (цензиву) за ділянку землі.

До середини XV ст., після Столітньої війни з Англією, власті були змушені надати всім селянам свободу, але за викуп. Правовий статус різних категорій селян став однаковим.

У IX–XII ст. помітно підвищилась продуктивність праці на селі. Відокремлення ремесла від землеробства сприяло розвитку міст, особливо на півдні Франції. Посилився приплив селян до міст. Кожний, хто прожив у місті рік і один день, вважався вільний.

Проте з часом становище міст, розташованих на землях великих феодалів, стало погіршуватись. Городян змушували платити сеньйору різні додаткові податки.

Внаслідок тривалої боротьби з феодалами деяким містам вдалося звільнитись від сеньйоріальної адміністрації і суду. Міські жителі користувались підтримкою короля, що був зацікавлений в обмеженні влади великих феодалів.

Опираючись на міщан, король міг вести успішну боротьбу за підпорядкування собі територій, які займали великі феодали, за централізацію влади.

З останнім монархом династії Каролінгів герцоги, графи та єпископи вже мало рахувались. У 987 р. на з'їзді феодалної знаті королем Франції було обрано Робертіна Гуго Капета. Він поклав початок династії Капетингів. У нового короля було мало землі, його володіння грабували навіть прямі васали. Щоб навести порядок у своєму домені, Капетингам потрібно було майже 100 років.

Державний лад

Королівство складалось із багатьох феодалних володінь (герцогств, графств, баронств), які формально вважались його частинами, але фактично були повністю або майже незалежними політичними утвореннями. Відповідно, влада короля на місцях була дуже слабкою або була відсутня зовсім. Більш-менш впевнено король почував себе лише в своїх особистих володіннях. Знать чинила опір будь-яким спробам посилити монархію, проте ніколи не виступала проти королівської влади. Під прапором короля знать об'єднувала свої збройні сили, коли потрібно було вести зовнішню або внутрішню (проти “своїх” селян) війну. Представники знаті неодноразово під-креслювали, що Франції потрібний король, але король “слаб-кий”. Володіння Гуго Капета обмежувались невеликою областю, у центрі якої було місто Париж. Перші Капетинги фактично не мали ніякої влади у королівстві за винятком свого невеликого домену.

Об'єднанню держави заважала її етнічна неоднорідність. Північні і північно-східні регіони (місця найбільш масового розселення франків) були центром формування північно-французької народності. На півдні й у центрі складалась пів-денно-французька народність (тут жили нащадки романизованих галлів).

У Бретані жили кельти, які виселились з Британії після захоплення її англами і саксами. На той час ще не склалась єдина мова, хоча пануючі діалекти (північний і південний) були дуже близькі.

Структура панування визначалася будовою феодалських земельних відносин, які склались у цей період у Франції. Верховним власником усієї землі в державі формально вважався король, але більша її частина знаходилась у великих феодалів у вигляді фьєра. Вони вважались васалами короля, а він їхнім сеньйором.

Відносинами васалітету були охоплені всі представники пануючого класу. Васали короля (герцоги Нормандський, Бургундський, Аквітанський та інші), залишаючи собі домен, передавали значну частину своїх володінь у вигляді фьєрів нижчестоячій групі феодалів. Таким чином, васали короля самі ставали сеньйорами щодо своїх васалів. Останні були зв'язані подібними договорами з нижчестоячою групою феодалів і так до найчисельнішої групи дрібних феодалів – “однощитових” рицарів. Сеньйори були зацікавлені в збереженні васалітету в основному тоді, коли їх становим інтересам загрожувала небезпека і потрібно було об'єднати сили. Звичайно феодалський договір виконувався лише в тій мірі і об'ємі, в якій сеньйор мав реальну силу змусити своїх васалів йому підкорятися.

Перші французькі королі подібних можливостей не мали. Тому їх могутні васали почували себе самостійними правителями.

В умовах феодалської роздробленості країну охоплювали безперервні феодалські конфлікти і війни.

Усе це визначало структуру і повноваження окремих органів держави.

Король

Був виборним. Після смерті глави держави новий король вибирався його васалами і вищими ієрархами французької церкви.

Королівська курія або Велика рада була єдиним загальнодержавним органом, який мав можливість впливати на стан справ більшої половини території країни. Велика рада – це з'їзд найбільших феодалів держави. Вона збиралась епізодично під головуванням короля. Але при вирішенні конкретних питань васали дуже часто нав'язували свою волю королю.

Управління на місцях

У багатьох випадках воно повторювало систему управління часів франкської монархії. Домен короля був порівняно невеликим і майже співпадав територіально з його особистими володіннями. Тому палацові управителі, які відали королівськими помістями, були одночасно і міністеріалами, що керували справами домену.

Суд

Судова система мала всі характерні риси середньовічної юстиції. Кожний вільний повинен був судитися “судом рівних”. Таким чином, васала короля могли судити тільки васали короля. Таким судом стала Королівська курія.

Аналогічний порядок встановився і на нижчих щаблях феодалської ієрархії.

Залежне населення судили сеньйори. Судова влада не була відокремлена від адміністративної.

Великі повноваження у справах судочинства мала церква, яка здійснювала сеньйоріальний суд на території своїх володінь. Крім того, церковній юрисдикції підлягали кримінальні і цивільні справи духовенства, а також релігійні злочини і правопорушення. Перелік подібних справ не був точно визначений.

Збройні сили

Основу війська складало ополчення рицарів. У його структурі зберігались відносини васалітету: сеньйор очолював групу рицарів – васалів. Іноді скликалось ополчення із міщан і віланів.

Початок об'єднання держави

У XIII ст. за рахунок підтримки міщан значно посилюється королівська влада. Міщани підтримували короля у боротьбі проти феодалів, тому що кордони багаточисельних сеньйоріальних володінь заважали розвитку ремесел і торгівлі. Поступово міста здобувають право мати своє військо, яке складалося з ополчення, і, таким чином, захищатися як від чужих сеньйорів, так і від зазіхань на права міст тих сеньйорів, на землях яких розміщувались міста.

Одним із перших проявів посилення королівської влади була відміна виборності короля. На початку XIII ст. престол почав передаватись у спадщину.

Поступово ліквідовується принцип: "Васал мого васала не мій васал".

Спираючись на підтримку міст, середнього і дрібного дворянства, монархія розпочинає розширення території домену. Вже в XIII ст. королівський домен стає найбільшим феодалним володінням Франції.

Посиленню королівської влади сприяли реформи Людовіка IX (середина XIII ст.).

Судова реформа

Людовік IX заявив, що у Франції є тільки один король. Він намагався обмежити самочинство герцогів і графів, добитись скрізь додержання своїх указів. Королівський ордонанс 1260 р. заборонив у королівському домені приватні війни і судові поєдинки. Рицарям було дозволено відкуповуватись від служби в королівському ополченні. Це давало змогу ко-ролю утримувати наймане військо.

Згідно з ордонансом 1260 р., герцоги і графи, чиї володіння перебували за межами королівського домену, перш ніж вступити у війну, за 40 днів повинні були передати спірне питання на розгляд короля. Фактично феодалів змушували звертатись до королівського суду, обкладаючи його великим митом. Рішення, які приймав король, підривали авторитет сеньйоріальних судів, закладали основи загальнодержавної юстиції. Тільки після 40 днів, якщо суд не міг вирішити справу, сторони могли розпочати війну, але таких випадків з кожним роком ставало все менше.

Для виконання цього рішення майже в усі регіони держави були направлені королівські судді, які стали активно втручатись в юрисдикцію феодалів. У результаті їх значення настільки зросло, що до них стали

звертатись не тільки сеньйори, але і всі вільні, незадоволені рішенням сеньйоріального суду.

Розширення і ускладнення функцій королівської юстиції вимагали її організаційного уособлення. Із королівської курії була виділена особлива судова палата – Паризький парламент, який здобув право приймати на свій розсуд апеляції на рішення сеньйоріальних і міських судів. Поступово він став виконувати функції вищого королівського суду.

Корпорація юристів підпорядковувалась тільки королю. У Парижі 1253 р. був заснований навчальний заклад для під-готовки спеціалістів з права.

Фінансова реформа

У королівському домені вводиться в обіг королівська зо-лота монета, яка завдяки високій якості поступово витісняє з обігу інші місцеві гроші. Із королівської курії виділяється ще одна установа – рахункова палата, яка веде облік судового мита.

Реформи Людовіка IX привели до посилення королівської влади, але Франція ще не стала єдиною централізованою державою. Зберігся поділ на північну і південну частини, на самостійні герцогства і графства.

9.2. Станово-представницька монархія. Центральне і місцеве управління (XIV – XV ст.)

Основні риси суспільного ладу

У цей період значно зростає промисловість і торгівля. Важливими центрами промисловості стають міста півдня Франції (Марсель, Тулуза, Бордо), а особливо найбільші міста королівського домену Париж та Орлеан.

Економічні зв'язки між містом і селом набувають стабільного характеру. Зростає кількість населення міст, збільшується їх вплив на стан справ у державі.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин фео-дали починають замінювати частину натуральних повинностей і платежів грошовим оброком. Основною формою селянського землекористування стає цензива. Її власник – цензитарій зобов'язаний виплачувати своєму володарю фіксований щорічний грошовий платіж-ценз, виконувати певні повинності. При виконанні цих умов селянин міг передати цензиву у спадщину і навіть продати з дозволу сеньйора. Він міг змінити місце проживання, бо був особисто вільним, при цьому повинності переходили до нового власника цензиви.

Стани

У XIV ст. завершилось юридичне оформлення станів. Населення держави поділялось на три стани: перший – духовенство, другий – дворянство, усі інші вільні відносились до третього стану.

Перші два стани були звільнені від податків і повинностей, які були покладені на “третій стан”.

Основні риси державного ладу

Завершується ліквідація феодальної роздробленості. Держава приймає форму станово-представницької монархії, в якій відносно сильна королівська влада існувала поряд з представництвом від станів – Генеральними штатами.

Органи державної влади. Королівська влада

Посилення королівської влади стало можливим з ряду причин:

1. Укріпились зв'язки міст і монархії. Ріст промисловості і торгівлі дозволяв містам надавати монархії значно більшу допомогу.

2. Навколо королівської влади об'єднались основні групи середнього і дрібного дворянства, яким монархія могла дати також нові джерела прибутків у вигляді служби в армії й у державному апараті.

3. Сильна королівська влада потрібна для боротьби з зовнішнім ворогом.

Генеральні штати

Об'єднання держави могло бути успішно завершене тільки в оновленій державно-правовій формі, яка забезпечила консолідацію всіх сил, що виступали за об'єднання. Починають скликатися збори представників станів.

Королі одержали можливість звертатись за підтримкою до станів, міняючи представників найбільших сеньйорій. За їх допомогою королівська влада вперше ввела постійні загальнодержавні податки. Це дало змогу уряду сформувати найма-ну армію, замість рицарського ополчення, а також централізований апарат управління.

Перші зібрання станового представництва – штати (від франц. “stat” – стани) виникли ще у XIII ст. в окремих провінціях. Спочатку вони скликались місцевими правителями, але потім їх став контролювати король.

У 1302 р. Філіп IV Красивий вперше скликав загально-французькі збори станів. Їх стали називати Генеральними штатами на відміну від штатів в окремих провінціях. Кожний стан представляла окрема палата, яка засідала також окремо. Кожна палата, приймаючи рішення, мала один голос.

Король скликав Генеральні штати, коли відчував потребу в грошах, збирався ввести нові податки або підтвердити старі, іноді хотів дістати схвалення своєї політики.

Існування Генеральних штатів зміцнювало королівську владу, сприяло централізації держави. За згодою штатів у першій половині XV ст. було видано ордонанс, який забороняв феодалам мати власне військо.

У березні 1357 р., скориставшись послабленням королівської влади, Генеральні штати змусили спадкоємця престолу Карла підписати ордонанс, який дістав назву “Великого бере-зневого ордонанса”.

В ордонансі була проголошена недоторканість депута-тів, заборона вести приватні війни, проводити незаконні рек-візиції. Королівські чиновники не могли займати більш як одну посаду і передавати свої функції іншим особам.

Ордонанс забороняв продавати на торгах посади суддів. Король був обмежений у праві помилування. Скасовувалась практика грошового викупу за тяжкі злочини.

Виникла можливість перетворення Генеральних штатів на постійно діючий парламент. У країні півтора року існувало двовладдя: влада дофіна і Генеральних штатів.

Згода Карла підписати ордонанс була вимушеною. Після втечі з Парижу Карл став збирати сили для розправи з містом. На допомогу Парижу

прийшло велике селянське повстання 1358 р. – Жакерія, яке мало антифеодальні цілі. Але паризький патриціат виступив проти повстання. Без підтримки міста селянське повстання було придушене, а слідом за ним прийшла черга Парижа. Березневий ордонанс втратив силу, а багато депутатів Генеральних штатів були страчені.

Після закінчення успішної для Франції столітньої війни роль Генеральних штатів падає і вони скликаються епізодично. У 1439 р. Генеральні штати дозволили королю Карлу VII збирати постійний прямий податок.

Маючи постійне джерело поповнення королівської скарбниці, Карл VII провів реформу військової справи, збільшив контингент постійних військ, які стали основою збройної могутності королівської влади.

Із посиленням королівської влади падає роль Генеральних штатів і в 1614 р. вони скликаються останній раз аж до 1789 р. Замість них уряд зрідка скликає збори нотаблів (знатних підданих), але вони мали чисто дорадчі функції.

Органи державного управління

До центральних органів державного управління відносились:

– Державна рада – здійснювала за вказівками короля керівництво і контроль за окремими ланками управління;

– Рахункова палата – фінансове управління.

Посадові особи:

канцлер – здійснював управління і контроль за діяльністю посадових осіб, при відсутності короля головував в державній раді, під його керівництвом складались проекти ордонансів;

конетабль – командир кінного рицарського війська, з XIX ст. – командир королівської армії;

камерарій – скарбник;

палатини – королівські радники, які виконували окремі особливо важливі доручення короля.

Місцеві органи державного управління

Відносини васалітету поступово замінюються відносно централізованим бюрократичним апаратом. Звужуються імунітетні права сеньйорів.

Управління великим королівським доменом вже не могло здійснюватись палацовими службовцями, які раніше поєднували відання особистими королівськими помістями з державним управлінням. Державне управління стає виключно компетенцією королівських чиновників.

Королівський домен був поділений на майже рівні адміністративні одиниці – бальяжі. Очолювали бальяжі бальї – чиновники, які призначались королем.

Бальяжі поділялись на превотажі на чолі з прево, які мали військову, адміністративну, фінансову і судову владу.

Уряд посилив свій контроль і над міським самоуправлінням – комунами. Крім адміністративного управління і суду комуни мали право видавати постанови, обов'язкові для міщан.

Виборний орган міського самоуправління – міська рада, що складалась із ешевенів і довічно вибраного міського голо-ви – мера.

Селяни, як і раніше, знаходилися під владою “своїх” сеньйорів, які зберегли хоча і дещо обмежені поліцейські і судові повноваження.

Суд

У розвитку судових установ визначились наступні тен-денції:

- частина судових повноважень окремих феодалів і цер-кви у них були вилучені і передані королівській юстиції. Ко-ролівські суди могли переглянути будь-яке рішення сеньйорі-ального суду;

- розпочалось поступове відокремлення судів від адміні-стративних органів. Розпочинає формуватись судова система централізованої монархії.

Ще за Людовіка IX був створений вищий суд королівст-ва – Парламент. Він розглядав найважливіші кримінальні та цивільні справи, переглядав рішення й вироки нижчестоящих судів. Але основну масу кримінальних і цивільних справ в якості королівських суддів на місцях розглядали балї, сене-шали (на півдні) і прево. Тобто, на цьому рівні юстиція ще не відокремилась від адміністративних органів.

Церковний суд

Стає спеціальним судом, який розглядав певні категорії справ (єресь, чаклунство).

У XIV ст. створюється спеціальний орган кримінального переслідування – прокуратура. Спочатку це була група дові-рених осіб короля – прокураторів, які були уповноважені слідкувати за дотриманням інтересів корони при судовому розгляді загальнодержавних, місцевих і навіть приватних справ. Пізніше їх функції розширились і прокуратори стали як обвинувачі виступати в судах, у справах, які так чи інакше торкались інтересів монархії і держави.

Збройні сили

Створюється регулярна королівська армія, основи якої були закладені під час військових реформ другої половини XIV ст. – першої половини XV ст. Дворянство одержало пе-реважне право заміщення офіцерських посад. Армія мала су-часне озброєння і, перш за все, артилерію. За її підтримки бу-ли взяті раніше неприступні замки непокірливих васалів.

9.3. Абсолютна монархія. Державний устрій в період аб-солютизму. Реформи Рішельє та Людовіка XIV

До середини XVI ст. майже вся територія Франції була під владою короля. До кінця XVII ст. у Франції був сильний державний апарат, особливо фінансовий та судовий.

Розвиток приватної підприємницької діяльності у містах і селах позначився на політичному і економічному житті кра-їни. Розширилась торгівля, з’явилися капіталістичні мануфактури. Економічна сила дворянства слабшала, формувались буржуазія і пролетаріат. Складалась французька нація.

Абсолютизм зародився наприкінці XV ст. Королі з династії Валуа – Людовік XII, Франциск I та Генріх II – ще не мали такої необмеженої влади, як королі з династії Бурбонів, що змінила їх у другій половині XVI ст.

З ім'ям Франциска I (1515-1547) пов'язані реформи у га-лузі державного керівництва, що сприяли його централізації і становленню абсолютизму. Наближені короля, що засідали в королівській раді (фаворити, принци крові та великі сеньйо-ри), поступово стали виконувати функції міністрів. Повнова-ження ради визначав сам король.

Франциск I заснував королівський парламент – внизу судову інстанцію. Потребуючи грошей, він став практикувати продаж судових посад з правом передачі у спадщину. Цим було покладено початок плеяді незмінних, а отже, відносно незалежних суддів.

Склалась традиція реєстрації королівських едиктів у Па-ризькому парламенті. Якщо вони суперечили попереднім ука-зам або звичаям країни, їх скасовували. Ця правомочність – право демонстрації – була предметом особливих гордощів Паризького парламенту.

Перехід від станово-представницької монархії до абсо-лютизму був зумовлений багатьма соціально-економічними причинами. Перед загрозою наростання селянських завору-шень і невдоволення міської бідноти дворянство і верхівка городян були зацікавлені в посиленні королівської влади. Во-ни підтримували централізацію влади, ліквідацію роздробле-ності.

Абсолютизм у Франції встановився у другій половині XVI ст. за Генріха IV Наваррського. Воцарінню Генріха IV передувала багаторічна релігійна війна між католиками і гу-генотами. Король розумів, що шлях до їхнього примирення лежить через компроміс, якого і було досягнуто Нантським едиктом 1598 р. Католицька релігія була проголошена державною, а католицькій церкві було повернуто майно і привілеї.

Протестантам (гугенотам) дозволялося сповідувати свою віру скрізь, крім Парижа. Їх допускали нести державну службу.

Генріх IV був першим абсолютним монархом Франції. Теорію суверенітету королівської влади розробив його сучас-ник, великий вчений і юрист Боден. У поняття суверенітету він включав незалежність державної влади як у середині кра-їни, так і за її межами.

Абсолютизм остаточно сформувався за кардинала Рішельє, міністра Людовіка XIII. Він жорстоко придушував повстання селян і міських низів, переслідував гугенотів і також рішуче розправлявся з бунтівливими магнатами. Королівська декларація 1626 р. оголошувала про знесення замків та укріплень герцогів і графів.

У період абсолютизму було істотно реорганізовано міс-цеве управління. Встановився бюрократичний централізм. Адміністративно Францію було поділено на провінції, окру-ги. Великі округи очолювали інтенданти – чиновники з дуже широкими повноваженнями. Влада губернатора була обме-жена до мінімуму. Іntenданти короля у справах юстиції, по-ліції, фінансів підпорядковувались першому міністру або ко-ролю.

Абсолютизм у Франції мав завершено, класичну форму. Свого часу він відіграв позитивну роль, допоміг зміцнити вітчизняну промисловість. Високе мито на ввіз готової продукції закривало доступ на ринки Франції більш дешевих виробів з інших країн, полегшувало ввезення сировини.

За абсолютизму король був необмеженим монархом. Він видавав і скасовував закони, сам призначав і зміщував чиновників. Централізація влади і управління особливо посилилась за Людовіка XIV. Королівський едикт 1641 р. заборонив судам, у тому числі й Паризькому парламенту, приймати до розгляду справи, що стосувались “держави, адміністрації й уряду”. Паризький парламент був позбавлений права демонстрації.

Генеральні штати і Рада нотаблів уже не діяли. Для обговорювання особливо важливих питань король скликав державну раду.

Нагляд за діяльністю інтендантів здійснював генерал-контролер фінансів, зберігались бальяжі й сенешальства.

З’явилися посади державних секретарів: іноземних, військових, морських справ і королівського двору. У разі відсутності короля головою державної влади обирали канцлера, який скріплював королівською печаткою акти монарха. Державні секретарі фактично виконували функції королівських міністрів.

У період абсолютної монархії остаточно оформилися три стани: духовенство, дворянство і “третій стан”. Духовенство мало певні привілеї. Священнослужителі були звільнені від рекрутського набору в армію, вони не платили податків, мали свій суд, свою адміністрацію, яку очолював папа римський.

Проте самостійність церкви стала обмежуватись. Папі було заборонено роздавати духовенству церковні володіння у Франції, обмежувалось право кліриків апелювати до Ватикану у судових справах, скоротилися побори на користь папської курії.

Дворянство (дрібне й середнє) становило опору монархії. Воно не платило податків і мало певні привілеї. За службу в королівській армії дворяни, як правило, одержували маєтки – лен, платню, пенсії. Їх називали дворянами шпаги. Разом з духовенством вони займали майже всі відповідальні державні та церковні пости.

До “третього стану” належали міщани і селяни. Купці й ремісники об’єднувались у цехи і гільдії. Третій стан несе основну частину податкового тягара.

9.4. Джерела та характерні риси права

Із встановленням феодалізму пережитки родових звичаїв остаточно втратили своє значення. Зросла роль церковного, канонічного права, особливо у шлюбно-сімейних відносинах. У Франції протягом кількох століть не було єдиної системи права. На півдні країни майнові суперечки вирішувались на основі норм римського права. Тут систематизація юридичних норм почалася раніше, тому південь Франції називали країною писаного права.

На півночі країни переважало звичаєве право, яке відображало інтереси феодалів. Звичаї цієї місцевості називались кутюмами. Знать чинила шалений опір намаганням легістів кодифікувати кутюми. Перші збірники кутюмів з'явилися у XV ст.

Юристи виявили зацікавлення римським правом. Його вивчали в університетах, з урахуванням загальних норм римського права розв'язували складні юридичні казуси. Проте церква прагнула не допустити широкого застосування римського права, намагаючись розширити сферу дії канонічного права. Це протиборство закінчилося поразкою церкви. З посиленням королівської влади римське право дістало широке визнання, відбувалась його рецепція. Одночасно зросло значення королівських актів: едиктів, декларацій, ордонансів. У період абсолютизму найбільшу силу мали королівські едикти і ордонанси.

Право власності

Повна і необмежена власність на землю визнавалась за великими феодалами. Дрібні землевласники вважались держателями землі з різними повинностями.

Шлюбно-сімейне право

Шлюбно-сімейні відносини регулювались тільки канонічним правом. У 451 р. встановлюється заборона вступати у шлюб монахам, а в 1107 р. – священикам. Канонічне право забороняло позашлюбні зв'язки і розлучення. У деяких випадках рішення про визнання шлюбу недійсним приймала церква (помилка в соціальному положенні).

Шлюб між близькими родичами не допускався. Єдиною формою укладання шлюбу був церковний шлюб.

Сімейні відносини базувались на принципі влади чоловіка і батька, але в різні часи і в різних місцевостях ця влада була різною. На півночі Франції майно сім'ї було спільним, ним керував і розпоряджався чоловік. На півдні Франції збереглася римська влада домовласника, спільного майна не існувало. Майном розпоряджався чоловік, а придане поверталось дружині тільки у випадку його смерті.

Спадкове право

Феодальне право знало спадкування за законом і заповітом. Але у деяких місцевостях свобода заповіту обмежувалась, заборонялось позбавляти спадщини законних спадкоємців. За відношенням до земельної власності утвердився принцип майорату, який мав за мету запобігти дробленню феода. Феод переходив у спадщину старшому сину, а при його відсутності до старшого в роді.

Кримінальне право і процес

У раннє середньовіччя (приблизно до XIV ст.) у сфері кримінальних злочинів і покарань панували постанови звичайного права. Пізніше видаються королівські ордонанси, які містили норми кримінального права. Але ні звичаї, ні ордонанси не містили всіх положень кримінального права. Значна частина злочинів, їх склад, підстави відповідальності – встановлювались судовою практикою.

Відомий юрист XIII ст. Бомануар у своєму творі “Кутю-ми Бовезі” розрізняє три види злочинів: тяжкі, середні і легкі.

За тяжкі злочини (єресь, зрада, вбивство, зґвалтування, підпал, крадіжка) карались смертною карою; середні – ув’язненням у тюрму з конфіскацією майна; легкі – штрафом.

Бомануар розмірковує щодо цілей правосуддя, моральні та юридичні обов’язки, однин із перших висуває ідею співмірності злочину і покарання, надає важливого значення оцінці доказів (Гл. 30 с. 823).

У період абсолютизму в переліку тяжких злочинів на першому місці були злочини проти церкви, потім – проти ко-роля і приватних осіб. За найтяжчі злочини переслідувались навіть родичі і опікуни винного. Основною метою покарання була страхаюча відплата.

Ордонанс 1498 р. Людовіка XII і едикт 1539 р. Францис-ка I повністю скасували змагальний процес. Едикт “Про від-правлення правосуддя” закріплює інквізиційний або розшук-ний процес. Порушення кримінальної справи здійснювалось не лише за скаргою потерпілого, а й на основі даних, які одержав суддя з якихось інших джерел. Вирішальну роль у доказ-стві відігравало власне зізнання обвинуваченого, а тому його піддавали тортурам. Якщо тортури не вели до зізнання, то особа визнавалась невинною. Захист обвинуваченого не до-зволявся. Суддя, який припускався у судочинстві помилок, ніс за них адміністративну і цивільну відповідальність (одна помилка – штраф, друга – усунення від судочинства на 1 рік, третя – усунення від суддівства).

Дуже поширеними були “закриті листи” – запечатані в конверти накази про арешт. Маючи готовий бланк з підписом і печаткою короля, його власник міг вписати ім’я будь-якої неугодної для нього людини. На підставі такого наказу полі-ція ув’язнювала людину, яка могла провести в тюрмі без пред’явлення їй обвинувачення все життя.

10.1. Розвиток феодальних відносин в Англії. Утворення англосаксонських держав

Британські острови були заселені кельтами-бритами, які жили в умовах первісного ладу. У середині I ст. Британія була завойована римлянами. Проте римське володарювання не залишило помітного сліду в політичній історії Британії. Починаючи з другої половини III ст., на Британію нападають германські племена англів, саксів, ютів. У жорстокій боротьбі місцеве населення було частково знищене, а частково відтиснуте на захід і північ острова. Отже, завойовники не змішались з місцевим населенням, а поселились суцільною масою.

Тривала боротьба з місцевим населенням сприяла посиленню королівської влади.

У VI ст. виникло декілька держав: Кент – королівство ютів на південному сході Англії, три королівства саксів – Суссекс на півдні, Уессекс на заході, Ессекс на сході; три королівства англів – Східна Англія і Нортумберленд на півночі та Мерсія на заході. Шотландія і Уельс були самостійними королівствами. Усі вони перебували на стадії ранньокласового

суспільства з пережитками родового ладу. Король виступав більше як племінний вождь, ніж як носій державності. Населення жило общинами, що нагадували марку франків. Вільні рівноправні селяни (керли) мали общинну рілля, яка була у їхньому спільному користуванні. Її заборонялось передавати, заповідати.

Керли мали своє самоврядування, могли носити зброю, формувати ополчення. Вони збирались сотнями й вирішували важливі питання общини, поселення.

У другій половині VI ст. частина корінного населення – кельти – злились з германцями і втратили свою мову і культуру.

До панівного класу відносились ерли, які мали великі земельні наділи і навіть володіли рабами та мали напівзалежних людей – летів, які, сидючи на їх землі, платили оброк.

Вільна людина могла стати рабом, продавши себе у рабство, а також заборгувавши. Раб міг викупитися на свободу.

Наприкінці VII ст. королям Уессекса вдалося об'єднати значну частину Англії, завоювавши Кент, Суссекс та Ессекс. На початку IX ст. держава зміцніла.

При королі стала регулярно засідати рада знаті – уїтенагемот (збори мудрих). Уїтенагемот був вищим органом державної влади. Без його згоди король не мав права приймати закони, а також здійснювати будь-які важливі державні заходи. В управлінні зростає роль королівських чиновників. Попередніх виборних елдерменів було замінено шерифами, яких призначав король. Шерифи, що очолювали графства, збирали податки, штрафи, відали королівським майном у графстві, здійснювали судову і адміністративно-поліцейську владу. Двічі на рік у графствах збирались збори знатних осіб, які розглядали судові справи, організацію оборони в графствах та інші найважливіші питання.

Протягом VIII – X ст. англійські королі неодноразово намагались об'єднати англійські королівства в єдину державу, але тільки Едгар Найтихіший (958 – 975 рр.), опираючись на церкву, зумів поступово поширити королівську владу на всю Англію.

Королівська влада надавала енергійну підтримку захопленню земель у вільних общинників та їх поневоленню. Одночасно держава передала великим землевласникам судову, а потім й іншу владу над селянами. Королівські пожалування землею і селянами набувають все більшого розповсюдження. Саме тоді набувають регулярного характеру державні повинності вільних селян.

Протягом IX – XI ст. в Англії остаточно перемагають феодальні відносини. В одній з пам'яток права – “Правді” короля Ательтана (X ст.), ми знаходимо вимоги, щоб кожна вільна людина мала лорда. Одночасно, лорд відповідає за поведінку людей, які знаходяться під його захистом.

Короля було визнано верховним власником землі, а землевласників – її держателями або безпосередньо від короля, або через інших держателів.

На відміну від порядків, що склалися на континентальній частині Західної Європи, військову службу королю мали відбувати не тільки безпосередні васали, але й ті, хто були держателями цих васалів. Королівській владі вдалося досягти того, щоб скарги на рішення феодалних судів подавалися не у вищий суд феодалів, а у королівські суди.

У 1017 р. датський король Кнут (1017 – 1035 рр.) заволодів усією Англією і став королем. Як далекоглядний політик, він зумів знайти спільну мову з місцевою знаттю і навіть обіцяв дотримуватися законів короля Едгара. Він проголосив рівність англійського та датського законів. Фактично Кнут був імператором, оскільки був королем Франції, Данії, Норвегії.

Вигнавши загарбників-датчан, англійці проголосили своїм королем Едуарда Сповідника (1042 – 1066 рр.). Проте, обраний після його смерті король Гарольд виявився поганим полководцем і не зумів відбити напад військ герцога Вільгельма Нормандського. Англійці знову опинились під владою загарбників, цього разу – французів.

10.2. Нормандське завоювання та його вплив на суспільний і державний устрій Англії в XI – XII ст. Реформи Генріха II. Велика Хартія вольностей 1215 р.

Захопивши Англію, Вільгельм Нормандський конфіскував володіння місцевої знаті. Серед великих васалів тепер не було жодного англосакса. Частина конфіскованих земель (понад тисячу маєтків, майже всі ліси та інше) увійшла в королівський домен. Міста були оголошені “ленами короля”.

Вільгельм був коронований у Вестмінстерському абатстві. Бажаючи здобути підтримку населення, він обіцяв “додержувати добрих законів Едуарда”, які вже мало хто знав і пам’ятав. Пограбування і насильство, які чинили нормандські барони та їхні солдати, тривали ще протягом кількох років. У 1069 році відбулося народне повстання проти загарбників. Після нього Вільгельм став розглядати англосаксів як заколотників. Баронів – держателів землі, він особисто зобов’язав дати йому присягу на вірність. Було офіційно проголошено, що барони Англії одержали землю від Вільгельма. Умови наділення були такими ж, як і в Нормандії: присягання на вірність; служба в ополченні протягом сорока днів на рік, але в межах країни; обов’язкове прибуття за викликом у королівську курію для присутності на раді та в суді; надання фінансової допомоги у разі посвячення в рицарі старшого сина монарха та видання заміж його старшої доньки, а також викуп короля з полону.

Барони втратили право самостійно передавати свої баронії у спадщину. Спадкоємець одержував землю лише від короля, вносячи за допуск до спадщини особливий платіж – релъєф.

У 1088 році Вільгельм Завойовник оголосив себе верховним власником землі в державі. Його піддані могли одержувати від нього земельні наділи тільки у володіння. Усі землевласники тепер були безпосередніми (головними) або непрямими держателями корони і тому були зобов’язані виконувати на його користь певні повинності.

Оскільки феодал давав тільки сам король і виключно за військову службу, то цим Вільгельм зміг припинити приватні війни між феодалами.

У 1086 році він поставив вимогу, щоб всі вільні жителі присягнули йому на вірність, незалежно від того, яким був їхній статус: ленний, юрисдикційний чи інший. Ті, хто присягав, обіцяли бути “вірними королю проти всіх людей”, у тому числі і проти своїх безпосередніх сеньйорів. Отже, корона встановила прямий зв’язок з васалами своїх васалів.

Вільгельм не скасував збори сотень і графств із судових справ. Він зберіг також англосаксонський форд – піше ополчення вільних держателів, що платили податки королю. Монарх правив самостійно. Для підготовки королівських указів при ньому були канцлер і капелани. Укази розсилали шерифам, які були представниками влади короля у графствах.

Церква одержала багато земель, їй було надано право мати свій клерикальний суд. Проте претензії папи на верховенство були відхилені. Вільгельм відмовився скласти васальну присягу могутньому папі Григорію VII. Піддані короля без згоди не сміли коритися папі та його буллам. У королівську скарбницю було передано прибутки архієпископа кентерберійського. У країні встановилась сильна монархія.

Через 20 років після завоювання в 1086 році в Англії був проведений перепис населення, землі, худоби, знарядь праці.

Цей перепис одержав назву “Книги Страшного суду”. Названий перепис так тому, що нікого не пощадив, як не помилував і день Страшного суду.

Перепис мав дві цілі: одержати дані, необхідні для збору помайнового податку, та інформувати короля про розмір і розподілення багатств, земель і прибутків його васалів.

Цей документ дає точну картину соціальної структури Англії і свідчить про повну феодалізацію суспільства.

У цей час у країні проживало близько 1,5 млн. чоловік. Лише 12% селян були сокменами, тобто вільними людьми, що перебували під судовою юрисдикцією лордів; 70 % населення становили феодално залежні держателі: вілани, бордарії, коттери і котсети. Вілани перебували в сільській общині, а решта – ні. Зберігся також невеликий прошарок рабів-сервів.

Таким чином, Нормандське завоювання мало значення для історії Англії, тому що воно сприяло остаточному завершенню процесу феодалізації; посилило королівську владу і закріпило політичну єдність держави; сприяло посиленню зв’язків Англії з континентом.

У XII ст. продовжується посилення королівської влади. Підтримку королю надавали всі верстви населення, зацікавлені, кожен по-своєму, в укріпленні його влади.

Довго так продовжуватись не могло. Нові барони, укріпивши своє становище земельних власників, почали виявляти схильність до самостійності. Перший баронський виступ проти королівської влади відбувся за правління Генріха I (1100 – 1135 pp.), який був змушений дати баронам хартію вольностей, яка поклала початок конституційних змін в англійській феодалній державі. З боку королівської влади були зроблені серйозні

поступки, ціною яких був досягнутий відносний спокій у державі. Згідно хартії, церкві і баронам гарантувались привілеї. Повинності рицарів обмежувались фіксованою військовою службою. Король обіцяв захищати місцеве населення від насильства нормандських графів і сотників.

За часів Генріха I регулярно (тричі на рік) скликали Велику раду, на якій засідали вищі світські і духовні лорди. Але думка ради не мала для короля обов'язкової сили. Поточні судові й фінансові питання король вирішував у Малій курії, до складу якої входили його прибічники.

Нормандське завоювання істотно не вплинуло на місцеве управління. На чолі зв'язаного круговою порукою десятка, як і раніше, стояв провост, що підпорядковувався старості; на чолі сотні – головний констебль, помічник шерифа, який підпорядковувався шерифу. Усі вони мали повноваження щодо підтримання громадського порядку.

Після смерті Генріха I в 1135 р. в Англії настав тривалий період кривавих міжусобиць. За короткий час у країні було збудовано тисячі укріплень. Владу в державі захопили барони.

Реформи Генріха II

Генріх II (1154 – 1189 р.) у другій половині XII ст. повів рішучу боротьбу з баронами. Він вислав з країни найманців і зруйнував самостійно збудовані замки. Багато хто з баронів був позбавлений володінь і самовільно привласнених імунних прав. Щоб послабити вплив магнатів на місцеве управління, Генріх II змістив більшість шерифів, що належали до аристократії, і став призначати на цю посаду особисто відданих йому осіб з незнатних родин. Проведені згодом військова і судова реформи сприяли зміцненню королівської влади в Англії.

Судова реформа

Судова реформа здійснювалась поступово через послідовне видання асизів: Великого, Кларендонського (1166 р.) і Нормгемптонського (1176 р.). Право вимагати розслідування обставин справи за участю присяжних тепер надавалось усім підданам королівства, а не окремим особам і корпораціям, як це було раніше. До кінця XII ст. ця форма процесу стала переважати в судах. Згідно Великого асизу зацікавлена сторона мала право перенести свій позов відносно вільного володіння (фригольда) з місцевого суду у королівську курію, сплативши за це відповідну суму.

Кларендонський асиз вніс важливі зміни в кримінальне право і процес. Розслідування справ про розбійників, убивць, грабіжників та їхніх переховувачів доручали присяжним. Особи, на яких вказували присяжні, підлягали арешту й віддавались до суду графства. Роль обвинувача виконували присяжні в кожній сотні (12 чол.) і в кожному селі (4 чол.). Вони під присягою називали шерифові і суддям підозрілих осіб (потенційних розбійників, убивць). Підозрілі проходили ордалію. Майно винного конфісковували, а його самого страчували. Підозрюваного висилали навіть за сприятливих для нього результатів ордалії.

Кларендонський асиз увів інститут роз'їздних королівських судів. Кримінальна юстиція стала загальнодержавною.

У результаті проведеної Генріхом II реформи посилилась влада короля. У держави виникло додаткове джерело доходів, оскільки відправлення правосуддя в королівських судах було платним. Юрисдикційні права баронів істотно обмежувались.

Військова реформа

Генріх II замінив 40-денну військову службу феодалів спеціальним податком – “щитовими грошима”, що витрачались на утримання війська найманців. У 1181 р., був виданий асиз про озброєння, який зобов’язував усіх вільних жителів мати озброєння, яке б відповідало їхньому достатку, і за наказом короля з’являлись у ополчення.

Велика Хартія вольностей

Англійський король Іоан Безземельний (1167 – 1216 рр.) вів чисельні невдалі війни. Намагаючись добути кошти на нові походи, він почав обкладати непомірними податками, які суперечили звичаям, не тільки селян, городян і рицарів, а й великих феодалів. У країні утворився широкий антикоролівський союз, кожна група учасників якого переслідувала свої власні цілі. Якщо рицарі, городяни й фрігольдери вимагали гарантій від свавілля монарха, то барони домагались повернення до феодалльної монархії.

Дізнавшись про ганебне рішення Іоана визнати себе васалом папи і платити йому данину в розмірі тисяча марок сріблом щороку, лорди Англії почали війну проти короля. Їх підтримали рицарі й городяни. Іоан капітулював і в червні 1215 року підписав Велику Хартію вольностей, яка за формою була договором між королем і світськими та духовними перами. Ця важлива правова пам’ятка конституційної історії Англії до сьогоднішніх днів признається одним із основних законів Великобританії та США.

Хартія представляє великий інтерес і як історико-правовий документ. Вона відображає боротьбу соціальних груп Англії на початку XIII ст. Хартія формує ряд важливих юридичних принципів судово-адміністративної системи англійської феодалної держави. Повний текст Великої Хартії нараховує 63 статті, які розміщені без певної системи. Усі статті умовно поділяють на три групи:

1. Статті, що стосуються матеріальних інтересів різних соціальних груп населення (ст. 1, 2, 9, 13, 15, 18).
2. Статті, що реформують державний механізм англійської держави (ст. 12, 14, 61).
3. Статті, що встановлюють принципи діяльності судово-адміністративного апарату (ст. 17, 20, 21, 39, 40).

Велика Хартія вольностей була підтверджена королем Генріхом III в 1225 р. і остаточно Едуардом I в 1297 році. Разом з тим, зміст Великої Хартії вже в XIII ст. піддався суттєвим змінам. Перш за все, була виключена стаття 61, яка ставила короля під нагляд баронської олігархії.

З 63 статей Хартії, що регулювали відносини англійського монарха з його підданими, 30 виражали інтереси баронів, 7 – рицарства і фрігольдерської верхівки, 3 – городян.

У ст. 1 зазначалось, що англійська церква вільна і повністю володіє своїми правами. Її сеньйором визнавався папа римський.

Усім вільним людям Хартія гарантувала їхні звичаї і вольності. Сума рельєфу за вступ у володіння спадщиною померлого барона або графа чітко фіксувалась. Неповнолітній спадкоємець звільнявся від сплати рельєфу і мита. Для збереження баронії вдові феодала заборонялось виходити заміж удруге без згоди короля.

Згідно з Хартією “щитові гроші” й допомогу король міг стягувати лише за згодою Ради королівства. Порядок збирання грошей на викуп короля з полону, а також на випадок посвячення в рицарство первородного сина, одруження старшої дочки монарха був таким, як і раніше, але сума мала бути помірною.

Піддані королівства дістали право виїжджати з країни “повертатись у повній безпеці по суші і по воді”. Акт обмежував право сеньйора відбирати у васала фрігольд, тому що це міг тепер зробити лише шериф за наказом короля.

У ст. 39 зазначалось, що “жодна вільна людина не буде заарештована чи ув’язнена або позбавлена володіння чи знедолена будь-яким (іншим) способом”, що король не виступить проти неї інакше, ніж відповідно до вироку рівних з ним (перів) і згідно з законом. Отже, ця стаття проголошувала гарантію особистого і майнового захисту від королівського свавілля не тільки баронів, а й усіх вільних підданих. Ідея законності фіксувалась і в ст. 40: “Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або сповільнювати їх”.

На момент прийняття Хартія відповідала, насамперед, інтересам баронів. Іоан клявся, що, коли порушить підписану ним Хартію, відмовиться додержувати вольності баронів, то вони разом з “общиною всієї землі” можуть примусити його “всіма способами” виконувати прийняті зобов’язання. Визнавалась лише особиста недоторканість короля, його дружини і дітей.

Для контролю за додержанням Хартії король утворив раду з 25 баронів. Пізніше з неї утворився парламент Англії.

Зразу після закінчення смути Іоан відмовився від Хартії. У наступний період Хартія була майже забута, проте напередодні буржуазної революції радикальні парламентарії посилались на неї дедалі частіше. Вона стала юридичним символом у боротьбі проти абсолютизму.

Статуї 18 баронів, що примусили короля підписати Хартію, і нині прикрашають Палату лордів.

10.3. Утворення станово-представницької монархії. Державний устрій.

Союз проти Іоана Безземельного об’єднував соціальні групи з такими суперечливими інтересами, що незабаром він розпався.

Генріх III, що став на престол, вважав себе не зв’язаним Великою Хартією вольностей. Посилення податкового гніту під час його правління зумовило в 1258 році новий виступ феодалних магнатів. Вони вимагали

скликання загальної ради усіх баронів для перебудови держави, щоб запобігти будь-якому зловживанню з боку корони.

Рада, що стала називатись парламентом, зібралась у 1258 році в Оксфорді. Парламент розробив, так звані, Оксфордські провізії, якими передбачалось створення при монархові постійної Ради п'ятнадцяти, обов'язком якої було давати сум-лінні поради королю щодо "керівництва державою". Для вирішення найважливіших справ треба було тричі на рік скликати парламент. До його складу входило 27 чоловік (15 постійних членів Ради і 12 чоловік, яких обирали барони). Вищі посадові особи (канцлер, великий юстиціарій, скарбник королівства, шерифи) призначались строком на один рік і несли відповідальність перед короною і радою п'ятнадцяти.

Отже, Оксфордські провізії передавали всю повноту влади в країні феодальній аристократії. Але це не відповідало інтересам рицарів, городян і фрігольдерів, котрі також хотіли брати участь у державному керівництві і мати своїх представників у парламенті. Проте магнати відхилили їх претензії. Між союзниками знову стався розрив.

Цим скористався король. Вибравши зручний момент, він почав війну проти бунтівливих васалів, очолюваних Симоном де Монфором. Спочатку перевагу мали барони, але потім їхнє військо стало зазнавати поразок. Намагаючись заручитись підтримкою рицарів і городян, Симон де Монфор у 1265 р. вперше запросив їх до парламенту. Незабаром армія баронів була розбита, а їхній ватажок загинув. Однак внаслідок могутнього селянського повстання, що спалахнуло в країні, король був змушений примиритись з магнатами.

У 1272 р. король Едуард I скликав Вестмінстерський парламент і запросив туди представників від графств і городян. Третій стан виступив як самостійна політична сила. Відносно швидке зростання міст і розвиток торгівлі сприяли процесу формування станово-представницької монархії.

У 1352 році парламент розділився на верхню спадкоємну палату лордів (перів) і нижню палату общин. У палаті перів засідали безпосередні держателі корони. З XV ст. у верхній палаті стали видавати королівський патент про дарування титулу герцога, маркіза, графа, віконтата або барона.

Порядок участі у виборах до палати общин у графствах був законодавчо закріплений у 1430 р. Якщо досі право голосу мали усі вільні землевласники, то тепер його здобули лише особи, які постійно мешкали у графстві і володіли фрігольдом з доходом не менш як 40 шилінгів.

Пасивне виборче право було встановлене в 1445 р. Спеціальним статутом, згідно з яким представниками графства могли бути лише найбільш поважні особи з рицарів, а також з осіб, які мали право на зведення в рицарський стан.

Парламент санкціонував або відхиляв введення податків, брав участь у керівництві державою (через застосування петицій) і в законодавчій діяльності. Перелічені повноваження цей станово-представницький орган дістав не відразу. У 1297 р. він здобув право контролю за державними фінансами. Надалі (з 1340 р.) прямі, а потім і непрямі податки можна було

стягувати тільки за його погодженням. Згодом ініціатива у справі оподаткування стала цілком належати палаті общин.

Монарх повинен був звітувати перед палатою общин про витрачені суми.

Поступово парламент домігся права брати участь і в законодавчій діяльності. У 1322 р. було встановлено, що без його згоди “ніщо не може бути внесене в статuti”. Разом з тим, траплялось, що король затверджував закон у запропонованій парламентом редакції, а після завершення сесії парламенту, одержавши чергову субсидію, публікував інший, вигідний для нього варіант статуту. У зв’язку з цим у 1414 р. було вирішено, що після розпуску парламенту в статuti не можна вносити жодних змін. У часи правління Генріха VI (1422 – 1471 рр.) парламент ухвалив подавати монарху не прохання (петиції) про видання законів, а законопроекти (білли), які монарх міг прийняти або відхилити.

Історія парламенту до англійської буржуазної революції свідчить про те, що він був не тільки установою, яка санкціонувала податки, а й намагався припинити сваволлю королівської адміністрації, ввести принцип відповідальності перед ним уряду.

Тактика монархів відносно парламенту залежно від обставин змінювалась. Вони то йшли на союз з магнатами проти депутатів від дворянства і буржуазії, то шукали в останніх підтримки у боротьбі проти перів.

Парламент впливав на політику, яку проводили чиновники короля, користуючись правом імпичменту. Розслідуючи їхні посадові злочини, палата общин перетворювалась на обвинувачувальне журі. При цьому король не міг помилувати засудженого.

Незважаючи на існуючі обмеження, монарх зберігав усю повноту влади. Це стосувалось навіть фінансів. Корона без згоди парламенту могла вимагати сплати таких податків: “щитових грошей”, талії, стягуваної з розміщених у королівському домені міст, феодалної допомоги, яка належала королю як сеньйору.

Монарх мав право накладати вето на законопроекти. Король міг відстрочити виконання вже прийнятого закону, вилучивши з-під його дії будь-яку особу. Королівські ордонанси і прокламації мали таку саму юридичну силу, що й парламентські закони. Те, що не зачіпали статuti, регулювалось актами, які одноосібно видавав монарх.

Організація місцевого управління була виключно королівською прерогативою. У часи правління Едуарда III у зв’язку із заколотами у кожному графстві на допомогу шерифам були призначені особливі “охоронці миру”. Статuti 1327 і 1332 р. наділяли їх правом переслідувати й заарештовувати злочинців. Поряд з поліцейськими функціями “охоронці миру” могли колегіально визначати покарання. На цю посаду призначали лише дуже багатих осіб.

“Охоронці миру” були попередниками мирових суддів, інститут яких було введено в 1360 р. Бажаючи зайняти цей пост повинні були мати 20

фунтів стерлінгів річного прибутку з нерухомого майна. До того ж свої обов'язки вони повинні були виконувати безоплатно. Тому посада мирового судді відразу потрапила до рук земельної аристократії.

З 1388 р. у кожне графство призначали 6 мирових суддів, пізніше – 8. З 1414 р. вони стали засідати 4 рази на рік на спеціальних четвертних сесіях, на яких розглядали обвинувачення в найбільш серйозних злочинах. Крім того на мирових суддів покладался обов'язок встановлювати ринкові ціни на хліб, пиво, паливо, карати порушників ринкових правил. Мирових суддів забов'язували регулювати заробітну плату робітників.

Мировим суддям були підпорядковані наділені поліцейськими функціями головні констеблі (старости сотень) і констеблі (старости десятків).

На відміну від Франції і Німеччини, Англія в XIII ст. не мала постійного війська. Селянське ополчення після нормандського завоювання не скликалось. Рицарів-ополченців щороку призивали на короткострокову службу (від 21 до 40 днів).

10.4. Виникнення і особливості англійського абсолютизму. Зміни в суспільному ладі та державний устрій.

Наприкінці XV ст. в Англії встановилась абсолютна монархія. У деякій мірі англійському самодержавству допомогла війна Червоної і Білої троянд. Ця війна, названа за гербами партій, велась між двома головними претендентами на престол – Ланкастерами і Йорками 30 років (1455 – 1485 рр.). Під час війни була знищена майже вся феодална знать. Таким чином, були ліквідовані основні противники абсолютизму.

Перемогла у війні династія Тюдорів, яка, укріпившись на англійському престолі, спиралась на буржуазне рицарство графств (джентрі). У сільському господарстві Англії дуже рано зародились товарні відносини. Дрібні і середні землевласники застосовували у своїх маєтках ринкові методи ведення господарства. З розвитком ремісничього виробництва у містах збільшились масштаби торгівлі, інтенсивно формувалась буржуазія. Піклуючись про поповнення скарбниці, корона примушувала вступати у рицарський стан усіх, хто підходив під відповідний майновий ценз (20 фунтів стерлінгів річного прибутку).

Феодалне дворянство втрачало свій політичний вплив, але у третього стану ще не вистачало сил для того, щоб самому взяти владу. У такій ситуації спочатку Тюдори, а потім Стюарти дістали можливість правити авторитарно. Першим самодержцем Англії був Генріх VII (кінець XV ст.). Його спадкоємець Генріх VIII у 1534 р. порвав стосунки з Ватиканом і парламентським актом про супрематії (верховенство), проголосив себе главою англіканської церкви, цим він поширив свою владу і на церковних магнатів. У результаті реформації, здійсненої Генріхом VIII, церковні багатства, у тому числі й землі, перейшли до короля. У процесі огорожування селян частина общинних земель потрапила до рук джентрі. Спекуляція земельними ділянками збагатила нове дворянство – опору престолу та буржуазії.

Король повністю зосередив у своїх руках цивільне судочинство, обмежив сферу церковної юрисдикції. Акт про верховенство короля, виданий за часів Генріха VIII, означав підпорядкування церкви державі.

Абсолютна монархія в Англії захищала інтереси дворянства. Те, що англійські королі боролися із залишками феодальної роздробленості, створювали централізовану державу, відповідало інтересам буржуазії, що розвивалась. Їй потрібна була сильна королівська влада для забезпечення себе від рецидивів феодальної анархії і придушення виступів селян і ремісників, що масово розорявались у період первісного нагромадження капіталу. За Тюдорів це було причиною того, що багаті стани групувались навколо корони.

Порівняно з абсолютистськими монархіями континентальних держав англійський абсолютизм мав незавершений характер. Це виявлялось у збереженні станово-представницького органу у вигляді парламенту та місцевого самоврядування. В Англії не було постійної армії і розгалуженого бюрократичного апарату. Острівне положення Англії на той час сприяло достатньому захисту від нападу ззовні.

Абсолютна влада Тюдорів багато в чому ґрунтувалась на економічній могутності. Корона володіла п'ятою частиною усіх земель Англії.

Генріх VII суворо розправився з тими, хто спробував протидіяти його політиці централізації. Згідно з прийнятим законом були розпущені всі феодальні військові дружини. Слухняним органом короля стала королівська рада, яка незадовго до воцаріння Тюдорів дістала назву Таємної ради. Вона складалась з 20 чоловік, у якій засідали лорд-канцлер, лорд-скарбник та інші вищі сановники. Таємна рада спрямовувала й контролювала діяльність усіх центральних і місцевих органів за допомогою регламентів, інструкцій, прокламацій, маніфестів, наказів.

За часів правління Тюдорів парламент втратив своє колишнє значення. Після оголошення монарха главою англіканської церкви (1534), призначення і зміщення церковних сановників перейшло до його відання. Архієпископи та єпископи, що засідали в палаті лордів, перетворились на простих королівських чиновників. Світських лордів король призначав сам. Шерифи, що керували виборами у графствах, без посередньо від корони діставали вказівки щодо того, кого слід обирати в палату общин.

У 1482 р. створено суд адміралтейства, розквіт діяльності якого припадає на XVI ст. Під його юрисдикцію підпадали як кримінальні злочини, здійснювані на англійських судах у відкритому морі, так і позови, пов'язані з морською торгівлею.

Продовжували існувати вестмінстерські суди загального права і суд канцлера.

Під час правління Тюдорів у Англії склалась відносно централізована система місцевого самоврядування. Влада на місцях належала мировим суддям, якими керувала Таємна рада. Мирові судді призначали нижчих чиновників, бейліфів, головних констеблів, молодших констеблів, наглядачів за бі-дними, дорожніх наглядачів. Наприкінці XV ст. мирові судді набули

права контролю за діяльністю шерифів. Їхні четвертні сесії були інстанцією, до якої можна було апелювати з приводу дій усіх посадових осіб графства.

Мирові судді проводили попередні розслідування тяжких кримінальних злочинів. Найскладніші з них розглядали на четвертних сесіях, менш складні (починаючи з XVI ст.) – на малих сесіях, коли два і більше мирових суддів могли карати (без участі присяжних засідателів) за незначні злочини.

Шерифи, бейліфи (поліцейські), констеблі й мирові судді були головною силою, що забезпечувала охорону “королівського миру” в графствах. Поліцейські функції виконували також старости містечок – молодші констеблі. У містах купці й торгівці створили спеціальну комерційну поліцію, яка повинна була охороняти торгові склади, купецькі лавки.

Нижчою адміністративною одиницею в країні була церковна парафія. Її посадові особи мали певні права щодо підтримання громадського порядку: вони могли накладати штрафи за бродяжництво, за порушення правил недільного дня та ін.

10.5. Характерні особливості джерел права. Судовий прецедент.

В епоху феодалізму сформувались основні інститути й принципи англійського права. Його джерелами були статутне право, загальне право та суд канцлера або “суд справедливості”.

Статутне право включає в себе правові норми, викладені в актах парламенту і корони (королівських хартіях, асизах, ордонансах, прокламаціях, провізіях), починаючи з Великої Хартії вольностей 1215 р.

Наприкінці XIII ст. в Англії відбулась уніфікація загального права. Цьому сприяла діяльність королівських судів. Після реформи Генріха II судові органи стали розглядати одні й ті самі категорії справ і підпорядковувались одним і тим самим правовим органам, що виходили з центру. Було вироблено кілька видів, так званих, “початкових наказів”, без яких не можна було починати справу. У міру потреби створювали нові накази.

Першу спробу узагальнити практику королівських судів зробив у 1189 р. головний суддя Англії Р. Гленвілль у трактаті “Про закони Англії”. У середині XIII ст. загальне право досліджував відомий юрист Г. Брактон у праці “Про закони і звичай Англії”.

Загальне право в Англії зазнало помітного впливу римського права. Так, Г. Брактон у 1250 р. вказував на принциповий зв’язок між римським і англійським загальним правом. Судді загального права, не знаходячи допомоги і відповіді в прецедентах, звертались до трактатів Г. Брактонна і засвоювали деякі принципи римського права. У 1350 р. в одному з актів підкреслювалось, що “загальний звичай і є загальним правом”.

Загальне право виправдовувало свою назву тим, що, по-перше, діяло на території всієї Англії. Феодали – іmunісти повинні були застосовувати його норми. Лише маноріальні суди керувались “звичаями манору”, тобто місцевими. По-друге, загальне право не робило ніяких відмінностей між категоріями вільних під час розгляду цивільних справ.

Загальне право ще називають звичайним. Воно склалося як результат дії судових звичаїв, що виникали всупереч офіційному законодавству. В основу звичайного права покладено фікцію його загальновизнаності і загальновідомості. Вважалось, що при вирішенні тієї чи іншої справи, суддя знає застосовуваний закон, тобто він використовує вже існуючу правову норму. Чиновники вестмінстерських судів відвідували різні регіони країни і були ознайомлені з місцевими звичаями. Узагальнюючи практику, судді виробляли правила, якими керувались, застосовуючи ті чи інші звичаї. Якщо звичай суперечив законові або загальним принципам звичайного права, то його відхиляли. Отже, у своїх постановах суди закріплювали правові норми, що склалися раніше.

Магістрати, вирішуючи спірні, але недостатньо точно врегульовані законом казуси, могли виходити з власних доктрин. При цьому використовували презумпцію, що суддя завжди застосовує вже існуючу норму права. Отже, встановлений ним принцип ставав судовим звичаєм (прецедентом), обов'язковим для всіх інших судів. Відхилити прецедент могла лише вища судова інстанція. У цьому випадку він втрачав свою юридичну силу.

Основною в англійській юридичній системі є ідея, що вже існуюче право буде виявлене судовим рішенням. Суддя не створює право, а лише відкриває його. Протягом тривалого часу прецедент не мав імперативного значення, а тільки з XVII ст. став обов'язковим.

Судове рішення, винесене у якійсь справі, набувало сили закону для всіх наступних аналогічних справ, і суддя не мав права відійти від нього.

Для того, щоб судове рішення набуло обов'язкової сили для подальших аналогічних справ, воно повинно було бути занесене у збірник судових протоколів. Отже, загальне право виступало як система судових прецедентів для юридичного регулювання таких відносин, що не передбачались законом.

На початковій стадії загальне право увібрало в себе деякі ідеї й елементи римського та канонічного права. Разом з тим, загальне право протиставлялось як місцевим звичаям, так і чужоземному римському праву. Воно відіграло важливу роль у подоланні роздробленості, централізації управління і суду. Систему загального права підтримували всі стани. Це було однією з причин того, що Англія запобігла рецепції римського права.

Корона підтримувала інститути англосаксонського права. Суди загального права були судами корони, в них засідали стряпчі короля, які були провідниками його політики. У XV ст. судді об'їжджали країну в супроводі власних писаря, кухаря, зупинялись у замках, помістях місцевих землевласників.

Небезпека відтиснення на другий план загального права римським правом пізнього періоду, що освячувало необмежену владу монарха, виникла за Генріха VIII. Проте традиції виявились сильнішими. І загальне право, як специфічне англійське явище, зміцнило англійську державну систему, було основною юридичною опорою державності та судочинства і регулятором суспільних відносин. Проте подальший їх розвиток висував все нові й нові

категорії справ, які не мали судового захисту в судах загального права. Таке становище було виправлене створенням суду канцлера, або “суду справедливості”.

Раніше монарх у вигляді “милості” сам розглядав такі справи. А коли кількість їх різко зросла, то “справедливе” вирішення цих позовів було покладене на канцлера. Спочатку він розглядав кожну справу на підставі спеціального указу королівської ради. Потім канцелярський суд став самостійно розглядати скарги приватних осіб.

У суді канцлера застосовували нові, невідомі для загального права процесуальні форми. Для розгляду справи не потрібно було мати розпорядження про виклик відповідача, яке в загальних судах видавали лише при певних правовідносинах, які захищались законом. Досить було простої заяви з викладом обставин позову.

Перші справи, якими став займатись суд канцлера, стосувались довірчої власності (трасту), тобто випадків, коли одна особа передавала своє майно іншій особі, причому розпоряджалась ним в інтересах власника або третіх осіб за вказівкою власника. Загальне право не визнавало цього інституту. Згідно з нормами загального права, особа, якій було передано майно, ставала його власником, а довіритель втрачав будь-які права на нього. Проте інститут довірчої власності в Англії набував дедалі більшого поширення. До нього вдавались рицарські ордени, монастирі, купецькі гільдії та корпорації. Наприкінці XV ст. більша половина земель Англії мали статус довірчої власності.

Канцлер, розглядаючи пов'язані з довірчою власністю позови, став виходити з умислу при складанні договору. Справа в тому, що канцлерами тривалий час призначались духовні особи, які добре знали римське й канонічне право. Лордканцлер Томас Мор (1478 – 1535 рр.) був першою світською людиною на цьому посту. Церква і канонічне право надавали умислу першорядного значення, спрямованості дій у вчинках індивіда. Отже, траст дістав судовий захист.

До сфери канцлерської юрисдикції потрапили договори, укладені усно без свідків. Суди загального права вважали основними доказами документи і не брали до уваги показання свідків, а особливо свідчення зацікавлених осіб, якими, насамперед, були позивачі й відповідачі. Тому сторони не могли свідчити в судах загального права. Канцлер, навпаки, приймав їхні свідчення. У його суді застосовували перехресне опитування свідків під присягою. Канцлер вимагав пред'явити йому документи, які були в супротивної сторони і призначались для боротьби з опонентом. Якщо ці документи були втрачені, канцлер приймав під присягою показання про їх зміст і розглядав спірну справу так, начебто документ реально існував. Невиконання рішень, винесених канцлером, каралось штрафом або тюремним ув'язненням.

Утворивши суд, який безпосередньо залежав від корони, монарх наділив його широкими правами. У разі колізії між судами загального права і судом канцлера вирішальне слово належало останньому. Він формально не був зв'язаний ніякими нормами права. Лише наприкінці XVIII ст. принципи,

якими керувались канцлери під час розв'язання справ, були приведені в певну систему.

У цей період було закладено основи англійського кримінального права, яке прийняло принцип: злочинець посягає не тільки на особу або майно потерпілого чи його сім'ї, а й на публічні інтереси, "королівський мир". Для настання кримінально-правової відповідальності потрібна була наявність вини в діях злочинця.

Феодальне кримінальне право під злочином розуміло зраду васала своєму сеньйору, якому він давав клятву вірності. Поняття "зрада" охоплювало і непокору, і опір сеньйору з боку підвладних йому осіб. Звичайно це призводило до втрати васалом держання. Потім цей термін поширився на всі тяжкі злочини, які з часів Кларедонського й Нормгемптонського азисів розглядались виключно королівськими судами: таємне вбивство, розбій, підпал, фальшивомонетництво та ін.

У XIV ст. з фелонії виділився новий делікт – власне зрада, яка, в свою чергу, поділялась на високу й малу. Поняття високої зради було встановлене законом у 1352 р. і поділялось на сім видів: зрада королю, повстання проти нього, задум позбавити життя монарха, королеву або спадкоємця престолу, посягання на тілесну недоторканість останніх, спроба позбавити їх свободи, підробка королівської печатки, вбивство канцлера або коронного судді.

Феодальне право передбачало, що держава складається з монарха, його сім'ї і підданих. Тому делікти проти короля та його близьких розглядали як особливо тяжкі державні злочини. У 1416 р. до високої зради було віднесено також фальшивомонетництво.

За такі злочини передбачались надзвичайно жорстокі покарання (наприклад, колесування). Поряд із засудженими відповідальність несли й їхні діти. Вважали, що державний злочинець передає "зіпсовану кров, тому діти повинні нести відповідальність за злочини батьків".

Поняття "малої зради" передбачало злочинне позбавлення життя людини, вчинене особою, яка повинна була коритись йому (наприклад, убивство дружиною чоловіка, слугою – господаря).

Менш тяжкі кримінальні делікти (місдиміно́р) належали до третього різновиду злочинів. Історично вони беруть початок від цивільних правопорушень. Місдиміно́рами були лжесвідчення, фальсифікація, крадіжка на суму менше 12 пенсів та інші.

Кримінальне право передбачало суворі покарання, метою яких було залякування. Дуже багато злочинів карались стратою: спалювання, здирання шкіри, колесування, відтинання частин тіла та ін. Так, за деякі злочини високої зради жінок піддавали спалюванню, а чоловіків – четвертуванню. У 1401 р. парламент установив для єретиків страту через спалювання на вогнищі.

Шлюбно-сімейне право

Англійське шлюбно-сімейне право перебувало під великим впливом канонічного права. Єдиною формою укладання шлюбу був церковний шлюб. Правовий статус жінки був досить обмеженим. Так, у вищих сферах

суспільства жінка повністю перебувала під владою чоловіка, у нижчих – жінка користувалась відносною свободою. У деяких за жінкою визнавалось право на управління своїм майном, але в більшості випадків управління майном сім'ї здійснював чоловік. Під впливом церкви було заборонено розлучення, але в деяких випадках (наприклад, при подружній зраді) дозволялось окреме проживання. Позашлюбні діти не визнавались і не могли бути всиновлені.

Спадкове право

Спадкування відбувалось за законом і заповітом. Спадкування за заповітом було введене разом з інститутом довірчої власності (з XIV ст.), але на спадкоємців з 1540 р. було покладено зобов'язання матеріально забезпечити дітей, які не отримали спадщину. Відносно земельної власності діяв принцип майорату, тобто успадкування феода старшим сином, а при його відсутності – старшим у роді. Це здійснювалось з метою запобігання дробленню феода.

Право власності

Характер правової системи в Англії визначало право феодальної власності та верховної власності короля на землю. Поділ майна здійснювався на реальну і нереальну власність. Земельна власність захищалась реальними позовами, тобто такими, коли вона поверталась її власнику, а решта власності – персональними. Земельні права визначались володінням та обсягом прав володільця. Володіння, у свою чергу, було вільним (отриманим за умови несення служби або ж володіння вільного селянина, який платив лорду певну суму грошей і перебував під його юрисдикцією) і невільним (що пов'язане з особистими і поземельними повинностями селянина на користь лорда, і яке з часом переросло у спадкове право оренди). Невільне володіння спочатку не підлягало судовому захисту, але з XV ст. позови, пов'язані з ним, стали розглядати у суді канцлера.

11.1. Утворення і розвиток феодальної держави в X – XII ст.

Розпад імперії Карла Великого у середині IX століття поклав початок самостійному існуванню Східно-Франкського королівства. Через сто років воно стало називатись Тевтонською державою, а пізніше – Німеччиною.

Німеччина як єдиний державний простір виникла не відразу. У Тевтонській державі було кілька ранньофеодальних утворень – герцогства Саксонія, Тюрінгія, Франконія, Швабія та Баварія. Герцог мало чим відрізнявся від вождя племені, організація влади була примітивною.

Наприкінці X ст. князівства згуртувались, у них з'явилась чудова на той час армія. Німецький король Оттон I прагнув підкорити Італію. Римський папа потребував підтримки німецького короля, тому що місцеві феодали захопили владу в Римі.

Оттон I в середині X ст. захоплює північну і центральну частини Італії, і в 962 році папа римський коронує його імперською короною. Створена Оттоном I імперія в XII ст. одержала назву «Священна римська імперія німецької нації». Ця назва зберігалась до 1806 року.

У XII ст. німецькі князівства переживали занепад, центробіжні сили послаблювали могутність імперії. Королі з династії Гогенштауфенів намагались силою приєднати Італію, але безуспішно. Фрідріх I Барбаросса (1152 – 1190 рр.), його син і онук також зазнали невдачі. Тевтонський орден рицарів був розбитий у 1242 р. Олександром Невським на Чудському озері.

Суспільний лад

Німеччина в економічному відношенні постає однією з найбільш відсталих країн Європи. Феодальні відносини стали розвиватись у країні не раніше XII ст.

Німецьке суспільство поділялось на два основні класи: військовий – лицарство і податний – селянство. Утворенню цих двох станів сприяла реформа короля Генріха Птахолова (919 – 936 рр.), яка була викликана необхідністю створити кінноту для боротьби з угорцями. За реформою, особи, які могли воювати у рядах кіннотників, були зараховані до військового стану, а всі інші зарахувались до податного стану. У зв'язку з цим до військового стану потрапила і заможна частина селянства, а також деякі категорії невільних слуг феодалів.

Військовий стан не був однорідним: крім великих землевласників, світських і духовних, до нього входили середні і дрібні лицарі.

Податний стан складався із вільних і невільних селян. Серед них тривалий час існували земельні власники: частина селян володіла землею на основі чинша, тобто внесення певних платежів на користь власника землі. Невільні були кріпаками, що працювали на землі або слугували при дворі феодала.

Міщани були землевласниками або ж торговцями і ремісниками. Фактично, вони не могли розглядатися як податний стан, тому що податками обкладались міста, а не окремі громадяни.

У XII ст. у Німеччині склались феодальні стани.

Структура класу феодалів визначалась відносинами земельної власності. Найбільшим землевласником був король. Великі земельні володіння мали герцоги, пфальцграфи, графи, рицарі.

Поряд із світською знаттю стояли прелати церкви – архієпископи, єпископи, абати.

Взаємовідносини між феодалами будувались на ленних зв'язках і були багатоступеневими, але в деяких випадках зберігалось пряме підпорядкування феодальних власників королю, що було характерне для ранньофеодальної держави.

Феодальна ієрархія, яка склалась у Німеччині в XII ст., виступає в Саксонському і Швабському зерцалах як ієрархія шести і семи військових щитів (Саксонське зерцало, книга I, ст. 3). Ієрархія носила військовий характер. У той же час вона була формою державної організації німецьких феодалів.

Державний лад

У IX-X ст. у Німеччині спостерігається посилення королівської влади, обумовлене тим, що багаточисельні великі і середні землевласники

потребували допомоги сильної королівської влади, для захоплення вільних земель і закріпачення вільних общинників; вона була потрібна і монастирям, і єпископам, які були зацікавлені в розширенні церковного землеволодіння. Політичного об'єднання Німеччини вимагала наявність зовнішньої небезпеки (напади норманів, угорців).

У боротьбі з герцогами королівська влада намагалась за-ручитися підтримкою церкви.

Так, Оттон I, намагаючись обмежити самостійність герцогів, видав так звані "оттоновські привілеї", сутність яких була, перш за все, у територіальному розширенні церковного імунітету, який розповсюджувався не тільки на церковні володіння, а й на весь регіон, де вони були розміщені.

Центром вищої державної влади був королівський двір, який складався з членів королівської сім'ї, їхніх слуг, міністеріалів і службовців вільного походження, які складали урядовий апарат.

При королівському дворі постійно знаходилась значна кількість церковних і світських феодалів, з яких призначались вищі сановники: канцлер, камерарій, капелан, дворецький, маршал. Вищою посадовою особою був канцлер, який відав усіма справами управління. Важливе значення мала посада дворецького (майордома), який відав справами королівського двору.

У політичному житті країни велику роль відігравали збори феодалів. Як суверенний орган, вони виступали при усуненні королів від влади, а також у той час, коли король ще не був обраний. Збори визначали компетенцію короля, видавали законодавчі акти, вступали в переговори з папою, признавали вищих посадових осіб.

На початку XI ст. при королі була створена рада вищих представників знаті (гофтаг), разом з якою король розглядав найважливіші справи.

У кінці XI ст. у Німеччині запанували принципи виборчої монархії. Обрання короля князями було юридичним актом. Той, хто не брав участі у виборах, вважав себе вільним від королівської влади.

11.2. Виникнення та особливості станово-представницької монархії

Слабкість центральної влади – характерна особливість феодальної монархії в Німеччині. Імператорам лише на короткий час вдавалося підкоряти собі князівства, приборкувати світських і духовних феодалів. Навіть у власних володіннях німецькі імператори були обмежені у діях, залежні від папи римського і від усієї знаті.

До початку XIII ст. королівська (імператорська) влада була ще значною. Управління будувалось за двірцево-вотчинною системою. Владу на місцях здійснювали графи. З часом вони привласнили собі спадкоємні права. Посилення влади герцогів, графів та єпископів привело до децентралізації держави.

Феодальна роздробленість Німеччини була закріплена Золотою буллою 1356 р., яка була видана імператором Карлом V (королем Чехії). Згідно з положенням Золотої булли папу римського було усунуто від виборів німецьких імператорів, визнавалась повна політична самостійність

курфюрстів, до того ж вони одержали, так звану, регалію – ви-ключне право видобутку дорогоцінних металів і чеканки мо-нети. У буллі було врегульовано порядок обрання імператора. Право його обрання було визнано за трьома духовними кур-фюрстами (Майнцьким, Кельнським і Трірським) та чотирма (Богемія, Пфальц, Саксен Вютенберг і Бранденбург) світсь-кими землями.

“Золота булла” узаконила приватні війни, крім війни ва-салів проти сеньйорів. Нею було заборонено союзи міст. Рі-шення всіх важливих справ імперії передавалось колегії кур-фюрстів, яка повинна була скликатись щорічно.

Державний лад

Вище управління Німеччини зосереджувалось у руках колегії курфюрстів, які обирали імператора і були його радниками.

Час від часу збирався рейхстаг, що складався з трьох ку-рій: курфюрстів, князів і імперських міст. Дрібне дворянство не мало у рейхстазі свого представництва. Не мало його і се-лянство.

Рейхстаг скликався імператором двічі на рік, інколи – один раз в декілька років. Рейхстаг вирішував питання щодо встановлення земського миру, організації загальноімперських військових заходів, війни і миру, відносин з іншими державами, обкладання імперськими повинностями, територіальних змін у складі імперії і князівствах, змін в імперському праві. Рішення рейхстагу виконувались засобами окремих зе-мель, які входили у склад імперії, що не завжди призводило до їх чіткого виконання. У перервах між засіданнями імпера-тор міг видавати при участі членів своєї ради укази, але вони набували силу закону лише після затвердження їх рейхста-гом. Імператорська влада була слабкою. Імператор не мав за-гальноімперського війська, загальноімперського суду.

Влада князів в окремих землях спочатку не була необмеженою. Там існували ландтаги – станові представництва духовенства, дворян і міщан, іноді зустрічаються у цих збо-рах і представники вільного селянства. За структурою ці збо-ри були двох- або трьохпалатними.

Компетенція ландтагів у різні періоди їх розвитку була різною. Ландтаг вважався верховним судом князівства, поки не виникли особливі суди, до яких пізніше перейшла юрисдикція лантагів. І тоді він у деяких державах став апеляційною інстанцією для цих судів. Ландтаг також вирішував справи, що не входили в юрисдикцію судів (наприклад, полі-тичні). Вони втручались в управління державою, впливали на формування князівської ради, а також на призначення вищих чиновників. Найбільш важливим правом ландтагів було пра-во встановлення податків. Із зростанням державних потреб і зменшенням доменів князям усе частіше потрібно було звер-татись до ландтагів за грошовими субсидіями. Вони надавали грошові суми на утримання війська, що давало можливість втручатися в управління армією, будівництво оборонних спо-руд та ін.

Таким чином, ландтаги, у певній мірі, обмежували владу князів, і були, по суті, більш станово-представницькими органами, ніж рейхстаг, що дає

підстави вважати, що станово-представницька монархія в Німеччині розвивалась у межах окремих князівств, а не в межах усієї імперії.

Велику роль у Німеччині відігравали міста. Управління містом залежало від його правового статусу. Великою самостійністю користувались імперські міста, близько до них стояли вільні міста, менше прав було у князівських міст. У XIII–XIV ст. більшість міст одержали політичні вольності і були самоуправлінськими одиницями. Законодавча влада в містах здійснювалась радою, яка складалась з комісій окремих галузей міського господарства. Виконавча влада належала магістрату з одним чи декількома бургомістрами.

У другій половині XIV ст. стали виникати союзи міст, необхідні для боротьби з дрібними рицарями і князями, які намагались всіляко притіснити міста.

Суспільний лад

З розвитком феодалізму відбуваються зміни в станово- класовій структурі суспільства. Встановилась доволі значна різниця між верхніми шарами – аристократією і нижчим дворянством. Із аристократії виділилась невелика група світських і духовних феодалів – курфюрстів. Майже повністю зни-кло середнє дворянство. Основну масу нижчого дворянства з XIV ст. складали міністеріали. Панськими слугами вони вступали у рицарі і, таким чином, ставали вільними і входили у число дворян. Пізніше, з розвитком капіталістичних відно-син, значення рицарства падає.

Німецькі міста поділялись на три види: імперські міста, які були безпосередніми васалами короля; вільні міста, які не платили податків і мали повне самоуправління; князівські мі-ста, статус яких визначався князем, на території якого вони знаходились. Населення міст було неоднорідним. До панівного класу відносились землевласники і купці. На нижчому щаблі знаходились ремісники, підмайстри, поденщики.

У поземельних відносинах Німеччини відбулись важливі зміни, викликані проникненням у сільське господарство товарно-грошових відносин. Ці зміни виразились у послабленні кріпосної залежності селян, які одержали самостійність. Най-більш заможні вільні селяни, орендували великі земельні ді-лянки у феодалів, сплачуючи за оренду грошовий чинш. Ве-ликі орендатори з часом ставали дрібними поміщиками. Ра-зом з тим залишалась велика маса залежного селянства, яке було “залежним по землі” і “особисто залежним”. Перші були прикріплені до землі, яку займали спадково, виконуючи певні визначені повинності. Особисто залежні виконували повинності, розмір яких не був чітко визначений.

Судоустрій Німеччини

Розпад франкської монархії і розвиток феодалізму призвів до утворення в помістях землевласників феодальних судів. Спочатку землевласник мав право судити лише своїх кріпосних, але пізніше його юрисдикція поширилась на все на-селення, яке проживало на його території.

Поряд з феодальним, існували церковні суди, юрисдикція яких поширювалась як на певні категорії людей (духовенство і деякі розряди

світських осіб), так і на певне коло справ (шлюбно-сімейні справи, духовні заповіти).

Третій вид складали міські суди. Склад міських судів у окремих містах був різним. У деяких суд здійснювався суддею і засідателями – шефенами, в інших – міською радою. У більшості міст суддів обирала міська община.

З укріпленням князівської влади був створений вищий суд у князівствах. Судові функції мали і управителі округів – амтмани. Крім того, в округах були нижчі суди з різноманітною компетенцією.

У Вестфалії широкого розповсюдження одержали особливі суди – суди фемів.

11.3. Становлення князівського абсолютизму

У кінці XV ст. і першій половині XVI ст. у Німеччині настає період розквіту господарської діяльності. Але розвиток господарства йшов дещо іншим шляхом, ніж в Англії і Франції. Ні одне місто в Німеччині не стало господарським центром, яким був, наприклад, Лондон в Англії. Економічний розвиток Німеччини відрізнявся великою нерівномірністю її окремих регіонів. В Англії і Франції розвиток торгівлі призвів до централізації, у Німеччині – до об'єднання інтересів навколо місцевих центрів, що сприяло політичній роздробленості.

У першій половині XVI ст. у Німеччині відбувається ре-формація, яка до всіх умов, що роз'єднували її, додала ще одну – віросповідання. Німеччина розділилась на протестантську (північ) і католицьку (південь).

Реформація супроводжувалась соціальними виступами, з яких найбільш важливим було селянське повстання 1525 р. У результаті повстання було розорене духовенство, дворянство, князівські міста, населення яких брало участь у війні, позбавлялось своїх привілеїв і потрапляло в повну залежність від князів.

Князівська влада посилилась за рахунок послаблення міст, розорення частини дворянства, яке потерпіло від селянського повстання і змушене було шукати опори у князівській владі.

Тридцятилітня війна (1618 – 1648 рр.), яка велась під ре-лігійними лозунгами боротьби католиків з протестантами, вирішувала політичні завдання. Північно-німецькі князі бо-ролись проти посилення імператорської влади і створення єдиної національної держави.

Боротьба закінчилась перемогою князів, їх влада ще більше посилилась. Вони стали майже незалежні від імператорської влади: за Вестфальським миром 1648 р. князі набули права укладати союзи не тільки один з одним, але й з інозем-ними державами. Політичне єднання, розвиток централізації, чиновництва і суду відбувалися у середині кожного князівства.

Станово-представницькі установи у більшості князівств припинили своє існування, а в інших – переживали занепад.

У XVII ст. у князівствах панував абсолютизм, який відрізнявся від централізованих абсолютних монархій Заходу.

Як і станovo-представницька монархія, абсолютизм склався не на всій території імперії, а в межах окремих князівств.

Князівський абсолютизм був вираженням повного успіху феодальної реакції, перемогою над буржуазним рухом, підкоренням слабкої німецької буржуазії князям.

У другій половині XVII ст. найбільшими абсолютистськими державами були Пруссія і Австрія, які суттєво відрізнялись одна від одної: Пруссія була переважно протестантською країною, а Австрія – католицькою. Хоча прусська держава складалась із декількох окремих держав, її населення було німецьким або онімеченим, тоді як Австрія складалась із земель, заселених різними національностями. Між обома країнами існував постійний антагонізм, особливо в питанні про те, кому повинна належати керівна роль у Німеччині.

Австрія була менш централізованою державою. Спроби представників династії Габсбургів подолати сепаратизм, роздробленість князівств тривалий час залишались марними. По-значались суперечності між австрійським, угорським і чеським дворянством. При імператорі діяли такі установи: державна рада, королівська канцелярія, військова рада, комерцколегія.

Спроби знищити самостійність провінційних сеймів і ландтагів не дали бажаних результатів. Королівська влада не могла нав'язати провінціям своїх чиновників і була змушена призначати тих, кого рекомендувала місцева знать.

До імперії Габсбургів входили Угорщина, Чехія, частина Італії, в яких проводилась політика онімечування народів, німецька мова вважалась державною, угорців і чехів примушували приймати католицизм. В австрійського королівства не було навіть загальноприйнятої назви. Для її позначення за-стосовували своєрідний термін – “спадкоємне володіння дому Габсбургів”.

Внаслідок економічної і військової слабкості Австрії її міжнародний авторитет був невеликий.

Колишня Тевтонська держава Пруссія, навпаки, ставала дедалі сильнішою. На початку XVI ст. її герцогу, колишньому васалу Польщі, вдалося об'єднати свої володіння з князівством Бранденбурзьким і стати суверенним правителем. На початку XVII ст. курфюрст Пруссії дістав титул короля.

Вигідне географічне положення, уміння королів одержувати для себе вигоду із складної міжнародної ситуації, тонка дипломатія, створення сильної армії, жорстоке придушення селянських виступів були основними причинами піднесення Бранденбурзько-Пруської держави.

У внутрішньому управлінні пруським королем вдалося досягти набагато більшої централізації, ніж монархам Австрії. Після усунення Таємної ради було створено три важливих відомства: внутрішніх справ, юстиції, іноземних справ. Найбільше значення мали відомства внутрішніх справ і поліції. Розгалужений поліцейський апарат втручався в життя підданих аж до того, що забороняв жінкам носити модні сукні, пудритись тощо.

Опорою короля були армія і чиновництво. Чиновницький апарат діяв чітко, організовано і не випадково вважався зразковим для інших німецьких князівств, особливо в умінні здирати податки.

Ландтаги на місцях зберігались, але потрапили під контроль призначуваних королем ландратів. Бюрократичний апарат монархії був суворо централізованим, особливо у війсь-ковій, поліцейській і фінансовій сферах. Владу поміщиків над селянами король, навпаки, зберіг і розширив.

Пруссія у XVIII ст. була схожа на поліцейську державу, в ній утвердилося всесилля бюрократії, воєнщини з безмежною дріб'язковою опікою з боку верховної влади над усіма сторонами життя підданих.

Установлювався абсолютизм і в інших німецьких князівствах. Коли ландтаг Саксонії надумав протестувати проти поборів курфюрста Августа Сильного, останній наказав закрити депутатів у залі і тримати, поки не примиряться.

Влада німецького імператора була примарною. Німеччина була конгломератом королівств, курфюрств, ландграфств, архієпископств, єпископств, абатств, володінь духовних орденів, імперських рицарств і вільних міст. Такий вигляд мав на практиці князівський абсолютизм.

До 1806 р. у Німеччині було 51 імперське місто, близько 360 князівств і до 1,5 тисячі рицарських володінь, господарі яких також претендували на незалежність, суверенітет.

11.4. Особливості розвитку феодального права в Німеччині

Сповільнені темпи розвитку феодалізму на німецьких землях зумовили тривале збереження там пережитків звичаєвого права, що відповідало інтересам землевласників. Безліч князівств заважало встановленню єдиних норм права. Майже у кожній частині країни діяли свої правові звичаї, з яких па-нівний стан намагався закріпити ті, що оберігали їхні приві-леї.

У XII – XVI ст. у правотворчості велику роль відігравали шефени – члени феодальних судів. Вони зобов'язані були не тільки з'ясовувати фактичну сторону справи, усвідомлювати й оцінювати докази, а й у разі потреби “відшукувати права”. Тому навіть коли випадки були однаковими, шефени могли виносити найрізноманітніші вердикти, враховуючи інтереси феодалів.

У XIII ст. з'явилися приватні записи права, такі як “Сак-сонське зеркало” і “Швабське зеркало”. Джерелами їх були норми звичаєвого і канонічного права, а також норми, запо-зичені з кодексу Юстиніана. Автором “Саксонського зерцала” вважають одного з магдебурзьких шефенів Ейке фон Репхофа.

Уже з першої статті збірника видно прагнення відтіснити служителів церкви від розгляду громадських прав і право-порушень.

Як будь-яка пам'ятка феодального права, “Саксонське зеркало” дає суворий поділ жителів на залежних і вільних. Були й проміжні групи напіввільних осіб, які виконували різ-ні повинності. Дрібні рицарі й заможні селяни вважались ше-фенським станом. Зерцало складається з двох частин. Перша містить норми земського права, яке поширювалось на вільних

шефенського стану і відображало головним чином практику судів. Друга – ленне право, яке діяло лише серед шляхетних панів, вищої знаті. Воно визначало порядок успадкування зе-мельних наділів, регулювало відносини між сеньйорами і ва-салами.

За об'єктом регульованих правовідносин земське право було ширше, ніж ленне. Його джерелом були норми звичаєвого права, укази короля, приписи князів.

“Саксонське зеркало” передбачало дуже суворі покарання за скоєні злочини. Замість штрафів, навіть за дрібні кра-діжки, передбачалась смертна кара. Різниця між нічним і денним злодіями полягала лише у визначенні виду покаран-ня. Першого належало повісити, другому – відрубати голову. Пограбування млина, церкви, цвинтаря каралось колесуван-ням. За чаклунство винного спалювали на вогнищі (книга 2, ст.13). Серед покарань згадуються також викидання язика, відрубання голови. Будь-який виступ проти імператорської влади карався смертною карою (заколюванням).

Пізніше, деякі положення “Саксонського зеркала” були використані в Магдебурзькому праві – збірнику норм міського права початку XIV ст. На відміну від зеркала, магдебурзькі закони детальніше визначали норми регулювання товарно-грошових відносин, чого майже не знали попередні правові звичаї. З часом стали з'являтися збірники норм міського права. Судді могли виносити рішення, виходячи із судових рішень, але прецедентне право в Німеччині не розвивалось.

Звичаєве право, що діяло в Німеччині тривалий час, умовно можна розділити на три частини: право феодалів, се-лянське право і міське.

Партикуляризм ленного, земського і міського права, відсутність єдиного зводу імперських законів змушували суддів дедалі частіше звертатись до дигестів і кодексу Юстиніана.

Наприкінці XV ст. звід римського права був офіційно визнаний імператором як діюче джерело цивільного права. Це положення зберігалось майже чотири століття. Щодо най-складніших казусів шефенам дозволялось брати консультації в університетах. Свої висновки професори права давали у фо-рмі проекту рішення, інколи обов'язкового для суду. Вони також визначали межі використання римського права, давали свої коментарі.

Рецепцію римського права можна було пояснити, насамперед, тим, що воно містило норми, які можна було застосовувати щодо всіх майнових відносин, що ґрунтувалися на приватній власності. Позначився також вплив церкви. Відомо, що канонічне право увібрало в себе багато норм римського права. Рецепція римського права пояснюється й тим, що суд шефенів не міг винести задовільного рішення в усіх скла-дних майнових суперечках.

Незабаром після Великої селянської війни був розроблений і у 1532 р. затверджений рейхстагом звід законів, на-званий Кароліною, на честь імператора Карла V, який правив у той час. З 219 статей кримінального уложення 142 статті містять норми кримінального процесу, решта – кримінального права.

У зв'язку з тим, що окремі землі виступали проти прийняття загальноімперського законодавства, у вступній частині до Кароліни було сказано: “Але ми хочемо при цьому сказати, що старі, встановлені законні і добрі звичаї курфюрстів, князів і станів ні в чому не повинні заперечуватись”.

Таким чином, за кожною землею було збережено її особливе кримінальне право, Кароліна призначалась лише для заповнення прогалин у місцевих законах.

Вона передбачає багаточисельне коло злочинів: державні (зрада, повстання, порушення земського миру та ін.); проти особи (вбивство, наклеп та ін.); проти моралі (кровозмішування, зґвалтування, двоєженство, подружня зрада та ін.); проти власності (підпал, грабіж, крадіжка, присвоєння), а та-кож деякі інші види злочинних діянь.

У Кароліні одержали фактично вірні визначення не тільки окремі злочини, а й деякі загальні поняття кримінального права: посягання, співучасть (наприклад, пособництво), необережність, необхідна оборона та ін.

Кароліна встановила дуже жорстокі покарання: значна кількість злочинів каралась смертною карою, причому були передбачені кваліфіковані види цієї кари: колесування, четвертування, закопування живим у землю, спалювання тощо. Значне місце займали тілесні покарання. Часто застосовувалось вибивання язика і відрубання руки. При незначних проступках застосовувалось позбавлення честі, при цьому за-судженого виставляли до ганебного стовпа або в нашийнику на публічне осміювання.

Звертає на себе увагу встановлення жорстоких покарань за посягання на імператорську владу і на власність.

Більша частина статей Кароліни стосувалася правил су-дочинства.

Кароліна зберегла деякі риси обвинувального процесу. Потерпілий або інший позивач міг подати кримінальний позов, а обвинувачений – оскаржити і довести його безпідставність.

Сторони мали право пред'являти документи, вдаватись до запрошення свідків, користуватись послугами юристів. Якщо обвинувачення не підтверджувалось, позивач повинен був “відшкодувати збитки, безчестя і оплатити судові витрати”.

У цілому ж, основною формою розгляду кримінальних справ у Кароліні є інквізиційний процес. Обвинувачення пред'являлось суддею від імені держави. Слідство велось за ініціативою суду і не було обмежене строками. Широко застосовувались засоби фізичного впливу на підозрюваного, наприклад, допит, який проводився під час катування. При цьо-му Кароліна детально регламентує умови застосування катування. Для визнання доказів достатніми для застосування до-питу з катуванням потрібні були свідчення двох “добрих” свідків (ст. 23). Головна подія, доведена одним свідком, вважалась напівдоказом. Ряд статей визначають порядок доведення злочину позивачем, якщо обвинувачений не зізнається. Остаточний вирок виносився на підставі особистого зізнання або свідчення винного (ст. 22).

Процес поділявся на три етапи: дізнання, загальне розслідування і спеціальне розслідування.

Дізнання складалось з встановлення факту здійснення злочину і особи, яка підозрюється у вчиненні злочину.

Загальне розслідування містило короткий допит арештованого з метою встановлення деяких даних про злочин та об-ставини справи.

Спеціальне розслідування – детальний допит обвинуваченого і свідків, збір доказів для остаточного доведення вини злочинця та його засудження.

Покарання могли застосовувати на підставі не лише за-кону, а й таких “розмитих” понять, як “добрі звичаї”, “вказівки доброго і досвідченого у праві судді”.

Процес вели таємно і письмово.

Ця пам’ятка феодального права діяла в деяких частинах Німеччини до початку XIX ст.

У 1794 р. було створено Пруський земський кодекс. Якщо у праві Франції, Англії, Голландії цієї епохи дістали широкого відображення інтереси буржуазії, то Пруський кодекс майже повністю зберігав норми феодального права навіть відносно нерухомого майна. Отже, обмежувався доступ буржуазії до придбання землі. Зберігався поділ жителів на панів і слуг, тобто становий уклад.

У кодексі згадувалось про захист особи та власності під-даних. Відмінялись катування. Це був певний прогрес, хоч і після прийняття кодексу обмежувалось право зборів. Права церкви у сфері шлюбно-сімейних відносин були розширені.

Кодекс складається з двох частин. Перша частина присвячена нормам цивільного права, друга – правовому становищу станів, шкіл, церков, кримінальному праву. Дуже вели-ке місце у кодексі відведено особі короля і державній службі.

Розмірковування про захист особи і майна підданих в умовах поліцейського режиму мали символічний характер. Проте сам факт часткового визнання інституту буржуазної власності як основи суспільних відносин був кроком уперед.

12.1. Особливості становлення класового суспільства і держави в арабів

На початку VII ст. в арабських племенах Аравійського півострова йде інтенсивний розклад первісних відносин. Роз-виток землеробства і тваринництва веде до майнової диференціації суспільства, використання рабської праці. Вожді родів і племен (шейхи, сейїди) базують свою владу не тільки на звичаях, авторитеті та повазі, але й на економічній могутності. У середовищі бедуїнів (жителів степів і напівпустель) зустріча-ються салухи, що не мають засобів існування (тварин) і на-віть тариди (розбійники), яких виганяли з племені.

Племена Аравії були роз’єднані і мали повну самостійність навіть у релігійних справах. Майже кожне плем’я мало своє божество (ідола) і не

бажало визнавати інших. Поширені були християнство й іудаїзм. Нестача родючих земель призводила до війн між племенами.

У VI ст. на Аравійському півострові існувало декілька незалежних дофеодальних держав. У старійшин родів і племінної знаті зосереджувалося багато тварин, особливо верблюдів. Вони претендували і на кращі пасовиська та колодязі. У ви-падку вдалих набігів військовополонених перетворювали на рабів і змушували пасти тварин. Рабська праця витісняла працю вільних.

Разом з тим, у регіонах, де було розвинуте землеробство, відбувається процес феодалізації. Цей процес охопив міста-держави, зокрема, Мекку. На цьому ґрунті виникає релігійно-політичний рух – ханіфізм. Цей рух був спрямований проти племінних культів, за створення спільної релігії з одним бо-жеством.

Халіфський рух був спрямований проти родоплемінної знаті, у руках якої була влада в арабських феодальних державах. Цей рух виник у тих центрах Аравії, де феодальний устрій набув більшого розвитку і значення – в Ємені та місті Ятрибі. Він охопив також і Мекку, де одним із його представників був Мухаммед.

Спочатку халіфізм не мав підтримки у м. Мецці, але під впливом соціальних потреб населення, перейшов на інший етап розвитку, який можна уже розглядати як виникнення но-вої релігії, яка стала називатись “іслам” (покірність).

Виникнення ісламу пов’язано з іменем Мухаммеда (570 – 632 рр.). Мухаммед проголошував необхідність нового по-рядку, який виключав існуючу роздробленість між племена-ми. Всі араби незалежно від їхньої належності до племен і родів повинні були скласти єдину народність. Їх керівником мав стати Пророк – “посланець Бога на землі”. Єдиною умо-вою вступу в цю спільноту було визнання нової релігії і чітке виконання її приписів. Це підривало попередній родовий по-діл і заклало основи державного утворення.

Серед простих людей нові ідеї знайшли підтримку. Вони прийняли Іслам, тому що давно втратили віру в могутність племінних божеств, які не захищали їх від бідувань і розорення. Але народний характер руху налякав багатих, і знать Мекки виступила проти Мухаммеда. У 622 р. Мухаммед змушений був тікати до Медіни (622 р. – рік хіджри (втечі), від нього мусульмани ведуть літочислення), де знайшов підтримку у місцевої знаті, яка була не задоволена конкуренцією з боку знаті Мекки.

Через декілька років після хіджри арабське населення Медіни ввійшло до складу мусульманської громади, якою ке-рував Мухаммед. Він виконував функції не тільки правителя Медіни, але й судді та військового керівника.

Збройні сутички з Меккою були тривалими, і в 630 р. вона здалась медінцям. Після знищення ідолів предметом шанування і культу залишився відомий фетиш – “чорний камінь”, що вмонтований у стіні храму Кааба.

Мухаммед помер у 632 р. Після його смерті постало питання про наступників на посаду верховного голови мусульман. У цей час найближчі родичі і соратники (родоплемінна і купецька знать) консолідувались у

привілейовану групу. Керівником мусульманської громади було проголошено Абу Бекра, найближчого соратника Мухаммеда. Він прийняв ти-тул “Халіфа”, що значить “наступник”, “заступник”.

У VII – VIII ст. були завойовані величезні території: Близький і Середній Схід, Північна Африка та деякі інші ра-йони. Так, восени 633 р. араби вступили в Сирію і Палестину, у 635 р. взяли штурмом Дамаск, у 638 р. – Єрусалим, у 640 р. – Єреван, у 645 р. завершили завоювання Єгипту, у 642 р. – Лівії, у 647 р. – Тунісу. У 651 р. завоювали Іран і у 654 р. дійшли до Тбілісі.

Одним із важливих стимулів руху арабів на нові землі була відносна перенаселеність Аравії. Корінні жителі завойованих земель майже не чинили опору загарбникам, тому що знаходились під ігом інших держав, які нещадно їх експлуатували. Вони не були зацікавлені у захисті старих панів та їх порядків. Крім цього, причинами військових успіхів арабів були релігійний фанатизм, а також виснаження феодальних Візантії та Ірану. У результаті завоювань було створено величезну феодальну державу, яка на початку була централізованою. Подальша феодалізація призвела до розпаду держави, який розпочався з середини VIII ст. Намісники халіфів – еміри поступово робляться незалежними, у кінці X ст. розпад халіфату завершується. На його руїнах виникають Кордовський халіфат (Іспанія) і Халіфат Фатімідів (Єгипет). У середині XI ст. халіфат був завойований турками.

12.2. Суспільний лад

Суспільний устрій халіфату мав специфічні особливості, що зближували його із старосхідною деспотією. Так, уся земля вважалась власністю держави. У Корані зазначається: “Істинно земля у владі Бога”. Було кілька категорій земель: священні (місця, де жив пророк), вакф (виділялись для шкіл, бо-гаділень, мусульманських релігійних установ), ікта (давалась халіфом за службу), мульх (приватновласницькі). Були також общинні землі.

У Мецці та її околицях, де були святині мусульманської релігії (земля Хіджас), під страхом смертної кари не дозволялось з’являтися іновірцям, заборонялось знищувати тварин і рослини.

Правовий стан земель ікта багато у чому нагадував бенефіцій. Різниця полягала в тому, що за їх користування стягували податок у скарбницю. Володар ікти міг розпоряджатись ділянкою аж до продажу. Конфіскація ікти була можливою лише за особливо небезпечний злочин.

Вакф перебував у користуванні мусульманського духовенства (мечеті, школи, лікарні, богодільні). З цих земель ні-якої податі не брали. Багато хто з власників ікти, щоб не служити халіфові і не платити податі, укладали угоду про дарування своїх ділянок духовенству, зберігаючи при цьому за собою право одержувати доходи з цих ділянок.

З селян, які проживали на державній землі, стягували земельний податок-ренду (харадж). Його збір супроводжувався масовими зловживаннями чиновництва. Використовуючи невідповідність офіційного мусульманського календаря астрономічному та неписьменність населення, вони декілька разів збирали одні й ті ж податки з метою особистого збагачення. Процвітало хабарництво.

Панівну верхівку суспільства становили рабовласники й феодалі: халіф з чисельними родичами, чиновники, місцева знать, начальники війська, духовенство, великі землевласники. Пригноблені стани – раби, селяни, дрібні ремісники, бедуїни, що розорились. Майно тих, хто кочував по пустелі, і до, і після прийняття ісламу часто складалось з намету та верблюда.

Особливістю арабського феодального суспільства було те, що в ньому не виник становий устрій, який панував у європейських країнах. Права і привілеї феодалів не були регламентовані у мусульманському праві. Тільки нащадки Мухаммеда – шейхи і сеїди – вирізнялись із загальної маси мусульман і користувались деякими привілеями, наприклад, вони носили чалму зеленого кольору (її носили й ті, хто здійснив паломництво до Мекки).

Іншою особливістю арабського феодального суспільства була різниця у правах між мусульманами і немусульманами. Той, хто прийняв іслам, як правило, звільнявся від сплати по-душної податі, платив менше мито за товари, мав інші привілеї. Ті, хто сповідував релігію “одкровення” (іудеї, християни), називались зімміями і відокремлювались законом як від мусульман, так і від язичників. Вони користувались автономією, своїми цивільно-процесуальними звичаями, управляли ними старійшини. Але за злочин несли відповідальність за шаріатом.

Зімміям заборонялося брати шлюб з мусульманами, мати рабів-мусульман. Вони повинні були носити особливий одяг, щоб відрізнитися від мусульман.

Зіммії були обмежені у виборі місця проживання, професії, у пересуванні; не могли їздити на конях, а тільки на мулах або віслюках. Навіть раб-мусульманин за правовим становищем стояв вище від вільного християнина, єврея.

Важливу роль у суспільному житті халіфату відігравала купецька верхівка міст. Проте в містах було відсутнє розвинуте ремісниче виробництво, орієнтоване на внутрішній ринок, корпоративний лад і самоуправління. Повне підкорення арабського міста державному апарату було наслідком сильної центральної влади.

Зберігалось рабство, яке значно затримало розвиток феодальних відносин. Раби, згідно закону, не були суб’єктами права. Проте за дозволом своїх панів вони могли займатися ремеслом і торгівлею, а отже, укласти угоди з вільними людьми.

У VIII – X ст. феодальні відносини утверджуються в соціально-економічній структурі Арабського халіфату. Рабство було малопродуктивним, і мусульманська релігія не перешкоджала відпускати рабів на волю або перетворювати на кріпаків.

Рівень розвитку феодалізму в окремих регіонах Халіфату не був однаковим. Він знаходився в прямій залежності від рівня соціально-економічного розвитку певної території до її завоювання. Якщо у Сирії, Іраку, Єгипті феодалізм панував в усіх сферах суспільного життя, то на більшій частині Аравії зберігались значні пережитки родоплемінного ладу.

12.3. Організація держави і влади. Суд

Арабський халіфат як рання феодальна держава виник у VII ст. Його історія поділяється на періоди, які за назвами відповідають правлячій династії або місцю розташування столиці. Мекський період (622 – 661 pp.) – це час правління Мухаммеда і його близьких сподвижників; Дамаський (661 – 750 pp.) – династії Омейядів; Багдадський (750 – 1055 pp.) – Абасидів.

Після перенесення столиці у Дамаск халіфат за формою правління був теократичною монархією. Державний апарат халіфату був достатньо централізованим. Цьому сприяла концентрація в руках глави держави значної частини земельного фонду країни. Вища влада: духовна (імамат) і світська (емірат) – знаходились у руках халіфа. Перші халіфи обирались мусульманською знаттю із свого середовища. Але доволі швидко влада халіфа ставала спадковою. Він повинен був рахуватись із найбільшими феодалами країнами, які часто організовували перевороти, скидаючи правителів, які їх не влаштовували. Фактично майже необмежену владу мали лише деякі халіфи з династії Омейядів і перші з Абасидів. У роки їхнього правління намісники провінцій і воєначальники підпорядковувались тільки халіфу.

З авторитетом халіфа в питаннях релігії змушені були рахуватись навіть найбільш відомі незалежні еміри, оскільки він міг накласти інтердикт, тобто заборонити богослужіння й відправлення інших релігійних дій. Халіф для віруючих му-сульман був тим самим, що й папа римський для католиків, але, на відміну від останнього, він мав значну військову, законодавчу й адміністративну владу. З його званням верховного імама рахувались навіть турки сельджуки. Ватажок тюркських племен Торгул-бек став законним государем лише після того, як одержав титул султана від багдадського халіфа.

Феодал, що захопив якусь територію, вимагав санкції халіфа на володіння. Грамота на правління, яку видавав халіф, робила владу будь-якого узурпатора законною, а виступ проти нього – державним і релігійним злочином.

Центральними органами державного управління були наступні відомства (дивани):

1. Диван – ал-Джунд відав оснащенням і озброєнням війська, під його контролем працювали чиновники, які складали списки ополченців і найманців, а також визначали роз-мір оплати і земельних пожалувань за службу.

Армія одержувала 4/5 військової здобичі. Воєначальники мали великі доходи від продажу рабів і пограбування підкореного населення.

2. Диван – ал-Харадж контролював діяльність центральних фінансових органів, які займались обліком податків та інших платежів у казну.

За час правління Омейядів тих, хто не платив податків, кидали до в'язниці або ставили до ганебного стовпа, годинами тримали під пекучими променями сонця, поливали їх голови киплячою олією.

3. Диван – ал-Барид управляв поштою, будівництвом доріг, колодязів. Це відомство було фактично єдиною організацією, здатною найшвидше забезпечити передачу інформації, тому воно здійснювало і таємний нагляд за діяльністю та по-літичними настроями місцевої влади і населення. Це визначало його значимість. Чиновники пошти не підкорялись посадовим особам у провінціях.

Вищі посадові особи відомств призначались халіфом і звітували безпосередньо перед ним. Найближчим помічником халіфа і другою особою у країні був візир. Влада візира могла бути двох родів: візир з досить широкою владою і владою обмеженою. Візири першого роду самостійно керували державою від імені халіфа, лише звітуючи перед ним за свої дії. Другого – виконували лише накази халіфа. Посада візира з'явилась за династії Абасидів.

Місцеві органи державного управління

Спочатку були залишені майже без змін місцеві адміністративно-фінансові установи завойованих візантійських та іранських провінцій. Знать, захопивши землі й іншу військову здобич, обмежувалась встановленням вищого управління, яке включало військове управління та нагляд за збором різних платежів.

Територія Халіфату поділялась на провінції, які, як правило, створювались у межах підкорених держав чи регіонів. Ними керували військові намісники – еміри, які відали збройними силами і відповідали лише перед халіфом. Емірів призначав халіф, але поступово їх влада стала спадковою. Спеціальні загони найманців під керівництвом мутасибів несли поліцейську службу. Емірам підкорявся місцевий апарат, адміністративно-фінансове управління. Крім того, вони мали помічників – наїбів. Містами і селами керували шейхи.

Суд

Спочатку Мухаммед, а потім і правителі окремих областей особисто розглядали судові справи. Судова влада стала вважатись важливою прерогативою правителя будь-якого рангу. Пізніше право вершити суд делегувалось знавцям шаріату, які склали впливову групу професійних суддів – кадіїв. Вони формально підпорядковувались тільки халіфу. Найчастіше це була заможна людина, яка виконувала свої обов'язки безкоштовно. Як правило, вирок судді вважався остаточним, його міг скасувати тільки він сам або халіф. Кадій також мав інші обов'язки: контролював, як виконуються заповіді, стежив за розподілом майна, встановлював опікування, спостерігав за станом громадських будівель, доріг і в'язниць, видавав заміж самотніх жінок, які не мали піклувальників і т. д.

Кадій не був обмежений якимось певним порядком судочинства. Прокурора і адвоката мусульманський процес теж не знає. Судочинство у цивільних і кримінальних справах було однаковим. Процес розпочинався за скаргою потерпілого або його родичів. Судовими доказами були власне визнання, показання свідків, клятва. “Невірні” не могли свідчити проти мусульманина. Кадій не був обмежений в оцінці доказів, він міг припинити

справу на будь-якій стадії. Чітко визначеного діловодства не існувало, так як і судових строків, за винятком одного: якою б складною не була справа, кадій повинен був розглянути її за один день. Він міг винести рішення про покарання недобросовісного позивача канчуками.

12.4. Джерела права

Найсуттєвішою відмінністю мусульманського права від романо-германського та англосаксонського є нерозривний зв'язок з релігією ісламу. Власне кажучи, мусульманське право виступає як одна з форм проявів цієї релігії, що виникла на початку VII ст. серед арабів-кочівників Аравійського півострова і стала пізніше однією із світових релігій. Засновник ісламу Мухаммед не ставив за мету створення права у прямому значенні цього слова. За необхідне вважав навчити людей, як треба поводитись у життєвих ситуаціях, як сприймати ті чи інші явища, події. Тому мусульманське право не надає великого значення юридичним тонкощам (за винятком детального регулювання окремих видів відносин, наприклад, спадкування), вирішення яких покладалось на розсуд право-вірних. Основним його напрямом стало визначення загальних орієнтирів поведінки.

Іслам, на відміну від християнства або іудаїзму, ніколи не зазнавав переслідувань з боку держави. Більше того, іслам став основою створення арабської держави, чим і пояснюється швидкість, з якою набув авторитету і пануючого становища в суспільстві.

Невід'ємною частиною ісламу є шаріат (“шлях праведного життя”) – сукупність норм мусульманського права, релігійних та обрядових настанов і правил, що покликані регламентувати не тільки поведінку мусульманина в усіх сферах суспільного й особистого життя, а також його думки і почуття.

Першим і найголовнішим джерелом мусульманського права є Коран (з арабської – “читання”) – вічна і незмінна книга мусульман, у якій містяться проповіді Мухаммеда, що були нав'язані йому безпосередньо Аллахом, древні легенди і навчання, подані у переказах, низка полемічних виступів проти християнства та іудейства. Коран виник як усний твір. Основна частина тексту передавалась по пам'яті. Ще за життя Мухаммеда багато з текстів, створених ним, були об'єднані в спеціальні розділи – сури (окремі одкровення Мухаммеда чи їх частина). Таким чином, Коран складається із 114 сур, кожна з яких має свою назву. Сура дослівно означає “ряд каменів, ряд цеглин у стіні”. Сури розбиті на дрібніші фрагменти – аїяти (в одній сурі 6204 аїятів), кожен з яких складається із 77934 слів.

Другим джерелом мусульманського права є сунна – кни-га, де зібрано оповіді про життя і діяння пророка Мухаммеда, які й мають бути взірцем поведінки для віруючих у повсяк-денному житті. Ці оповіді (адати) про поведінку і висловлю-вання Мухаммеда були зафіксовані не самим пророком, який був неписьменним, а його найближчими соратниками і послідовниками. Сунна складається із 1200 хадісів (оповідей).

Третім за значенням джерелом мусульманського права є іджма, – це збірка одностайних рішень докторів ісламу (му-джатахідів) щодо вирішення

питань, не врегульованих Кора-ном та сунною, які запроваджували нові загальнообов'язкові правила поведінки.

Серед джерел мусульманського права певне місце займає кіяс – висновок за аналогією. У деяких випадках у Корані та сунні не сформульоване правило поведінки, на основі якого можна було б вирішити конкретну справу. Тоді таке правило формулюється, виходячи з аналізу і тлумачень випадків із життя пророка, його висловлювань або навчань, які мали відношення до ситуацій, більшою чи меншою мірою аналогічних тій, яку треба розв'язати. Такий підхід не тільки дає можливість усунення прогалини у нормативних приписах Корану і сунни, а й тих протиріч, що в них містяться, і яких ісламські правознавці налічують декілька десятків.

Джерелом мусульманського права є також фетва – письмовий висновок вищих релігійних авторитетів за рішенням світських властей відносно окремих питань суспільного життя. Пізніше, із розповсюдженням ісламу, з'явилися інші джерела права: укази і розпорядження халіфів, місцеві звичаї, що не суперечать ісламу, та деякі інші.

Право власності

Власність є необмеженим правом. Власник є повновладним господарем свого майна. Власність виникає в результаті цивільної угоди, успадкування і захоплення. Існують й інші способи набуття власності: коли річ випадково змішана з іншими і їх неможливо розділити, а, отже, виникає нова річ і нова форма власності. Не можуть бути у власності такі речі: повітря, море, пустеля, мечеті, школи, рабіння, що мала дітей від господаря тощо.

Нерухоме майно (земля) може бути у власності приватних осіб і у власності держави. Право на майно може виникати або відмінятися на основі постанови конкретної особи, що має відповідну владу.

Зобов'язальне право

Зобов'язання виникають із договорів і деліктів. Зобов'язання з договорів розподіляються за двома групами. Вирішальним моментом, що відмежовує одну групу від іншої, є наявність чи відсутності обов'язку передати річ, яка є пред-метом угоди. До першої групи договорів, що пов'язані з передачею речі, належать договори міни, позики, найму майна, купівлі-продажу. До другої групи – договори товариства, до-ручення.

Шлюбно-сімейне право

Главою сім'ї є чоловік, який тільки і вважається людиною. На дружин і дочок дивилися як на річ. Шлюбна угода в ісламі більш близька до договору купівлі-продажу, воля жінки не має ніякого значення.

За мусульманським правом чоловіки можуть одружуватись з немусульманками, але мусульманкам заборонено одружуватися з невірними. Шаріат дозволяє чоловіку мати чотирих законних дружин і будь-яку кількість наложниць. Шлюб розривається за фізичних недоліків одного з подружжя, при зраді, якщо кривна рідня, а чоловік може розірвати шлюб без будь-яких причин.

Дружина може купити право на розірвання шлюбу, може розлучитись, коли чоловік не виконує своїх обов'язків (не утримує її, чинить стосовно неї дискримінацію на користь інших дружин).

Вийшовши заміж, жінка переходила під владу чоловіка і повинна була ухилятися від зустрічі із сторонніми мужчинами, не з'являтися у громадських місцях, носити паранджу.

Спадкове право

Успадкування майна проходить за законом і заповітом. Спадкодавець розпоряджається на свій розсуд тільки третинною майна. Успадковують майно як чоловіки, так і жінки. ("Заповідає Аллах відносно ваших дітей: сину – частку, подібну частці двох дочок"). Тобто кожен із спадкоємців має право на певну частину спадщини.

Спадкоємець міг призначити особу, яка за його дорученням здійснювала фактичний розподіл спадщини.

Специфічною рисою мусульманського спадкового права є те, що до спадкоємців переходять тільки права, а не зобов'язання спадкодавця, тобто спадкоємці одержують тільки те майно, яке залишалось після виплати всіх зобов'язань померлого.

Кримінальне право

Воно покликане забезпечити захист п'яти основних цінностей ісламу, а саме: релігії, життя, розуму, продовження роду та власності. Ці цінності визначені ісламом, посягання на них є злочином і розглядається як заборонене Аллахом діяння, за яке він, безумовно, карає. Мусульманська правова доктрина виробила класифікацію злочинів, згідно з якою злочини поділяються на три групи: хадд, кісас і тазир.

1. Злочини групи "хадд" визнаються найнебезпечнішими, бо вони посягають на "права Аллаха" (тобто, на інтереси всієї мусульманської общини), і призводять до покарання, що односторонньо визначені Кораном, сунною або точно встановлені правозастосовчою практикою "Праведних халіфів". Такими злочинами визнаються:

Крадіжка. За цей злочин Коран встановлює точно визначену міру покарання: "Злодію та злодійці відсікайте їх руки у відплату за те, що вони вкрали, як настрахання від Аллаха". За мусульманською правовою теорією є чіткі вимоги до суб'єктивної та об'єктивної сторін крадіжки, згідно з якими вона вважається злочином категорії "хадд". Так, відрубання руки злодію можливо тільки за умов, що він є людиною вільною (не рабом), повнолітньою і психічно здоровою. Для застосування цієї санкції має значення і місце, з якого було викрадено майно. Це мусить бути місце його постійного перебування, куди злочинець не має вільного доступу. Тому не належать до злочинів категорії "хадд" і не караються жорстоко крадіжка, скоєна в громадському місці, крадіжка, яку гість вчинив у хазяїна, котрий запросив його до себе, викрадення тварин з відкритого пасовиська, плодів із саду, що не охоронявся.

Крім того, викрадене майно також має відповідати деяким вимогам. Його вартість повинна бути вищою за певну суму (у різних варіантах від 1/4

до 1 динара). Це майно має бути “дозволеним” для мусульман і вільно продаватись на ринку. Тому за крадіжку вина або свинини, які вважаються забороненими для мусульман, та продуктів, що швидко псуються і тому не можуть бути реалізовані на ринку, відрубання руки не застосовується.

За наявності всіх необхідних умов злочинець карається відрубанням правої руки, за другу крадіжку – лівої ноги. За третю крадіжку у більшості випадків відрубувалась голова, а в деяких випадках – друга рука або нога. Доведенням крадіжки визнається свідчення або зізнання злочинця.

Перелюбство (позашлюбні статеві стосунки) розглядається як злочин, що посягає на одну з цінностей, яка охоплюється ісламом (продовження роду) і одночасно становить загрозу основам моралі та інтересам сім'ї. Тому Коран засуджує цей гріх: “І не наближайся до перелюбства, адже це – мерзота і поганий шлях”. Кораном передбачено суворе і однозначне покарання за цей злочин: “Перелюбника і перелюбницю – побивайте кожного сотнею ударів.” Ця норма доповнюється сунною: якщо хтось з перелюбників знаходиться у шлюбі, то він не тільки карається сотнею ударів, а й забивається камінням до смерті. Доведенням вчинення цього злочину є свідчення не менше чотирьох свідків або зізнання підозрюваного також не менше чотирьох разів.

Розбій. За вчинення цього злочину Коран встановлює комплекс жорстоких покарань: смерть, розп'яття, відрубання руки і ноги навхрест, вигнання. Суб'єктом покарання за розбій міг бути лише повнолітній чоловік – мусульманин, психічно здоровий і тільки за умови, що потерпілий, який був власником і законним володарем викраденого майна, також мусульманин.

Вживання спиртного розглядається як тяжкий злочин, тому що воно посягає на розум, який є однією з цінностей ісламу. Адже без розуму неможлива віра в Аллаха. Точно визначена міра покарання за цей злочин є у сунні та коментарях докторів ісламу і становить близько 80 ударів або смертну кару, якщо злочин вчинено вчетверте. Покарання застосовувалось лише за добровільний гріх. В інших випадках (вживання спиртного під загрозою насилля, помилково, з метою лікування) винуватий звільнявся від покарання.

Бунт (смута) розуміється як спроба усунення глави держави, непокоря владі на всіх її рівнях та інша антидержавна діяльність, що посягає на основи мусульманського політичного ладу, підриває освячені шариатом підвалини способу життя. За бунт Коран і сунна встановили однозначну санкцію – смертну кару.

Зрада ісламу. Поняття цього злочину охоплює такі дії, як віровідступництво, язичество та богохульство. Зрада ісламу загрожує релігії – головній цінності, яку охороняє іслам. Отже, цей злочин становить найбільшу суспільну небезпеку, а тому за його скоєння передбачено одну міру покарання – смертну кару.

Злочини категорії “кісас”. Ця група включає злочини, за скоєння яких призначається визначена санкція, що має назву “кісас” і означає заподіяння

злочинцю шкоди, рівної наслідкам цього діяння. Основними злочинами цієї категорії є вбивство і тілесні ушкодження необоротного характеру. Тому корені такого підходу чітко вбачаються у принципі таліону.

Передбачаючи смертну кару за вбивство, мусульманське право допускає можливість застосування за вибором потерпілої сторони одного з трьох “кісас” (визначених покарань): смертну кару, прощення злочинця або виплату ним викупу за кров (100 верблюдів або 1 тис. золотих динарів, чи 12 тис. динарів паперовими грошима).

За вчинення тілесних ушкоджень злочинець не притягувався до покарання до повного виліковування потерпілого. Це робило можливим визначення всіх наслідків для здоров'я від одержаних ушкоджень і, відповідно, міри покарання злочинця за принципом таліону. За згодою потерпілого або, якщо покарання за таліоном було суттєво ускладнено (наприклад, при пошкодженні внутрішніх органів), злочинець виплачував викуп за кров.

Злочини категорії “тазир”. Ця група об'єднує злочини, які посягають на „права Аллаха” (інтереси всієї общини) або на приватні інтереси, але за які в джерелах права визначається не конкретна міра покарання, а санкція, що може змінюватися з урахуванням об'єктивного чи суб'єктивного боку діяння. Отже, “тазир” застосовувався при скоєнні злочинів, за які не передбачалось точно визначених санкцій категорій “хадд” або “кісас”. Це стосується, наприклад, невиконання деяких релігійних обов'язків, порушення зобов'язань за угодами, не-виплати викупу за кров, шахрайства, порушення правил по-ведінки у громадських місцях, свавілля щодо підлеглих, чаклунства.

“Тазир” має багато різновидів. Серед них: усний осуд, водіння напівоголеної людини містом з публічним оголошенням скоєного гріха, розп'яття на три дні без доведення до смерті, але із заборонаю приймати їжу, позбавлення волі, штраф, тілесні покарання, смертна кара та інше. На відміну від “хадда” і “кісасу”, “тазир” може застосовуватись і до неповнолітніх.

13.1. Виникнення і розвиток феодальної держави в Польщі

З давніх-давен вздовж південного берега Балтійського моря, між Лабою (Ельбою) і Віслою, проживали багаточисельні слов'янські племена. Вони заснували нинішній Щецин і Колобжег, Любек і Магдебург (Девин). Від їх “Помор'я” виникла німецька назва всього району – Померанія. Слов'янські поселення розміщувались і там, де тепер Берлін: тут колись до свого знищення жили стодоряни.

Історія застає прибалтійських слов'ян на стадії розпаду первіснообщинних відносин і формування держави.

Суспільний лад

Основну масу населення складали вільні люди – смарди. Свої обов'язки і свої права вони бачили в тому, щоб брати участь у народних зборах (віче), воювати, мстити за кровну образу. На збори вони з'являються озброєними.

Вище смарда стоїть знатна людина – князь, старійшина, княжий дружинник, а в містах Помор'я – купець, землевласник і старійшина

одночасно, що розбагатіли на торгівлі. Нижче смарда – напіввільний “десятник”, жертва “подачі” (так називалась у слов’янському Помор’ї боргова кабала) і раб. Ці обидві групи, близькі за своїм юридичним положенням, скла-дали ядро залежного населення.

Політичний устрій прибалтійських слов’ян був неодна-ковим у різних племен.

У Помор’ї раніше, ніж в інших районах цієї країни, встановлюється панування майнової знаті. Вічові збори місь-кого люду стають знаряддям правлячої аристократії.

У бодричів перемагає сильна князівська влада, здійсню-ється територіальний поділ населення, укріплюється система оподаткування, розповсюджується князівська адміністрація.

Виникають ранньофеодальні держави, але лютичі біль-ше за інші племена затримались на стадії додержавного роз-витку. Починаючи з X ст. у них зникає княжа влада, керівни-цтво справами зосереджується в руках народних зборів і ста-рійшин.

“Усіма цими племенами, – пише німецький хроніст Тит-мар, – які разом називаються лютичі, управляє не один окре-мий володар. Обговорюючи на віче певні питання, вони од-ностайно вирішують, що треба зробити, а тих, хто протирі-чить прийнятому рішенню, б’ють палками...”

Виникнення держави на польських землях належить до VII – IX ст. Першим безумовним свідченням цього є княжіння Мешко I (960 – 992pp.), якому вдалося об’єднати майже всі польські землі. При Мешко I Польща приймає християнство за католицьким обрядом. У склад панівного класу вливається новий елемент – духовенство.

У цей і наступний періоди завершується феодалізація польського суспільства. За рахунок селянських общинних зе-мель виникають княжий домен і велике землеволодіння вза-галі. Основна маса вільних селян стає залежною.

Серед них розрізняються “закупи”, які потрапили в ка-балу за невиплату боргу; “ратаї” – ті, хто одержував від гос-подаря не тільки землю, але і необхідний інвентар, худобу; “гості” – селяни-втікачі і ті, хто втратив зв’язок зі своєю об-щиною.

Як і в інших ранньофеодальних державах, у Польщі процес закріпачення селянства розтягнувся на три-чотири століття. Завершився він не раніше XII ст. У X- XI ст. вини-кають перші польські міста Краків, Гнєзно, Вроцлав та інші.

Історія прибалтійського слов’янства завершується у XII ст. У 1160 р. саксонський герцог Лев, скориставшись боротьбою між слов’янськими племенами та підготувавши собі союзників серед слов’янської знаті, яка намагалась встановити феодальні порядки, розпочинає завоювання бодричів. Після цього були захоплені інші райони, включаючи Помор’я.

Разом з завоюванням розпочалось фізичне знищення слов’ян і колонізація їх земель німецькими поселенцями.

Державний лад

Мешко I та його наступники опирались на військову дружину. При Мешко I вона нараховувала три тисячі досвідчених воїнів. Відносини між князем і дружиною будуються на основі васалітету, але без лєну: одяг, зброю і продовольство дружині дає князь, а дружина за це служить.

Дружина значно посилюється при знаменитому сині Мешко I – Болеславі Хороброму. При ньому завершується об'єднання польських земель в єдину державу. Він першим з династії П'ястів прийняв королівський титул.

Польща зазнавала нападів німецьких феодалів і татар. Її західні землі потрапили в залежність від Тевтонського ордену. Тому боротьба за подолання феодальної роздробленості за централізацію держави відповідала життєвим інтересам країни. На об'єднання країни була спрямована політика королів Пшемислава II, Владислава Локєтка, Казимира III.

У 1331 р. Владислав Локєтка відбив напад могутнього тоді Тевтонського ордену. Особливо багато зробив для централізації влади Казимир III. За часів його правління почалося будівництво укріплених замків, що мали важливе значення для оборони країни. Їх очолювали королівські чиновники – каштеляни. Дворян зобов'язували служити в королівському ополченні. Знать виступала в самостійних загонах. До військової служби залучали селян і міщан. Певну кількість воїнів мало постачати духовенство. Король став карбувати єдину монету – краківський грош. Заохочувалася зовнішня торгівля, за рахунок мита зросли прибутки скарбниці.

Але знать постійно намагалась обмежити королівську владу, що виявилось у обмеженні права короля у виборі спадкоємця престолу. За Будзинським договором 1355 р. польський престол міг переходити тільки по чоловічій лінії (за Салічним законом). Значні поступки знаті зробив Людовік Угорський, підписавши в 1374 р. Кошицький привілей, згідно з яким феодали звільнялись від сплати податків на користь корони, крім двох грошей з ділянки землі або будинку. Дворянство призивали в ополчення лише у разі “нападу ворогів”. Можновладці і шляхта офіційно були визнані привілейованим військовим станом.

Згідно з Кошицьким привілеєм, на посаду воєводи, каштеляна, судді, старости король міг призначати довічно осіб лише із місцевих панів і дворян. Під їхній контроль переходило 23 найбільших міст, внаслідок чого король втрачав чергову можливість впливати на місцеве управління.

Кошицький привілей свідчить про слабкість королівської влади. За Владислава II Ягайла в 1430 р. положення Кошицького привілею поширилось і на духовенство. Відтоді кандидата на польський престол обирали світські й духовні феодали.

У середині XV ст. посилювався політичний вплив шляхти. Згідно з Нешавськими статутами, виданими Казимиром IV, дворянство домоглось розширення прав своїх сеймів (місцевих з'їздів шляхти). Без згоди генерального з'їзду шляхтичів король не міг приймати важливі державні рішення. Це правило було закріплене Мельницьким і Радомським привілеями. На місцях утверджувались шляхетські суди. Нешавські статути

вилучили з юрисдикції королівського суду розгляд деяких категорій кримінальних злочинів, вчинених дворянами.

Широкі верстви селянства, громадян, частина польсько-го духовенства і дрібне рицарство, що страждало від можно-владців, були зацікавлені в посиленні королівської влади. Проте сейм Польщі тривалий час переживав політичний за-непад. Формально він був станово-представницькою установою, але у ньому не були представлені міщани. Лише Радом-ська конституція 1505 р. дещо піднесла значення сейму, де переважав вплив шляхти. Дедалі більшу роль стала відігравати посольська зборня, делегати якої обирались на шляхетських сеймах.

На становищі держави негативно позначалась незавершеність процесу централізації. Буржуазія розвивалась повільно, міста обкладались непомірними поборами.

У 1569 р. на Люблінському сеймі Польща об'єдналась з Литовським князівством, утворивши Річ Посполиту.

У точному перекладі ця нова назва польської держави означала не що інше, як “республіка”, “загальна справа”. Вона й насправді була республікою, але на чолі з монархом.

До Речі Посполитої входили більша частина України, Білорусія та інші землі, захоплені у Русі. Главою Речі Посполитої вважався король.

За Генріховими артикулами 1573 р. виборний король зобов'язувався збирати сейм через кожні два роки. Без згоди сейму заборонялось приймати закони, оголошувати війну або укласти мир. Контроль за діями короля здійснювала постійно діюча рада сенаторів. Якщо король не дотримувався Генріхового артикула, шляхта могла скинути його і обрати нового короля. За таких умов влада короля мала номінальний характер.

У польському вільному (загальному) сеймі, який складався із сенату й польської зборні, у XV ст. було введено правило: жодне рішення не вважалось прийнятим, якщо проти нього голосував хоч би один депутат. Право депутата накладати ліберум вето (вільне вето) вважалось наріжним каменем конституції Речі Посполитої.

Без згоди знаті король не міг призначати чиновників, видавати закони, збирати податки й витрачати кошти, втручатись у роботу місцевих сеймів.

У Польщі не склались ні станова, ні абсолютна монархія в тому вигляді, в якому вона існувала в країнах Західної Європи, ні абсолютизм. У представницьких установах засідали лише дворяни. Міщан туди не допускали. Виборна королівська влада не мала реальної сили. Ще Радомська конституція позбавила короля права видавати закони й розпоряджатись коронними землями.

Польща XV – XVI ст. фактично була дворянською республікою.

Особливістю польської держави був період феодальної роздробленості, який затягнувся, і як наслідок – слабкість королівської влади. Іноді королі Речі Посполитої не мали сил і повноважень для проведення заходів загальнодержавного характеру. Слабка буржуазія не могла надати

ефективної допомоги королю. Багато сил забирала боротьба з іноземними загарбниками.

У другій половині XVII ст. стала очевидною потреба у проведенні державних реформ.

Економічне розорення, політична анархія, феодалні міжусобиці, безперервна боротьба між різними політичними групами призвели до послаблення військової могутності Польщі.

Крок за кроком повертає собі свої історичні землі Росія. Позбавляється гніту польських феодалів Україна.

У 1772 р. три держави – Пруссія, Росія і Австрія – проводять перший розподіл Польщі: значні прикордонні області відійшли до трьох вищеназваних держав.

Тільки після цього польське дворянство вирішило провести деякі реформи політичної системи.

3 травня 1791 р. чотирирічний сейм прийняв конституцію Польщі. Конституція зберігала недоторканими привілеї і вольності панівного стану. Правове становище селян майже не змінилось.

До структури й компетенції органів влади було внесено зміни. Ліберум вето відмінили. Виборність короля замінювалась виборністю династій. Місцеве управління переходило з відання старост до військово-цивільних комісій. На всій території Польщі було введено єдину структуру державної влади.

Конституція будувалась за принципом поділу влади. Законодавча влада зосереджувалась у двопалатному сеймі, що складався з палати послів і палати сенаторів. Палата послів одержала перевагу над сенатом. Вона приймала закони більшістю голосів. Виконавча влада належала королю і його раді. Королівський трон став передаватись у спадщину. Судову владу представляли виборні чиновники, але обрання їх, як і раніше, здійснювалось на станових засадах.

Незважаючи на суттєві недоліки, і серед них, перш за все, збереження станових привілеїв дворянства, нова конституція могла б відіграти важливу прогресивну роль. Але в країні розгорнулась боротьба між різними політичними групами, яка призвела до нового іноземного втручання. У 1793 р. відбувається другий розподіл Польщі, цього разу між Пруссією і Росією.

До Росії відійшли Центральна Білорусія і Правобережна Україна – території, які були захоплені Литвою і Польщею. Пруссія захопила корінні польські землі: так звану, Велику Польщу, Гданськ, Торунь.

Другий розподіл Польщі тяжко позначився на економіці держави, і в країні склалась революційна ситуація. У 1794 р. у Кракові розпочалося національно-визвольне повстання під керівництвом Тадеуша Костюшко.

Повстання Костюшко дало поштовх для нової російсько-прусько-австрійської інтервенції. Польща виявилась беззахисною перед могутньою коаліцією і внаслідок третього поділу припинила самостійне державне існування до 1918 р.

Возз'єднання українського і білоруського народів відпо-відало їх національним інтересам та історичній справедливо-сті, але розподіл Польщі в цілому і ті методи, якими він був здійснений, мали реакційне значення для всієї Європи.

Феодальний характер права Польщі видно із Польської правди – першого писаного зводу правових звичаїв. Ця пам'ятка права, складена в XIII ст., була відкрита у 1867 р. Написана Польська правда німецькою мовою як посібник для німецьких суддів-хрестоносців, які мали певні складності при розгляді суперечок між поляками (із-за незнання місцевих звичаїв).

Це була приватна кодифікація, яких було багато в серед-ні віки. Ніякої певної схеми автор Правди не дотримувався. Але він детально виклав багато важливих правил, які стосу-вались майнових відносин, кримінального права і судочинства.

Феодальне землеволодіння в Польщі було в основному у вигляді аллоду. Кожний, кому належало помістя, був його власником. Дворяни, рівні в правах, були зобов'язані рівною службою королю.

Селяни поділялись на три основні групи:

- а) повністю закріпачені, так звані панські люди (кмети);
- б) напіввільні селяни-кмети;
- в) дрібні лицарі.

Селянин-кріпак, що втікав від пана, мав бути повернений назад. Напіввільні кмети повинні були нести певні повинності.

Польське кримінальне право ще у XII ст. не розрізняє наміру від необережності, але допускає і широко застосовує відповідальність без вини. Сім'я відповідає за зраду одного із своїх членів, село – за труп, знайдений на його території і т.д.

Кваліфікована смертна кара за деякі злочини співіснує зі штрафами, причому застосування тієї чи іншої міри покаран-ня не регламентовано і залежить від рішення князя, короля, суддів. Застосовується обернення в рабство, конфіскація, ви-гнання. За вбивство представників різних станів стягувалась різна сума штрафів.

Багато цікавого містить Польська правда про судовий процес, особливо про ордалії, які застосовувались у вигляді випробувань киплячою водою, розпеченим залізом або у ви-гляді судового поєдинку.

Вирок виносили спочатку в усній формі. Письмова фор-ма вироку з'являється не раніше XIII ст.

У подальшому польський процес переживає ту ж еволю-цію, що і в країнах Західної Європи. Документи і свідки виті-сняють ордалії. Стала допускатись апеляція на вирoki і рі-шення, головним чином, у вигляді звинувачення суддів в упередженості.

13.2. Виникнення і розвиток феодальної держави у Чехії

Чеська феодальна держава бере свій початок із князівст-ва Само (623 – 658 рр.) – об'єднання чесько-моравських пле-мен. Після його розпаду на початку IX ст. виникла Велика Моравська держава, яка за дуже короткий

строк досягла значної внутрішньої консолідації і великого зовнішньополітичного значення.

Але ця держава існувала недовго. У 906 р. Велика Мора-вія загинула під ударами угорських феодалів. За десять років до її загибелі з неї виділилось Чеське князівство із столицею в Празі. У середині X ст. в князівстві формується ранньофеодальна держава. Її князям з династії Пржемыслів вдалося відстояти свою незалежність, дещо обмежити сепаратизм великих феодалів, встановити дружні відносини з Київською Руссю.

Через століття, в 1055 р. Чеське князівство розпадається на окремі феодальні володіння. У кінці XII ст. Князю Пржемыслу I вдається відновити державну єдність Чехії, але це тривало недовго. Під тиском німецьких феодалів чеські князі змушені були визнати себе васалами Німеччини і тільки в 1419 р. одержали від імператора королівський титул.

Державний лад Чехії розвивався шляхом відомої “дворянської демократії” (одночасно з тим, як цей процес здійснювався в Польщі), поки не розпочалася велика антифеодальна селянська війна, відома під назвою гуситського революційного руху. Головною силою руху була знаменита таборитська армія.

Таборити (від міста Табор) вважали себе членами однієї християнської общини, заснованої на рівності та братерстві. У цій общині одні воювали, інші надавали продовольство і озброєння.

Спроби німецького імператора і римського папи перемогти гуситів обертались поразками хрестоносних армій. Пожежа антифеодальної війни погрожувала перекинутись на Німеччину і Польщу.

Імператор і папа вирішили піти на поступки. Коли досягли згоди з консервативною частиною гуситів, вони видали, так звані, “Празькі компактати”, в яких, крім різних церковних настанов, проголошувалась свобода віросповідання, відмінялась церковна юрисдикція у кримінальних справах. Але ті вимоги, за які бились таборити не були задоволені.

“Празькі компактати” внесли розлад у ряди союзників (багатих бюргерів та дрібних дворян), і вони перейшли на бік імператора. У битві при Ліпанах Табір був переможений і у 1436 р. імператор Сигізмунд в'їхав у Прагу, щоб стати чеським королем.

У 1627 р. Чехія взагалі припинила своє самостійне державне існування, ввійшовши до складу Австрії.

Державний лад

У XII ст. в чеському князівстві існувала двірцево-вотчинна система управління. На чолі князівських міст і маєтків стояв каштелян (градський жупан). До його обов'язків належало збирання ополчення і командування ним, стягування податків, встановлення правосуддя. Його помічником був владир – управитель князівських маєтків. Разом з членами градської він розглядав судові справи. Контроль за виконанням судових рішень і збір мита покладались на помічника. Чиновниками нижчого рангу були старші й молодші урядники (підкоморії, підсудки, секретарі).

Наприкінці XIV ст. центральна влада стала обтяжливою для великих феодалів і вони неодноразово виступали проти неї. У боротьбі проти магнатів король опирався на земанів (дрібних феодалів), проте цієї сили при слабкості міщан було недостатньо.

У період станово-представницької монархії (XV – початок XVI ст.) у Чехії скликався сейм, на якому засідали пани, володарі й міщани. Останні були представлені депутатами. При королі діяла Земська рада, де за участю панів розглядались найважливіші справи, у тому числі й судові. Місцеве управління залежало від знаті.

Суспільний лад

У XII ст. у Чехії остаточно утвердився феодальний лад. Зростання великого землеволодіння супроводжувалось захопленням общинних земель. Феодальна знать в особі панів і земанів вимагала для себе імунітетних грамот, які і підтверджували їхнє право на адміністративне управління у своїх вотчинах, право вершити суд і розправу над селянами, збирати податі на свою користь тощо. Раніше вільні общинники (ді-дичі) потрапили в кріпацьку кабалу. Крім грошових платежів (чинша) на селян покладалась барщина, тривалість якої встановлював поміщик. Із селян стягували податки для держави, побори на користь духовенства та ін.

Серед чисельних привілеїв, якими користувалися чеські феодали, було право “мертвої руки”, згідно з яким майно померлих селян переходило до їх панів.

Однією з ранніх пам’яток права Чехії та Моравії кінця XII ст. є Статути Конрада Оттона. Повний текст не зберігся, але за уривками видно, що це записи норм звичайного права. Статути призначались для використання правителями облас-тей (жупанами), які виконували адміністративні й судові функції.

Статути звільнили духовенство від юрисдикції світської влади. Вони зберегли ордалії. Феодали могли посилати на ордалії своїх залежних людей.

Більшість статей була присвячена процесуальному праву. Але є окремі статті про злочини і покарання. Той, хто здійснив крадіжку у знатної людини, карався смертю з конфіскацією майна.

Усі найбільш значні збірники середньовічного чеського права – приватні. Чеське дворянство не бажало ніякої офіційної кодифікації, бо розуміло, що вона може обмежити суд, який знаходився в руках дворянства.

У відомому приватноправовому збірнику другої половини XIV ст. “Ряд земельного права” (ст.93) яскраво виступає класова нерівність. У ст. 35, 36, 37 цього збірника, зокрема, говориться: “Якби рівний рівного ударив по щоці..., і тоді той, кого вдарили, має, у свою чергу, вдарити (обідчика) по кожній щоці і кулаком у ніс (ст.35). Але якщо нижчий вищого за народженням ударить по щоці, тобто владика шляхтича, йому повинні відрубати руку, і опісля вони мають пообіцяти, що ніхто нікому мстити не буде (ст.36). Якщо ж холоп вдарить владика або шляхтича по щоці..., то повинен бути відданий (високородному) на милість з головою, щоб зробив з ним що хоче” (ст.37).

Особливі системи права, крім земського, складали в Че-хії міське право, гірниче право, сільське право та ін.

До важливих джерел чеського права слід віднести і зем-ські книги (земські дошки), куди заносились рішення земсь-кого суду з кримінальних і цивільних справ. Рішення ці мали силу прецеденту.

Судовий процес у земському суді також регла-ментується в приватних кодифікаціях. Справа порушувалась за скаргою потерпілої сторони, яка повинна була назвати прі-звище винного і поставити перед властями вимогу провести розслідування.

На суді позивач (обвинувач) виступав першим. Перш за все, він просив дозволу мати адвоката. Далі адвокат просив, щоб були призначені два пани, які йому, і самому позивачу “шептали на вухо” поради під час розгляду справи. Потім цю ж саму процедуру здійснював відповідач (обвинувачений).

Якщо відповідач не зізнавався, то повинен був привести докази своєї невинності. Тобто, тягар доведення лежав на ньому. Коли пояснення обвинуваченого були для суду непереконливими, призначався судовий поєдинок. Але перед цим обидві сторони мали проголосити клятву, і той, хто збивався, програвав справу.

У судовому поєдинку дворяни бились мечами, а селяни і міщани, які не мали права носити зброю, бились палицями. Переможець відрубав переможеному голову.

Коли обвинувачений тричі не з’являвся у суд, то потер-пілий міг вбити його, де б не зустрів.

Коли у вбитого не було родичів чоловічої статі, дозволя-лось виходити на поєдинок його дружині або дочці (звичай давав при цьому жінці суттєві переваги).

13.3. Особливості виникнення і розвитку феодальної держави у Болгарії

У VI ст. слов’янські племена розпочали колонізацію Балкан. У наступному столітті вони утворюють у Мезії (нинішня Болгарія) союз, відомий під назвою “Семи слов’янських пле-мен”.

У 679 р. у регіон семи племен вступили тюрки-булгари на чолі з князем Аспарухом. Слов’яни поступились болгарсь-кій знаті і її вождю політичним впливом, але зберегли свої землі, свій побут і свою мову.

Союз слов’ян і болгар став надійним захистом проти аг-ресивної Візантії. Він активізував основні внутрішні процеси розвитку, давши їм захист в особі сильної князівської влади.

За рівнем економічного і культурного розвитку слов’яни стояли вище болгар, вони переважали і в чисельному відно-шенні, і тому не слов’яни, а булгари розчинились у чужому народі, асимілювались з ним, але вони передали країні та її народу свою родову назву.

У 679 р. Хан Аспарух переміг Візантію, змусивши її укласти з ним мир і визнати болгарську державу, яка відома під назвою Першого Болгарського царства. Землевласницька феодальна знать, яка намагалась подолати опір селянства і підкорити вільну общину, захопити нові землі, збільшити кі-

лькість залежних селян, була зацікавлена в створенні сильної феодальної держави і з цією метою об'єдналась навколо князя. При князі Симеоні (893 – 927рр.) Болгарське царство стало найбільш могутньою державою на Балканах, підкоривши Македонію і майже всю Сербію. Симсон, який у 918 р. проголосив себе імператором, вів часті та доволі успішні війни з Візантією, змусивши її виплачувати болгарам данину. Болгарська церква була оголошена незалежною.

Імперія Симеона не мала під собою міцної економічної основи, вона потерпала від внутрішніх міжусобиць, що пізніше призвело до феодальної роздробленості. Візантія, скориставшись послабленням Болгарії, після тривалої і запеклої боротьби перемогла Перше Болгарське царство. Панування Візантії в Болгарії тривало з 1018 до 1187 р. У цей період відбувається подальший розвиток феодального землеволодіння і закріпачення селян, збільшується кількість земель, що належать церкві та монастирям. Візантійське панування сприяло і відродженню рабства. Візантія, прагнучи проводити політику елінізації болгарського народу, створила в Болгарії свою адміністрацію на чолі з катепаном (дукою), який пізніше одержав титул стратиґа-автократора (повновладного правителя). В окремі райони призначались архонти.

У кінці XII ст. Візантія, ослаблена міжусобицями, виявилась нездатною придушити національно-визвольний рух болгарського народу. На початку 1187 р. болгарська державність була відновлена у вигляді Другого Болгарського царства. Важливу роль у звільненні Болгарії від візантійського іґа відіграли її тісний зв'язок з Київською Руссю та допомога руських воїнів. У період Другого царства (1187 – 1396 рр.) настає новий підйом болгарської феодальної держави. Але вже у цей час проявляються тенденції до феодальної роздробленості і в середині XIV ст. Болгарія розпадається на ряд самостійних феодальних держав. У 1393 р., скориставшись роздробленістю Болгарії, турки захопили столицю Болгарського царства – Тирново, а через три роки, незважаючи на опір болгар, поневолили всю країну. Самостійний розвиток Болгарії припиняється майже на п'ять століть.

Суспільний лад

Протягом VII – IX ст. у Болгарії відбувається процес формування феодальних відносин. Панівне становище у феодальному суспільстві займають представники родоплемінної знаті протоболгар на чолі з ханом і його дружиною, про що свідчить термінологія протоболгарського походження, яка збереглася до наших днів (Болгарія, болгар, назви багатьох міст і т.д.). Але панування протоболгар над слов'янами продовжувалось недовго. Оточені монополітним і сталим землевласницьким слов'янським середовищем, кочівники-протоболгари з часом стали осідати на землі, засвоювати слов'янські звичаї і мову, а через два століття повністю асимілювались слов'янами, втративши свою стару культуру і мову. До X ст. Завершується процес формування єдиної болгарської народності. З кінця VIII ст. із розповсюдження християнства до феодалів приєдналось і вище духовенство, єпископат. Представники аристократії називалися жупанами,

боїлами, тарханами, бага-гурами, а в сукупності вся знать називалась боярством (бо-лярством). Дружинники хана (богаїни) входили в склад нижчого шару правлячого класу.

Невелика частина багатих селян-общинників (кмети) ви-ділялась із общини і вливалась у склад феодалів. Одночасно йшов процес розорення вільних селян, які потрапили в боргову кабалу.

З часів візантійського панування і протягом всього Другого Болгарського царства феодальна власність на землю була в двох основних формах: баштина – спадкова і вільно-відчуждувана власність феодалів та пронія – земельне володіння васала, яке надавалось йому великим феодалом або царем за умови несення васальної (військової) служби.

Селянство, яке складало основну масу населення, поділялось на баштинників, париків, отроків. Баштинники вважались особисто вільними людьми, які зберегли право власності на свій наділ і навіть обмежене право розпорядження ним. Із розвитком феодалізму їх кількість скорочувалась.

Парики були найчисельнішою групою залежного селянства. Вони були спадковими держателями землі без права розпорядження нею і без права покинути свій наділ. Парик виконував різні роботи, ніс інші повинності на користь феодального власника землі і, крім того, сплачував державні податки.

Отроки – потомки рабів, посаджених на землю, знаходились в найтяжчому, найбезправнішому становищі. Їх кількість збільшилась після візантійського завоювання. На початку XIV ст. з розвитком феодальних відносин рабство практично зникло, а отроки за своїм правовим становищем зблизились з париками, поповнивши ряди кріпосних селян.

У XIII ст. швидко зростає міське населення, розвивається ремесло, розповсюджуються візантійські монети. У середині століття в Болгарії налічувалось близько 70 міст, серед яких виділялись Средець (Софія), Пловдив, Плиска, Тирново та ін. Потрібність обміну викликає появу значного прошарку купців. Велике значення мала зовнішня торгівля Болгарії з Візантією, Київською Руссю, Венецією, Генуєю, Сербією, Чехією, Угорщиною.

Державний лад

На чолі феодальної Болгарії стояв монарх, верховний правитель країни – хан (слов'янською “князь”), який мав титул “івіги” (великий). Хан був військовим керівником і одночасно верховним жрецем. При хані діяла рада знаті. Інколи болгарські князі скликали збори “всього народу”. При Симоні монарх став називатися царем (кесарем, василевсом). Ці титули були запозичені у Візантії.

Влада болгарського царя була спадковою. Після смерті царя вона переходила до його сина чи брата. Найбільшій могутності царська влада досягає в Першому Болгарському царстві при Симеоні і на початку Другого Болгарського царства при Івані-Асені II (1218 – 1241 рр.). Але і в ці періоди царі змушені були рахуватися з думкою вищої феодальної знаті.

Впливовим дорадчим органом при царі була постійна рада (сінкліт), членами якої були “великі бояри”, вищі посадові особи придворної адміністрації та патріарх.

Продовжували існувати народні збори (“народні собори”), але їх політична роль поступово зменшувалась. Вищі посади в державному управлінні займали бояри. Найбільш значну роль в управлінні країною відігравав великий логофет, перший міністр, який завідував канцелярією і зовнішніми зносинами. Важливе становище займали: протовестіарій, який завідував фінансами царя і держави, великий воєвода і прото-стратор, що здійснювали безпосереднє керівництво військом.

В адміністративному відношенні Болгарія поділялась на області, якими управляли правителі, що призначались царем – дуки або севасті. Правителю області підкорялись кефалії, що керували окремими містами. У сільській місцевості вся влада зосереджувалась у руках феодалів.

Основні риси права

Важливою пам’яткою старослов’янського права Болгарії є Закон судний людям (друга половина IX ст.). Цей правовий акт згадує далеко не всі кримінальні злочини і в дуже незначній мірі регулює цивільно-правові відносини. Все, що знаходилося за межами Закону, залишалось сферою дії старих слов’янських звичаїв.

У галузі майнових відносин судний Закон містить положення про відносно нові види цивільно-правових відносин. Це, в першу чергу, стосується застави, опіки, поручительства, які виникають у зв’язку з формуванням класового суспільства.

Закон охороняв власність суворими заходами. Смертна кара загрожувала за підпал будинку, викрадення церковного майна з вівтаря та ін. За продаж у рабство вільної людини винний міг бути сам проданий у рабство. Штраф у подвійно-му розмірі належав за вирубування і підпал чужого лісу, за крадіжку худоби.

Серед злочинів Закон особливо виділяє розбій, в якому тут, як і в інших країнах Європи, бачили форму селянського опору і помсти. Покарання за розбій – смертна кара.

Вводиться поняття рецидиву при крадіжці. За повторну крадіжку винного належало осліпити і відрізати ніс – покарання взяті з практики візантійського правосуддя.

Вбивця карався штрафом, а коли вбивця невідомий, то штраф платило село, на землях якого був знайдений труп.

Ряд статей передбачали судові покарання за багатоженство: “Хто має двох дружин, виганяє меншу, а його б’ють. Піст 7 років”. Заборонявся шлюб між близькими родичами.

Закон дозволяє заповіт, але забороняє позбавляти спадщини будь-кого з дітей.

У Законі вміщено ряд положень, які встановлюють принципи, на яких проводиться судочинство. Закон зобов’язує суддів не розглядати справи без

свідків, вказує, хто може бути свідком і яка повинна бути їх кількість, а також гово-рить про оцінку судом свідчень.

13.4. Виникнення і розвиток феодальної держави у Сербії

Дещо пізніше, ніж у болгар, держава виникає у сербів. Ще в X ст. у Сербії зберігається ділення на племена, народні віча, ради старійшин.

Сільська община знаходиться в розквіті, сімейні відно-сини на перехідній стадії від групового шлюбу до індивідуальної сім'ї сучасного світу.

Декілька поколінь нащадків одного батька живуть разом, під одним дахом, одним двором. Вони сукупно володіють майном, разом обробляють землю, їдять і одягаються із спільних запасів. Це те, що називається задругою (великою сім'єю, общиною).

Вища влада в зарузі належить сімейній раді, в яку вхо-дять усі дорослі жінки і чоловіки, але безпосереднє управлін-ня знаходиться у руках вибраного усіма домачина.

Важливі справи, у тому числі і суд над винуватим, вхо-дили в компетенцію сімейної ради, і ні один значний продаж чи купівля не могли здійснюватися без згоди.

Сільські общини об'єднувались жупою, так називався невеликий регіон, де жило декілька родів.

У XI ст. з розвитком феодальних відносин були зроблені перші спроби об'єднання регіонів. Ці спроби призвели до ре-зультату через століття, в княжіння великого жупана центрального сербського регіону Рашки – Стефана Немана. Син Не-мана, Стефан Першовінчаний, присвоює собі титул короля. Найбільшого розвитку Сербська держава досягла за видатно-го військового і політичного діяча Стефана Душана (1308 – 1355 рр.), якому вдалося подолати сепаратизм місцевих кня-зів, а також примусити візантійських, угорських і болгарсь-ких феодалів припинити на деякий час вторгнення в Сербію. У 1345 р. він проголосив себе “королем Сербії, Дуклії, Хлу-му, Зети, Албанії і Примор'я, володарем немалої частини Болгарського царства і господарем майже всієї Візантійської імперії”, а через рік коронувався “царем сербів і ромеїв”. Проте після його смерті Сербія знову розпалась на самостійні князівства й володіння, чим і скористались король Угорщини і султан Османської Туреччини. Частина території Сербії не-забаром відійшла Угорщині та Венеції.

У 1389 р. об'єднане слов'янське військо в битві на Косовому полі зазнало поразки від переважаючих сил турків-османів, і Сербія стала васалом Туреччини.

Суспільний лад

Згідно з положеннями Законника Стефана Душана феода-ли поділялись на дві основні категорії: великі й малі властелі і властеличі. Властелі мали спадкоємні землі (баштину). За службу властеличам давали пронії, які мало чим відрізнялись від бенефіціїв. Великий соціальний прошарок становили ме-ропхи-залежні селяни, а також раби, які називались отроками. Крім того, зберігався прошарок вільних селян, так званих себрів, яким Законник

забороняє будь-які зібрання (сходки): “Себрового собору хай не буде. Якщо ж знайдеться якийсь збирач, то відріжуться йому вуха і хай висмаляться йому вії” (ст. 68).

Меропхи жили на властельській землі, відбуваючи пан-щину і сплачуючи оброк. У ст. 67 Законника сказано: “Меро-пхам закон на усій землі. На тиждень хай працюють два дні на поміщика і дають йому на рік царський перпер і безоплатно хай косять йому сіно одинь день, і обробляють виноградник один день, а хто не має виноградника, нехай виконують йому інші роботи один день”. Крім того меропхи відбували повинності ще й на користь держави.

До видання Законника меропхи користувалися правом переходу від одного володільця до іншого. Законник позбавив їх цього права і передбачив репресії за сприяння у втечі невольній людині “у чужу землю”. У ст. 97 Законника говори-лось: “Хто полегшить втечу чужої людини у чужу землю, зо-бов’язаний доставити господарю сімох”.

Державний лад

Царська влада обмежувалась собором, в якому засідали вищі світські й духовні феодалі. Оскільки Законник прийма-ли на соборі, знать внесла в нього низку вигідних для неї до-повнень.

У новому адміністративному діленні держави був послі-довно проведений принцип територіального розподілу насе-лення. Країна поділялась на округи, жупи, села. На чолі адмі-ністративних одиниць стояли чиновники царя: намісники, жупани, челники. Властелі мали свою адміністрацію. Їм ви-давали спеціальні дипломи (хривосули), які нагадували іму-нітетні грамоти (ст. 37).

Судовий устрій у Сербії, як і в будь-якій феодальній державі, складний. Існували панські суди над кріпосними, церковні суди над церковними людьми, особливий суд, який здійснювався чиновником, що стягував мито та ін.

Але головне місце належало царському суду – придвор-ному, регіональному, міському. Наприклад, обласний суд більшу частину часу (як це було в Англії і Франції) проводив у роз’їздах, здійснюючи нагляд за всією юстицією у країні.

Досить тривалий час у Сербії продовжував існувати ста-ровинний суд поротників (суд присяжних).

“Порота” або ”рота” – це присяга, клятва. Поротники приносили присягу, що будуть судити по совісті. У “великій справі” належало брати участь 24 поротникам, у “середній” – 12, у “малій” – 6. Мирити сторони заборонялось. Законник зобов’язував поротників або виправдати, або звинуватити. Рішення приймалось більшістю голосів (ст. 153). Цей суд був становим.

Ініціатива в кримінальному переслідуванні за державні і релігійні злочини належала державі.

У церковних судах Сербії панували інквізиційні форми судочинства. Заохочувались доноси, навіть якщо це робили раби. За це їм обіцяли свободу.

Широко застосовувались старі форми ордалій. І злодій, і робітник повинні “пройти через залізо”. Обвинувачений по-винен вийняти розпечене залізо із вогню і донести його від церковних воріт до вітаря (ст.152). Застосовувався і поєди-нок, але тільки в тому випадку, коли виникав конфлікт між двома особами в поході (ст.132). Вони мали битися один на один і ніхто не міг втручатися, інакше йому загрожувало від-січення руки.

Широко застосовувались показання свідків. Але вірили тільки самим першим свідченням, наступні не брали до уваги (ст. 169). Розгляд справ був відкритий та усним. Але при цьому писався протокол і судові рішення фіксувалось на папері (ст. 165).

Пам’яткою права Сербії XIV ст. є Законник сербського короля Стефана Душана, який був прийнятий у період найбільшої економічної і політичної могутності середньовічної Сербії. Перша частина Законника була затверджена на з’їзді (зборі) феодалної знаті в 1349 р., друга його частина – в 1354 р. Текст Законника дійшов до нас у багатьох списках, із яких ні один не є оригіналом.

Законник давав детальні вказівки щодо кримінальної відповідальності за пограбування, зраду, підробку монети. Санкції за такі злочини були суворими, причому в деяких ви-падках передбачалось покарання навіть родичів засудженого. За розбій і пограбування дозволялось пограбувати все село, в якому жив винний, а сільського старосту і жителів могли примусити відшкодувати збитки. Грабіжника вішали донизу головою, злодієві виколювали очі (ст. 46; 151).

Чим вищим було становище злочинця в суспільстві, тим меншою була його відповідальність, “якщо властель уб’є сер-ба, нехай платить тисячу перперів; якщо ж серб уб’є властеля, то відрубують йому обидві руки, і нехай заплатить триста перперів” (ст. 94). Дійсним і законним визнавався тільки церковний шлюб (ст. 3).

Законник закріплював феодальні порядки, які тримались на жорстокій експлуатації селян, ремісників. Проте він дещо обмежував судові й адміністративне свавілля великих феодалів і місцевої знаті.

Отже, у розвитку держави і права західних і південних слов’ян ми бачимо загальні закономірності: наявність станово-представницької монархії, самобутність права, його класовий характер. Спільним є і те, що у слов’янських державах не склався абсолютизм, і те, що всі вони втратили незалежність.

14.1. Виникнення держави і її розвиток

Утворення Московської держави пов’язане із формуван-ням російської народності. Перша літописна згадка про Мос-кву датується 1147 р.

У другій половині XIV ст. у північно-східній Русі поси-лилась тенденція до об’єднання земель. Центром об’єднання стало Московське князівство, яке виділилось із Володимира -Суздальського ще в XIIст.

Послаблення і розпад Золотої Орди, розвиток економіч-них міжкнязівських зв’язків і торгівлі, виникнення нових міст і укріплення становища дворянства відіграли роль об’єднуючих факторів. У

Московському князівстві інтенсивно розвивалась система помістних відносин: дворяни одержували землю від великого князя за службу і на строк служби. Це ставило їх в залежність від князя і укріплювало його владу.

З XIII ст. Московські князі і церква розпочинають здійснювати широку колонізацію заволзьких територій, створюються нові монастирі, міста.

Відбувається об'єднання російських земель навколо нового центру – Москви, створюється централізований державний апарат.

Під час централізації відбувається перетворення всієї політичної системи. Замість великої кількості самостійних князівств утворюється єдина держава.

Централізація привела до суттєвих змін у державному апараті і державній ідеології. Великий князь став називатися царем за аналогією з ординським ханом чи візантійським імператором. Русь прийняла від Візантії атрибути православної держави, державну і релігійну символіку. У XV ст. митрополит на Русі став призначатися без згоди візантійського патріарха.

Посилення влади великого князя (царя) відбувалось паралельно з формуванням нової системи державного управління – приказно-воєводської. Для неї були характерні централізація і становість. Вищим органом влади стала Боярська дума, що складалась із світських і духовних феодалів. Це був аристократичний дорадчий орган.

До середини XVI ст. остаточно склалась багатонаціональна російська держава. На вершині державної ієрархічної піраміди знаходилась царська влада, не обмежена ні політично, ні юридично. Цар видавав статuti, укази, судебники. Він був вищим джерелом державної влади.

Формування державного апарату здійснювалось за принципом місництва, яке базувалось на критеріях знатності походження. До компетенції Думи відносилась участь у формуванні законодавства, в управлінні та судовій діяльності. Як верховний орган управління, Дума зливалась з приказами.

З XVI ст. двірцево-вотчинна система управління трансформується в приказно-воєводську систему. Великі князі дають своїм боярам доручення “відати” тією чи іншою областю управління, тобто “приказувати”. Із цих доручень виникають спеціалізовані, галузеві органи управління – прикази, які стають монопольними органами центрального управління (Посольський, Помістний, Розбійний), що суміщають адміністративні і судові функції. Очолює приказ боярин, якому підпорядковані приказні дяки і писарі. На місцях знаходились спеціальні уповноважені. Поряд з галузевими приказами пізніше стали виникати територіальні, які завідували справами окремих регіонів.

До середини XVI ст. місцеве управління базувалось на системі кормління. У повіти і князівства, приєднані до Москви, направлялись намісники (у міста) і волостелі (у волості), що мали повний набір повноважень. У своїй діяльності намісники і волостелі опирались на штат чиновників.

Вони відали адміністративними, фінансовими і судовими органами, залишаючи частину зборів з місцевого населення собі.

Особливості процесу державної централізації зводились до наступного: візантійський і східний вплив обумовили сильні деспотичні тенденції в структурі і політиці влади; основною опорою самодержавної влади став не союз міст з дворянством, а помісне дворянство; централізація супроводжувалась закріпаченням селянства і посиленням станової диференціації.

14.2. Суспільний лад

У XVI ст. московська держава приєднує до себе нові і нові землі. Відбувається подальше юридичне оформлення станів (обов'язків і привілеїв). Правлячий клас чітко ділиться на феодальну аристократію – бояр і дворян. Економічною базою першої групи були вотчинні землеволодіння, другої – помісне землеволодіння. Вотчина була спадковою владою, помістя давалось на строк і при умові служби.

У середині XVI ст. була зроблена перша спроба юридично зрівняти вотчину з помістям. Встановлювався єдиний порядок державної (військової) служби. З певних розмірів земельних угідь залежно від їх виду (вотчина чи помістя) власники зобов'язувались встановлювати однакове число екіпірованих і озброєних людей. Принцип службовості розповсюджувався на обидва феодальні стани – боярство і дворянство. Одночасно розширюються права власників помість: дається дозвіл на обмін помістя на вотчину, передачу в придане, на спадкування. З XVII ст. помістя царським указом могли перетворюватись у вотчини.

Консолідація феодального стану супроводжувалась закріпленням його привілеїв: монопольного права володіння землею, звільнення від повинностей, переваги в судовому процесі і права займати чиновницькі посади. Міське населення в XVII ст. одержує стійку назву “посадські люди”. Склалась певна ієрархія: гості і гостинна сотня (купці, що торгували за межами держави), суконна та чорна сотні (середні, дрібні торгівці) і слободи (ремісничі квартали та цехи).

Гості об'єднувались у корпорації, користувались привілеями. Виконуючи фінансову службу, завідували таможнями, розподіляли статті доходів і розходів, займали місця голів і дяків у присутніх місцях, стягували торгове мито з іноземних купців, торгували державними товарами.

Люди гостинної і суконної сотень служили збирачами при таможнях і перевозах, старостами торгових ларків. Вони не звільнялись, як “гості”, повністю від тягла, але несли загальні для посадських людей повинності.

“Чорні” посадські люди жили на землі, що була власністю державної казни, і у повному об'ємі несли державне “тяг-ло”, що накладалось на міську общину.

Значна частина дворів у місті, що належали духовним і світським феодалам звільнялась від державного “тягла” і називалась “білими слободами”. З 1550 р. розпочинається політика скорочення “білих слобод”, приймаються законодавчі акти, які передбачають обмеження переходу посадських людей у “білі слободи”.

Соборне уложення 1649 р. закріпило монопольне право, посаду на ремесло і торгівлю, включивши в державне “тягло” “білі слободи”. За посадом було закріплено все його населення, були повернені втікачі, а перехід з посаду в посад заборонявся.

Прикріплення селян до землі розпочалось значно раніше. Вже в XIV ст. у між князівських договорах записувалось зобов’язання не переманювати один у одного горнотяглових селян.

Першим юридичним актом, який обмежив право переходу селян від одного феодала до іншого, був Судебник (1497 р.). Стаття 57 Судебника 1497 р. обмежувала право переходу селян тільки на Юріїв день і встановлювала порядок виплати “потилого” (плата за проживання селянина на землі пана). З 1581 р. вводиться “заповідні літа”, протягом яких навіть встановлений перехід селян заборонявся. З кінця XVI ст. почали видаватись укази про “урочні літа”, що встановлювали строки розшуку і повернення селян-втікачів (5 – 15 р.).

Заключним актом процесу закріпачення стало Виборне Уложення 1649 р., яке відмінило “урочні літа” і встановило безстроковість розшуку.

До середини XVIII ст. майже все землеволодіння “чорних” (державних) волостей центральних повітів держави було в руках феодалів, і селяни, що в них проживали, перетворювались на кріпаків. На відміну від “чорносошних” владельгеські селяни (ті, що належали вотчинникам, поміщикам, монастирям) всі повинності несли безпосередньо на користь власника.

Прикріплення розвивалось двома шляхами – позаекономічним і економічним. У XV ст. існувало дві основні категорії селян: старожильці і новоприходці. Перші вели своє господарство і в повному обсязі несли свої повинності, складаючи основу феодалного господарства. Інші, які тільки що прибули, не могли повністю нести повинності, тому користувались певними пільгами, одержували позики і кредити. Їх залежність від власника була борговою, кабальною. У формі залежності селянин міг бути “половником” (працювати за половину врожаю) або “серебрянником” (працювати за проценти).

Основним документом, який закріпив права землевласників на селян втікачів і бобилів (одиноких безземельних селян), стали переписні книги 1626 р.

Позаекономічна залежність у чистому вигляді виявлялась в інституті холопства. Розвиток кабального холопства (холоп не міг передаватися по заповіту, його діти не ставали холопами) призвело до зрівняння статусу холопів з кріпаками.

14.3. Державний лад станово-представницької монархії

У 1547 р. при Івані IV (Грозному) глава держави став носити офіційний титул царя, государя і великого князя Московського, який передавався у спадщину. У своїй діяльності він опирався на Боярську думу, що постійно діяла при царі. Підготовку матеріалів для думи здійснював штат професійних чиновників, пов’язаних з приказами.

Особливе місце в системі державних органів займали Земські собори, що проводились з середини XVI ст. до середини XVII ст. Їх скликання оголошувалось царською грамотою. У склад Собору входили Боярська дума, “Освячений собор” (церковні ієрархи) і виборці від дворянства та посадів.

Духовна і світська аристократія була елітою суспільства, цар у рішенні важливих питань не міг обійтися без її участі. Дворянство було головним суспільним станом, основою царського війська і бюрократичного апарату. Верхівка посадського населення була головним джерелом грошових надходжень для казни. Цими основними функціями пояснюється присутність представників усіх трьох соціальних груп у Соборі.

Земські собори вирішували основні питання зовнішньої і внутрішньої політики, фінансів, державного будівництва. Питання обговорювались по станах, але приймались усім складом Собору.

Крім назви “Земський собор”, представницькі установи мали й інші назви: “рада всієї землі”, “собор”, “загальна рада”, “велика земська дума”. Через систему соборів правляча влада прагнула виявити думку окремих класів і груп населення, звичайно, найбільш впливових.

Станово-представницькими органами на місцях у середині XVI ст. стали земські і губні хати. Заснування цих органів обмежувало і замінювало систему кормління: виборні самоуправлінські хати прийняли на себе фінансово-податкову (земські) і поліцейсько-судову (губні) функції. Компетенція цих органів закріплювалась у губних та земських статутних грамотах, що підписувались царем, їх штат складався із “кращих людей” – сотських, п’ятидесятських, старост, цілувальників і дяків.

Діяльність земських і губних хат контролювалась різними галузевими приказами. Структурним підрозділом приказу був стіл, який спеціалізувався у своїй діяльності за галузевим або територіальним принципом.

Московський великий стіл Розрядного приказу вів облік людей, що служили, здійснював реєстрацію указів і грамот.

Помістний стіл відав вотчинами і помістними справами. Грошовий – питаннями фінансування.

Питаннями організації державної служби і фінансування держапарату займались Приказ Великого приходу, Розрядний, Помістний і Ямський прикази.

Розбійний – очолював систему поліційно-розшукових органів уже в середині XVI ст. У Москві поліцейські функції виконував Земський приказ.

До середини XVII ст. число приказів досягло 60. У XVII ст. відбулася реорганізація місцевого управління: земські, губні хати і міські прикажчики стали підпорядковуватись воєводам, які призначались із центру. Воєводи виконували адміністративні, поліцейські і військові функції. Вони опирались на спеціально створений апарат (приказна хата) із дяків, приставів і прикажчиків.

14.4. Становлення абсолютної монархії і її особливості

На кінець XVII ст. у Росії розпочинає складатись абсолютна монархія.

Для абсолютної монархії характерна наявність сильного, розгалуженого професійного бюрократичного апарату, сильної постійної армії, ліквідація всіх станово-представницьких органів і установ. Усі ці ознаки були характерні і для російського абсолютизму. Але у російського абсолютизму були свої суттєві особливості:

- якщо абсолютна монархія в Європі складалась за умов розвитку капіталістичних відносин і відміни старих феодальних інститутів (особливо кріпосного права), то абсолютизм у Росії співпав з розвитком кріпосництва;
- якщо соціальною базою західноєвропейського абсолютизму був союз дворянства з містами (вільними, імперськими), то російський абсолютизм опирався, в основному, на кріпосницьке дворянство, службовий стан.

Встановлення абсолютної монархії в Росії супроводжувалось широкою експансією держави, її вторгненням в усі сфери суспільного, корпоративного і приватного життя. Експансіоністські прагнення виразились, перш за все, у прагненні до розширення своєї території і виходу до моря. Наступним напрямом стала політика подальшого закріпачення, яка прийняла найбільш жорстокі форми у XVII ст. Посилення ролі держави виявилось також у детальній регламентації прав і обов'язків окремих станів та соціальних груп. Поряд з цим відбувалась юридична консолідація правлячого класу, із різних феодальних прошарків склався стан дворянства.

Державу, яка виникла на початку XVIII ст. називають “поліцейською” не тільки тому, що в цей період була створена професійна поліція, але й тому, що держава прагнула втручатися навіть у життєві дрібниці, регламентуючи їх. Так, укази першої чверті XVIII ст. наказували населенню, коли гасити світло, які танці танцювати на асамблеях, брити чи не брити бороди тощо.

Місцем зародження капіталістичних елементів (без яких неможливе встановлення абсолютизму) у Росії стали: мануфактурне виробництво (державне і приватне), поміщицьке виробництво, селянська і купецька торгівля.

Мануфактурне виробництво стимулювало ріст торгового обороту. Основними формами торгової діяльності були ярмарки і торжки. Проникнення до складу купецтва селян, що розбагатіли, відступ від протекціоністської потенціальної політики викликали нестабільність положення старого традиційного купецтва.

Правлячим класом залишалось дворянство. У період формування абсолютної монархії відбувалась консолідація цього стану. Особливе положення феодальної аристократії (боярства) вже в кінці XVII ст. різко обмежується, а потім і ліквідується. Важливим кроком у цьому напрямі був акт про відміну місництва 1682 р. Аристократичне походження втрачає свої позиції при призначенні на керівні державні посади. Його замінюють вислуга, кваліфікація і особиста відданість государю і системі. Пізніше ці принципи будуть оформлені в Табелі про ранги 1722 р. Економічну консолідацію завершив Указ про єдиноспадковість (1714 р.), який ліквідував правову різницю між вотчиною і помістям, об'єднавши їх в єдине юридичне поняття “нерухоме майно”. Дворянство стає єдиним служилим станом.

Служба для дворянина була обов'язком і продовжувалась до кінця його життя. З 1736 р. строк державної служби був обмежений 25 роками, а з 1762 року обов'язковість дворянської служби була відмінена.

Оформлення нових соціальних груп відбувалося на фоні знищення старих станово-представницьких установ. Останній Земський собор відбувся у середині XVII ст. Після цього з 60 до 80 рр. XVII ст. скликалися станові збори. Ліквідація станово-представницьких органів була обумовлена позицією центральної адміністрації, реформою фінансової системи і збройних сил.

Централізація влади, формування професійної бюрократії, з одного боку, і посилення кріпосницької системи (тобто ліквідації залишків селянського самоуправління) з другого – руйнували систему земського представництва. Дворянство ставало єдиним правлячим станом, захопивши в центрі майже всі місця в державному апараті і армії, а на місцях – ставши повноправним господарем над селянами. Майже такі ж сильні позиції дворянство мало і в містах.

Суттєві зміни в соціальній структурі суспільства кінця XVII початку XVIII ст. виявились під час військових реформ. У кінці XVII ст. основу війська все ще складала дворянська кіннота. Все сильніше вона доповнюється, а потім відтісняється новими формуваннями: стрілецькими частинами і полками “іноземного строю”.

Якщо стрільці ще були напіврегулярним військом і були прив'язані до своїх дворів і посадів, то полки “іноземного строю” були зародженням професійної армії. Офіцерський корпус вже в кінці XVII ст. швидко поповнювався іноземними спеціалістами. Цей шлях військових реформ дозволяв центральній владі стати незалежною від дворянства у справі формування збройних сил, одночасно використовуючи дворянство при створенні офіцерських кадрів.

У кінці XVII ст. змінюється податкова система. Існуючі податки доповнюються додатковими, найважливішими з яких були: митний збір, кабацькі (непрямі податки), данні (прямі податки), оброчні, ямські, стрілецькі, соляний і тютюновий акцизи.

Характерним є те, що вже в кінці XVII ст. здійснювалась станова розверстка прямих податків: принцип становості від-роджувався при абсолютизмі в новій якості – для розподілення станових привілеїв, обов'язків і служби. У 1718 р. був проведений подушний перепис, і фінансові служби перейшли до подушного обкладання населення. У результаті цього були виділені групи неподатних станів (дворянство і духовенство), і фактично зрівняні в податному відношенні різні групи селянського населення (державні, владельчеські, холопи).

Посилення монархічної влади неминуче зіткнулось з політичними інтересами церкви. Соборне уложення стало юридичною перепорою для концентрації земельної власності церкви і для розширення її юрисдикції. Вже в кінці XVII ст. стали обмежуватись деякі фінансово-податкові пільги церковних установ, а пізніше церковні установи повинні були сплачувати все

більше і більше видів податків. У 1718 р. Духовний регламент заснував вищий орган церковного управління, який з 1721 р. став називатись Святішим Урядовим Синодом. З 1722 р. контроль за діяльністю Синоду був покладений на світського чиновника.

У 1762 р. створюється спеціальна комісія, яка розпоряджалась усім церковним майном, відміняються торгові привілеї духовенства. У 1764 р. на Колегію Економії покладалась усі обов'язки з управління церковними помістями та контроль за їх прибутками. З 1786 р. управління церковними землями остаточно перейшло до органів, що відали державним майном.

14.5. Джерела права

Основними джерелами загальноросійського права в XV – XVII ст. були велике княже (царське) законодавство (головні, указні, духовні грамоти, укази), “приговори” Боярської думи, постанови Земських соборів, галузеві розпорядження приказів.

Створюються нові складні форми законодавства – загальноросійські кодекси: Судебники, Соборне Уложення, указні (статутні), в яких систематизувались норми, що увійшли в основний текст книги Судебників: статутна книга Розбійного приказу, статутні книги Помістного і Земського приказів.

У XV – XVI ст. цивільно-правові відносини поступово виділяються в особливу сферу, і їх регулювання здійснюється спеціальними нормами, які були включені в різні збірники (грамоти, судебники та ін.). Норми цивільного права одночасно відображали і регламентували процес розвитку товарно-грошових і обмінних відносин, а також відносин феодальної експлуатації, що базувалась на різних формах земельної власності (вотчинної і помісної). Суб'єктами цих відносин були як приватні, так і колективні особи (община, монастирі тощо).

Основними способами набуття речових прав вважались захоплення, давність, знахідка, договір і пожалування.

Договір у XV – XVI ст. – один із найбільш розповсюджених способів набуття прав на майно. Широке розповсюдження одержує письмова форма угод, що відтісняє на задній план показання свідків. Договірні грамоти в угодах про нерухомість набувають законну силу після їх проходження в офіційній інстанції, контроль держави за цією процедурою посилюється після введення писарських книг.

Основними формами земельної власності були вотчина (спадкове землеволодіння) і помістя (умовне землеволодіння). Вотчини поділялись на декілька видів згідно з характером суб'єктів (двірцеві, державні, церковні, приватновласницькі) та способами їх набуття (родові, за вислугою, куповані).

Помістні наділи “жалувались” із княжих (двірцевих) земель особам, безпосередньо зв'язаним з княжим двором і службою князю.

Розмір помістного “окладу”, який перераховувався в грошовій формі, визначався, перш за все, обсягом покладених на поміщика державних обов'язків.

Зобов'язальне право XV – XVI ст. розвивалось шляхом поступової заміни особистої відповідальності – майновою.

Однією з найважливіших умов при укладанні договору була свобода волевиявлення сторін. Сторона, воля якої була обмежена, могла оскаржити таку угоду протягом певного ко-роткого строку. Закон визнавав недійсною угоду, яка була укладена в стані сп'яніння або внаслідок обману.

До середини XVI ст. переважною формою укладання до-говорів залишалась усна домовленість. Поступово виникає і кріпосна (нотаріальна) форма угод.

У спадковому праві в XV –XVI ст. спостерігається тен-денція до поступового розширення кола спадкоємців і прав спадкодавця.

У XV – XVI ст. основне коло спадкоємців за законом включало синів разом з вдовою. При цьому в спадкуванні брали участь не всі сини, а лише ті, які залишались на момент смерті батька в його господарстві та будинку. Брати одержували рівні частки спадщини і майна, відповідали за батьківськими зобов'язаннями та розраховувалися за них із загальної спадкової маси.

При наявності синів, доньки усувалися від успадкування нерухомості. Вони мали право тільки на посаг. Вдови не до-пускались до успадкування родових вотчин. При відсутності синів вдова користувалась вотчиною, але розпоряджатись нею не могла. Після її смерті вотчину успадковували родичі. У першому загальноросійському (великокняжому) Судебнику 1497 р. знайшли застосування норми Руської Правди, звичайного права, судової практики і литовського законодавства. Головною метою Судебника було розповсюдження юрисдикції великого князя на всю територію централізованої держави, ліквідація правових суверенітетів окремих земель. Фактично Судебник був, перш за все, “інструкцією” для організації судового процесу.

У Судебнику 1550 р. розширюється коло питань, які ре-гулюються центральною владою, проводиться певна вираже-на соціальна направленість покарання, посилюються риси розшукного процесу. Закріплюється становий принцип пока-рань. Значно чіткіше встановлюються в законі суб'єктивні ознаки злочину, розробляються форми вини.

Під злочином судебники розуміють не тільки нанесення матеріальної чи моральної шкоди. Злочин – це, перш за все, порушення встановлених норм, розпоряджень, а також волі государя, яка неподільно пов'язувалась з інтересами держави.

Посилення центральної влади обумовило розвиток форм позасудової, позаправової розправи. Практика виробила таку своєрідну форму судового процесу, як “облиховання”: якщо підозрюваного звинувачували у тому, що він “завідомо лиха людина”, цього було достатньо для застосування до нього ка-тувань. Обвинувачення висували 15 – 20 “кращих людей”: ді-тей боярських, дворян, представників верхівки посаду або се-лянської общини. До “лихих”, тобто особливо небезпечних справ, відносились: розбій, грабіж, підпал, вбивство (душо-губство), особливі види тяжби. З'являється поняття

“крамо-ла” – антидержавне діяння. До нього, крім перерахованих видів особливо тяжких злочинів, відносились змови та заколоти.

У групі злочинів проти особи виділяються кваліфіковані види вбивства (“державний вбивця”, “розбійний вбивця”), образа дією і словом. У групі майнових злочинів багато уваги приділяється крадіжці, в якій також виділялись кваліфіковані види: церковна, “головна” (викрадення людей) крадіжка, не-відокремлені один від одного грабіж і розбій (відкрите викрадення майна).

Система покарань за суддебниками ускладнюється, фор-мується нова мета покарання – устрашіння та ізоляція злочинця. Вищою мірою покарання була смертна кара. Тілесні пока-рання застосовувались як основний або додатковий вид пока-рання. Найбільш розповсюдженим видом тілесного покарання була “торгова страта”, тобто биття батоном на торговій площі. Членоушкоджувальні покарання (відрізання вух, язи-ка, таврування) у період суддебників лише розпочинали вво-дитись. Крім устрашіння, ці види покарань виконували важ-ливу символічну функцію – виділення злочинця із загальної маси, “позначення” його.

Як додаткові покарання часто застосовувались штрафи і грошові стягнення. Розмір штрафу залежав від тяжкості про-ступку і статусу потерпілого.

У судовому процесі розрізняються дві форми. Змагаль-ний процес застосовується при веденні цивільних і менш тяжких кримінальних справ, де беруться до уваги показання свідків, присяга, ордалії (у формі судового поєдинку). Пошуковий процес застосовується у найбільш важливих кримінальних справах (державні злочини, вбивство, розбій), і коло цих справ поступово розширювалось. Суть розшукного (“інквізи-ційного”) процесу в наступному: справа розпочиналась за ініціативою державного органу або посадової особи; під час розгляду особливу роль відігравали такі докази, як затриман-ня на місці злочину або особисте визнання. Для одержання останнього застосовувалось катування. Іншим новим проце-суальним засобом був “повальний обшук” – масовий допит місцевого населення з метою виявлення очевидців злочину та проведення процедури “облиховання”. За вироком суду “об-лихований” злочинець, який не визнав своєї вини, міг бути підданий тюремному ув’язненню на невизначений строк.

Судова система складалася з таких інстанцій:

- а) суд намісників (волостей, воєвод);
- б) приказний суд;
- в) суд Боярської думи чи великого князя.

Паралельно діяли церковні і вотчинні суди, зберігалась практика “змішаних” судів.

У централізованій державній системі судовий апарат не був відділений від адміністративного апарату.

Державними судовими органами були: цар, Боярська дума, путні бояри, посадові особи, які відали галузевими управліннями, а також прикази. На

місцях судова влада на-лежала намісникам, волостелям, пізніше губним, земським органам і воєводам.

15.1. Історія виникнення податків.

Виникнення податків своїм корінням йде в глибоку давнину, в часи формування суспільства та виникнення суспільних потреб.

Дуже цікава і різноманітна форма податків, податкової системи стародавніх країн залежала від цільової спрямованості їх стягнення та потреб суспільства, але головним є те, що саме зародження та формування держави є передумовою виникнення податків.

Податкові системи пройшли тривалий шлях розвитку, в якому вони утверджуються як головний інструмент держави.

Саме на прикладі стародавніх країн ми бачимо різноманітність податків, відмінності податкових систем, їх динаміку в ті часи, а також становлення їх як самостійного інституту в усіх державах світу.

Аналіз історичних даних дає змогу стверджувати, що розвиток та зміна державного устрою завжди супроводжується зміною податкової системи.

Отже, на прикладі давнини бачимо, що податки є тим рушійним елементом не тільки у вдосконаленні форм держави та права, а й взагалі суспільства з його різноманітними потребами та інтересами.

Податки відомі уже давно, ще на початку людської цивілізації. Їх поява зв'язується з самими першими суспільними потребами.

Коли ми задивляємося на пам'ятки стародавніх цивілізацій, дивуємося грандіозним спорудам від єгипетських пірамід до Великої китайської стіни, в захваті від палаців середньовічних феодалів, нам потрібно пам'ятати, що за ними стоять не тільки талант митців та праця робітників та рабів, але й величезні фінансові затрати, кошти на які отриманні в казну, головним чином, через податки.

Податки в такій формі, в якій ми з ними стикаємося в сучасних умовах, склались відносно недавно. Хоча основні елементи механізму оподаткування зародилися ще в давнині.

Стародавні держави жили за рахунок війн з сусідами, їх правителі розпочинали війну, як тільки в скарбниці закінчувались кошти. Спочатку найбільш могутні держави від одноразових контрибуцій переходили до постійного збору данини. Але з розвитком цивілізації держави навчились захищати себе від ворожих сусідів. Вони почали створювати постійні армії, для утримування яких потрібні були стабільні надходження коштів. Спочатку правителі просто грабували своїх підданих, але вже скоро їм прийшлося просити згоди у суспільства як на збір податків, так і на ведення війн. Таким чином, однією з передумов для виникнення податків стали військові витрати. Перехід від натурального господарства до грошового, зародження та формування держави також є передумовами виникнення податків.

Головним інструментом держави є податкова політика. До цього сучасні держави дійшли далеко не зразу. Податкові системи пройшли тривалий шлях розвитку від особистого, прибуткового та майнового оподаткування до

розгалуженої системи різноманітних загальних, регіональних та місцевих податків.

Податки як метод та джерело формування прибутків держави з'явилися в глибокій давнині і в процесі історичного розвитку пройшли суттєву еволюцію. Розглянувши історію країн Стародавнього Світу (Єгипту, Вавілону, Індії, Китаю, Греції, Риму) можна прослідкувати розвиток податкової системи.

15.2. Види податків.

Фінансові погляди в стародавніх державах базувалися, в основному, на релігійних уявленнях.

Тому на самих ранніх ступенях державної організації початковою формою оподаткування можна вважати жертвоприношення. Не слід думати, що воно було засноване виключно на добровільності. Жертвоприношення було неписаним законом і таким чином ставало примусовою виплатою чи збором. При тому відсоток збору був достатньо визначеним, так звана «десятина» , тобто десята частка від всіх отриманих прибутків.

По мірі розвитку держави виникає «світська десятина» яка стягувалась поряд з виплатами храмам та церквам на користь впливових правителів. Така практика існувала в різних країнах на протязі багатьох століть: від Стародавнього Єгипту до Середньовічної Європи.

Отже ми бачимо, що в Стародавньому світі, в умовах панування натурального господарства, спочатку податки мали форму жертвоприношення, натуральних зборів продовольства, фуражу, спорядження для армій та деяких повинностей.

Натуральні повинності - являють собою покладену державою на населення повинність виконувати певну роботу і надавати власне майно в розпорядження органів державної влади. Населення широко залучалося для утримання палаців, армій; брало участь в будівництві шляхів, іригаційних споруд.

Але з розвитком товарно-грошових відносин з'явилися також і грошові податки.

Подать -це простіша форма прямого податку, який стягувався в різних сумах незалежно від розміру прибутку чи майна (це подвірний податок, подушний податок, податок з сім'ї). Так ще в XII ст.до н.е. у Китаї, Вавілоні, Персії вже відомий поголовний, або подушний податок.

Таким чином можна сказати, що в основній своїй масі стародавні держави отримували кошти для вирішення своїх питань та потреб за рахунок надходжень та державних податей, різних повинностей населення, військової здобичі, контрибуцій і т.ін

Податковий кадастр

Методи оцінки податків

Податкова декларація

Одиниця земельного наділу

Одиниці оподаткування Одиниця товару (натур.продукт

Грошова одиниця

Об'єкт податку Земля

Майно

Прибуток

Спадщина

Предмети вжитку

Тепер більш детально розглянемо види податків на прикладі кожної окремо взятої країни, що існувала в ті часи.

Стародавній Єгипет.

В найдавніші часи в Єгипті стягувався земельний податок, при цьому він досяг значного розвитку і відрізнявся високою точністю.

Общинники (землероби)- основна маса платників податків, вони працювали на землі від світанку до сутінок. Кожен селянин мав у користуванні наділ землі, за який сплачував державну ренту. Інші селяни були прикріплені до землі, що була пожалувана царем храмам, сановникам або воїнам. Вони повинні були крім сплати податку віддавати частину врожаю храмам чи певним особам (від $\frac{1}{3}$ до $\frac{5}{6}$ врожаю).

Фараон в Єгипті являв собою божество на землі, тому її третина належала йому. Вся інша земля порівну ділилася між жрецькими та землеробами. Жреці являли собою привілейований шар, тому вони не сплачували оброк (повинності).

Весь тягар платежів в Стародавньому Єгипті лягав на землеробів. Різноманітні повинності (особисті, натуральні), оброк за землю платились хлібом, рибою, худобою. Крім цього, прибутки держави складались з данини, що сплачувалась підкореними народами. Тобто у Стародавньому Єгипті податкова система була достатньо розгалуженою. Частка податків надходила грошми, інша- натурою. Практично всі галузі господарства оподатковувалися (прямими та непрямими податками): ввіз та вивіз товарів, продаж, купівля, угоди та комерційні договори. Існував також податок на худобу, будівлю гребель, мостів, подушний податок на чоловіків, натуральний податок на землю, що належала державі.

Стародавня Персія.

Період найбільшої могутності Персії відноситься до VI- IV ст. до н.е. Правителі тієї епохи-Ксеркс, Дарій підкорили Парфію, Єгипет, Мідію, Вавилон, Вірменію, ряд грецьких міст.

Ці царі зуміли придушити опозицію, утвердити сильну централізовану владу, всі піддані були зобов'язані платити фіксовані податки і нести обов'язки.

Стародавній Вавилон.

В Стародавньому Вавилоні, наприклад, великі царсько-храмові господарства існували разом з обособленим общинним господарством основою якого була праця вільних общинників землеробів(селян), які сплачували ренту - податок державі. Общинники-землероби становили основну масу оподаткованого населення, яке експлуатувала деспотична держава. Це був їхній обов'язок.

За часів Хаммурапі був введений єдиний податок -десятина. Можливо ,саме це стабілізувало становище в країні.

Стародавня Індія.

Цар, як суверенний правитель, стягував податки з підданих , у тому числі й селян, оскільки забезпечував їхню «охорону і захист». Брахмани звільнялись від податків та повинностей. Третя варна - «Вайшії» (займалися ремеслом, землеробством, торгівлею, скотарством), сплачували основну масу податків і податей. В період IV - III ст. ст. до н.е. одним з правових джерел був трактат «Артхашастра», який містив звід настанов і практичних рекомендацій стосовно політики, фінансів, судової діяльності, збирання податків.

В трактаті «Артхашастра» вказується : «Розподілити тимчасово або на все життя ділянки землі серед найнижчого стану і рабів, а вони отримавши землю, повинні відпрацьовувати борг все життя у вигляді податків». Податі із селян правителю становили половину їхнього врожаю. Пізніше здійснюється правове закріплення податку в законах Ману: «Цареві належала шоста частина врожаю, як своєрідна винагорода за «охорону і захист підданих» ».

Стародавній Китай.

Ремісники, землероби, крамарі, торговці становили основну частину податного населення. Їм заборонялось покидати місце свого проживання.

Спочатку податок складав 1/3 і більше врожаю. Подушний податок брався з кожного, хто досяг 15-ти річного віку.

Пізніше існував натуральний податок з общин. Вісім полів перебувало у приватному користуванні, дев'яте - в центрі, оброблялось спільно, урожай з нього йшов Вану (царю). Це було регулярне і своєчасне знаходження в скарбницю. Цей податок не був обтяжливим для селян, меншим ніж десятина.

Система «колодязних полів», за якою податок стягувався натурою, з часом перестала задовольняти владу. Замість неї поступово став вводитись грошовий податок з одиниці площі землі. Пізніше його почали стягувати з кожної сім'ї. Нове оподаткування утверджувалось протягом декількох століть (з VI по III ст. до н.е.).

За реформами Шан-Яна, якщо в сім'ї було двоє синів, які не розділили батьківське майно, то з них стягувався подвійний податок - це знищило родову общину.

Якщо раніше сім'я виплачувала державній скарбниці 1/10 частку врожаю, то тепер податок став стягуватись з урахуванням кількості землі. Державна скарбниця отримала регулярний прибуток, а втрати від посухи або повені перекладались на плечі власника землі. Тобто державна скарбниця отримала регулярний прибуток- фіксований податок (IV - III ст. до н.е.).

Для регулювання економіки автори трактату «Гуань - Цзи» рекомендують замінити прямі податки на залізо і сіль, непрямими, та поширити податки на всі товари, які виробляються з їх використанням.

Стародавня Греція

Джерелом державних прибутків були : прибутки від рабської праці, добровільні внески і податки. Прибутки держави поділялися на звичайні і надзвичайні . Звичайні : монополії, регалії, конфісковане майно, мито і добровільні внески. Основою надзвичайних прибутків були податі й займи . Подать, покладена на все майно засновувалась на попередньо зробленій оцінці, яка здійснювалась під присягою самим платником .

Існував також майновий податок (ейсфора), податок для іноземців, подушний податок з рабів, експортні та імпорتنі мита, ринкові збори та ін.

За часів правління Пісistrата вперше було введено державний податок у розмірі 1/10 частини прибутків. Це давало змогу концентрувати і витратити кошти на утримання армії, апарату управління, будівництва укріплень навколо поселень, будівництва храмів, водопроводів, доріг та на інші громадські цілі.

В той же час були серйозні протидії прямому оподаткуванню. В Афінах, наприклад, вважалось, що вільний громадянин не повинен сплачувати прямих податків. Інша справа - добровільні внески. Але коли виникали великі витрати, то народні збори встановлювали податки.

Стародавня Спарта.

Основними платниками податків були ілоти, які були прикріплені до землі і половину врожаю віддавали як натуральний податок.

Землю в Спарті мали також періеки - ремісники, торговці. Вони були вільними, але не мали політичних прав. Вони також сплачували податки державі.

Для спартанців теж існував особливий податок у вигляді щомісячного натурального внеску в общину.

Стародавній Рим.

В Стародавньому Римі мали поширення так звані трибутні податі (tributum - лат. - податок), які ділилися на трибут громадян і трибут провінціалів. Громадянський трибут поширювався тільки на римських громадян. В республіканський період ця подать стягувалась з усієї вартості майна, в імперський період складалися цензові списки, куди заносились: нерухоме майно, раби, земельні наділи. Провінційний трибут стягувався з підкорених територій. Громадянський трибут був результатом правового обов'язку античного громадянина приходити на допомогу суспільству з усім своїм майном у випадку потреби.

Взагалі багато ознак сучасної держави зародилось в Стародавньому Римі. Простежимо за розвитком в Римі податкової системи.

В мирний час грошових податків громадяни не сплачували. Витрати на управління містом і державою були мінімальними, тому що виборні магістрати виконували свої обов'язки безкоштовно, навіть витрачаючи свої кошти. Це було почесно. Основною статтею витрат було будівництво громадських будівель. Ці витрати зазвичай покривались земельною орендою. Але в військовий час громадяни Риму оподатковувались у відповідності зі своїми прибутками.

В IV - III ст. до н. е. Римська держава розросталась, завойовуючи нові території. Відбувалися зміни і в податковій системі. В завойованих землях вводились місцеві податки та повинності. Як і в Римі, їх розмір залежав від розміру майна громадян. Визначення суми податку відбувалося кожні 5 років. Римські громадяни, які мешкали поза межами Риму, сплачували податки, як державні, так і місцеві.

У випадку успішних війн, податки зменшувались, а часом відмінялись зовсім. Необхідні кошти забезпечувалися контрибуцією з завойованих земель. Місцеві ж податки з тих, хто жив поза Римом, стягувались регулярно.

Пізніше Рим переріс в імперію, до складу якої входили провінції. Мешканці провінцій були підданими імперії, але не користувалися правами громадян. Вони повинні були сплачувати податки, що свідчило про їх залежне становище. Єдиної податкової системи не існувало. Ті міста і землі, які чинили найбільший опір римським легіонам, після завоювання обкладались більш високими податками. Крім того римська адміністрація дуже часто зберігала систему оподаткування, яка склалася в даній місцевості до завоювання. Змінювався лише напрямок використання зібраних коштів. Так, наприклад, було в Сицилії, коли вона в 227 р. до н. е. стала провінцією Риму. Головним джерелом прибутків в римських провінціях був земельний податок. В середньому його ставка складала 1/10 прибутків із земельного наділу, хоча використовувались і особливі форми оподаткування, наприклад, податок на кількість фруктових дерев, включаючи і виноградні лози. Оподатковувалась і інша власність: нерухоме майно, живий інвентар (раби, худоба), коштовності. Кожен житель провінції повинен був сплачувати єдину для всіх подушну подать.

Існували і непрямі податки, такі як податок з обороту по ставці

1%, особливий податок з обороту за торгівлю рабами - 4% і податок на звільнення рабів - 5% від їх вартості (ціни). У 6 р. н. е. імператор Октавіан Август ввів податок на спадщину - 5%. Податком зі спадщини оподатковувались лише громадяни Риму. Податок мав цільовий характер. Одержані кошти направлялись на пенсійне утримання професійних воїнів.

15.3. Податкові органи.

Стародавній Єгипет.

З перших династій Були відомі періодичні переписи людей, худоби, золота, на основі яких і встановлювались податки. Хоча чиновницький апарат був багаточисельним, він був слабо диференційований (виконували одразу декілька функцій).

Найважливіша посада – посада начальника всіх відомств (джаті або візирь). У віданні джаті перебував весь апарат управління: податковий, військовий, судовий.

«Будинок царських сакрбів» – відігравав роль податкового відомства. Існувала також посада чиновника з контролю за збиранням податків. Посада, як правило, передавалась у спадщину.

Безпосередньо стягуванням податків займались озброєні збирачі, які користувались широкою примусовою владою.

Тобто, місцеві правителі, в особі номархів і голових збирачів податків мали свої поліцейські підрозділи, які допомагали владі стягувати податки і виконували функції карального органу (обов'язки катів).

У структурі управління давньосхідної деспотії фінансове або податкове відомство відігравало важливу роль. До цього відомства надходили донесення про збір податків. Це відомство складало кошторис прибутків і витрат, прогнозувало майбутні врожаї і прибутки. Також існувало 2 нілометри, завдяки яким здійснювались спостереження за рівнем води, які були основою розрахунку май- бутнього податку.

Чиновницька посада давала привілеї: тобто звільняла від податків та трудової повинності .

Стародавня Асирія. (XIV – XVI ст. до н. є.)

Цивільна адміністрація складалась із візиря і «оповісника країни», до чийх обов'язків входили мобілізація населення на виконання повинностей, збір податей.

Місцеве управління очолював начальник області, його функціями були: забезпечення громадського порядку, стягування податків, мобілізація населення на трудову повинність. Ці намісники могли стягувати податки й на власні потреби, які були праобразом сучасних місцевих податків.

Стародавня Персія.

В Персії існувала чиновницька посада сатрапа – «хранителя царства», який мав величезну владу і підкорявся лише перському царю.

Сатрап відав господарським життям, слідкував за збором податей і контролював діяльність місцевих чиновників, мав також право чеканити монету.

Стародавній Вавилон.

Головним помічником царя у сфері управління був нубанда. Він мав свій адміністративний апарат за допомогою якого контролював роботу всіх відомств (включаючи збір податків).

Помічник нубанди – глава відомства лихварів ВАКІЛЬ – ТАМКАРИ відповідав за збір царських мит і податків. На місцях ці функції безпосередньо виконували намісники царя (рабианум, хазианум, шапір – нарим і шаган – шакканакум).

До складу фінансово-податкового відомства входили податкові інспектори – машкім.

Стародавня Індія.

Найнижчою посадовою особою був староста села, потім ішов управитель 10-и сіл потім 20-и, 100 і 1000. Їхнім обов'язком було повідомляти державній владі про злочини, а також стягувати натуральні податки царю (це закріплено в законах Ману).

Їхня діяльність перебувала під контролем царського чиновника «вірного і невтомного», який був зобов'язаний інспектувати їх особисто або з використанням своїх помічників.

В ієрархії помічників (чиновників царя), крім придворного жреця, воєначальника, скарбника існувала посада збирача податків.

В імперії Маур'їв був складний апарат управління. Важливе місце посідало фінансове відомство, яке очолював наблизений монарха. Джерела свідчать, що цар особисто перевіряв звіти про прибутки і витрати, ймовірно не довіряючи своїм чиновникам. У законах Ману написано: „ Як сонце збирає воду променями, так і царю слід збирати податки”.

Особи,що претендували на посаду збирача податей проходили спеціальну підготовку і перевірку на чесність.

Царевичі провінцій мали своїх управителів. До їхніх обов'язків входив також і збір податків.

В містах існував муніципалітет (колегія – 30 чоловік), з якого формувались галузеві комісії, зокрема із питань опадаткування та фінансів.

Стародавній Китай.

Політична влада зосереджувалась у руках царя – Вана «сина неба».На чолі центрального управління державою знаходився Сян (найвища чиновницька посада). Йому підпорядковувалися, крім інших чиновників, сикун – що керував податковим відомством.

Стародавня Греція.

Найвище управління фінансовою діяльністю представлялось в особливій Раді. Збиранням податків завідували 10 полетів, які засідали в Полетарині .

Списки платників податків і розподілення зібраних коштів здійснювали аподенти. Обрання голови військового і фінансового відомства проходило шляхом не таємного голосування , як це було поширено і вживано завжди, а шляхом відкритого голосування. Поліція стежила за громадським порядком і доповідала властям про факти несплати податків. В основному поліцейські функції виконували раби . Афіняни вважали ганебним для себе служити в поліції . Також існували посади агаронів та метрономів . Перші стежили за якістю товарів та торгівельною діяльністю ,а також сплатою податків , другі –за правильністю мір і ваги .

В Спарті скарбницею відала рада ефорів . Кожне важливе фінансове впровадження в Греції приймалось та затверджувалось народними зборами .

Стародавній Рим .

Визначення суми податку проводилось кожні 5 років спеціальними чиновниками – цензорами . Цензор від імені держави давав на відкуп збір податків , спостерігав за надходженням податків з провінцій , за збиранням мита на митниці.

Громадяни Риму робили цензорам заяву про свій майновий стан і сімейне положення . Таким чином закладались основи декларації про прибутки.

На податковому переписі були присутні претори , народні трибуни ,та їхні помічники: присяжні оцінювачі, писарі, вістові.

Довгий час в римських провінціях не існувало державних фінансових органів, які б могли професійно встановлювати та стягувати податки. Римська адміністрація використовувала допомогу відкупщиків, діяльність яких вона не могла в належній мірі контролювати .

Відкуп – виключне право, яке надається державою, за окрему плату приватним особам „відкупникам”, на збір податків .

Відкупщик – особа , що придбала у держави за окрему плату право на відкуп.

Результатом цього була корупція, зловживання владою, а потім і економічна криза , яка набула найбільшого розмаху в I ст. до н. е.

Необхідність реорганізації фінансового господарства римської держави була однією з найважливіших задач, які вирішував імператор Октавіан Август (63 р. до н.е .- 14 р. н.е.). В усіх провінціях ним були створені фінансові установи, які здійснювали контроль за оподаткуванням . Була заново проведена оцінка податкового потенціалу провінцій з метою більш справедливого розподілу податків і збільшення їх сплати. Для цього були проведені обміри кожної міської общини з її земельними наділами. По кожному місту був складений кадастр, який містив в собі дані про землевласників. Потім здійснювався перепис майна громадян. Переписом керували намісники провінцій разом з прокураторами, які очолювали фінансові установи провінції. Кожний мешканець був зобов’язаний у визначений день пред’явити владі общини свою декларацію.

Податкові документи зберігались в фінансовому органі і були базою для наступного перепису майнового стану (цензу).

Що ж представляв собою провінціальний ценз в римській імперії? В Іудеї, наприклад, свідчення про земельні володіння містили:

- найменування окремого подвір’я, до якої общини воно відноситься, в якому угідді знаходиться, хто є його сусідами;
- кількість орних земель, які можуть бути засіяні в найближчі 10 років;
- скільки на ділянці виноградних лоз;
- скільки моргенів землі і скільки дерев нараховують оливкові плантації;
- скільки моргенів луку буде скошено в найближчі 10 років;
- скільки моргенів землі відводиться під пасовисько;
- скільки моргенів землі приходить на лісну ділянку, здатну давати ділову деревину;
- стать і вік всіх членів родини.

Власник землі був зобов’язаний сам оцінити свої прибутки.

Чиновник, який контролював проведення цензу, мав право зменшувати податок в тих випадках, коли в силу об’єктивних причин знижувалась продуктивність господарства. Так, якщо частина виноградних лоз загинула, або засохли маслини то вони в ценз не включались.

Але якщо власник вирубував виноградні лози чи оливкові дерева, то йому приходилось надавати поважні причини, за якими він це робив. В іншому випадку вирублені дерева включались в ценз.

В основному в ті часи державні фінансові органи безпосередньо з громадян податки не збирали, це робили общини. Зате оцінку і визначення податкових надходжень з общин, контроль за терміном стягнення податків держава тримала в своїх руках.

15.4. Відповідальність за ухилення від сплати податків.

Стародавній Єгипет.

Хто своєчасно не сплачував податки мав чекати покарання: побиття, конфіскації всього майна або врожаю, відправлення у в'язницю дружини, забирання дітей. У кращому випадку общиннику-землеробу (як вказувалось раніше, вони становили основну масу оподаткованого населення) залишали третину врожаю. В одному з написів збирачеві врожаю давалась порада: «Не лінуйся під час збору податків, але й не будь занадто суворим. Якщо найдеш у списку велику заборгованість бідняка, розділи її на три частини, одну залиши». Злодій мав офіційне право бути членом своєї касты - злодійської корпорації, за умови, якщо він сплатив податок.

Взагалі, за словами грецького історика Геродота, фараон Яхмос 11 видав для єгиптян закон, за яким кожен єгиптянин був зобов'язаний щорічно повідомляти обласному начальнику усі свої засоби до життя; той хто цього не зробить або хто не може довести, що він живе на законні засоби, карався на «смерть».

Стародавня Індія.

В законах Ману система понять злочину й покарання отримали детальну розробку. Злочини у сфері оподаткування відносились до державних злочинів, за які накладались тяжкі покарання (це в основному смертна кара), хоча чітких санкцій стосовно цього питання немає, все залежало від рішення судового органу.

Стародавня Греція.

Для забезпечення правильності показань платника податків заохочувався донос, допускався насильницький обмін майна вищого класу на майно нижчого класу. Це покарання застосовувалось за заниження вартості оподаткованого майна. В Спарті - ілоти, основні платники податків, відповідали своїм життям за несвоєчасну сплату натурального оброку чи податі.

Стародавній Рим.

Податний перепис проводили за межами міста на Марсовому полі. В ньому брали участь глави сімей. Вартість майна оголошувалась під присягою. За ухилення від явки на податний перепис винному загрожували: продаж у рабство, ув'язнення або навіть смертна кара. Майно такої особи піддавали примусовій оцінці. Цікаво, що за свідченнями сучасників - випадків приховування громадянами своїх прибутків не було.

Отже ми бачимо, що в історичних і правових пам'ятках Стародавнього світу вже існують згадки про податки і податкову систему Стародавніх країн (це Китай - трактат «Гуан-Цзи» IV-III ст.ст. до н.е.; Індія - трактат «Артхашастра» IVст. до н.е., трохи пізніше - закони Ману; Вавилон - закони Хаммурапі; Рим - закони XII таблиць). В ті часи податки і податкові системи тільки починають розвиватися і вдосконалюватись.

Вивчаючи це питання можна сказати, що на початку свого виникнення податки і в Стародавніх країнах були лише державною функцією. Вивчаючи джерела права та державну систему цих країн робимо висновок, що не сплата

податків це державний злочин. В деяких країнах це було закріплено в пам'ятках права.

Отже в Країнах Стародавнього Світу ухилення від сплати податків вважалося злочином проти держави, а найпоширенішими покараннями за державні злочини були смертна кара, конфіскація майна, вигнання, а також позбавлення громадянства (там де існував інститут громадянства - Греція і Рим).

Податки є необхідною ланкою економічних відносин в суспільстві з моменту виникнення держави. Розвиток та зміна форм державного устрою завжди супроводжується зміною податкової системи.

В розвитку форм та методів збирання податків можна виділити 3 основні етапи. На початковому етапі розвитку від Стародавнього Світу до початку Середніх віків держава ще не має досконалого фінансового апарату для визначення та збирання податків. Вона визначає лише загальну суму, яку бажає отримати, а збір податків доручає місту або общині. Дуже часто вона застосовує допомогу відкупщиків.

На другому етапі (XVI - поч. XIX ст.) в країнах виникає розвинута структура державних закладів, в т.ч. фінансових і держава бере частину функцій на себе: встановлює процент податку, зумовлює процес відповідними рамками. Роль відкупщиків в цей період ще велика.

І третій, сучасний етап - держава бере в свої руки всі функції зі збору податків, так як правила оподаткування вже виробились.

В сучасному цивілізованому суспільстві податки - це основна форма прибутків держави. Крім цієї, виключно фінансової функції, податковий механізм використовується для економічного впливу держави на суспільне виробництво, його динаміку і структуру.

Отже на прикладі Римської імперії бачимо, що податки виконували не тільки фінансову функцію, але й мали роль додаткового стимулятора розвитку господарства. Оскільки податки вносились грошми, населення змушене було виробляти надлишки продукції, щоб продавати їх. Це сприяло розвитку і розширенню товарно-грошових відносин, поглибленню процесу розподілу праці, вдосконаленню форм держави.

Отже, треба сказати, що однією з найголовніших функцій Стародавньої держави, а також і сучасної - є стягування податків. Бо в усі часи саме ця функція держави була тією рушійною одиницею становлення і розвитку держави, а з нею і права.

16.1. Передумови, етапи та особливості англійської буржуазної революції. Проголошення республіки. Державний устрій. Реставрація монархії.

На початку XVIIст. економічний і політичний розвиток країни стримувався жорстокими середньовічними правилами й регламентаціями. Найбільш гостре невдоволення зумовила система так званих монополій. Тоді як англійська буржуазія виступала за вільну конкуренцію, монархи продовжували продавати патенти на виключне право виробництва і продажу різних товарів і виробів . Це щороку приносило короні великі доходи. На

селі феодальні відносини обмежували можливість розпорядження земельною власністю.

Англійські ділові кола не влаштовувала зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення спиратись у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Яків I пішов на зближення зі старим колоніальним суперником Англії Іспанією, що викликало невдоволення купців і землевласників.

У 1625р. на престол ступив Карл I. Він успадкував абсолютиські погляди батька, який відмовився визнавати за парламентом будь-які права. Однак тепер буржуазія і нове дворянство представляли вже значну силу, з якою монархові ставало дедалі важче боротись. У 1628р. Карл I змушений скликати парламент. Парламент, зібравшись на засідання, надав королю "Петицію про право", згідно з якою ніяких податків і зборів не можна було стягувати без згоди парламенту. Примусові позики, добровільні приношення і дари підданих королю оголошувались незаконними. Кримінальна відповідальність будь якої особи могла настати лише тоді, коли караність діяння була встановлена в законі, а покарання настало за вироком суду. Монарх втратив право діяти в обхід установленого порядку судочинства і звільняти від покарання осіб, винних у вчиненні злочинів. Петиція обґрунтовувала вимоги палати общин посиленням на Хартію вольностей 1215р.

Через рік палата общин рішуче заявила, що кожний, хто стане потурати папізму, хто введе податок без згоди парламенту або візьме участь в його стягненні, буде визнаний ворогом народу, королівства, зрадником вольностей Англії. Однак король не прислухався до цього попередження і систематично порушував прийнятий закон. У відповідь на протести парламенту король розпустив його і протягом 11 років правив одноосібно.

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637-1638рр., яке спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією.

Перший етап революції. У квітні 1640 року Карл I з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, але останній не затвердив нових податків. Крім того парламент зажадав покарати найбільш ненависних королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки безпарламентського правління.

Тоді Карл I 5 травня 1640р. розпустив цей парламент, який увійшов в історію під назвою Короткого.

Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 року становище короля стало критичним.

Зрозумівши, що без парламенту неможливо вийти з військової і політичної кризи, король в листопаді 1640р. скликає новий парламент, який увійшов в історію під назвою Довгого парламенту, оскільки він проіснував

до 1653р. Довгий парламент відіграв значну роль у революції і став, власне, органом буржуазії і її спільника – нового дворянства в їх боротьбі з абсолютистським ладом.

Довгий парламент, який був підтриманий більшістю народу Англії, повів новий наступ проти підвалин існуючого ладу. Незабаром король змушений був санкціонувати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою.

Так було нанесено ряд ударів по абсолютизмі і нова буржуазія домоглася обмеження королівської влади. Одночасно були ліквідовані Зоряна палата і Висока комісія. На цьому етапі була скасована абсолютна монархія і встановлена обмежена конституційна монархія.

У Довгому парламенті до липня 1641р. було досить багато членів, які подальше продовження боротьби з королем вважали для себе небезпечним. Особливо це було видно із змісту тієї боротьби навколо обговорення так званої Великої Ремонстрації, яка була прийнята незначною більшістю в листопаді 1641р. У цьому обширному парламентському акті(204 статті) докладно перераховувалися всі зловживання королівської влади в період правління Карла I. Водночас Велика Ремонстрація містила також і ряд найважливіших положень, які визначали розвиток Англії по капіталістичному шляху: статті про свободу торгівлі і підприємницьку діяльність, про створення відповідального перед парламентом уряду, про реформу церкви. Ремонстрація означала визнання певної політичної рівноваги в країні. Тому корона вирішила перехопити ініціативу політики в свої руки, і Карл I видав декларацію про захист корони від парламенту і про збір армії.

4 січня 1642р. король прибув до парламенту у супроводі військ, щоб особисто заарештувати 5 найбільш впливових опозиціонерів. Це було сприйнято як порушення привілеїв парламенту. Переслідувані захова-лись під захистом лорда – мера Лондона і міщан. Після обміну деклараціями про обоюдне порушення прав, Карл I залишив столицю. В країні виникло двовладдя. Разом з королем Лондон залишили біля 100 членів парламенту, які стали засідати в Оксфорді. Розпочалась війна наказів, які розсипались на місця і короною, і парламентом. Об'єктивним виходом могла бути і стала перша громадянська війна в країні (1642 – 1646р.р.). На першому етапі війни перевага була на боці королівської армії, краще навченої і озброєної. Але в 1645р. по парламентському біллю замість традиційної міліції(ополчення графств) створювалась постійна армія з єдиним командуванням, суворим дисциплінарним статутом.

Особливістю буржуазної революції в Англії було те, що буржуазія в союзі з новим дворянством(джентрі) боролася проти монархії, старої феодальної знаті і панівної церкви. У джентрі, що стали на шлях товарно-грошових відносин, було значно більше спільного з буржуазією, ніж з феодалами.

Короля підтримували переважно економічно відсталі північні і західні графства, а також англіканська церква. За парламент стояли най-більш

розвинені південно-східні та окремі промислові і торгові райони центру й півночі Англії.

Перша громадянська війна закінчилась поразкою короля і його політичного оточення. Після декількох військових поразок королівської армії Карл I втік до своїх союзників шотландців, але ті за значний грошовий викуп видали його парламенту.

Перемога в першій громадянській війні і поразка монархії стимулювали обособлення різних ідейних і політичних течій в колах парламентських прихильників.

Основна боротьба розгорнулася між групами так званих пресвітеріан і індепендентів.

Пресвітеріани виражали інтереси крупної торгово-фінансової буржуазії і верхів дворянства. Вони стояли за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції.

Індепенденти спирались на торгову і промислову буржуазію, середнє дворянство (джентрі). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, більш радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних реформ, що забезпечували їм спочатку підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства, але, навіть, частини сільської і міської бідноти.

І якщо в пресвітеріан була більшість у парламенті, то в індепендентів – підтримка армії на чолі з Кромвелем.

В результаті дій індепендентської армії її керівники влітку 1647р. здобули перемогу над пресвітеріанами Довгого парламенту і створили в палаті общин індепендентську більшість.

Розбіжності між різними течіями парламентської більшості наростали і весною 1648р. спалахнула Друга громадянська війна. На захист монархії піднялись головним чином шотландські аристократи – пресвітеріани, їх підтримав флот. Армія Кромвеля придушила виступи, вступила в Лондон і підтримала організований Радою офіцерів розгон монархічно налаштованих членів парламенту (близько 140). Після цього парламент став по суті знаряддям індепендентської диктатури.

Кульмінацією революції став організований по рішенням парламенту суд над королем Карлом I (січень 1649р.). В склад суду – першого у світовій історії суду нації над короною – були включені до 150 правників і членів парламенту. Судовий розгляд тривав 5 днів. В результаті Карл I був визнаний “тираном, зрадником, вбивцею і ворогом держави”. Під тиском армії і в результаті політичних змін в країні, що відбувались паралельно процесу суду виніс смертний вирок. 30 січня 1649р. в присутності багаточисельного натовпу на лондонській торговій площі Карлу I відрубали голову.

Другий етап революції. Страта короля стала заключним, формально – юридичним завершенням встановлення в Англії республіки. Слідом за процесом Палата общин 19 березня 1649р. прийняла постанову про ліквідацію палати лордів – верхньої палати парламенту члени якої не підтримали ідею суду над королем.

Акт від 17 березня 1649р. скасував королівську владу “як марну, тя-жку і небезпечну для свободи, безпеки й інтересів англійської нації”. 19 травня 1649р. Англія була проголошена республікою, яка повинна управлятися “вищою владою нації, представниками народу, в парламен-ті при цьому не повинно бути ні короля, ні лордів”.

Верховним органом влади в Англійській республіці став парламент, що складався з однієї Палати общин. В Постанові про оголошення себе вищою владою в державі (4 січня 1649р.) Палата общин проголосила(1) визнання народного суверенітету як основи всякої влади,(2) представни-цьку і виборчу від общин організацію вищої влади,(3) законодавчі необ-межені повноваження представників общин.

Парламент зосередив у себе практично всю повноту державної вла-ди, включаючи організацію урядової влади, адміністрацію, керівництво армією і вищий судовий контроль.

Вища виконавча влада передавалась Державній раді(створена 7 листопада 1649р.) із 41 члена. Члени ради вибирались парламентом на 1 рік з числа військових, юристів, вчених. Формально Раді належали тільки повноваження по виконанню рішень парламенту. Фактично ж в ній і в її комітетах зосереджувалась урядова влада. Таке перерозподілення пов-новажень від парламенту до урядових інститутів також було своєрідною рисою нової республіки.

Політична система влади була нестабільною. В складі Довгого пар-ламенту після 1649р. залишалось близько 80 депутатів. Більшість з них були одночасно членами Державної ради і Ради армії. Надзвичайно ви-росли авторитет і особиста військова влада О.Кромвеля. В цих умовах організація влади виявляла очевидне тяжіння до військово - диктаторсь-кого режиму і одноособової влади.

Третій етап революції. В 1650р. Кромвель замінив Ферфакса на по-саді генерала армії, що ще більше зміцнило його позиції серед офіцерів. 20 квітня 1653р., спираючись на підтримку армії Олівер Кромвель розі-гнав так зване “охвістя” Довгого парламенту(усього 50 депутатів). Ця подія була початком встановлення військової диктатури.

Новий державний лад був юридично закріплений Конституцією від 13 грудня 1653р. під назвою “Знаряддя управління”, яку запропонувала Державна рада, а затвердила Рада армії.

“Знаряддя управління” встановлювало зовні республіканську, а по суті диктаторську систему влади. Законодавча влада “вільної держави Англії, Шотландії і Ірландії” зосереджувалась в подвійному інституті – парламенті і заново заснованому лорді – протекторі. Парламенту нале-жали виключні повноваження змінювати, призупиняти, вводити нові за-кони, встановлювати податки. Парламент повинен був скликатись регу-лярно(раз в 3 роки) і самостійно, не можна було розпускати його раніше ніж після 5 місяців його роботи. Право обирати депутатів до нього нада-валось особам, які володіли майном вартістю 200 фунтів стерлінгів і яким виповнився 21 рік. Парламент

повинен був складатись не менш ніж із 60 членів, “відомих своєю чесністю, богобоязливих і доброї поведінки”.

Поруч із парламентом засновувалась влада лорда - протектора. Вибори на цю посаду проводились Державною радою (членів якої у кількості 15 чоловік обирав парламент). Лорд – протектор мав право затверджувати чи відхиляти закони парламенту. Він користувався практично необмеженою владою у справах управління. Протектор вважався головнокомандуючим армією, йому повністю належали права в сфері зовнішньої політики. Від його імені проводились всі призначення посадових осіб. Тільки призначення вищих посадових осіб вимагали згоди парламенту чи Ради.

Особливою статтею конституції повноваження лорда - протектора довічно закріплювались за О.Кромвелем.

Прийняття конституції і переобладнання верхів політичної системи не ліквідували протиріч між суспільством і інdependentським керівництвом. Під натиском генералітету принципи військової організації були перенесені на адміністративно – територіальний устрій. Літом 1655р. країна була поділена на 11 військових округів на чолі з генерал – майорами (тобто старшими генералами). Намісники були як би протекторами в мініатюрі і наділялись значними повноваженнями.

22 травня 1657р. Кромвель одержав право самому призначати собі наступника. Одночасно відновлювалась Палата лордів (63 лорди).

Режим протекторату був тісно пов'язаний з особою і авторитетом Кромвеля. Як тільки він помер (3 вересня 1658р.), режим потрапив в тяжкий кризовий стан безвладдя. Призначений наступником батька Річард Кромвель не зміг втримати владу і в 1659р. його змусили відректися від звання і відновити умовну республіку. Громадське невдоволення режимом independentів і безвладною республікою одночасно стало настільки значним, що питання про відновлення монархії і історичної конституції в країні стало предметом практичної політики.

В пошуках стабільності виходом стало представляти повернення на престол династії Стюартів (спадкоємець престолу Карл II знаходився у Франції). Відіграли свою роль і протиріччя в вищому військовому керівництві.

В цих умовах воєначальник і намісник одного з найбільших шотландських військових округів генерал Монк здійснив державний переворот. Його війська вступили в Лондон для здійснення політичного контролю над владою, а генерал попередньо встановив контакт з спадкоємцем престолу.

Парламентський конвент (в склад якого ввійшли і лорди) прийняв рішення про відновлення монархії, запрошення Карла II і про пожалування йому прибутків замість конфіскованих в революцію володінь. Згідно постанови конвенту (25 квітня 1660р.) республіканський лад і парламентське єдиновладдя в Англії знищувались: “По стародавніх основних законах королівська влада в ньому належить і повинна належати королю, лордам і общинам”. У травні 1660р. Карл II висадився в Англії і

вїхав у столицю. Монархія була відновлена.

Ще до відновлення монархії Карл II підписав своєрідні гарантії своєї майбутньої політики у вигляді Бредської декларації 1660р. Корона гарантувала повне і загальне прощення всім хто на протязі 40 днів визнає новий порядок(якщо тільки не буде особливих рішень парламенту), сво-боду совісті в країні, а також те що спори з приводу конфіскованого в революцію майна будуть вирішуватись не інакша як із згоди парламен-ту. Юридично декларація поклала початок конституції нової монархії, в якій корона вже не була головною частиною парламенту, а визнавала його верховенство і право на політичні прерогативи. Король підтвердив значення Великої Хартії вольностей 1215р., Петиції про право 1628р. і Великої ремонстрації 1641р..

Практична політика нової монархії пішла цілком закономірно – по іншому напрямку. Незважаючи на гарантії прощення, був проведений суд над уцілівшими учасниками процесу над Карлом I який виніс 29 смертних вироків. Тіла головних антироялістів – Кромвеля, Айртона та ін. – були викопані із могил і підвішені. Були відновлені основи англійської церкви.

16.2. Розвиток конституційної монархії і парламенту в XVII – XIXст.

Реставрація Стюартів не забезпечила тривалого компромісу між буржуазією і джентрі, з одного боку, і феодалним дворянством, з другого. Порушен-ня Бредської декларації Карлом II, а потім і Яковом II, намагання цих монар-хів повернути дореволюційні порядки викликали незадоволення правлячої верхівки. А видана 1688 року на користь католиків Декларація про «віротерпи-мість» об'єднала і торі і вігів у боротьбі проти Стюартів. Вони звернулися до штатгальтера Голландії Вільгельма III Оранського, який був одружений з дочкою Якова II Марією, з пропозицією зайняти «вакантний» королівський пре-стол.

У грудні 1688 року Вільгельм III з дванадцятитисячним військом висадив-ся на берегах Британії. Його підтримали буржуазія, джентрі, жителі Лондона. На бік Вільгельма перейшли міністри, члени королівської родини, сам голо-внокомандувач королівською армією Джон Черчілль. Якову II довелося тіка-ти до Франції. Вільгельм III вступив без бою в Лондон і був проголошений ре-гентом.

В Англії ці події дістали назву «славної революції», хоча насправді це був двірцевий переворот, у якому народні маси ніякої участі не брали. У 1689 році парламент обрав Вільгельма III Оранського і Марію на англійський королівський престол.

«Славна революція» по суті завершила оформлення компромісу між фак-тично панівною буржуазією і офіційно правлячою земельною аристократією. Політична влада опинилася в руках дворян-землевласників, які повинні були підтримувати інтереси фінансової верхівки буржуазії.

Найважливішим результатом перевороту 1689 року стало утвердження в Англії буржуазної конституційної монархії. Причому слід мати на увазі, що своєрідною рисою Англії є відсутність конституції як єдиного документа. Ан-глійська конституція — це сукупність конституційних актів і угод (прецеден-тів), у яких отримали закріплення основні конституційні принципи і положен-ня, структура державного механізму тощо. У цьому відношенні

виняткового значення набирають два конституційні акти англійського парламенту: Білль про права 1689 року і Акт про престолонаступництво 1701 року.

Білль про права визначив провідну роль парламенту в системі державних органів. У ньому було сказано: припиняти закони або виконання законів ко-ролівським повелінням без згоди парламенту незаконно; не можна робити ви-лучення законів королівським повелінням; стягання зборів на користь корони без згоди парламенту незаконно; набір або утримання постійного війська в ми-рний час інакше, як за згодою парламенту, суперечить законові. Крім цього документ стверджував, що вибори в парламент повинні бути вільними, що пар-ламент скликатиметься досить часто, що проголошується свобода слова, дебатів і актів у парламенті, що звернення до короля з клопотанням є правом підда-них, що не допускається ні вимагання надмірних податків, ні накладання над-мірних штрафів або жорстоких і надзвичайних кар. І нарешті, було сказано, що принц Вільгельм Оранський і принцеса Марія по праву повинні бути «в силу законів королівства» королем і королевою Англії, а корона після Вільгельма Оранського повинна перейти до його спадкоємців.

Як показали наступні події, питання про престолонаслідування виявилось досить складним. У дочки Вільгельма і Марії принцеси Анни не було дітей, і тому слід було вирішити, хто стане наступним монархом Англії.

Відповідь на це питання повинен був дати прийнятий парламентом 1701 року Акт про престолонаступництво, згідно з яким престол перейде, якщо нічого не зміниться, до німецьких князів Ганноверської династії. Але Акт 1701 року не тільки встановив порядок престолонаслідування, але і містив у собі подальше уточнення прерогатив законодавчої та виконавчої влади. Так, особа, яка всту-пала на королівський трон, повинна була приєднатися до Англіканської (протестантської) Церкви і не підтримувати ніяких зв'язків з Папою Римським. Пода-льше обмеження королівської влади виявилось в тому, що король не мав права без згоди на те парламенту виїздити за межі Англії, що особа, яка була наро-джена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом парла-менту, займати взагалі відповідальну посаду в державному апараті, що всі акти короля потребували підпису відповідного міністра («міністерська відповідаль-ність перед парламентом»). Було заборонено займати посаду в короля і бути одно-часно членом парламенту. Судді, призначені короною, залишалися на своїх постах «доки ведуть себе добре» і їх можна було змістити тільки за рішенням парламен-ту. Нарешті, король втрачав право помилування своїх міністрів, засуджених парламентом у порядку імпічменту.

Таким чином, ці конституційні акти визначили правовий статус парламенту і короля, а також сформулювали основні принципи буржуазної конституційної мо-нархії в Англії:

- 1) парламентаризм — «парламент вище корони»,
- 2) парламент — єдиний законодавчий орган,
- 3) розділення влади,

4) незмінність суддів,

5) гарантії основних свобод у парламенті (свободи слова, дебатів, виборів тощо).

Все це свідчить про те, що на зламі ХУІІ-ХУІІІ століть у Англії виникла бур-жуазна конституційна монархія з розділенням влади і зверхністю парламенту.

Подальша еволюція конституційної монархії пов'язана з глибокими соціаль-но-економічними змінами. Англійське селянство, яке так і не отримало землю у власність, розшарувалося на заможних орендарів і безземельних пролетарів — наймитів. У містах внаслідок промислового перевороту остаточно оформилися буржуазія і пролетаріат.

Англійська буржуазія, зібравшись з силами, намагається встановити своє по-літичне панування шляхом нових компромісів з лендлордами. Цей процес су-проводжувався еволюцією британської конституційної монархії, основними напрямками якої були подальше обмеження королівської влади, утвердження нових принципів взаємовідносин виконавчої і законодавчої влади у вигляді «відповідального уряду». Ці зміни не були оформлені новими конституційними актами, а склалися в ході політичної практики у формі прецедентів.

Парламент був єдиним законодавчим органом. Його прерогативами стали роз-гляд бюджету, встановлення військового контингенту і т.д. Складався парламент з двох палат. Верхня — палата лордів мала чисто аристократичний характер, бо діяло тут спадкове перство. Засідали тут герцоги, барони та інші аристократи, призначені монархом. У нижній палаті, яка обиралась, — палаті общин, більшість належала джентрі, бо виборцями в графствах були фрігольдери, які отримували сорок шилінгів прибутку на рік. Пасивне виборче право за Актом 1710 року належало особам, які мали від земельної власності прибуток у розмірі 600 фунтів стерлінгів на рік у графствах і 300 фунтів стерлінгів у містах.

Король продовжував залишатися главою держави і був у пошані. Формально він мав досить великі права: призначав лордів і міністрів, очолював збройні сили, визна-чав дипломатичну діяльність і т.д. Але його влада поступово обмежувалась і він фак-тично перетворювався на номінального главу виконавчої влади. Перші прецеденти, що сприяли цьому, з'являються вже на початку ХVІІІ століття. З 1707 року право ого-лошення війни та укладення миру переходять від короля до парламенту. Скасовуєть-ся право короля відхиляти закони, прийняті парламентом. Особливо посилилися ці обмеження з 1714 року, коли після бездітної королеви Анни англійський престол переходить до курфюрстів Ганноверської династії Георга I і Георга II, які більше піклувалися про німецькі справи, ніж про англійські.

Поступово прерогативи короля концентруються в руках кабінету. Король Георг I (1714-1727 рр.) не знав англійської мови і тому перестав з'являтися на засідання ка-бінету. Парламент і уряд використовують це, створюючи ряд прецедентів: функції по керівництву кабінетом переходять до «першого міністра» короля, кабінет діє від імені «його величності», але

практично самостійно. На кожному розпорядженні короля повинен стояти підпис першого міністра.

Деякий час кабінет був секретною установою: його засідання розглядали як випадкові зустрічі. Не було бланків кабінету, печатки тощо. До кабінету входили лорд-канцлер, лорд адміралтейства, статс-секретар, міністри найважливіших відомств. Кількість членів кабінету поступово зростає: спочатку було сім, потім п'ятнадцять, шістнадцять, двадцять членів. Виникає термін «уряд його величності». Однак згадка про кабінет в офіційних документах з'являється тільки в 1900 році.

Принципи роботи, структура кабінету формувалися в практиці його діяльності. Акти 1705-1707 років про посади відкрили міністрам можливість обиратися в палату общин. Королі намагалися підібрати такий склад кабінету, який буде користуватися довірою парламенту. Так з'явився прецедент: король доручає формування кабінету лідеру партії, торі або вігів, яка отримала перемогу на виборах. Уже згадувався ще один прецедент, пов'язаний з королем Георгом I, — кабінет засідає без короля. Якщо кабінет або навіть один з його членів втрачав довіру парламенту, він повинен був у повному складі піти у відставку. У 1784 році Вільям Пітт Молодший сформував кабінет, що не отримав довіри парламенту. Він розпустив королівським указом палату общин, провів нові вибори і отримав підтримку нового складу палати. Так сформувався ще один прецедент.

Король поступово втрачав деякі свої права. Однак у глави держави залишалися ще дуже значні джерела влади, які давали йому можливість впливати на формування і проведення внутрішньої і зовнішньої політики країни. Формування уряду, розподіл міністерських портфелів, персональний склад кабінету, конкретний вибір прем'єр-міністра — у вирішенні таких питань роль монарха була дуже значною. Король мав право знати про всі найважливіші рішення, які приймалися кабінетом. Монарха слід було інформувати про всі зміни у внутрішній політиці. Глава держави сам брав активну участь у проведенні зовнішньополітичних акцій. Відповідно до англійської конституційної доктрини король повинен діяти за порадою своїх міністрів. Однак він мав право не давати згоди на проведення такої політики, яка, на його думку, руйнує «оазис англійської конституції».

Нарешті, слід мати на увазі, що рішення, які приймав кабінет, не мали в цей час ніякої юридичної сили. Вони отримували своє правове оформлення і втілювалися в життя міністрами корони після їх затвердження Таємною радою або шляхом видання парламентського акта. Всі члени кабінету за посадою входили до складу Таємної ради.

Колишні радники короля перетворювалися на справжніх міністрів. Але зберігалися колишні найменування, титули (статс-секретар, охоронець малої печатки, обер-камергер і т.д.). Зберігалися і колишні оклади, привілеї. Однак з'являються і справжні міністерства: внутрішніх справ, військового, торгівлі, у справах Індії. У 1855 році наказом Таємної ради були сформульовані правила комплектування чиновницького корпусу і утворена «комісія

громадянської служби». Одночасно були введені кваліфікаційні екзамени, а в 1860 році — конкурс серед кандидатів на коронні посади.

Найважливішою фігурою в кабінеті був прем'єр-міністр, і саме він персоніфікував урядову політику.

Прем'єр-міністр передусім був одноосібним керівником своєї партії. Він керував роботою палати общин, брав участь у дебатах з особливо важливих питань. Під безпосереднім наглядом прем'єр-міністра проходила вся робота кабінету. Він сам визначав, які питання повинні розглядатися колегіально, а які належать тільки до його компетенції. Вирішальна роль належала прем'єру при формуванні кабінету. Він за згодою монарха призначав і звільняв міністрів. Глава кабінету головував в Імперсько-му комітеті оборони, визначав зовнішню політику країни.

В Англії існували відмінності між міністрами кабінету та іншими главами адміністративних відомств: прем'єр не тільки вирішував, кого ввести до складу уряду, він також визначав, хто повинен бути міністром кабінетського рангу.

Прем'єр-міністр виділяв, крім того, кількох найближчих співробітників, з якими обмірковував свої плани. Вони складали так званий «внутрішній кабінет». Перша згадка про такий орган припадає на 1878 рік.

16.3. Зміни в державному устрої в кінці XIX – на початку XX століття.

Наприкінці XIX століття відбуваються серйозні зміни в співвідношенні законодавчої і виконавчої влади, парламенту і уряду. Парламент часто перетворюється на установу, яка реєструє волю уряду. Тепер не законодавчий орган контролює виконавчу владу, а навпаки — кабінет отримує функції контролю. Кабінет, таким чином, стає головною ланкою державного механізму Великобританії. Тепер більшість біллей народжувалася на засіданнях уряду. Законодавча ініціатива у фінансових справах цілком переходить до уряду.

Кабінет нарівні з парламентом отримує можливість видавати правові акти. Така нормотворча діяльність кабінету отримала назву «делегованого законодавства». У Великобританії воно набуло дуже великого поширення. Відсутність у країні писаної конституції усувала навіть формальні перешкоди розширенню законодавчих функцій уряду.

Форми делегованого законодавства були різноманітними: накази Таємної ради; розпорядження, накази і вказівки, спеціальні інструкції міністрів; підзаконні акти публічних корпорацій.

Таким чином, делеговане законодавство стало ще одним проявом всемогутності кабінету.

У місцевому управлінні також відбувалися зміни. Відразу після першої виборчої реформи 1835 року в інтересах промислової буржуазії було проведено реформу міського самоврядування. Відповідно до неї управління містом передавалося виборним міським радам. У виборах цих органів брали участь усі платники податків — власники будинків і наймачі квартир, як

чоловіки, так і жінки. Міська рада обирала на один рік мера міста і олдерменів.

У 1888 році була введена система самоврядування в графствах. Англія і Уельс були розбиті на 122 територіальні округи, що отримали найменування «адміністративних графств», або «графств-бургів», якими ставали великі міста. На чолі таких округів стояли представницькі органи — ради, яким було передано колишні адміністративні повноваження мирових судців. Активне виборче право мали особи, що досягли двадцяти одного року, займали протягом дванадцяти місяців помешкання або частину помешкання, а також власники земельної ділянки, яка приносила прибуток не менше десяти фунтів стерлінгів на рік.

Акт 1894 року радикально реформував управління в приходах. Тут утворювалися приходські збори, в яких брали участь усі, хто сплачував місцеві податки. Якщо кількість мешканців перевищувала вісімсот чоловік, утворювалася приходська рада, яку обирали приходські збори строком на один рік.

Збройні сили теж зазнали змін. В умовах широкої колоніальної експансії англійська буржуазія мала потребу не тільки в кваліфікованому чиновництві, але і в боездатних армії і флоті. Постійна модернізація збройних сил, зростання воєнного бюджету були характерною рисою політики правлячих кіл Великобританії..

У 1883 році був створений Особливий відділ Лондонської поліції. Його завданням стала боротьба з національно-визвольними рухами, а також з опозиційними політичними силами в самій Англії. Поліція Лондона і заснована 1874 року Ірландська королівська поліція були ударними підрозділами поліцейських формувань. Так, на кінець XIX століття в Лондонській поліції служила одна третина усіх поліцейських країни.

Особливий Постійний комітет з представників судових органів і ради графства призначав головного констебля графства. Головний констебль набирал поліцейський персонал і керував ним. У містах, що мали власну поліцію, її начальник призначався міською радою. Нагляд за полісменами здійснював Комітет громадської безпеки.

Місцеві поліцейські сили Великобританії формально були автономні. Однак, насправді вони завжди діяли під контролем міністерства внутрішніх справ, яке видавало обов'язкові відомчі правила та інструкції, а також визначало суми, необхідні на утримання місцевої поліції.

Складна судова система Англії в 1873-1876 роках також зазнала реформування.

Верховною судовою інстанцією Великобританії залишалася палата лордів. У 1876 році Актом про апеляційну юрисдикцію був заснований інститут апеляційних лордів. Два апеляційних лорди повинні були засідати в палаті лордів, коли вона виконувала роль судового органу. Призначалися вони довічно.

Крім перевірки скарг на рішення Апеляційного суду в цивільних справах

Апеляційного суду в кримінальних справах палата лордів виступала і як суд пер-шої інстанції для звинувачених у кримінальних злочинах перів.

Актами, прийнятими в 1873-1875 роках, була піддана реорганізації судова сис-тема Англії. Так, три головних суди «загального права», а також Суд канцлера, Суд по заповітах, Суд по розлученнях, Суд адміралтейства, Суд казначейської палати і Апе-ляційний суд канцлера були скасовані. В 1875 році створився новий Верховний суд Великобританії, який складався з двох частин: Високого суду і Апеляційного су-ду в цивільних справах. У свою чергу Високий суд мав такі відділення: 1) суд коро-лівської лави; 2) суд канцлера; 3) суд загальних тяжб; 4) суд палати шахової дошки; 5) суд у справах адміралтейства, заповітах, розлученнях. У 1881 році пройшла чергова реорганізація. У Високому суді було залишено лише три відділення: суд ко-ролівської лави, суд канцлера і суд у справах адміралтейства.

Лорд — головний суддя, призначався короною за поданням прем'єр-міністра, інші судді вищих судів затверджувалися монархом за рекомендацією лорда-канцлера.

На початку ХХ ст. основна боротьба між лібералами і консерваторами роз-горнулась з питання про митні тарифи. Консерватори, що були тісно зв'язані з важкою індустрією, вимагали встановлення протекційного мита для захисту їх-ньої продукції від конкуренції з боку Німеччини. Крім того, введення тарифів підвищило б (на вигоду лендлордів) ціни на сільськогосподарську продукцію.

Представники, інших галузей промисловості, особливо тих, що працювали на експорт (наприклад, текстильної), були зацікавлені у збереженні вільної тор-гівлі. Особливістю британської економіки була нестача вітчизняної промислової сировини і продовольства для населення. Введення протекціоністського мита спричинило б занепад більшості галузей англійської промисловості. Зберегти вільну торгівлю треба було ще й тому, що від цього залежали низькі ціни на споживчі товари.

Конфлікт між консерваторами й лібералами виник також навколо питання про пенсії. Особливо гострими були ці розбіжності в 1910 р. після того, як па-лата обшин прийняла новий бюджет. Верхня палата, що була під контролем консерваторів, майже одностайно відкинула його. Небачене в історії Англії від-хилення палатою перів бюджету ліберали тлумачили як боротьбу лордів проти народу.

Опір консерваторів став приводом для ліберального кабінету міністрів до того, щоб підготувати парламентський білль, який істотно обмежував консти-туційні права верхньої палати.

Акт про парламент 1911 р. встановлював, що коли фінансовий білль, який прийняла палата обшин і якого надіслано принаймні за місяць до закінчення сесії до верхньої палати, не буде прийнятий нею без поправок протягом міся-ця, то він стає законом після затвердження його короною, навіть якщо палата перів не дасть на це згоди. На спікера палати обшин покладался обов'язок посві-дчувати, що зазначений законопроект є фінансовим.

Права палати лордів були урізані і в питаннях законодавства по фінансових публічних біллях. Так, якщо протягом трьох років послідовних сесій парламенту (не обов'язково однієї і тієї ж легіслатури) законопроект, який приймала палата общин, заперечувався палатою перів, його все одно заносили до книги статутів Великобританії. Однак для цього потрібно було, щоб між другим читанням білля під час першої сесії і третім його читанням на третій сесії минуло два роки. Отже, верхня палата могла тільки затягнути на два роки прийняття неугодного для неї закону, а не відхилити його.

16.4. Основні джерела і риси права.

Буржуазне право виникає разом із становленням буржуазної держави і розвивається як логічне і пряме продовження існуючих раніше систем рабовласницького і феодалного права. Відкидалися лише ті частини попереднього права, які ставали на перешкоді економічним і політичним інтересам буржуазії. Ступінь правонаступництва буржуазного і дореволюційного права (римського, звичаєвого, міського і т.д.) була різною в окремих країнах, але ніде старі правові системи не були знищені повністю. Якесь їх частина увійшла до буржуазного права, трансформувалась у його норми.

На момент свого зародження буржуазне право мало прогресивне значення, означало великий прогрес в історії людства. Воно юридично закріплювало зміну феодальних відносин більш передовими на той час — буржуазними. Утвердження права буржуазного типу супроводжувалося ліквідацією середньовічних обмежень, скасуванням станових привілеїв, феодальної залежності селянства, цехової організації і т. ін. Відкидаючи феодальний партикуляризм, буржуазне право народжувалося в усіх країнах у вигляді національних правових систем.

Центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані і священні. А серед принципів буржуазного права дуже важливу роль відігравала рівність, бо юридична рівність ставала однією з основних умов функціонування самої капіталістичної системи господарства.

Не менш важливим принципом буржуазного права є свобода як складова частина і похідна свободи підприємництва, свободи торгівлі, свободи конкуренції і т.д., а також свободи політичної.

Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала стабільності. Тому ще одним основним принципом буржуазного права, пов'язаним не тільки із сферою здійснення політичних і особистих прав громадян, але і сферою економічного обороту, був принцип законності.

Процес виникнення буржуазного права, форми його утворення також визначалися характером і особливостями буржуазних революцій. Звідси і певна своєрідність виникнення й розвитку буржуазного права в окремих країнах, а також різна ступінь правонаступництва. Темпи оновлення і

перебудови правової системи багато в чому залежали і від конкретних історичних умов різних країн, і від характеру буржуазних революцій. Там, де конфлікт між інтересами буржуазії і феодальним правом набирав найбільш гострих форм, де в боротьбу з відживаючим феодальним правопорядком активно включалися народні маси, зміна середньовічної правової системи буржуазним правом відбувалася шляхом докорінного зламу старого феодального права і натомість утвердженням нового буржуазного права. Там, де революція не привела безпосередньо до політичного панування буржуазії, де буржуазія йшла до влади довгим шляхом — через компроміси з земельними власниками, — народження буржуазного права відбувалося через пристосування старих феодальних інститутів до нових суспільних відносин і буржуазне право тривалий час зберігало елементи дореволюційної правової системи.

Найбільш послідовно ці відмінності можна простежити за двома різними за характером революціями загальноєвропейського масштабу — англійській і французькій, що й визначило становлення двох різних правових систем: континентальної і англосаксонської. Завдяки тому значенню, яке мали Англія і Франція, ці системи буржуазного права набули міжнародного характеру.

Той факт, що англійська буржуазна революція ґрунтувалась і розвивалася в умовах компромісу буржуазії і нового дворянства, а тому і не була такою радикальною, як у Франції, позначився на процесі виникнення буржуазного права в Англії.

Головною особливістю англійського буржуазного права було те, що компроміс між великими землевласниками і капіталістами дістав свій прояв у наступності судових прецедентів, у збереженні феодальних правових форм. А це привело до того, що тут старе феодальне право не було одразу знищене. Розвиток відбувався інакше — у напрямі пристосування старого феодального права до нових буржуазних умов. Отже, проявилася та сама закономірність, що і в розвитку буржуазного державного ладу.

Це пристосування старого феодального права до нових буржуазних виробничих відносин виявилось в тому, що стара феодальна правова форма зберігалась, але наповнювалась новим буржуазним змістом. Тому в Англії стало можливим залишити значну частину форм старого феодального права, вкладаючи в них буржуазний зміст, і навіть прямо вводити буржуазне значення під феодальне найменування.

Звідси архаїчність ряду інститутів англійського буржуазного права, своєрідна термінологія, наявність таких інститутів, яких немає в правових системах інших держав.

Своєрідність англійського буржуазного права полягає і в тому, що значна частина його інститутів сформульована не законами, а судовими рішеннями — прецедентами. Збереження судових прецедентів, феодальних юридичних форм, величезна роль судової практики, що користується звичаєм як джерелом права, а також нормативними актами різних епох, — усе це

надавало англійському буржуазному праву кон-сервативного характеру, що проявлявся у формалізмі і рутинності.

Як наслідок англійське право і досі залишається некодифікованим, тобто тут не існує зводу діючих норм. Не знає англійське буржуазне право розподілу на публічне право і приватне. Його джерела дуже складні (загальне право, право справедливості і статутне право), що створює серйозні труднощі в їх застосуванні.

В основі загального права, як і у феодальний період, лежав судовий прецедент. До того ж звернення до прецеденту не залежало від часу його виникнення. Звідси значний формалізм загального права і особлива роль судді з широкими повноваженнями судового тлумачення та застосування правових норм.

Консерватизм загального права не завжди задовольняв буржуазію. Часто в судовій практиці конкретні справи вирішувалися всупереч нормам загального права, з точки зору доцільності. Це завдання почала розв'язувати особлива система «судів справедливості». Саме суди справедливості і створили ті інститути права, що найдужче сприяли розвиткові буржуазних відносин.

На кінець XIX століття остаточно завершується процес формування правової системи на буржуазній основі. Важливу роль у цьому відіграла судова реформа 1873-1875 років, яка привела до об'єднання загальної системи королівських судів з судом лорда-канцлера — судом справедливості в єдиний Високий суд, який міг рівною мірою застосовувати норми як загального права, так і права справедливості. Тепер суддя дістав можливість користуватися будь-якими прецедентами. У разі розбіжності перевага віддавалася нормам права справедливості. Так у буржуазній Англії склалося єдине прецедентне право.

Парламентський акт 1854 року остаточно сформував англійську доктрину судового прецеденту і офіційно визнав обов'язковість прецедентів. Для їх застосування були встановлені спеціальні правила: 1) рішення вищих судів Англії (палати лордів, Високого суду, апеляційного) обов'язкові як для нижчих судів, так і для них самих; 2) вищі суди не зв'язані рішеннями нижчих судів; 3) суддям однієї інстанції рекомендується не приймати істотно розбіжних рішень; 4) обов'язкова лише та частина судового рішення, яка містить його обґрунтування.

Статутне право базувалося на законі, на парламентських актах. Його роль згодом зростала, приймалася все більша кількість парламентських актів, які встановлювали норми права. Характерно, що вважалися діючими статuti, видані ще у феодальний період. Через це статутне право Англії становить величезну кількість парламентських актів, які збиралися протягом майже п'яти століть. Так, починаючи з правління Едуарда IV (1461-1483 рр.) до 1884 року було видано 14408 тільки парламентських законів.

Все це призвело до необхідності провадити певну модернізацію англійського статутного права. Було проведено після виборчих реформ часткову реформу кримінального права, в ході якої було об'єднано

(консолідовано) триста старих стату-тів в чотири закони. На кінець XIX століття консолідовані акти почали з'являтися досить часто. Розвиток буржуазного суспільства обумовив проведення спеціальних кодифікаційних робіт у межах окремих інститутів цивільного права. Так з'явилися Акт про товариства 1890 року, Акт про продаж товарів тощо. Але в цілому англійське право залишалося некодифікованим. Офіційні публікації збірок статутів в Англії, які з'явилися на початку XIX століття, — «Статути королівства» у дев'яти томах, «Переглянуті статути», не привели до суттєвої систематизації англійського буржуазного права.

Цивільне право. Незважаючи на таку своєрідність, англійське право втілює в собі загальні принципи, властиві всім буржуазним правовим системам. Так, з початку свого існування воно також було покликане встановити принцип необмеженої при-ватної власності. Але відбувалося це не так чітко, як, наприклад, у Франції.

Щодо рухомого майна капіталістична приватна власність з широкою свободою розпорядження закріплюється досить рано. Парламентські акти періоду революції про промисловість відкривали широкий шлях для розвитку буржуазних виробничих відносин, ліквідували феодальні обмеження підприємницької діяльності і торгівлі.

Що ж до земельної власності, то тут вплив старої феодальної форми був значно си-льнішим. Установлення буржуазних основ у праві поземельної власності проходило значно повільніше і не так послідовно.

Закони, прийняті в період революції, забезпечували передусім перетворення фе-одального права земельної власності на буржуазне. Так, ордонанс від 24 лютого 1646 року передбачав скасування всієї системи феодальної опіки в землеволодінні, скасу-вав усі зобов'язання, що обмежували лицарські володіння, оголошував їх вільною приватною власністю. Крім того, Довгий парламент прийняв акти про секуляризацію і продаж церковного нерухомого майна (1646 р.), конфіскацію і продаж маєтків прихи-льників короля (1642 р.), продаж нерухомого майна, що належало короні (1649 р.). Умови продажу були такими, що ці землі дісталися буржуазії і новому дворянству.

Таким чином, земельні перетворення англійської революції були здійснені ви-ключно в інтересах буржуазії і джентрі, вони сприяли зосередженню землі в руках представників цих класів. А земельне володіння переважної більшості англійського селянства — копігольд, що ґрунтувалося на феодальному праві, втратило будь-яку юридичну основу і захист.

Отже, єдиного інституту власності на землю в цей час створено не було. У циві-льному праві Англії, як і раніше, визнавалися такі форми обмеженої земельної вла-сності, як фрігольд — вільне володіння, копігольд — володіння з тривалим збережен-ням деяких повинностей. Існувала так звана урізана власність, за якою землю можна було передати в спадок, але не можна було продати. Було і довічне користування, коли після смерті володаря нерухоме майно поверталось первісному власнику. Бі-льшість великих маєтків належала їх власникам на праві майорату.

Навіть у XIX столітті, коли цивільне право Англії в цілому мало вже цілком буржуазний характер, зберігався середньовічний поділ власності на «реальну» і «особисту», що було обумовлено різними формами позовів з метою їх захисту. Так, реальними позовами захищалася земля, родова нерухомість і титули. Розпорядження реальною власністю було обмежене певними формальностями. Особистою власністю можна було розпоряджатися вільно.

У XVIII-XIX століттях великого поширення в Англії набула довірча власність (траст), відома ще феодальному праву. Траст став гнучкою формою захисту різноманітних власницьких та інших підприємницьких інтересів. За трастом відбувається немов би розподіл власності між первинним власником майна, який засновує траст, і довірчим власником, або управляючим, який розпоряджається майном як своїм, так і особи, на користь якої довірча власність була заснована. У 1893 році законом траст був визнаний універсальним інститутом: його можна було засновувати з будь-якою метою. Інститут трасту наприкінці XIX століття широко використовувався для організації інвестиційних банків, для об'єднання капіталістичних компаній з метою встановлення монополій.

Англійська буржуазія вимагала закріплення в праві «свободи договору», рівності сторін у договірних відносинах. У праві зобов'язань в Англії роль закону була більш важливою. Законодавчі акти про угоди з нерухомим майном, про векселі, про купівлю-продаж, про товариства регулювали цю дуже важливу для розвитку буржуазних відносин сферу. Але і тут давалася ознака своєрідності англійського правового розвитку. Так, принцип свободи договору закріпився передусім у судових рішеннях, де говорилося про те, що «не можна обмежувати свободу договору». У формі судового прецеденту закріпився в англійському праві і принцип обов'язкового виконання договору, або «непорушності виконання зобов'язань». У XIX столітті була скасована особиста відповідальність боржника за невиконання зобов'язання шляхом ув'язнення його в боргову тюрму. Розвиваються нові види договірних зв'язків: договір публічного перевезення вантажу і пасажирів, договір страхування та інші.

Своєрідність англійського права власності на землю обумовила поширення земельної оренди: довгострокової і короткострокової. Перший вид оренди практикувався при здачі землі під будівлі. Термін такого роду оренди не перевищував дев'яноста дев'яти років. Після цього будинки та споруди, збудовані на орендованій землі, ставали власністю її господаря. При короткостроковій оренді землю звичайно здавали фермерам строком на один рік. «Рівність сторін» тут була чисто формальною. Лендлорд по закінченню строку мав можливість укласти договір знов або розірвати його. А це значило, що умови договору оренди землі диктував землевласник.

Показово, ще англійське законодавство про акціонерні товариства йшло попереду французького. Після буржуазної революції в Англії поряд із торговими компаніями почали виникати численні акціонерні товариства. Випуск акцій давав можливість збирати величезні суми грошей, відкривав

для англійської буржуазії нове джерело збагачення. Правова основа існування акціонерних компаній була створена шляхом пристосування напівфеодального інституту довірчої власності. Однак надалі стало потрібним і законодавче регулювання їхньої діяльності.

Біржові махінації, спекуляція й обман, якими супроводилася діяльність акціонерних компаній, змусили англійський парламент у 1720 році прийняти закон, що заборонив їх утворення без попереднього дозволу уряду. Але незабаром акціонерні компанії дістають повне визнання. Закон 1844 року розглядав компанію як юридичну особу і вимагав її обов'язкової реєстрації та опублікування найважливіших даних про її діяльність. Надалі був установлений принцип обмеженої відповідальності акціонерів у межах суми акцій, що їм належать; були також визначені правила ліквідації акціонерних компаній. Нарешті, парламентський акт 1862 року об'єднав усе законодавство про акціонерні компанії.

Законодавство 1844-1867 років про акціонерні компанії сприяло концентрації і централізації капіталу в Англії, дозволило організаторам компаній грати на підвищенні та пониженні курсу акцій, привласнювати собі кошти держателів цінних паперів, що розорялися. Певні спроби англійського парламенту стримати ці процеси, ввести обмеження для маніпуляцій з цінними паперами не мали успіху.

Дуже сильною була стара феодальна форма в сімейному і спадковому праві буржуазної Англії. Громадянський шлюб, наприклад, було введено тільки у 1836 році. Але і після того дозволявся церковний шлюб. В обох випадках чоловік мав верховенство в сім'ї, управляв і розпоряджався сімейним майном (заміжня жінка дістала право розпорядження своїм майном лише в 1882 р.). У 1857 році в Англії нарешті було узаконено розірвання шлюбу шляхом розлучення.

У спадковому праві з часів революції установився на відміну від Франції принцип абсолютної свободи заповіту. Це правило поширювалося на всі види спадкового майна. При спадкоємстві за законом земельна власність переходила за принципом майорату до найближчого родича (звичайно старшого сина). Все інше майно переходило в спадок так само, як і за континентальним правом.

Кримінальне право. В основі кримінального права буржуазної Англії лежало загальне право і статутне. Спроби кодифікації виявилися безрезультатними. В період революції змінювався лише зміст окремих видів злочинів. Так, у 1648 році державною зрадою став визнаватися будь-який замах на «форму правління у вигляді республіки» або на палату общин як на верховну владу народу, за часів протекторату Кромвеля — діяння, спрямоване проти особи і прав лорда-протектора.

Земельна аристократія і велика торгова буржуазія, які панували до виборчої реформи 1832 року, цілком задовольнялися кримінально-правовими нормами, які брали свій початок ще у феодалізмі. Зберігалася тричленна структура кваліфікації злочинів, що склалася ще в епоху середньовіччя: тризн (зрада), фелонія (тяжкий кримінальний злочин),

місдімінор (інші, головним чином, дрібні злочини). Ця традиційна схема лише поповнилася в XVIII столітті новими видами злочинів. Особливо зросла кількість вчинків, які кваліфікувалися як фелонія і каралися стратою. На кінець ре-волюції (1660 р.) в Англії було близько п'ятдесяти видів злочинів, що каралися смер-тною карою, а до початку XIX століття до них додалося ще близько ста п'ятдесяти.

Чинність норм феодального права зумовлювала особливу жорстокість покаран-ня навіть за незначні злочини. Англійське кримінальне право було найсуворішим в Європі. В XVIII столітті смертна кара устанавлюється за навмисне поранення худо-би, за порубку садових дерев, за підпал посівів. До смертної кари присуджувалися за посилення листа з фіктивним підписом з метою вимагання грошей, за дрібну крадіжку грошей (більше одного шилінга) тощо. В цей час в Англії не тільки збері-галися жорстокі, чисто середньовічні міри покарання, але вводилися нові засоби за-лякування. Широко застосовувалися і такі покарання, як виставляння біля ганебного стовпа, шмагання батогом, конфіскація майна, штрафи і т.д.

Тільки з 1816 року починається скасування варварських видів покарання. У 1823-1827 роках уряд провів серію актів, які скорочували застосування смертної ка-ри. З 1826 по 1861 рік в Англії кількість злочинів, що каралися стратою, зменшилася з двохсот до чотирьох. За актом 1848 року навіть у разі «ведення війни проти коро-ля в його королівстві» призначалася не кара на смерть, а довічне ув'язнення. У 1870 році була скасована конфіскація майна злочинця, засудженого за фелонію. Че-рез це різниця в покараннях за фелонію і місдімінор фактично зникла.

Відсутність кодифікації, чинність багатьох феодальних законів надавали нор-мам англійського кримінального права консервативного характеру. Однак прецеде-нтна система загального права була допустимою і легко пристосовувалася до нових буржуазних умов. Невизначеність правових норм, свобода тлумачення стала зручним знаряддям у руках суддів для захисту буржуазних інтересів.

Наявність великої кількості статутів, які були видані в різний час і часто супере-чили один одному, викликала серйозні труднощі при їх застосуванні. У зв'язку з цим парламент пішов шляхом видання «консолідованих» актів відносно окремих видів злочинів (про крадіжки, підробку документів, злочини проти особи тощо).

Таким був розвиток буржуазного права в Англії, де тривалий процес пристосу-вання судових прецедентів, наповнення буржуазним змістом феодальної правової фо-рми стали основним напрямом утворення буржуазної правової системи.

17.1. Економічне і політичне становище північно-американських колоній Англії. Революційна війна за незалежність. Декларація незалежності 1776 року.

Східне узбережжя Північної Америки європейці почали освоювати в кінці XV ст. В 1496 році король Генріх VII видав привілегію венеціанцю Йогану Ка-бо на плавання і освоєння земель від північних островів до

Флориди при умові виплати 1/5 одержаних прибутків короні. Поселення були випадкові і не формували стабільного нового суспільства. Перша постійна англійська колонія в Північній Америці була заснована в 1585 р. (в честь королеви названа Віргіні-єю). Але з різних причин до початку XVII ст. англійські поселення в Америці припинили своє існування.

Новий етап освоєння Північної Америки розпочався в першій половині XVII ст. В цей час були засновані поселення, які сформували потім майбутнє американське суспільство, склались державно-політичні традиції, які стали передумовою майбутнього самовизначення. Традиції ці дещо розрізнялись в різних колоніях, в залежності від умов їх утворення.

В залежності від того, кому належало верховенство влади, колонії ділилися в середині XVII ст. на три групи: коронні, які перебували під управлінням королівських чиновників (південні); приватновласницькі – вважалися власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер, Мериленд, колонії, які користувалися самоврядуванням на підставі королівських хартії (Коннектикут, Род-Айленд). На чолі колоній стояли губернатори, які відповідно призначалися королем чи власниками колоній, або обиралися всім населенням. В усіх колоніях були представницькі органи, які мали право видавати закони, встановлювати податки. Проте губернатори могли накласти вето на законопроекти, прийняті зборами.

В результаті високого майнового цензу виборчими правами користувалися від 2 до 10 % населення.

У північних колоніях панівне становище в сільськогосподарському виробництві займало вільне, середнє і дрібне фермерство. У південних – велике плантаційне сільське господарство ґрунтувалося на праці білих і рабів. Перші негри були завезені в Північну Америку з Африки на початку XVII ст., а до кінця XVII ст. праця негрів витіснила працю закабалених білих (на початку війни за незалежність з 2.5 млн. населення колоній, 500 тисяч були рабами неграми). У південних і центральних колоніях крупне землеволодіння регулювалося нормами феодального права про невідчужуваність маєтку, майорату тощо. Проте феодалізм, як економічна система, в англійських колоніях не прижився. Не останню роль у цьому відіграв достаток “вільних земель”, що дозволяло не-заможним колоністам йти від феодальних землевласників на Захід, витісняючи при цьому корінних жителів – індіців.

Натхненні ідеалами “природного права”, переселенці, опинившись ізольованими від усього іншого світу, почали самі створювати закони, за якими збиралися жити. Вже на кораблі “Травнева квітка”, яким відплили емігранти в Америку (1620р.), була укладена угода про об’єднання колоністів у єдину общину, спільно вироблялися закони. Ця угода стала джерелом особливої традиції американської державності: новий народ погоджувався вважати себе єдиною общиною, що управляється на основі народовладдя і “праведної справедливості”. “... Цим актом об’єднуємося ми в одне політичне і громадське тіло для підтримання порядку серед нас і досягнення передбачуваної мети. В силу цього акту ми встановимо ті справедливі і

праведні закони, ті порядки, правила і конституції, призначимо ту владу, яку будемо вважати потрібною і корисною для загального блага колоній”. Так поступали колоністи і пізніше. Поселення утворювали політичні спілки. Уряд Англії скріплював їх Хартіями. Так виникали колонії.

На республіканській за духом Півночі дістали широкого розвитку органи самоврядування, які найчастіше збиралися в церковному приході. Уповноважені від міст і селищ складали щось на зразок парламенту колоній, який обирав губернатора.

На Півдні (наприклад, у найстарішій з колоній – Вірджинії) панували монархічні переконання. Губернатор тут призначався королем, існували дві палати парламенту, панувала англійська церква.

Думка про об’єднання колоній у єдину федерацію виникла ще в середині XVIII ст. Об’єднання диктувалося спільністю інтересів колоній як у тому, що стосується торгівлі, так і в тому, що пов’язувалося зі спільним захистом колоній від Франції. Перший проект федерації був вироблений знаменитим Франк-ліном у 1748 році. Але уряд Англії відхилив його: він хотів бачити колонії розрізненими, щоб легше їх було експлуатувати.

Безпосереднім історичним поштовхом до боротьби колоній за своє державне відокремлення від метрополії стала економічна і торгівельно-фінансова політика Англії в першій половині XVIII ст.. Вона була спрямована на те, щоб стримати промисловий розвиток колоній, перетворити їх в сировинний придаток метрополії, усунути неvigідну конкуренцію дешевих американських товарів.

На початку XVIII ст. англійський парламент ввів ряд заборон під приводом того, що розвиток мануфактур в Америці зменшує їх залежність від метрополії. Була встановлена заборона на вивіз із колоній залізних виробів, введені податки на цукор, патоку. Постанови про податки і мито, як правило в колоніях не виконувались, тому що фінансова адміністрація підкорялась місцевій владі. Але з 1760 року губернатори більшості колоній стали одержувати накази про суворе виконання податкових постанов, для чого їм дозволялось проводити обшуки будинків в пошуках контрабандних товарів. Укріпленню опозиції по відношенню до Англії сприяло і успішне для Англії закінчення війни з Францією за Канаду і об’єднання там колоній під єдиною владою британської корони (1760р.). Заключним приводом відкритого протистояння став введений англійським парламентом в лютому 1765 року закон про гербовий збір на більшість товарів побутового споживання, які привозились в Америку. Законодавча асамблея Вірджинії прийняла резолюцію про непідкорення закону. Рішення віргінців стало сигналом до загального протесту в колоніях. В результаті об’єданого руху колоній більшість податкових законів були відмінені. Але англійська влада стала застосовувати нові форми тиску. Був введений постій англійських військ в будинках громадян, організовані самостійні митниці в колоніях.

Це спровокувало ще більш гострий конфлікт. Палата общин стала вимагати суду над політичними лідерами колоністів – “підмовниками”. У відповідь в колоніях було прийнято нове положення про губернаторів,

згідно з яким вони на-далі знаходились на утриманні колоністів, і тим самим виконавча влада ставала незалежною.

Остаточний розрив колоній з Англією був спровокований прийнятим в травні 1773 р. “чайним законом”; який надав Ост-Індській компанії привілегию на безмитну торгівлю чаєм в Америці. Це зачіпало інтереси колоністських торговців і багаточисельних контрабандистів. Боротьба проти ввозу чаю вилилась в знамените Бостонське чаювання (грудень 1773р.), коли під керівництвом створеного в Бостоні комітету колоністів вантаж чаю був викинутий в океан. У відповідь англійський парламент видав серію “репресивних актів” (березень 1774р.), згідно з яким порт оголошувався закритим, Масачусетс позбавлявся колоніальної хартії.

По ініціативі найбільш політично-активних штатів – Масачусетса і Віргінії – був оголошений розрив торговельних відносин з Англією, а потім, для організації спільної боротьби, були скликані представники на загальний конгрес колоній.

Перший Континентальний конгрес в Філадельфії (5 вересня – 26 жовтня 1774 р.) зібрав 56 представників від 12 колоній, крім Джорджії. Конгрес засудив англійську політику і висунув ідею про державне самовизначення, але поки ще тільки на основі прав “англійських громадян”. Не розриваючи відносин з короною, Конгрес звернувся з петицією про визнання за американськими колоніями їх статусу і прав.

Рішення Конгресу стимулювали громадську непокору в колоніях. В зв’язку з партійними протиріччями в британському парламенті Палата общин вибрала різко опозиційну лінію поведінки по відношенню до колоній. На основі резолюцій Конгресу в окремих колоніях відбулися перевибори в законодавчі збори, в результаті яких більшість склали прихильники відкритого розриву і навіть війни з метрополією. Особливу роль відіграли Віргінські збори, в яких видатний громадський діяч і літератор П.Генрі відкрито проголосив стан війни з метрополією. В лютому 1775р. розпочалося формування конституційної армії колоній.

19 квітня 1775р. у відповідь на спробу англійського командування захопити склад зброї, створений колоністами в Конкорді поблизу Бостона, місцеве населення розгромило англійський загін. Відсіч англійським військам з боку народних організацій, подібно до штурму Бастилії 14 липня 1789р. у Франції, спричинила початок американської революції.

Десятого травня 1775 року у Філадельфії зібрався Другий континентальний конгрес, який з огляду на обставини, що склалися, відіграв роль першого центрального уряду. Саме цей Конгрес вимушений був розглядати і вирішувати важливі соціально-політичні питання. Успішній боротьбі проти Англії заважала роз’єднаність повстанських загонів та відсутність централізованого керівництва, тож першочерговим завданням було створення регулярної армії. Своїм рішенням від 15 червня 1775 року Конгрес затвердив утворення єдиної революційної армії на чолі з Дж. Вашингтоном, — армії, що відстоювала інтереси всіх колоній. Велике значення мала і наступна робота Конгресу щодо забезпечення армії зброєю,

обмундируванням, продук-тами харчування. Ще одним важливим напрямком його діяльності була фінансова по-літика, зокрема введення своєї американської валюти. Займався Конгрес і питаннями зовнішньої торгівлі.

Колонії підтримували діяльність Конгресу, одержували від нього допомогу і різно-го роду вказівки. У травні 1776 року Конгрес прийняв постанову, у якій рекомендував колоніям розірвати зв'язки з Англією. Колонії відгукнулися на цей заклик. Вони про-голосили себе незалежними державами — штатами.

Збройна боротьба з Англією вже на першому етапі революції тісно перепліталася з боротьбою проти внутрішньої реакції, з прихильниками британського панування — лоялістами. Коли останні перейшли до збройних виступів, Конгрес доручив 2 січня 1776 року нагляд за ними місцевим органам влади. Велику допомогу в цьому відно-шенні надали комітети безпеки. Вони брали участь у комплектуванні армії, провади-ли арешти підозрілих, активно боролися проти лоялістів. Революція розвивалася по висхідній, і її вершиною стало прийняття Конгресом Декларації незалежності.

Хоч збройна боротьба проти Англії вже велася, буржуазія і плантатори, що стояли на чолі революції, довгий час не наважувалися на відкритий розрив державних зв'язків з метрополією. Тільки під тиском народних мас Другий континентальний конгрес проголосив незалежність колоній.

У червні 1776 року представник Віргінії в Континентальному конгресі Р. Лі вніс на його розгляд резолюцію. «Об'єднані колонії, — було сказано в ній, — по праву пови-нні бути і є вільними і незалежними штатами, вони звільняють себе від будь-яких зобов'язань перед британською короною. Всі політичні зв'язки між ними і Велико-британією повинні бути і є повністю знищеними». Однак багато хто з членів Конгресу вважав, що недостатньо простої констатації відділення від метрополії. Вони визнавали за необхідне дати в окремому документі розгорнуте обґрунтування мотивів такого розриву. Для розробки проекту такої декларації Конгрес утво-рив комісію з п'яти членів.

За дорученням комісії текст Декларації незалежності був написаний делегатом від Віргінії, відомим буржуазним демократом Т. Джефферсоном. Другого липня 1776 року Другий континентальний конгрес прийняв резолюцію Р. Лі, а четвертого липня 1776 року — Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки.

Декларація незалежності стверджувала: всі люди створені рівними, всі вони наді-лені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких — життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав устанавлюються уряди. І коли будь-яка форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд.

«Звичайно, обережність, — було сказано в Декларації, — радить не змінювати уряду з неважливих або тимчасових причин». Але коли довга низка зловживань розкриває намір віддати народ під владу необмеженого

деспотизму, то народ «не тільки має право, а й зобов'язаний скинути такий уряд». Саме таким і було правління короля Великобританії. На доказ цього висновку Декларація перелічувала далі всі зловживання і кривди, вчинені королем та урядом Великобританії щодо колоній (відмова затвердити корисні для колоній закони, свавільний розпуск за-конодавчих органів, податковий тягар, заборона переселення емігрантів, розквар-тирування війська без згоди колоністів, скасування суду присяжних та ін.), які давали останнім підставу для розриву державних зв'язків з Англією.

Декларація незалежності від імені і за уповноваженням народу проголошувала: «...колонії є і по праву повинні бути вільними і незалежними Штатами. З цього ча-су вони звільняються від усякого підданства британській короні і будь-який по-літичний зв'язок між ними і британською державою зовсім поривається». Колонії проголошували своє право на суверенітет, право оголошувати війну й укласти мир, вступати в міжнародні зв'язки, здійснювати всі ті права, які має незалежна дер-жава.

Декларація незалежності була зустрінута з величезним ентузіазмом. Водночас Де-кларація виражала класові інтереси буржуазії і плантаторів, тому в ній не обумовлю-валися права корінного населення Америки — індіанців. Всупереч проголошеним у Декларації принципам з її проекту був викреслений пункт, що засуджував рабство і торгівлю рабами, як «жорстоку війну проти самої природи людства». І все-таки прого-лошені в Декларації ідея рівності людей, право народу на революцію і утворення ново-го уряду мали величезне прогресивне значення. З прийняттям Декларації незалежності завершився перший етап американської революції і розпочався другий — формування нової держави і перемоги над її супротивниками.

17.2. Створення конфедерації. Конституція США 1787 року. Білль про права 1791 року.

Після проголошення незалежності колонії продовжували вести тяжку і на-пружену боротьбу проти Англії. В армії Вашингтона відчувалося нестача про-довольства, зброї.

Але американський народ стійко долав труднощі і злигодні, мужньо бився з британськими військами, значну частину яких становили найманці: для боротьби з американськими патріотами Англія найняла в правителів дрібних ні-мецьких князівств близько тридцяти тисяч солдатів.

На другому етапі стає особливо помітним, що війна за незалежність за харак-тером, основними завданнями та рушійними силами була буржуазною револю-цією. Про це свідчили зокрема проведені в цей час аграрні зміни, які мали на меті ліквідацію багатьох істотних елементів феодалізму. Так, було знищено фе-одальне землеволодіння корони, за рекомендацією Конгресу 1777 року конфіс-ковані маєтки майже тридцяти тисяч лоялістів. Фермери й орендарі, не чекаючи рішення Конгресу, самочинно припиняли сплату фіксованої ренти. Рішуче було покінчено і з такими атрибутами феодалізму, як майорат і невідчужуваність зе-млі.

Другий етап революції ознаменувався і тим, що в цей час було зроблено перший крок до об'єднання колоній.

Декларація незалежності проголосила виникнення суверенних Сполучених Штатів Америки. Але це проголошення слід було підкріпити реальним утворенням і оформ-ленням єдиної союзної держави.

Існувала пекуча потреба — економічна і воєнна — об'єднати штати, заснувати центральні органи влади. Але процес утворення союзної держави розвивався повільно і неспішно. Штати намагалися зберегти щойно здобуту незалежність, при обговорен-ні компетенції і функцій союзних органів бажали максимально обмежити їх права. Ви-явилися розбіжності і недовір'я між південними і північними штатами. Через те процес розробки конституції затягнувся, а саме об'єднання набрало своєрідної форми у вигляді конфедерації.

Одночасно з утворенням комісії для розробки проекту Декларації незалежності була сформована ще одна комісія для розробки конституції об'єднаних колоній. Вже 21 липня 1776 року Б. Франклін представив Конгресу проект під назвою «Статті конфедерації і вічної унії», за яким колонії мали утворити «постійний союз дружби» з центральними органами влади, але при збереженні повної внутрішньої автономії штатів. Цей союз мав називатися «Об'єднані колонії Північної Америки».

Проект Б. Франкліна було покладено в основу роботи спеціального комітету, до складу якого ввійшли делегати від дванадцяти штатів. Опрацьований комітетом проект був представлений Конгресу, і після багаторазового обговорення його ухвалили у листо-паді 1777 року і передали на обговорення та схвалення законодавчих органів штатів. Остаточно він набув чинності 1 березня 1781 року у вигляді першої конституції Сполучених Штатів Америки під назвою «Статті конфедерації і вічного союзу».

Було створено союз тринадцяти штатів у формі конфедерації. Штати вступали «в міцний дружній союз... для спільного захисту, для забезпечення своїх вольностей, для взаємної і загальної користі, беручи на себе обов'язок допомагати один одному проти всякого насильства або проти всяких нападів» (ст. III). За цією конституцією, «кож-ний штат зберігав свій суверенітет, свободу і незалежність, так само, як і всю владу, всю юрисдикцію і права, не передані цією конфедерацією Сполученим Штатам, що зі-бралися на конгрес».

Верховним органом влади в конфедерації вважався однопалатний конгрес, члени якого — по два — сім делегатів від кожного штату — обиралися законодавчими орга-нами штатів. Кожний штат, незважаючи на кількість делегатів, мав у конгресі один голос. Цим забезпечувався принцип рівності між членами конфедерації.

До виняткових прав конгресу належали оголошення війни і дозвіл на морське ка-перство, укладення міжнародних договорів, призначення і прийом послів. Крім того, конгрес установлював правила карбування монет, регулював поштовий зв'язок, створював сухопутні й морські військові сили та ін. Він виступав також найвищою апеляційною інстанцією у спорах між штатами. Найважливіші питання вирішувалися конгресом при згоді дев'яти штатів з тринадцяти (ст. IX).

Для ведення справ союзу в міжсесійний період конгрес обирав комітет штатів на чолі з головою (по одному представнику від кожного штату). Компетенція комітету була не такою широкою. Він не мав права вирішувати справи, для яких у конгресі була потрібна кваліфікована більшість – 3/4 голосів (дев'ять штатів).

Таким чином, повноваження конгресу були обмеженими. Створене статтями конфедерації об'єднання виявилось дуже слабким: конфедерація не мала союзної грошової системи, не було єдиного громадянства, не було створено сильного і постійного центрального виконавчого органу влади та ін.

Але саме таке об'єднання у вигляді конфедерації з незалежністю складових частин — штатів — і слабкими, обмеженими у своїх можливостях центральними органами і прагнули утворити штати; які, між іншим, встановили складний порядок перегляду цієї конституції. Зміни в статті конфедерації можна було внести лише з дозволу конгресу і після схвалення законодавчими зборами кожного штату. «Союз повинен бути вічним», — підкреслювалося в статті XIII.

Безсилість конфедерації визнавалася як всередині, так і зовні США. Дж. Вашингтон образно називав конфедерацію «мотузкою з піску». Французький уряд погодився, наприклад, видати позику не конгресу конфедерації, який прохав про це, а особисто Дж. Вашингтону.

Вже на другому етапі погострювалися суперечності між учасниками війни за незалежність. Буржуазія і плантатори намагались обмежити боротьбу лише завоюванням незалежності, а народні маси вимагали поглиблення соціально-економічних перетворень. Особливо різкими ці суперечності стали після 1783 року, коли був підписаний мир з Англією, яка визнала нову незалежну державу — Сполучені Штати Америки.

Революція вступає в третій і останній етап свого розвитку, який тривав з 1783 року до, 1787 року.

Успішне завершення війни за незалежність не поліпшило становища народних мас. Викликана війною економічна криза тяжко позначилася на широких масах трудящих. Головний тягар податків падав в основному на дрібних фермерів і ремісників, з яких складався контингент революційної армії під час війни, фермери розорялися, їх землі продавалися за борги, в'язниці були щент заповнені боржниками. Солдатам, що звільнялися з армії, не виплачували гроші.

Все це викликало незадоволення і неспокій серед населення, призводило до відкритих виступів фермерів і ремісників. Заворушення спостерігалися і в армії. Повстанці спалювали судові приміщення, знищували архіви, випускали з в'язниць боржників.

У 1786 році Віргінія виступила з ініціативою скликання з'їзду

делегатів штатів для вирішення низки невідкладних справ щодо торгівлі і мореплавання між штатами. Після цього конгрес конфедерації в лютому 1787 року звернувся до всіх штатів з пропозицією скликати у Філадельфії конвент для перегляду статей конфедерації, щоб пристосувати союзну конституцію до нових потреб. У травні 1787 року у Філадельфії зібрався

конвент з 55 депутатів від одинадцяти штатів (два штати не брали участі). Склад конвенту був реакційним. Цензове виборче право в штатах призвело до того, що у виборах делегатів Конвенту брало участь лише чо-тири відсотки населення. Як бачимо, принцип Декларації незалежності про народний суверенітет при формуванні конвенту було відкинуто.

Спочатку йшлося про те, що конвент повинен внести лише поправки до Статей конфедерації. Однак він одразу пішов далі цього обмеження. Налякані широкою хвилею повстань, делегати конвенту таємно від народу, при зачинених дверях взяли-ся за розробку нової конституції.

У процесі роботи над конституцією у делегатів виникли розбіжності відно-сно майбутнього устрою держави. Тому спеціальний комітет одинадцяти розробив компромісний проект. Але основна ідея, що об'єднувала представників північних і південних штатів, полягала в утворенні сильної централізованої влади, охороні приватної власності, максимальному усуненні трудящих мас від управління держа-

вою. Всі вони хотіли сильного уряду, відокремлення влади від наро-ду, встановлення такого порядку, за яким, як висловився один з де-легатів, «народ матиме якнайменше відношення до уряду».

Конвент схвалив конституцію 17 вересня 1787 року, а через кілька днів схвалив її і конгрес конфедерації. 4 березня 1789 року після її ратифікації $\frac{3}{4}$ штатів вона набра-ла чинності.

Конституція складалася з преамбули (вступу) і семи статей, які, у свою чергу, по-ділялися на розділи і абзаци. У статтях конституції були закріплені лише політичний устрій союзу, структура державних органів, їх взаємовідносини. Розділ про права і свободи громадян був відсутній, рабство ставало однією з основ нової конституції.

Згідно з преамбулою конституція запроваджувалася «з метою утворення до-сконалішого союзу, встановлення правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, вжиття заходів щодо спільної оборони, піднесення загального добробуту». Вона за-сновувала федерацію держав, у якій штати передавали значні повноваження централь-ній владі, але зберігали широку автономію у вирішенні питань, які стосувалися ви-ключно штатів.

Конституція спиралася на принцип розподілу влади, і кожна з них — законода-вча, виконавча і судова — діставала досить велику незалежність.

Законодавча влада за конституцією передавалася двопалатному конгресу. Палата представників обиралася загальними виборами на 2 роки прямим голосуванням з громадян, які досягли 25-річного віку. Виборчі округи на той час були однаковими – по 30 тисяч жителів. Верхня палата – сенат складалася з сенаторів, які обиралися зако-нодавчими зборами штатів строком на 6 років по два сенатори від кожного штату.

Поправка 17-та до Конституції ,прийнята в 1913 році, установила ,що сенатори оби-раються безпосередньо населенням штату прямими виборами. Віковий ценз для сена-торів – 30 років. Через два роки 1/3 сенаторів переобирається. Головою сенату був ві-це-президент. Законопроект, прийнятий однією палатою, потребував схвалення дру-гою. Таким чином, з

самого початку сенат, як палата консервативна за своїм складом, мав стати гальмом щодо палати представників. До компетенції конгресу належали справи податкові, митні, монетарні, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, федерального судочинства, справи війни і миру, армії і флоту і т.ін. Конституція спеціально підкреслювала, що законодавчі повноваження конгресу можуть бути розширені в майбутньому, і надавала йому можливість «видавати всі закони, які будуть необхідні і до-речні для здійснення зазначених вище повноважень і всіх інших повноважень, які ця конституція надає урядові Сполучених Штатів» (ст. I, 8).

Разом з тим у конституції не було переліку прав, що зберігалися за штатами, вона лише перелічувала справи, вилучені з їх компетенції. Штатам, зокрема, було заборонено укладати договори і союзи між собою, а також між штатами та іншими державами, стягувати без дозволу конгресу «будь-які збори або мита на довезені або ви-везені товари», утримувати в мирний час армію або військові судна, «карбувати монету, випускати кредитні білети» та ін. Розширення компетенції штатів визнавалося неприпустимим. Однак у штатів зберігалися деякі важливі права: приймати свої конституції з умовою збереження республіканського устрою, до їх компетенції було віднесено цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство.

Сильну федеральну виконавчу владу конституція передавала президентові Сполучених Штатів, який обирається посередніми двоступеневими виборами на чотири роки. Його можна переобрати. Президент — одночасно і глава держави, і глава уряду. За конституцією він верховний головнокомандувач армії і флоту, а також міліції штатів, має право помилування, призначає «за порадою і згодою сенату» федеральних посадових осіб, дипломатичних представників, укладає міжнародні договори і т.ін. Отже, конституція наділила президента і його апарат сильною, майже незалежною виконавчою владою.

У взаємовідносинах президента і конгресу позначилося прагнення забезпечити вплив законодавчої влади на виконавчу і навпаки. Так, президенту надавалося право відкладного вето на ухвалені конгресом законопроекти. Проте конгрес мав можливість не погодитися з думкою президента і відхилити вето повторною ухвалою більшої (2/3 голосів обох палат). Президент не може розпустити конгрес або відкласти його засідання, але має право у виняткових обставинах скликати конгрес або одну із його палат. Разом з тим палаті представників надано виняткове право притягнення президента, віце-президента і високих федеральних чиновників до конституційної відповідальності у порядку так званого імпічменту за державну зраду, продажність та інші тяжкі злочини і вчинки. Розгляд таких справ, а також винесення вироку здійснює сенат ухвалою 2/3 голосів присутніх senatorів. Президент повинен давати «час від часу конгресові відомості про стан Союзу і пропонувати йому на розгляд усі заходи, які визнає необхідними або доречними» (ст. II, 3).

Судова влада федерації за конституцією належала Верховному суду США і тим нижчим федеральним судам, які утворюватимуться конгресом

(ст.І,ІІ). Судді при-значаються президентом “за порадою і згодою сенату” і посідають своє місце доти, “доки поводяться бездоганно». До компетенції федеральних судів належать справи, які виходять з конституції і федеральних законів, спори між штатами, спори між громадя-нами різних штатів та ін. Особливе місце в цій системі посів Верховний суд США, який привласнив собі право тлумачення конституції і конституційного нагляду.

Для того щоб конституція набрала чинності, потрібна була її ратифікація не менш як дев'ятьма штатами. Для цього в штатах обрали спеціальні конвенти. Однак у процесі обговорення проти конституції були висунуті серйозні заперечення. Штати вимагали включити розділ про громадянські права і свободи, закріпити принцип, за яким, штати зберігали суверенітет у тих межах, у яких його не було передано федерації. Тому конгрес 1789 року прийняв десять поправок до конституції, запропонованих штатами. У 1791 році вони були ухвалені більшістю штатів і дістали назву «Білль про права».

Поправка перша проголошувала, що конгрес не має права видавати закони, які об-межували б свободу совісті, «свободу слова чи преси або право народу мирно збира-тися й звертатися до Уряду з петиціями».

Оскільки для безпеки вільної держави необхідна добре організована міліція, було сказано в другій поправці, «право народу зберігати і носити зброю не підлягає обмежен-ню».

У мирні часи заборонялося розміщати солдатів на постій до будь-якого будинку без згоди його власника (поправка третя).

Поправка четверта декларувала право народу на охорону особи, житла, паперів та вла-сності «від необґрунтованих обшуків чи затримань». Ордери на обшук чи затримання не повинні видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою обіцян-кою.

Особливе значення мала поправка п'ята, яка забезпечувала охорону особи і прива-тної власності. Ніхто не повинен притягатися до відповідальності за тяжкий чи ін-ший ганебний злочин інакше, як за постановою чи звинуваченням, ухваленим розши-реною колегією присяжних. Ніхто не повинен двічі відповідати життям чи тілесною недоторканністю за один і той самий злочин, було сказано в цій поправці, нікого не по-винні притягувати свідчити проти самого себе, ніхто не повинен бути позбавлений життя свободи чи власності без належного судового розгляду, «ніякої приватної влас-ності не повинні відбирати для державного використання без справедливого відшкоду-вання».

Білль про права надавав громадянам право «на скорий і прилюдний суд безсторон-ніх присяжних» у випадках карного переслідування (поправка шоста). Звинувачений мав право вимагати, щоб його повідомили про характер і мотиви звинувачення й да-ли очну ставку із свідками, які свідчать проти нього. Звинувачений міг вимагати примусового виклику своїх свідків і «користуватися допомогою адвоката для захис-ту». У цивільних судових справах «з ціною позову, яка перевищує двадцять дола-рів», також зберігалось право на суд присяжних на основі положень загального пра-ва (поправка сьома).

Поправка восьма забороняла вимагати надмірно великі застави, стягувати завеликі штрафи, «накладати жорстокі і незвичайні покарання».

При цьому перелік даних прав і свобод зовсім не розглядався у Біллі про права як вичерпний або «як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за на-родом» (поправка дев'ята). Права і повноваження, не віднесені конституцією до компетенції Союзу і не заборонені нею ж окремим штатам, «залишаються відповідно за штатами або за народом» (поправка десята).

Білл про права органічно ввійшов у конституцію 1787 року, яка відобразила та-ким чином дві тенденції у становленні незалежної американської держави: прагнення буржуазії та плантаторів всіляко обмежити завоювання революції, з одного боку, і активну діяльність народних мас завдяки яким було здобуто перемогу у війні за незалежність, з другого.

Так у запеклій боротьбі лише після прийняття Білля про права у 1791 році була остаточно ратифікована конституція США. Однак офіційною датою прийняття конституції вважається 17 вересня 1787 року.

17.3. Причини та хід громадянської війни 1861-1865 р.р. Другий цикл по-правок до конституції. Реконструкція Півдня.

У першій половині XIX століття територія Сполучених Штатів зросла в кілька разів за рахунок купівлі і прямої агресії. У 1803 році була придбана в Наполеона I за п'ятнадцять мільйонів доларів величезна Луїзіана. Після американо-мексиканської війни 1846-1848 років Мексика віддала США Техас, Каліфорнію, Аризону, Нью-Мексико, Неваду, Юту і частину Колорадо. Швидкими темпами зростала кількість населення США — з 5,3 мільйонів чоловік в 1800 році до 23,1 мільйона чоловік у 1850 році.

Водночас усе чіткішою ставала різниця в суспільно-економічному розвитку північних і південних територій США. Якщо на Півночі панувала капіталістична система вільної найманої праці, то на Півдні установилася система плантаційного господарства, яка ґрунтувалася на праці негрів-рабів. Ця різниця стала дуже швидко набувати непримиренних суперечностей, що поглиблювалися з кожним роком.

Річ у тім, що з двох основних завдань, які стояли перед північноамериканською революцією, повністю і остаточно було вирішене тільки одне — політичне. Тринадцять англійських колоній у Північній Америці звільнилися від метрополії, завоювали незалежність і утворили суверенну державу — Сполучені Штати Америки. Але друге завдання — суспільно-економічне, не було вирішене. Рабство негрів не було знищено, плантаційна система збереглася і розвивалася в південних штатах. Не було вирішене і аграрне питання.

Протистояння між промисловими північними штатами і рабовласницьким Півднем загострювалося під час вступу нових штатів до Союзу. На нові території претендували штати Півночі, яким вкрай необхідно було розширяти ринок збуту для своїх товарів. Крім того, рабовласницькі відносини на Півдні заважали вирішенню проблеми вільних робочих рук.

Але нові землі були потрібні і південним штатам, які намагалися поширити рабовласницьку систему на нові території. Планаційне господарство, яке було зайняте вирощуванням бавовни, тютюну, цукрової тростини, працювало головним чином на експорт, а свою потребу в промислових товарах задовольняло, як правило, за рахунок англійських виробів.

Міссурійський компроміс. Суперечності між рабовласницьким Півднем і промисловою Північчю стали добре помітними вже на початку ХІХ століття. Першим відвертим зіткненням між Північчю і Півднем, що створило загрозу розколу країни, став конфлікт 1818-1820 років. Він виник у зв'язку з питанням про вступ до Союзу нового штату Міссурі. На той час до складу США входило одинадцять рабовласницьких і одинадцять вільних штатів, а тому в такому впливовому органі, як сенат, було двадцять два сенатори від південних штатів і двадцять два — від північних. Штат Міссурі був рабовласницьким і тому, щоб підтримати і зберегти рівновагу, що склалася в сенаті, одночасно з Міссурі до Союзу увійшов щойно створений штат Мен.

Так було досягнуто історичної угоди — Міссурійського компромісу, який повинен був підтримати рівновагу представництва рабовласницьких і вільних штатів у сенаті.

Сенат схвалив резолюцію, згідно з якою було встановлено, що на північ від 36° 30' північної широти рабство буде заборонено. Було вирішено надалі приймати до Союзу одночасно по два штати: один вільний і один рабовласницький.

Міссурійський компроміс не усунув суперечностей, а лише відтягнув конфлікт між Північчю і Півднем. Позиції рабовласників щодалі стають сильнішими в конгресі і федеральному уряді, міцнішають вони і в Верховному суді США. Великий вплив там мала і партія рабовласників, так звана демократична партія.

З огляду на сприятливі обставини плантатори Півдня провадять через конгрес білль «Канзас — Небраска», за яким питання про долю цих нових штатів — бути їм рабовласницькими чи вільними — передавалося на вирішення населення цих штатів. Білль «Канзас — Небраска», таким чином, означав фактичне скасування Міссурійського компромісу. В 1857 році Верховний суд США прийняв рішення у справі негра Дреда Скотта, який, переселившись зі своїм хазяїном на Північ, вимагав, щоб його визнали вільним. Але Верховний суд США постановив, що переселення негра-раба у вільний штат не приводить його до звільнення.

У таких умовах представники Півночі намагаються покінчити з політичною гегемонією рабовласників. У 1854 році виникає республіканська партія, яку підтримували промислова буржуазія, фермерство, робітничий клас. Розвивається аболіціонізм — широкий рух за скасування рабства. І в 1860 році на президентських виборах перемогу отримав кандидат від республіканської партії, адвокат і публіцист, прихильник скасування рабства Авраам Лінкольн (1809-1865 рр.).

На обрання Авраама Лінкольна президентом правлячі рабовласницькі кола відповіли відвертим заколотом — пішли на сецесію, тобто на вихід із

федерації. Двадцятого грудня 1860 року штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із Союзу штатів. Слідом за ним відокремились ще дев'ять рабовласницьких штатів. У лютому 1861 року представники штатів, що вийшли із Союзу, зібралися на з'їзд у місті Монтгомері і утворили «Конфедерацію американських штатів». Був обраний президент конфедерації, сформований свій уряд. І нарешті була прийнята Конституція Конфедеративних штатів Америки, яка проголошувала рабство негрів «оплотом цивілізації». Дванадцятого квітня 1861 року конфедерати розпочали громадянську війну, що тривала протягом чотирьох років (1861-1865 рр.).

У першому періоді громадянської війни (1861-1862 рр.) успіх був на боці Конфедерації. Перелом у ході війни наступив лише після того, як уряд А. Лінкольна видав кілька важливих законодавчих актів. У травні 1862 року уряд А. Лінкольна провів через конгрес Закон про гомстеди — «акт для забезпечення земельними наділами тих, що дійсно оселяються на громадській землі, і для забезпечення нагороди солдатам». Згідно з цим законом кожна особа, що є головою сім'ї і якій виповнився двадцять

один рік, яка є громадянином Сполучених Штатів, яка «ніколи не брала участі у війні проти Сполучених Штатів і не допомагала їх ворогам», мала право з 1 січня 1863 року на отримання земельної ділянки розміром не більше ста шістдесяти акрів (приблизно шістьдесят чотири гектари). Після сплати десяти доларів така особа вступала у воло

діння зазначеною кількістю землі, а після того, як вона жила і обробляла протягом п'яти років цю землю, вона одержувала патент на цю ділянку. Особи, які служили в армії чи флоті Сполучених Штатів протягом чотирнадцяти днів як добровольці або за мобілізації, могли скористатися цим законом, коли їм ще не виповнився двадцять один рік..

Двадцять другого вересня 1862 року президент А. Лінкольтн випустив Прокламацію про звільнення рабів. З першого січня 1863 року всі особи, які вважаються рабами в якому-небудь штаті або певній частині штату, населення яких буде в стані повстання проти Сполучених Штатів (в Прокламації наводився перелік таких штатів та графств), стають вільними і влада «визнаватиме і охоронятиме свободу згаданих осіб». Такі особи віднині можуть бути прийняті на військову службу Сполучених Штатів у гарнізони, на пошти, кораблі і т.д.

Ці акти вирішили головне завдання уряду А. Лінкольна — створення численної боєздатної армії, залучення до армії значної кількості людей. Одночасно уряд видав закони про конфіскацію майна заколотників, увів загальну військову повинність, звільнив армію Сполучених Штатів від прихильників Конфедерації, закрити реакційні газети і т.д. Усі ці заходи привели до корінного перелому в ході громадянської війни і забезпечили перемогу капіталістичної Півночі.

Влітку 1863 року війська Півдня зазнали поразки у Пенсільванії та під Віксбергом на р. Міссісіпі. Їх територія була розчленована на дві частини.

Влітку 1864 року було досягнуто вирішальних успіхів на Центральному фронті.

На президентських виборах в листопаді 1864 року перемогу одержав А.Лінкольн. Переобрання Лінкольна означало для Конфедерації втрату останніх надій на компро-міс. Починаючи з весни 1865 року армія Конфедерації починає масово здаватися в по-лон. До 8 травня капітулювало близько 175 тисяч військових.

Але ще 14 квітня 1865 року в театрі “Форд” у Вашингтоні був смертельно поранений Лінкольн. Його убивця актор Буте був фанатичним прихильником рабства. З місця убивства злочинець зміг утекти, але згодом загинув у перестрілці з поліцією.

Громадянська війна привела до серйозних змін в економічній, політичній і правовій системі Сполучених Штатів.

Громадянська війна 1861-1865 років знищила на Півдні рабовласництво, ліквідувала останні залишки докапіталістичних соціальних структур, остаточно вирішила завдяки Гомстед-акту аграрне питання шляхом передачі раніш націоналізованих земель північного заходу у власність фермерів. Остаточно утвердився так званий американський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, коли основною фігурою стає капі-талістичний фермер. У цьому відношенні війна Півночі з Півднем може вважатися продовженням і завершенням буржуазної революції, що була розпочата війною за незалежність. За своїм характером це була радикальна буржуазно-демократична револю-ція.

Громадянська війна залишила Південь у стані економічного і політичного хаосу. Щоб досягти нормалізації, протягом дванадцяти років вживалася низка заходів, що отримали назву «реконструкції Півдня». Штати розгромленої Конфедерації були постав-лені під контроль федеральних військ. Місце загальних судів зайняли військові трибу-нали. З обох палат конгресу були виключені представники Півдня. Особам, що бра-ли участь у заколоті, була заборонена політична діяльність.

Негри після громадянської війни землю не отримали. Більше того, щоб забезпе-чити плантації робочою силою, парламенти південних штатів видали постанови, які отримали назву «Чорних кодексів». Відповідно до цих постанов негри, які не мали робо-ти і визнавалися «бродягами», каралися штрафом, а при його несплаті — примусовими роботами на плантаціях; неграм було заборонено займатися ремісництвом або торгівлею; негри, яким ще не виповнилося вісімнадцяти років, насильно віддавалися в «учнівство» білим господарям.

Водночас конгрес прийняв 1865 року XIII поправку до Конституції, відповідно до якої в Сполучених Штатах «не повинні існувати ані рабство, ані підневільне слугуван-ня», окрім тих випадків, коли це є покаранням за злочин. Тим самим була скасована дія «чорних кодексів».

Радикальне крило республіканської партії зуміло, всупереч позиції президента Джо-нсона, в червні 1866 року провести в Конгресі XIV поправку. Після її ратифікації необ-хідним числом штатів 28 липня 1868 року

вона стала частиною конституції країни. “Особи народжені чи натуралізовані в США, вважаються громадянами США і тих штатів, в яких вони проживають”. Заборонено видання законів, що ущемляють права і привілеї громадян. Жодний штат не може позбавляти будь-кого життя, свободи і власності. XIV поправка не поширювалась на індіанців, звільнених від сплати податків, але означала конституційне зрівняння в правах білого і чорношкірого населення. Щоправда, права негрів проголошувалися, але не гарантувалися. Незважаючи на ясні і зрозумілі вимоги XIV поправки, законодавчі збори штатів, а слідом за ними і Верховний суд США (1896р.) визнали, що рівність прав білих і кольорових повинна здійснюватись на основі принципу “роздільне, але рівне”, наслідком чого являлись закони і обмеження, включаючи різні школи, різні церкви, різні будинки для проживання і т.д. Тільки в 1954 році Верховний суд визнав формулу “роздільне, але рівне” такою, що протирічить конституції і відмінив її. Слідом за цим Верховний суд відмінив і інші правові обмеження негрів і кольорових.

У 1870 року конгрес прийняв XV поправку до Конституції, яка в цьому ж році набрала чинності. У ній записано, що право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинно заперечуватись чи обмежуватись залежно від раси, кольору шкіри чи колишнього рабського стану. Ці три поправки, прийняті після громадянської війни, становлять другий цикл поправок, які доповнили Білль про права 1791 року.

Наслідки громадянської війни в політичній сфері були значними. Перемога Півночі привела до зміцнення американської федерації, посилилася президентська влада, виріс авторитет Верховного суду США.

17.4. Зміни в державному устрої США у другій половині XIX століття.

У другій половині XIX століття Сполучені Штати за формою державного устрою являли собою класичну буржуазну федерацію. Відбувалося неухильне збільшення кількості членів федерації. Якщо у 70-х роках XIX століття налічувалося тридцять вісім штатів, то на початок XX століття їх було вже сорок п'ять. Так, цього статусу набули Північна Дакота, Вашингтон, Монтана, Південна Дакота, Айдахо, Вайомінг.

Значно зміцніла після громадянської війни центральна влада. Питання про можливість невизнання (нуліфікації) суб'єктами федерації актів Союзу, про право штату на сецесію були остаточно зняті з порядку денного. Ще 1819 року Верховний суд США сформулював доктрину «повноважень, що розуміються», яка дозволяла віднести до компетенції федерації практично будь-яке питання. Таким чином, одним із важливих підсумків громадянської війни стала беззаперечна перевага Союзу над штатами.

Однак штати, як члени Союзу, зберегли значні права: вони займалися питаннями конституційного та іншого законодавства, освітою, місцевим самоврядуванням, міліцією, в'язницями і т.д.

Вищі органи влади і управління штатів за формою нагадували федеральні: законодавчі функції вручалися двопалатному парламенту, а

виконавчі — губернатору. Законодавчі збори штатів складалися з сенату і нижньої палати, яка називалася в різних штатах по-різному — палата представників, збори і т.д. Сенатори обиралися на чотири роки, а члени нижньої палати — на два.

Губернатор штату обирався електоральним корпусом на строк від двох до чотири-рьох років. У деяких штатах при губернаторі утворювалася Рада. Становище губер-натора штату було своєрідним. Він вважався носієм виконавчої влади, однак інші посадові особи штату (генеральний атторней, головні супер-інтенданти освіти, ауди-тори та ін.) не були відповідальними перед ним.

За невеликим винятком усі істотні питання вирішувалися суб'єктами федерації.

Конгрес Сполучених Штатів. У другій половині XIX століття конгрес був впливовим органом. Більше того, можна навіть вести мову про пріоритет конгресу над президентом. Сенат, наприклад, тримав у своїх руках контроль над такими дуже суттєвими галузями державного життя, як зовнішні відносини і призначення на федеральні посади. Думка верхньої палати конгресу була дуже авторитетною, президенти по-винні були рахуватися з нею при прийнятті своїх рішень. Деякі юристи називають період 80—90-х років XIX століття епохою «правління конгресу в Сполучених Штатах».

У цей час виникає і розвивається комітетська система в конгресі. Попередній розгляд законопроектів здійснювався парламентськими комітетами, яких було кілька десятків у кожній палаті. Комітетська система привела до значних змін у роботі конгресу: гласність змінилася суворою секретністю, стало правилом провадити консультації з тими, хто був прямо зацікавлений у прийнятті законопроекту і т.д.

Одночасно відбувається обмеження такого важливого інституту буржуазної парла-ментської демократії, як свобода дискусії в конгресі. У 1889 році були значно розширені повноваження спікера палати представників. Відтепер він мав змогу робити часто ви-рішальний вплив на хід законодавчого процесу в конгресі.

Відбувалися певні зміни і у виборчому праві. Так, XIV і XV поправки до Конституції США проголошували загальне виборче право для чоловіків, які відповідали вимогам вікового цензу і цензу осідлості. У 1871 році було введено таємне голосування на федера-льних виборах. З 1876 року встановлено новий порядок виборів до палати представників конгресу за округами, які були спеціально організовані для цього. Слідом за Союзом май-же всі штати (за винятком Північної і Південної Кароліни та Джорджії) також ввели в себе закриті балотування.

Крім основних існували численні додаткові цензи, що запроваджувалися штатами: володіння майном або сплата податків (Пенсільванія, Род-Айленд та ін.), відповідність моральним критеріям (Алабама, Луїзіана і т.д.). У деяких південних штатах виборчого права позбавлялися атеїсти. Існував ценз письменності (Мен, Делавер та ін.),

траплявся особливий ценз осідлості. Фактично існував расовий ценз,

який відстороняв від участі у виборах мільйони негрів, індіанців.

Президент США. У другій половині XIX століття Сполучені Штати були пре-зидентською республікою, глава якої одночасно очолював і уряд, і державу. Причому уряд не відповідав перед конгресом.

У руках президента були зосереджені великі повноваження, серед яких особливе місце займало право «вето». Спростувати його було дуже важко. Так, за період з 1798 по 1898 рік з 433 законопроектів, що були відхилені виконавчою владою, лише 29 отримали кваліфіковану більшість голосів у конгресі, що було необхідним для їхнього повторного схвалення.

Про посилення влади президента свідчить значне зростання кількості «виконавчих наказів», які видавав президент і які прирівнювалися до прокламацій і законів кон-гресу. Якщо А. Лінкольн підписав тільки два таких нормативних акти, то Т. Рузвельт (1901-1909pp.) — тисячу одинадцять.

Одночасно відбувається процес бюрократизації управління, зростає кількість федеральних установ. У 1870 році було утворене міністерство юстиції, у 1872 — міністерство зв'язку, у 1888 — міністерство торгівлі, у 1889 — міністерст-во землеробства. У середині XIX століття налічувалося лише дві з половиною тисячі федеральних службовців, тоді як на кінець XIX століття їх було вже понад двісті ти-сяч.

Верховний суд. На протязі XIX століття значно змінилося становище і юридична роль Верховного суду США, який поступово закріпив за собою право конституційно-го контролю по відношенню до актів інших державних властей.

Конституція 1787 року наділила Верховний суд верховною, але по своєму змісту звичайною юрисдикцією. Законом про судоустрій 1789 року значення юрисдикції Верховного суду було надзвичайно збільшено і вона вийшла на особливий рівень. Верховному суду було надано право видавати особливі виконавчі накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і державних секретарів, а також право відмінити будь-який закон, якщо в його змісті є відхилення від приписів і прин-ципів Конституції.

Свою діяльність Верховний суд розпочав в 1790 році, після призначення 7 суддів — головним чином прихильників президента Вашингтона. За перші свої 12 років діяль-ності суд розглянув всього близько 60 справ, в основному пов'язаних з морським пра-вом і міжнародними відносинами федерації. Робота суду одержала новий напрямок на початку XIX століття з призначенням на посаду голови Д.Маршала.

В 1803 році при розгляді позову кандидата в судді Марборі до федерального уряду про усунення перешкод при занятті ним посади Верховний суд виніс рішення, яке ста-ло важливим конституційним прецедентом. Суд визнав невідповідність положення ст.13 Закону про судоустрій 1789 року принципу Конституції про розподіл властей, анулював положення Закону й, по суті, присвоїв собі право тлумачити федеральну Конституцію, і на підставі певного тлумачення вирішувати конкретні питання юстиції і правової практики.

До середини XIX століття найважливішою правовою проблемою в практиці кон-ституційного нагляду Верховного суду була проблема взаємовідносин федерації і штатів. В цьому відношенні Верховний суд вніс багато важливих положень в консти-туційне право. В обґрунтування державної єдності і цілісності країни було внесене рі-шення (1793р.) про те, що штати не являють собою суверенних держав і тому Конгрес федерації володіє примусовою владою по відношенню до штату. Разом з тим по іншій справі Суд визнав, що існує взаємна незалежність компетенції штатів і федерації. Од-ним із найважливіших положень конституційної практики стало рішення по справі штату Техас (1869 р.). Верховний суд ухвалив, що входження штату в федерацію є безповоротним і що федеральний уряд має право застосовувати силу для збереження цілісності федерації. Цим було остаточно вирішено питання про єдність держави і про підпорядкування прав штатів в ній.

Суд неодноразово виносив рішення, керуючись принципом, що Конституція є ак-том особливого верховного значення, причому зміст її не обмежується буквальним те-кстом, але включає деякі умовні принципи. В результаті склалося важливе для консти-туційного ладу і права США положення, що Конституція є такою, якою її тлумачать судді, і все, що не протирічить принципам конституції, навіть якщо прямо в ній і не передбачено, правомірно і повинно служити прямим керівництвом для практики. Зміст оновленого конституційного права краще всього виразив суддя Маршал, даючи роз'яснення нового широкого розуміння, що відповідає, а що не відповідає головному закону: “ Мета повинна бути законною і повинна знаходитись в рамках Конституції, і всі доступні засоби для її досягнення, які не заборонені і відповідають букві і духу Конституції, визнаються конституційними.”

18.1. Буржуазна революція 1789-1794 р. Проголошення республіки.

З XVI ст. у Західній Європі виникає капіталістичний уклад. І в міру його визрівання і розвитку дедалі більше поглиблювалися суперечності між продуктивними силами і феодалськими виробничими відносинами.

Конфлікт між новими продуктивними силами і феодалськими виробничими відносинами конкретно проявився в основних галузях економіки, зачепив інтереси різних класів і станів феодалного суспільства. Якнайкраще це можна простежити на історії Франції, де напруженість і гострота класової боротьби були найбільшими.

Населення Франції в другій половині XVIII ст. складало 26 млн. чоловік. З них лише 270 тис., тобто трохи більше 1 %, належало до привілейованого класу - 140 тис. дворян і 130 тис. священників. З 10 французів 9 голодували, населення було обкладене 7 тис. загальнодержавних та місцевих податків і повинностей. Літо 1788 року було неврожайним, а наступна зима дуже суворою. Повсюди спалахували селянські виступи. І буржуазія, і селянство, і плебейство не хотіли і не могли миритися з феодално-абсолютистською монархією. Банкрутство державної казни, розорюваної колосальними тратами двору та перших двох станів (дворянства і духовенства), призвело до

гострої фінансової кризи. У монархії не було грошей на самі невідкладні витрати. Після ряду невдалих спроб відшукати кошти король був змушений скликати Генеральні штати - представництво трьох станів, що не збиралося уже 175 років. Число делегатів від перших двох станів становило по 300 чол., від третього стану - 600 чол., але оскільки кожний стан традиційно збирався окремо і мав по окремому голосу, це подвоєння вирішальної ролі відігравати не могло. 17 червня після тривалих, але пустопорожніх дебатів щодо процедури, третій стан проголосив себе Національними зборами. Пізніше до них приєдналися ліберальні представники дворянства і духовенства. Було схвалено рішення про ануляцію імперативних мандатів.

Депутат, діє не від імені округу, а від імені усього народу. Стверджувалося також, що король може збирати податки лише з відома Національних зборів. Людовік XVI спробував 20 червня закрити Національні збори, але депутати відновили свої засідання у залі для гри в м'яч. Тут вони склали урочисту присягу не допустити зриву роботи Національних зборів, доки не буде прийнята Конституція.

9 липня 1789 р. Національні збори проголошують себе Установчими зборами, тобто органом, який має утвердити нові державно-правові інститути, розробити та затвердити конституцію держави. Король починає стягувати до Парижу і до Версалю вірні війська. 12 липня він звільняє міністра Неккера, який мав репутацію єдиного прихильника реформ в уряді. 13 липня народ оволодів містом, захопив арсенали. 14 липня повсталі захопили 8 башт фортеці-в'язниці Бастилії. Комендант був вбитий і гарнізон здався. Падіння Бастилії стало сигналом для французької провінції - всюди народ виганяв стару королівську адміністрацію, обирав нові муніципалітети і створював збройну силу революції - Національну гвардію. По всій країні прокотилися селянські повстання, селянство практично припинило платити податки. Відбиттям цього початкового періоду революції та вичерпного революційного піднесення, яке охопило всю країну, стала «Декларація прав людини і громадянина», прийнята Установчими зборами 26 серпня 1789р.

Розроблена в дусі загальнонаціонального маніфесту, який проголошував права громадян, що скинули панування феодального гноблення, Декларація закріплювала найважливіші принципи буржуазного ладу.

«Представники французького народу, які складають Національні збори, беручи до уваги, що незнання, забуття або зневаження прав людини є єдиними причинами суспільного лиха і псування уряду, — було сказано у вступі до Декларації, — вирішили відновити в урочистій декларації природні, невідчужувані, невіддільні і священні права людини, з метою, щоб ця декларація, будучи постійно перед усіма членами суспільного організму, безперервно нагадувала їм їхні права і обов'язки».

Декларація проголошувала, що «люди народжуються вільними і рівними в правах» і що метою якого б то не було політичного союзу є збереження природних і невід'ємних прав людини, що такими правами є «свобода, власність, безпека і опір гнобленню» (ст. 1-2).

Джерело суверенітету — в нації, підкреслювалося в Декларації. Тому «закон є виразом загальної волі» (ст. 6). Базуючись на цих положеннях, вона закріплювала принцип загального виборчого права. В ній йшлося про представницький характер законодавчого органу як верховного органу влади. «Всі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів». А закон має бути рівний для всіх, незалежно від того, чи дає він заступництво, чи карає.

Декларація не просто проголошує природні, невід'ємні права людини — вона одночасно розкриває їх сутність.

Так, свобода визначалась як право «робити все, що не шкодить іншому». Таким чином, здійснення кожною людиною її природних прав не має інших меж, крім тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими ж правами. Крім того, закон може забороняти дії, шкідливі для суспільства. «Все, що не заборонено, законом, дозволено» (ст. 5).

Отримало роз'яснення і природне право на безпеку, що знайшло своє виявлення в закріпленні принципу законності. «Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або арештований інакше, — стверджувала Декларація, — як у випадках, визначених законом, і за приписаними ним формами» (ст. 7). Ті, хто віддають незаконні накази, підлягають карі.

Було закріплено і презумпцію невинності. Як стверджувала Декларація, «кожна людина вважається невинною до того часу, поки її не оголосять винною» (ст. 9), а тому не повинно бути в разі арешту ніякої надмірної суворості.

Закон не має зворотньої сили, вважала Декларація. «Ніхто не може бути покараний інакше, як в силу закону, встановленого і обнародованого до вчинення злочину і законно застосованого» (ст. 8). А сам закон повинен встановлювати «тільки строго і очевидно необхідні карі».

І, нарешті, Декларація підкреслювала неминуче значення права власності, проголошуючи його природним, «непорушним і священним» правом (ст. 17). Нікого не можна позбавити цього права, за винятком, коли того «явно вимагає громадська необхідність», законно засвідчена, і за умови справедливого і попереднього відшкодування.

Декларація 1789 року згадувала також інші права і свободи. «Вільний обмін думками і переконаннями є одне з найцінніших прав людини, кожен громадянин може, отже, вільно говорити, писати, друкувати, але повинен при цьому відповідати за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом», — було сказано в статті 11 Декларації. Гарантувалася свобода віросповідання і релігійних переконань.

Для утримання громадської сили і для витрат по управлінню, заявляла Декларація, необхідні податки. Всі громадяни мають право особисто через своїх представників визначати необхідність громадських податків, «вільно на них погоджуватися, стежити за їх вживанням, встановлювати їх розмір, спосіб оподаткування, стягання і строк, на який вони встановлюються» (ст. 14).

Знайшла своє втілення і сформульована Монтеस्क'є ідея створення організаційно незалежних одна від одної і взаємно врівноважених гілок державної влади: законодавчої, виконавчої та судової. В статті 16 було сказано: «Суспільство, в якому не забезпечена гарантія прав і не встановлений розподіл влади, не має конституції».

Принципи Декларації прав людини і громадянина 1789 року були викликом старому відживаючому ладу. Декларація утверджувала новий буржуазний лад, новий тип експлуатації— буржуазний. Цей суто буржуазний характер Декларації проявлявся і в тому, що вона обминула мовчанням питання про скасування всіх феодалських повинностей і феодалського землеволодіння. Нічого не було сказано і про скасування рабства у французьких колоніях, не було згадки і про свободу союзів і зборів.

На початку 1790 р. вступила в силу низка декретів, згідно з якими церковна власність була конфіскована, оголошена національним майном і підлягала продажу з торгів. У результаті вона перейшла до рук буржуазії і частково заможного селянства. Церква була позбавлена права реєструвати шлюби, народження, смерть. Священнослужителі повинні були присягнути новому ладу. Вплив церкви істотно зменшився, вона була поставлена під контроль держави.

Відповідно до нового адміністративного поділу Франція мала 83 департаменти, які складалися з дистриктів, кантонів, комун. Єдиною стала система оподаткування, були ліквідовані більшість феодалських пережитків, що гальмували розвиток торгівлі, та ін. Скасовувався становий поділ громадян, усі дворянські титули й звання, середньовічні цехи.

У результаті скасування феодалських правил і обмежень в галузі торгівлі та промисловості були створені необхідні для буржуазії умови для підприємницької діяльності. Здобувши владу, політичні права, велика буржуазія стала вважати обтяжливим тиск демократичних верств населення. 21 жовтня 1789р. було прийнято декрет, згідно з яким дозволялось застосовувати збройні сили для придушення народних виступів. 14 червня 1791 р. набрав чинності закон Ле-Шапел'є, що заборонив під страхом великого штрафу або тюремного ув'язнення створення профспілок, проведення страйків.

Після спроби короля втекти за кордон позиції прихильників конституційної монархії ослабли. Дедалі сильнішим ставав рух за встановлення республіки.

Велика буржуазія не була заінтересована в подальшому розвитку революції. Розстріл гвардійцями 17 липня мирної демонстрації проти монархії показав, що вона стала контрреволюційною силою.

Національні збори спішно 13 вересня 1791 р. затвердили Конституцію, яка зберігала за королем значні права. Перша частина— Декларація прав людини і громадянина 1789 р.— стала преамбулою Конституції. Друга її частина була присвячена вищим органам влади.

За формою правління французька держава ставала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалась однопалатному законодавчому корпусу. Громадяни поділялись на активних і пасивних.

Активними вважались французи, що досягли 25-річного віку, проживають у даній місцевості не менше року, сплачують прямий податок, не наймитують, занесені до списків Національної гвардії. Тільки вони користувались виборчим правом. Пасивні громадяни не допускались до участі у виборах. Вибори були двоступеневими, виборщиками могли бути лише актив-

ні громадяни, що відповідали вимогам майнового цензу. Неімущі громадяни, а вони становили більшість, були позбавлені політичних прав.

Виконавча, адміністративна влада надавалась королю і відповідальним перед ним міністрам. Король міг накласти вето на прийняті закони, яке однак мало лише відкладальний характер. Король був главою армії і флоту, йому доручалось піклуватись про підтримання громадського порядку тощо. Судову владу здійснювали виборні і в принципі незмінювані особи. Конституція гарантувала додержання політичних інтересів великої буржуазії її дія не поширювалась на колонії. Отже, в ній спостерігався відхід від революційних принципів Декларації прав людини і громадянина.

Перед розпуском у вересні 1791 р. Установчі збори ухвалили, що жоден депутат їх не може бути обраний до Законодавчого корпусу, створеного на основі Конституції. У 1791 р. фейяни — прихильники конституційної монархії, представники великої буржуазії — вважали, що революція вже закінчена. Представники середньої буржуазії — жирондисти пропонували продовжити лом-ку феодальних інститутів. Програма жирондистів, хоч і мала підтримку з боку більшості депутатів, не була послідовною. Найбільш радикальні перетворення, пропонували якобінці, що були на той момент виразниками інтересів широких народних мас. Жирондисти не наважились повністю скасувати феодальні повинності селян, дати їм землю. Вони потурали спекулянтам і контрреволюціонерам, не збирались позбавляти влади короля. Це було причиною розколу між жирондистами та якобінцями.

10 серпня 1792 р. в Парижі почалось народне повстання, в результаті якого монархія була ліквідована. Деякий час влада була в руках Паризької комуни. Законодавчі збори дали згоду на арешт короля. Було видано декрет про скликання Національного Конвенту. Вибори його депутатів треба було проводити без поділу громадян на активних і пасивних.

Із страху перед повсталим народом жирондисти погодились провести поділ общинних земель, здати в оренду або продати землі емігрантів. Скасовувалась власність на землю тих, хто не міг довести законність свого володіння. Серпневі декрети задовольнили багато які вимоги селян, хоч їх здійснення натрапило на стійкий опір великих власників. Обраний на основі загального виборчого права Національний Конвент 21 вересня оголосив про скасування монархії. Франція стала республікою. Але боротьба між Горою (якобінцями) і Жирондою не припинилась.

Прихильники монархії намагались не допустити суду над королем. Однак якобінці добились того, щоб у Конвенті було проведено відкрите голосування. Кожний депутат особисто виходив на трибуну й публічно оголошував свою думку. Глибокої ночі 17 січня 1793 р. голосування закінчилось. Людовік XVI був визнаний винним у змові проти нації, у замаху на безпеку держави і засуджений до смертної кари.²¹ 21 січня вирок було виконано.

Улітку 1793 р. республіка опинилась на краю загибелі, її армія відступала, багато генералів зрадили їй, у деяких місцях спалахнули роялістські заклоти. Народ голодував, зростала інфляція, англійці наповнили країну фальшивими асигнаціями.

Авторитет жирондистів став падати. Від імені робітників Парижа вождем найлівішої партії «скажених» Жак Ру говорив: «Свобода— пустий привид, коли один клас може безкарно морити голодом інший. Невже власність шахтарів дорожча за людське життя».

У цій складній обстановці якобінці проявили себе як революційна партія. 31 травня і 2 червня 1793 р. народ Парижа піднявся на повстання. Частина депутатів-жирондистів була заарештована. Провідною силою Конвенту стали якобінці. Вони заявили, що врятувати республіку може лише єдність нації і повне викорінення залишків феодалізму.

10 червня було прийнято декрет, який поклав початок скасуванню феодальних порядків на селі. 17 липня Конвент остаточно скасував усі сеньйоріальні платежі та феодальні права без будь-якого викупу. Общинні землі підлягали негайному розподілу між селянами. Відтоді дрібне землеволодіння у Франції стало основною формою землекористування. Зберігання феодальних актів на землю, утаємнення їх від спалювання карались каторгою.

Жирондисти звинуватили якобінців в узурпації влади. У відповідь на це якобінці підготували проект нової Конституції Франції. 24 червня 1793 р. Конвент урочисто схвалив її текст і поставив на всенародне обговорення.

Конституція закріпила республіканський режим: «Республіка єдина й неподільна» — записано в ст. 1. Вона містила більш радикальне тлумачення принципу суверенітету народу, ніж Конституція 1791 р. Колишнє абстрактне поняття верховенства нації було замінено конкретнішим змістом: «Суверенний народ — це сукупність усіх громадян» (ст. 7). Для прийняття закону або важливого загальнодержавного рішення голосування в Законодавчому корпусі було недостатньо. Потрібне було ще схвалення громадян, принаймні очевидної більшості їх. Таким чином якобінці прагнули реалізувати вчення Ж. Ж. Руссо про народний суверенітет і безпосередню, пряму демократію.

Виборче право надавалося всім французам, що досягли 21 року. Скасовувався поділ виборців на активних і пасивних. Вибори депутатів вводились прямі й рівні. Носієм вищої законодавчої влади проголошувалась нація. Було створено постійно діючий однопалатний законодавчий корпус із строком легіслатури один рік. Цей орган міг видавати декрети і пропонувати

закони. Якщо проект закону діставав схвалення 1/10 первинних зборів більшості департаментів країни протягом сорока днів, він ставав законом. Декрети не потребували санкції народу і набували чинності негайно.

Функції державного управління покладались на Виконавчу раду з двадцяти чотирьох чоловік. До її обрання залучались виборці з департаментів. Цей орган міг діяти лише на основі законів і декретів і був підзвітним Законодавчому корпусу. Наприкінці кожної сесії Виконавчий комітет треба було наполовину обновляти. В ст. 30 Декларації зазначалося, що державні посади, по суті, тимчасові, їх слід розглядати не як відзнаки чи нагороди, а як обов'язок.

Якобінська Конституція була радикальним по духу й за формою актом французької буржуазної революції. Проте вона могла набути чинності лише після того, як збереться новий Законодавчий корпус, куди не міг бути обраний ніхто з депутатів Конвенту. Складна зовнішньополітична обстановка не дала змоги ввести Конституцію в дію.

Улітку 1793 р. верховним органом республіки був Конвент, який здійснював у повному обсязі вищу законодавчу, виконавчу, контрольну й судову владу. Комісари Конвенту в департаментах, армії мали великі повноваження, їм доручалось проводити чистку місцевих органів, наводити в них революційний порядок, усувати командуючих арміями та призначати нових. Якобінська диктатура послідовно здійснювала лозунг: «Феодальний режим повністю знищується». Логіка боротьби за врятування республіки зумовила встановлення революційної диктатури, єдиної влади, залізної дисципліни.

Функції революційного уряду були зосереджені в Комітеті громадського порятунку. Він керував воєнними, дипломатичними, продовольчими справами, йому підпорядковувались інші органи, а сам Комітет щотижня звітував перед Конвентом. Комітет створив сильну армію, що розгромила сили інтервентів.

Якобінці реорганізували армію. Декрет від 23 серпня 1793 р. вперше в історії, ввів загальну військову повинність. Усіх французів призивали під рушницю доти, «поки вороги не будуть вигнані за межі республіки».

До осені 1793 р. в армії налічувалось близько мільйона чоловік. Такої чисельності військ історія ще не знала. По революційному вирішувалась проблема командних кадрів. На будь-яку посаду, аж до командуючих арміями, висувались ті, хто вмів перемагати, хто не знав слова «неможливо». Продавець галантерейної лавки Журдан віком 31 рік був призначений командуючим. Такий самий пост зайняв конюх Гош у віці 25 років. Генералами, стали писар Марсо, син каменяра Клебер. Тулон було взято за планом 24-річного невідомого артилерійського офіцера Наполеона Бонапарта.

Французька армія стала застосовувати нову тактику, ввела розсипний стрій. «Якщо меч короткий,— говорили командири,— революційній армії потрібно зробити лише зайвий крок».

Наприкінці липня фактичним керівником Комітету громадського порятунку став Робесп'єр. Йому належать слова: «Для Вітчизни зроблено недостатньо, якщо не зроблено все». Боротьбу з ворогами революції вів Комітет громадської безпеки. Матеріали проведеного ним слідства направляли до трибуналу. Трибунали були в деяких департаментах.

Для боротьби з ворогами республіки було введено революційний терор. 17 вересня Конвент дозволив здійснювати арешти підозрілих осіб. Обвинувачення в контрреволюції означало наказ про арешт, арешт — здебільшого означав смерть. Заарештований, доставлений увечері в тюрму, наступного дня піддавався допиту, вислуховував вирок трибуналу, а ввечері вже міг сидіти у возі смертників.

У жовтні були страчені вожді жирондистів, а їхня партія остаточно зійшла з політичної сцени.

Буржуазія відчувала потребу в шаленій енергії якобінців, без якої неможливо було відвести натиск інтервентів. Нещадно караючи ворогів, якобінці через свою непослідовність, невизначеність політичної платформи часто знищували справжніх патріотів. Знищивши Дантона та його прихильників — «поміркованих», вони потім відправили на гільйотину і своїх вірних друзів — лівих якобінців, вождів партії «скажених», ебертистів.

Надзвичайна ситуація змусила Конвент розширити рамки законодавчого органу. Разом з Комітетом громадського порятунку він діяв як революційний уряд Франції.

Були введені тверді ціни на основні предмети споживання (загальний максимум). Продовольство реквізували й розподіляли через спеціальну державну комісію.

За зовнішньою торгівлею та діяльністю великих торговців був установлений жорсткий контроль. Восени 1793 р. створено загони санкюлотів, що боролися із спекулянтами, вишукували продовольство для Парижа і знищували змови, роялістів.

За спекуляцію карали стратою. З допомогою армії реквізували хліб у заможних селян. Було взято на облік золото і срібло приватних осіб. Багатих обкладали високими податками й примусовими позиками. Для робітників також було встановлено максимум заробітної плати, що викликало їх обурення, оскільки ціни зростали, а купівельна спроможність грошей падала.

Наприкінці лютого і початку березня 1794 р. були видані відомі вантозькі декрети. Майно контрреволюціонерів передбачалось роздати бідним громадянам, інвалідам, сиротам, старим людям.

Вибори до муніципалітетів у зв'язку із складною обстановкою не проводились. Фактично влада на місцях була у віданні революційних комітетів. Для припинення зловживань з їх боку голову й секретаря комітету замінювали через кожних два тижні.

Місцеве управління ґрунтувалось на централізованих засадах. Якобінська диктатура спиралась на масові народні організації.

У столиці найбільш твердою опорою якобінців були Комуна та її секційні спостережні комітети, в яких санкюлоти становили більшість.

Енергійна діяльність якобінців, пов'язана з викоріненням феодалізму, проводилась з великим розмахом. Було введено нове літочислення (від початку республіки), затверджено новий календар, видано декрет про обов'язкову початкову освіту, було навіть зроблено спробу створити нову релігію — культ Розуму. Усіх жителів стали називати громадянами, було скасовано звернення на «ви» тощо.

Улітку 1794 р. Франція була очищена від інтервентів. В основному було придушено контрреволюційні заклоти. Для буржуазії, що зміцніла політичне й економічно, диктатура якобінців стала непотрібною.

Так і не добившись задоволення своїх основних вимог, стали відходити від якобінців і робітники. Селяни, що чинили опір реквізиції продуктів, також були незадоволені якобінцями.

27 липня (9 термідора) 1794 р. під час засідання Конвенту Робесп'єр та його соратники були заарештовані, а наступного дня без суду відправлені на гільотину їхню долю розділили сотні якобінців. Масовий терор проти якобінців і санкюлотів охопив країну. Конституцію 1793 р. піддавали анафемі й прокляттям. Падіння диктатури якобінців і прихід до влади термідоріанців означали кінець висхідного етапу Великої французької революції.

18.2. Державний переворот 1799 року. Проголошення імперії і її падіння. Реставрація монархії Бурбонів.

Внаслідок термідоріанського перевороту до влади приходять велика буржуазія, яка намагається знищити механізм якобінської диктатури, скасувати соціально-економічне законодавство якобінців. Комітет громадського порятунку втратив значення урядового органу. До конвенту повернулися ті жирондисти, яким пощастило уціліти. Були розгромлені якобінський клуб, Паризька Комуна, реорганізований Революційний трибунал, знищені революційні комітети.

Щоб закріпити своє панування, термідоріанська реакція поспішає створити нову сильну державну владу, систему органів, які будуть здатні упоратися як з народними масами, так і з феодальною реакцією.

У серпні 1795 року конвент прийняв нову конституцію Франції, відому, як Конституція III року Республіки, яка налічувала 372 статті. Цей Основний Закон був консервативним за своїм змістом, він втрачав колишню буржуазну революційність. Такий характер мала і Декларація прав людини і громадянина 1795 року.

Законодавчий корпус за Конституцією 1795 року складався з двох палат: Ради старійшин, яка налічувала двісті п'ятдесят членів, і Ради п'ятисот. Нижня палата обговорювала законопроекти, а Рада старійшин або приймала їх, або відхиляла.

Конституція скасувала загальне виборче право і відновила майновий ценз. Для членів Ради старійшин був встановлений віковий ценз — не менше сорока років, для членів Ради п'ятисот — не менше тридцяти.

Виконавча влада вручалася Директорії, особливому комітету з п'яти членів, які обиралися Законодавчим корпусом. Щорічно мінявся один з

директорів. Головували тут по черзі всі члени протягом трьох місяців. Директорії були підпорядковані міністри, військове командування і т.д.

На цей вузький орган — Директорію покладала надії буржуазія в боротьбі проти «лівих» та «правих». Але, як показало життя, Директорія була не в змозі виконати таке завдання. У 1795 році двічі виступають народні маси, в 1796 році уряду довелося зіткнутися з організацією, створеною Гракхом Бабефом, — «Змовою рівних». Виступають у цей час і роялісти. Наприкінці 1795 року спалахує роялістський заколот у Парижі. Член Директорії Баррас, призначений диктатором, звернувся за допомогою до генерала Наполеона Бонапарта, який на той час перебував у Парижі. Генерал за допомогою гренадерів швидко розгромив заколотників.

За таких умов директорія розгубилася. Вона спрямовувала свої удари то проти народних мас, то проти дворян-емігрантів, різко змінюючи свою політику, яка отримала назву політики гойдалки.

Отже, Директорія змушена була боротися на два фронти — проти народу і проти роялістів — і виявилася неспроможною надійно захистити інтереси термідоріанської буржуазії. Вона стала лише сходиною до режиму військової диктатури.

У 1799 році Директорія остаточно втратила свій авторитет у великої буржуазії та заможного селянства. Поступово виникає план нового державного перевороту за допомогою професійної армії. У Парижі обговорюються кандидати на роль диктатора: генерал Жубер, генерал Моро. Але перший з них загинув, другий відмовився від участі в перевороті. Тоді вибір упав на генерала Бонапарта.

Дев'ятого листопада 1799 року (18 брюмера за республіканським календарем) Наполеон Бонапарт вчинив державний переворот. У цьому йому допомагали банкіри, біржовики, віроломний міністр закордонних справ Талейран. Призначений напередодні командувачем паризьким військовим округом, Наполеон розпочинає боротьбу з Радою старійшин, Радою п'ятисот. Два члени Директорії подають у відставку, за ними те саме робить ще один директор. Директорія розпадається. Влада опиняється в руках Наполеона Бонапарта.

Наполеон добре розумів, що військова диктатура повинна бути одягнена в конституційні форми. Він зважав також на те, що перехід від республіканських установ до режиму особистої влади потребує проміжних стадій. Все це знайшло своє втілення в новій конституції, яка встановила форму правління у вигляді консулату.

Нова Конституція (Конституція VIII року Республіки) була затверджена 13 грудня 1799 року плебісцитом. Тут не було Декларації прав людини і громадянина, відсутні статті про політичні свободи. Конституція гарантувала буржуазії і селянству приватну власність, здобуту за роки революції. «Французька нація заявляє, — було сказано в статті 94 Конституції, — що після здійснення законного продажу національного майна, незалежно від його походження, законний покупець не може бути позбавлений його». Армія відігравала важливу роль у новій політичній системі, тому

Конституція спеціально передбачала пенсії, пільги для поранених воїнів та членів їх родин.

Основою всієї конституційної системи була урядова влада, яка формально належала колегії з трьох консулів, а фактично була сконцентрована в руках першого консула. Стаття 39 Конституції спочатку стверджувала, що консули обираються на десять років, а потім заявляла, що «Конституція призначає першим консулом громадянина Бонапарта». Перший консул наділявся особливими функціями і повноваженнями. Він обнародував закони, призначав і звільняв членів Державної ради, міністрів, послів, армійських офіцерів, членів місцевих адміністрацій, кримінальних і цивільних суддів і т.д. Другий і третій консули мали дорадчий голос. Реальна влада належала одній людині — Наполеону Бонапарту.

Конституція виходила з розщеплення законодавчого процесу. Законодавча ініціатива належала першому консулу. Під його керівництвом Державна рада розробляла законопроект і передавала його в Трибунат. Після обговорення законопроект з Трибунату переходив до Законодавчого корпусу, який голосував «за» або «проти». Прийнятий законопроект перевірявся Охоронним сенатом, після чого знов переходив до першого консула, який обнародував його. Вся ця складна процедура була лише маскуванням всевладдя першого консула.

Зміцнення політичного режиму дозволяло Наполеону поступово звільнитися від ширми, готувати необхідні умови для остаточного знищення республіканського ладу. У 1802 році був проведений плебісцит, після чого сенатус-консульт 4 серпня 1802 року встановив, що «консули призначаються дожиттєво» і що перший консул може «пропонувати громадянина, який буде його наступником після його смерті» (статті 39 і 42). Органічний сенатус-консульт 18 травня 1804 року надав Наполеону «титул імператора французів» і заявив, що «імператорський сан передається спадково по висхідній лінії кровному і законному потомству Наполеона Бонапарта по чоловічій лінії» (ст. 3).

Коронував Наполеона Папа Римський Пій VII, якого спеціально викликали з Італії. Створюється імператорський двір, найближчому оточенню імператора даруються титули князів, графів і т.д. Вищі сановники входили у Високу раду імператора, з них формується і Таємна рада. У Франції остаточно завершується процес відновлення централізованого і бюрократично організованого державного апарату.

До складу уряду входило дванадцять міністерств. Насаджується суворя централізація, самоврядування скасовується. В департаментах уряд призначав префектів, в округах і общинах — супрефектів і мерів. Виборним місцевим радам залишаються лише дорадчі функції.

У 1801 році Наполеон підписав конкордат з Папою Римським. Католицизм було проголошено релігією «переважної більшості французького народу», а Католицьку Церкву було включено в систему державного апарату. Держава взяла священиків на своє утримання, Наполеон дістав право призначати їх на вищі церковні посади.

Подальший розвиток в імперії Наполеона I отримала військова організація. Змінився характер французької армії: вона стала кастовою, професійною. З'явилися привілейовані підрозділи (гренадери, драгуни), відокремилась імператорська гвардія.

Особливу увагу Наполеон приділяв зміцненню поліції. На чолі міністерства поліції був поставлений Ж. Фуше, який намагався добитися найсуворішої централізації поліцейської системи. Генеральні комісари і комісари поліції в округах і містах призначалися міністром поліції і працювали під його керівництвом. У Парижі була створена особлива префектура поліції. Важлива роль відводилася воєнізованому поліцейському з'єднанню — корпусу жандармів, який був підпорядкований військовому міністру. У разі потреби загони жандармів передавалися у розпорядження міністра внутрішніх справ.

Наполеон добре розумів, що потрібно буржуазії. Він намагався знищити яacobинство. Була введена суворя цензура, закриті незалежні газети. Піклувався він про розвиток промисловості: давав державні замовлення підприємцям, виділяв їм субсидії, захищав від конкуренції. Була забезпечена свобода експлуатації. Зберігав дію закон Ле-Шапельє, були введені робочі книжки. Наполеон також наполягав, щоб усі робітники були забезпечені роботою.

Була здійснена велика за обсягом кодифікація. З'явилися Цивільний кодекс 1804 року, Торговий кодекс 1807 року, Кримінально-процесуальний кодекс 1808 року, Кримінальний кодекс 1810 року.

Така форма правління у вигляді бонапартизму, який зобов'язувався захищати приватну власність, певний час мала підтримку як великої буржуазії, так і заможного селянства. Але з 1811 року імперія Наполеона вступає в смугу кризи. Поразка в Росії, вступ 1814 року англійських, пруських, російських військ до Парижу примусили Наполеона зректися престолу і вирушити на острів Ельбу, який був наданий йому в довічне володіння.

У Францію повертається брат страченого в період революції короля Людовика XVI і займає королівський престол під іменем Людовика XVIII.

Повернення Людовика XVIII викликало загальне незадоволення. Одне ім'я Бурбонів нагадувало про страшне минуле. Буржуазія і селянство, які придбали землю за часів революції, побоюються втратити її.

Разом з Бурбонами повертаються емігранти, які вимагають свої володіння, майно, землю. Але відновити минуле після яacobинців було вже неможливо.

Умови повернення Бурбонів були сформульовані в Хартії 1814 року, підписаній Людовиком XVIII після вступу на престол. Хартія визнавала встановлену революцією громадянську рівність (ст. 1), скасування станових привілеїв дворянства і духовенства, дію Цивільного кодексу Франції 1804 року, збереження нової судово-адміністративної системи. Вона гарантувала законно набуту земельну власність. Як було сказано в статті 9, «усі види власності недоторканні, не виключаючи так званої національної».

Державна організація прийняла форму легітимної (законної) монархії. Король, особа якого вважалася недоторканою і священною, проголошувався верховним главою держави і командувачем усіма збройними силами. Він мав право оголошувати війну, укладати міжнародні договори, видавати розпорядження і укази. Відповідно до Хартії виконавча влада належала винятково королю, а законодавча влада здійснювалася спільно королем, палатою перів і палатою депутатів.

Законодавчий орган був двопалатним. Палата перів призначалася королем. Палата депутатів обиралася на п'ять років. Виборчі права мали французи старші тридцяти років, що сплачували прямий податок у розмірі трьохсот франків. Депутат повинен був досягти сорокалітнього віку і сплачувати прямий податок у розмірі тисячі франків.

Король мав право призначати на всі посади у сфері державного управління, формувати Раду міністрів. Відповідальність уряду перед законодавчим органом не була передбачена Хартією.

Бурбони провадили реакційну внутрішню політику: роздавали пенсії, посади, ордени колишнім емігрантам, повертали землі, які не були ще продані, колишнім власникам звільняли офіцерів із армії. Тому поширилися чутки, що будуть відбирати землю, отриману за часів революції.

Скориставшись такою ситуацією, Наполеон 1 березня 1815 року з загоном, що налічував тисячу чоловік, висадився на півдні Франції,

а через три тижні вступив до Парижу. «Сто днів Наполеона», однак, закінчилися поразкою під Ватерлоо, його зреченням і відправкою на острови Святої Олени.

Бурбони знову повертаються у Францію, де починається розправа з діячами революції і імперії. У 1824 році вмирає Людовик XVIII. Престол посідає його брат—Карл X (граф д'Артуа). У 1825 році були видані закони, що передбачали смертну кару за святотатство та інші злочини проти церкви, про виплату емігрантам величезної грошової компенсації за втрачені землі. Було відновлено орден єзуїтів, розпущено національну гвардію. Все це викликало протести, демонстрації, маніфестації.

Однак Карл X переходить у наступ. Двадцять шостого липня 1830 року він видає серію указів (ордонансів), які відверто порушували Хартію 1814 року. Розпускалася щойно обрана палата депутатів, вдвічі була зменшена кількість її членів, ще більше звужувалося виборче право, ліквідувалася «свобода друку і зборів».

Ордонанси Карла X викликали страшенне обурення. Робітники, ремісники, дрібні службовці, студенти, колишні офіцери і солдати будують барикади, беруться до зброї. Вісімдесят тисяч чоловік взяло участь у цих подіях під гаслом «Геть Бурбонів! Хай живе Хартія!»

Липнева 1830 року революція перемагає. Карл X зрікається престолу і тікає в Англію. Влада опинилася в руках великої буржуазії. Намісником королівства, а потім королем було проголошено герцога Орлеанського Луї Філіпа. Так з'явилася липнева монархія, де владу захопили банкіри, біржовики, тобто фінансова аристократія.

Король присягає новій конституції, основу якої склала Хартія 1814 року, до якої були внесені певні зміни, як, наприклад: скасоване спадкове перство, розширені права палати депутатів, очищений від реакційного дворянства державний апарат, відновлено національну гвардію, обмежено духівництво і т.д. Були також переглянуті цензи на виборах у палату депутатів. Тепер віковий ценз становив: для виборців двадцять п'ять років, для депутатів — тридцять. Нижчим став і майновий ценз: відповідно двісті і п'ятсот франків прямого податку. Було також збережено систему централізованого бюрократичного управління. Все це знайшло своє відображення в Хартії 1830 року.

Але липнева монархія мала і прогресивне значення. Вона остаточно покінчила зі спробами реакційного дворянства і духівництва відновити колишні феодально-абсолютистські порядки.

18.3. Революція 1848 року і проголошення Другої республіки. Паризька Комуна.

Засилля фінансової аристократії у сфері економіки й політики викликало невдоволення не лише середніх та малоїмущих верств населення, а й великих промисловців і торговців. У країні почався масовий рух за виборчу реформу і насамперед за зниження виборчого цензу.

Політично активнішим став пролетаріат. Багато робітників вважали, що парламентська реформа допоможе їм добитись прийняття життєво важливих декретів. Вони сподівались на встановлення республіки нового типу, яка гарантувала б їм не тільки широкі політичні свободи, а й поліпшення економічного становища. В цьому полягала особливість нової революційної ситуації, для якої популярним було гасло: «За соціальну республіку».

Революція була підготовлена усім попереднім розвитком Франції. Липнева революція не задовольнила ні народні маси, ні торгово-промислову буржуазію. Ситуацію ускладнювали фінансова криза 1847 року, неврожай, голод. За таких умов рух, який розпочався вимогами виборчої реформи, переріс у боротьбу за республіку.

Двадцять другого лютого 1848 року в Парижі відбулася демонстрація на підтримку виборчої реформи, яка перетворилася на зіткнення з поліцією, під час яких загинуло декілька демонстрантів. Другий день розпочався збройним виступом народу, який побудував у Парижі 1513 барикад, захопив казарми, стратегічні пункти столиці.

Революція перемогла. Створюється Тимчасовий уряд у складі семи членів і чотирьох секретарів. Серед секретарів вперше двоє були представниками робітників — Луї Блан і Альбер.

Під тиском робітників Тимчасовий уряд 25 лютого 1848 року проголошує Францію республікою. Це була буржуазна республіка, що дуже скоро виявилось у взаєминах між урядом і робітничим класом. Робітники вимагають від уряду видання декрету про право на працю. Такий декрет був виданий 25 лютого 1848 року. В ньому було сказано: «Уряд Французької республіки зобов'язується гарантувати робітникові його існування працею, він зобов'язується забезпечити роботу для всіх громадян». Але цей декрет не

мав реальних наслідків, обіцянка залишилася тільки на папері. Тому нові демонстрації вимагають створити міністерство праці. Тимчасовий уряд заснував Урядову комісію по праці, яку повинні були очолити Луї Блан і Альбер. Комісії було виділене окреме приміщення, таким чином Луї Блан і Альбер були відокремлені від уряду.

Щоб заспокоїти народні маси, Тимчасовий уряд йде на незначні поступки: звільнення політичних в'язнів, зниження цін на хліб, скорочення робочого дня на одну годину, скасування рабства в колоніях, проголошення свободи слова, зборів.

Уряд видає декрет про Національні майстерні. Тут було зайнято близько ста тисяч робітників, які виконували некорисну, нікому не потрібну роботу і одержували за це заробітну плату. В умовах, коли уряд заявляв, що всі податки «стягуються на попередніх підставах», і вводив нові податки, така нікому не потрібна праця в Національних майстернях викликала незадоволення такою політикою селянства та дрібної буржуазії.

Намагаючись посилити свою владу, буржуазні політичні діячі поспішають провести вибори до Установчих зборів, покликаних розробити конституцію республіки.

Установчі збори проголошують Францію буржуазною республікою. Замість Тимчасового уряду створена Виконавча комісія з п'яти правих буржуа, яка розпочала відразу наступ проти робітників. У червні 1848 року був виданий наказ про розпуск Національних майстерень. Молоді за віком робітники повинні йти до армії, інші — на земляні роботи в провінцію. Такі дії уряду викликали червневє повстання паризьких робітників, що було жорстоко придушене військовим міністром Кавеньяком, який отримав від Установчих зборів диктаторські повноваження.

Після розгрому червневєго повстання Установчі збори відновлюють обговорення нової конституції. Четвертого листопада 1848 року Конституція Другої республіки була прийнята.

Конституція 1848 року була документом, який відбивав суперечності свого часу. Основний Закон містив численні «соціальні» декларації. Франція проголошувалася Республікою, принципами якої були свобода, рівність, братерство, а основами — сім'я, праця, власність, громадський порядок. Конституція обіцяла недоторканність особи, житла. «Ніхто не може бути арештованим або затриманим інакше, — було сказано в статті 2, — як у силу закону». Йшлося про свободу совісті, свободу друку, свободу навчання. Однак гарантії здійснення цих прав і свобод Конституція не надавала.

«Всяка власність недоторканна», — заявляла Конституція в статті 11. Вона гарантувала громадянам «свободу праці і промисловості», встановлювала «рівність у відносинах хазяїна і робітника», обіцяла організувати громадські роботи для безробітних (ст. 13).

Система державних органів, за Конституцією, базувалася на принципі розподілу влади. Законодавча влада доручалася Національним зборам, до складу яких входило сімсот п'ятдесят депутатів. Виборче право було прямим і загальним з таємним голосуванням. Виборцями могли бути всі чоловіки

старші двадцяти одного року. Майновий ценз було скасовано. Національні збори обиралися на три роки. Реальної сили і авторитету вони не мали.

Центральне місце в державі Конституція відводила незалежному від парламенту президенту. Відповідно до статті 43 «французький народ передає виконавчу владу одній особі — президенту», який обирався загальним голосуванням на чотири роки. Президент отримав дуже широкі повноваження: право внесення законопроектів, право вето, право помилування і т.д. Він призначав і звільняв міністрів, а за порадою останніх — дипломатів, префектів, суддів, прокурорів, роздавав офіцерські посади. Йому фактично були підпорядковані збройні сили. Однак президент не міг бути переобраним відразу на другий строк, не мав права розпускати Національні збори. Проте він безконтрольно розпоряджався сильним поліцейсько-бюрократичним апаратом, йому підкорялася армія.

У країні була утворена також Державна рада, члени якої призначалися Національними зборами на шість років. До її компетенції належав попередній розгляд законопроектів. У той же час Конституція залишила недоторканою всю стару організацію управління, суд, муніципалітети.

У грудні 1848 року на перших президентських виборах був обраний з шести претендентів Луї Бонапарт. Йому віддали свої голоси і буржуазна аристократія, і дрібна буржуазія і селянство.

Гаслом бонапартистів став перегляд Конституції 1848 року. Чекати довелося недовго. Другого грудня 1851 року під виглядом захисту республіки Луї Бонапарт здійснив державний переворот: війська зайняли всі стратегічні пункти, в Парижі оголосили військовий стан; Національні збори розігнали, ряд депутатів заарештували. Так було встановлено відкриту військову диктатуру. Показово, що плебісцит схвалив цей переворот: селянство довіряло Луї Бонапарту.

Чотирнадцятого січня 1852 року була затверджена нова Конституція. Вся повнота влади надається президенту, який тепер обирається на десять років. Він є главою збройних сил, призначає міністрів, від його імені здійснюється правосуддя, парламентарії та посадові особи приносять йому присягу на вірність. Величезну роль відігравав президент у законодавчому процесі, в якому брали участь Державна рада, Законодавчий корпус і Сенат. Президент проголошував стан облоги, видавав декрети і затверджував закони.

У листопаді 1852 року сенатус-консульт визнає Луї Бонапарта імператором Франції Наполеоном III. Плебісцит схвалює це рішення. Офіційне проголошення 2 грудня 1852 року Другої імперії означало встановлення бонапартизму — монархічного режиму, який характеризувався широким використанням у державно-політичному житті армії, поліції, бюрократичного чиновництва, церковного апарату з метою придушення революційного руху народних мас.

Коли 19 липня 1870 року Наполеон III оголосив війну проти Пруссії, він сподівався на швидку перемогу, проте зазнав поразки. За п'ять тижнів пишна

імперія розвалилася. Другого вересня 1870 року фортеця Седан зі стотисячним гарнізоном і самим імператором Наполеоном III капітулювала.

Звістка про седанську катастрофу швидко досягла Парижа. Під натиском народних мас 4 вересня 1870 року було проголошено скасування імперії і відновлення республіки. Був створений новий уряд на чолі з колишнім губернатором Парижа, монархістом генералом Трошю — «Уряд національної оборони».

Новий уряд не збирався боротися з пруськими військами. Він більше боявся свого власного народу і тому за всяку ціну намагався домовитися з Пруссією і підписати мир.

Політика національної зради, до якої вдався Трошю, викликала загальне невдоволення. Патріотичні настрої, гасла захисту вітчизни все частіше перепліталися з вимогами революційної перебудови суспільства.

Скориставшись поразками французької армії на фронті, Уряд національної оборони підписав 28 січня 1871 року угоду з Пруссією про перемир'я. За вимогою Бісмарка були скликані Національні збори в Бордо, які 26 лютого 1871 року підписали попередній мирний договір з Пруссією, а також сформували новий уряд на чолі з А.Тьером.

За умовами мирного договору Франція втрачала Ельзас і Лотарингію, сплачувала контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків. Відбувалася також прусська окупація частини Франції. Але Париж не збирався складати зброю. У лютому 1871 року був прийнятий Статут Національної гвардії, визначена її структура (комітет батальйону, рада легіону, Центральний комітет Національної гвардії). У березні 1871 року до ЦК Національної гвардії було обрано двадцять чоловік із загального складу в шістдесят членів. Народ зберіг зброю, перевіз гармати в робітничі квартали Парижа.

Революція 18 березня 1871 року була спровокована спробою Тьера роззброїти Національну гвардію Парижа і перш за все відібрати в неї артилерію. Розпочата урядом 18 березня 1871 року військова операція закінчилася повним провалом. Влада перейшла до Центрального комітету Національної гвардії. Уряд Тьера втік до Версаля, вивів туди війська, поліцію, жандармерію.

Центральний комітет Національної гвардії швидко встановив порядок у столиці, надіслав до міністерств і відомств своїх представників, здійснив ряд соціально-економічних заходів. Основні зусилля він, однак, спрямував на організацію виборів до Паризької Комуні.

Вибори Паризької Комуні відбулися 26 березня 1871 року, а 28 березня на майдані біля ратуші Паризьку Комуну урочисто проголосили.

Програмним документом Паризької Комуні стала Декларація Комуні «До французького народу» від 19 квітня 1871 року, покликана «роз'яснити характер, зміст і мету революції», що відбувається. Головною метою революції Декларація проголошувала «визнання і зміцнення Республіки, єдиної форми правління, сумісної з правами народу, з правильним і вільним розвитком суспільства». Одним з принципів політичного устрою була визнана повна автономія Комуни на всій території Франції. Невід'ємними

правами таких Комун повинні бути: затвердження комунального бюджету, управління місцевими службами, організація судочинства, внутрішньої поліції, освіти, організація міської оборони і національної гвардії. Повинна бути забезпечена «постійна участь громадян у справах Комуни», вільний захист їх інтересів. Передбачалося призначення через обрання або за конкурсом відповідальних змінюваних посадових осіб і комунальних чиновників.

Державний лад Паризької Комуни був досить своєрідним. Найвищим органом була сама Паризька Комуна, яка відразу оголосила себе «єдиною владою». Комуна визнала недійсними накази або повідомлення версальського уряду, забороняла чиновникам і службовцям їх виконувати. Було накладено «секвестр на все рухоме і нерухоме майно і на цінні папери всіх видів», які належали членам версальських зборів, членам Уряду національної оборони і уряду Тьера. Всі вони були визнані незаконними.

Паризька Комуна не знала розподілу влади, її декрети і розпорядження виконували комісії, які вона створювала зі свого складу. Комуна обирала десять таких комісій, кожна з яких відала «функціями колишніх міністерств».

Першого травня 1871 року був прийнятий декрет про організацію Комітету громадського порятунку, який складався з п'яти членів. Але цей орган вже не встиг як слід розгорнути свою діяльність.

Почалася робота по створенню центрального апарату управління. Так, Центральний комітет Національної гвардії направляв до міністерств своїх представників. Те саме робила і Паризька Комуна, призначаючи в усі важливі відомства по одному делегату, який мав працювати під контролем комісії і Комуни. Таким чином була знищена чиновницька бюрократія. Комуна скасувала привілеї чиновництва, ліквідувала особливий статус цієї замкненої групи. За саботаж, невихід на роботу звільняли чиновників, обирали нових працівників, перетворюючи їх на службовців Комуни. Максимум заробітної плати становив шість тисяч франків на рік.

Комуна скасувала стару поліцію, знищила жандармерію. Порядок у Парижі підтримували резервні пролетарські батальйони Національної гвардії.

Міське управління організовувалося відповідно у двадцяти округах, на які поділявся Париж. Справами округу відали члени Комуни, які мали право створювати необхідні комісії.

Паризькою Комуною була ліквідована стара судова система. Комуна створювала новий судовий апарат. Низовою судовою інстанцією залишалися мирові судді, які повинні були обиратися населенням. Але тимчасово їх довелося призначати Виконавчій комісії. Мирові судді розбирали як цивільні, так і незначні кримінальні справи. Для серйозніших справ передбачалося створити Палату цивільних справ.

Комуна проголошувала демократичне судочинство, прилюдний, рівний для всіх суд, виборність суддів, свободу захисту. Широкі права надавалися звинуваченим. Вони мали право вимагати виклику свідків за рахунок Комуни, обирати захисника на свій розсуд і т.д.

Декретом від 2 квітня 1871 року церква була відокремлена від держави, бюджет культів був скасований. Майно, яке належало релігійним конгрегаціям, оголошувалося національною власністю. У зачинених церквах відкривалися клуби.

Двадцять дев'ятого березня 1871 року з'явився декрет про скасування старої армії і заміну її Національною гвардією. «Ніяка військова сила, — було сказано в декреті, — крім Національної гвардії, не може бути заснована в Парижі або введена в нього» (ст. 2). Всі здатні до військової служби громадяни повинні були вступити до лав Національної гвардії.

За короткий час свого існування Паризька Комуна встигла здійснити ряд важливих соціально-економічних заходів.

У травні 1871 року Комуна затвердила Статут Луврських майстерень з ремонту зброї, який вводив нові принципи керівництва майстернями. Органами управління стали загальні збори робітників, рада майстерень і делегат, який знаходився при Комуні, але обирався загальними зборами робітників.

Велику увагу приділяла Комуна регулюванню умов праці робітників. Був встановлений максимум заробітної, який визначався “в шість тисяч франків на рік”.

Комуна здійснила широку демократизацію системи народної освіти. Проголошувалося введення загальної, безплатної, обов'язкової, всебічної шкільної освіти.

Було вжито термінових заходів щодо боротьби з безробіттям, скасовувалась нічна праця в булочних, вводились привілеї для осіб, зайнятих випуском обмундирування для Національної гвардії. Декретом від 17 квітня було введено відстрочення сплати боргів за комерційними векселями, що врятувало від розорення тисячі дрібних торговців і підприємців.

Однак Французький банк, звідки версальці одержували суми, набагато більші, ніж Комуна, не було націоналізовано. Згодом його дирекція передала версальцям кліше для друкування грошей.

Комуна видала декрет про судову відповідальність шести членів версальського уряду, винних у розв'язуванні громадянської війни, їхнє майно підлягало секвестру. Вводилась кримінальна відповідальність за дезертирство.

19 квітня комунари звернулись із закликом до сільських жителів, в якому переконували їх не вірити версальцям і викладали свою соціально-економічну програму: землю—селянам, знаряддя праці робітникам. Однак основна маса селян Комуну не підтримала.

28 травня 1871 р. версальські війська зайняли Париж. Двадцять два трибунали розглядали справи комунарів і виносили обвинувальні вироки.

Репресіям були піддані прихильники Комуні не тільки в Парижі та Ліоні, а й в інших містах.

Паризька Комуна проіснувала лише сімдесят два дні. Не всі свої задуми вона втілила в життя. Але Комуна зробила свій внесок в історичний досвід

розвитку демократії, збагатила його принципово новими державними і правовими інститутами.

18.4. Проголошення Третьої республіки. Конституційні закони 1875 року.

Виникнення Третьої республіки у Франції відбувалося в складних, напружених умовах, в обстановці посиленої реакції.

Її поява була пов'язана передусім з поразкою під Седаном у франко-пруській війні. Седанська катастрофа привела до загибелі Другої імперії. Підйом народного руху 4 вересня 1870 року відновив у Франції республіку.

Початок республіки був дуже складним. Наслідки франко-пруської війни були жахливими. Ганебний мир з Пруссією, втрата економічно важливих Ельзасу і Лотарингії, обов'язок сплатити величезну контрибуцію в розмірі п'яти мільярдів франків — усе це вело до руйнування економіки і розорення населення Франції.

Свій вплив на утворення республіки у Франції зробила революція 18 березня 1871 року. Паризька Комуна, яка визнавала республіканську форму правління і підтримувала її, зазнала поразки. Після загибелі Комуни, версальці розв'язали терор, що привів до значних втрат серед робітничого класу.

Внутрішньополітичне становище в країні залишалося напруженим. Постійним явищем післявоєнних часів стали розгул реакції і посилення монархічних елементів.

Ось чому основна політична проблема післявоєнної Франції була пов'язана з наступним державним ладом країни. Зразу ж після загибелі Комуни вона стала об'єктом гострої боротьби буржуазних партій. Причому найбільш реакційні з них хотіли відновити монархію. Прихильники монархічної форми правління розпадалися на три фракції: легітимістів, яким марилося бачити на королівському троні когось з Бурбонів, орлеаністів, що підтримували Орлеанську династію, і бонапартистів.

Фактично Франція з 4 вересня 1870 року була республікою. У країні існувала посада тимчасового президента, яку посідав спочатку Тьєр, а потім маршал Мак-Магон, працював республіканський уряд, діяли Національні збори, утворені ще за часів франко-пруської війни з метою санкціонування мирного договору. Показово, що до монархістів можна віднести і тимчасового президента, і міністрів, і членів Національних зборів. Всі вони були противниками республіки. Сам термін «республіка» перестав у цей час вживатися в офіційних документах.

Але ліквідувати республіканський лад було в тих умовах неможливо. Цьому заважали і серйозні розбіжності в таборі монархістів, і республіканські настрої більшості буржуазії, і побоювання опору з боку робітничого класу.

За таких умов розробку конституції було доручено не Установчим зборам, як було заведено у Франції, а Національним зборам, які довго вагалися, затягували час, поки нарешті не були змушені перейти до роботи і створити конституційну комісію. Беручись до розробки конституції, члени

Національних зборів намагалися ввести такий державний лад, від якого в майбутньому буде легко перейти до монархії.

У лютому 1875 року за ініціативою де Валлона Національні збори, проте, прийняли два конституційних акти: 24 лютого—Закон про організацію Сенату і 25 лютого — Конституційний закон про організацію державної влади. Через деякий час, 16 липня 1875 року, був прийнятий ще один конституційний акт — Закон про відносини державної влади. Усі разом ці три закони і склали Конституцію Третьої республіки, що і визначило її своєрідність.

Конституційні закони 1875 року не визначали загальних принципів державного ладу. Окрім того, вони не стверджували прямо республіканської форми правління. Принципове значення в цьому відношенні мала стаття 2 Конституційного закону про організацію державної влади, де було сказано: «Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів сенатом і палатою депутатів, об'єднаних у національні збори. Він обирається на сім років». Показовим був і сам виступ де Валлона, який, вносячи проект цього закону, казав: «Я не пропоную проголосити республіку, але пропоную продовжити уряд, який в теперішній час існує і який є урядом республіканським».

Були і інші особливості Конституції 1875 року, їй, наприклад, не передувала Декларація або преамбула, зовсім не було розділу про права і свободи громадян. Дуже поверхово визначався статус уряду, зовсім не розглядалася організація місцевого управління. Конституція була зорієнтована лише на визначення структури та компетенції вищих органів державної влади.

Конституція 1875 року розцінювалася як тимчасовий законодавчий акт. Тому їй вибачали і невеликий обсяг (лише 34 статті в трьох законах), і невирішеність багатьох питань і т.ін. Слід також наголосити на тому, що реакція сподівалася на повернення монархії.

Державний лад Третьої республіки за Конституційними законами 1875 року базувався на принципі розподілу влади.

Законодавча влада здійснювалася двома зібраннями: палатою депутатів і сенатом, які об'єднувалися в Національні збори. Палата депутатів обиралася населенням Франції терміном на чотири роки. В Конституції йшлося про «загальне голосування», але жінки, військові, населення колоній були позбавлені виборчих прав. Діяла мажоритарна система виборів у два тури. В першому турі обраним вважався кандидат, який зібрав абсолютну більшість голосів (більше половини). Якщо ніхто із кандидатів не отримав такої кількості голосів, провадився другий тур, на якому для обрання досить було зібрати відносну більшість голосів.

Верхньою палатою був сенат, який складався з трьохсот сенаторів, сімдесят п'ять з яких були довічними, а двісті двадцять п'ять обиралися особливими колегіями виборщиків за департаментами терміном на дев'ять років. Сенат був постійно діючою установою. Його не можна було розпустити, а кожні три роки він оновлювався на одну третину.

Сенат розглядався монархістами як противага палаті депутатів. Тому він мав не тільки рівні права з палатою депутатів, а отримав і деякі переваги. За згодою сенату президент мав право розпустити палату депутатів, сенат міг перетворюватися на найвищий суд Франції.

Сенат і палата депутатів збиралися щороку, їх сесії починалися і закінчувалися одночасно. Президент міг відстрочити засідання палат, але не більше, як на місяць.

Главою держави був президент, який обирався Національними зборами на сім років. Він міг бути переобраним. Президент мав широкі повноваження. У нього було право законодавчої ініціативи. Він оголошував закони, прийняті обома палатами, стежив за їх виконанням і забезпечував його, мав право помилування. Президент розпоряджався збройними силами, призначав на всі цивільні і військові посади, міг розпустити за згодою сенату палату депутатів. Такі права президента наближали його до конституційного монарха.

Згодом почало відбуватися суттєве обмеження влади президента. Він втрачав деякі конституційні повноваження (розпуск палати, відстрочка сесій і т.д.). На посаду президента стали підбирати маловпливових політичних діячів.

Конституційні закони 1875 року передбачали утворення Ради міністрів, однак не давали детального визначення її правового статусу. Але принципове значення мала стаття 6 Закону від 25 лютого 1875 року, де було сказано, що «міністри солідарно відповідальні перед палатами за загальну політику уряду і індивідуально — за їх особисті дії». Закріплення в Конституції інституту парламентської відповідальності уряду давало йому значну самостійність щодо президента. Річ у тім, що президент не був главою уряду, він лише призначав голову Ради міністрів, який відповідав перед парламентом.

Повноваження уряду безперервно зростали. У нього було право законодавчої ініціативи, в його розпорядженні знаходився великий бюрократичний апарат міністерств. Кожен акт президента скріплювався відповідним міністром.

Зберігалася в Третій республіці Державна рада, засновником якої був ще Наполеон I. Цей орган складався з представників вищої бюрократії, які призначалися декретом президента. Державна рада була консультантом уряду в питаннях управління.

Місцеве управління навіть не згадувалося в Конституційних законах 1875 року. Адміністративний поділ зберігався від часів Першої імперії: департамент, округ, кантон, комуна.

На чолі департаменту стояв префект, який призначався декретом президента. Префект був повноважним представником уряду і концентрував у своїх руках усю повноту влади. Подібну роль виконував в окрузі супрефект. Представницькі органи у вигляді генеральних і окружних рад, муніципалітетів вирішували другорядні питання і виконували всі розпорядження префектів і супрефектів.

Не згадували Конституційні закони 1875 року і про третю гілку влади — судову. Між іншим судова система Франції за часів Третьої республіки не зазнала суттєвих змін. Новим було лише скасування в 1883 році довічного призначення суддів. Зберігалася сувора ієрархічність відомства юстиції, призначення магістратів, їх фактична залежність від уряду.

Конституція згадувала про судові функції палат. Відповідно до статті 12 закону від 16 липня 1875 року «президент республіки може бути відданий під суд тільки палатою депутатів і судитися тільки сенатом». Подібне правило діяло і стосовно міністрів «за злочини, заподіяні при виконанні службових обов'язків». Крім того, за декретом президента сенат можна було перетворити на найвищий суд, щоб судити всяку особу, яку обвинувачували «в замахові на безпеку держави».

Специфічною рисою політичної структури Третьої республіки була багатопартійність.

В умовах загострення класових протиріч, суперництва між політичними партіями розгорнулася напружена боротьба між силами реакції і демократії. Свій прояв вона знайшла в спробах державного перевороту.

Першим намагався знищити республіку і відновити монархію президент Франції маршал Мак-Магон (командувач версальськими військами за часів Паризької Комуни). Але зроблена ним 1877 року спроба державного перевороту закінчилася повним провалом. Слідом за ним в 1889 році намагався захопити владу генерал Буланже. Однак він сам злякався і втік до Бельгії. І, нарешті, ще один наступ реакції на республіку відбувся під час так званої справи Дрейфуса, але і він закінчився поразкою.

Третя республіка вистояла, а монархісти остаточно втратили свій вплив. У 1884 році була прийнята конституційна поправка, згідно з якою «республіканська форма правління не може бути предметом перегляду».

18.5. Джерела і основні риси права.

За час революції склалося у своїх основних рисах буржуазне право, яке виникло разом із буржуазною державою. Будучи історично прогресивним типом права, воно замінило собою віджиле феодальне право, закріпило нові виробничі відносини. Але, виражаючи волю панівного класу, буржуазне право було по своїй суті експлуаторським, хоча, на відміну від рабовласницького і феодального, воно рядилося в тогу формальної рівності всіх перед законом.

Цей горезвісний принцип формальної рівності приховував собою фактичну нерівність.

Інститут приватної власності був наріжним каменем буржуазної правової системи, яка затвердила право необмеженої власності в обох деклараціях, у Конституціях 1791 і 1793 років.

В основу зобов'язального права лягли принципи свободи і рівності, які заклали юридичний фундамент для обґрунтування свободи договору і рівності сторін. Зрозуміло, ця фразеологія не могла приховати експлуаторської сутності

так званої свободи підприємництва, що насправді являла собою свободу гноблення й експлуатації.

В галузі кримінального права відбулися великі зміни.

У ході революції буржуазія висунула прогресивні принципи кримінального права і процесу, вперше сформульовані ще в Декларації прав людини і громадянина 1789р. Був виданий перший кримінальний кодекс, який закріпив буржуазні принципи кримінального права і кримінального судочинства. Він установлював суворі санкції за зазіхання на священне право приватної власності. Будь-який виступ проти існуючого порядку влади тягнув за собою особливо жорстокі покарання, які носили застрашливий характер. У цьому позначилися пережитки феодального кримінального права.

Свідченням того, що вже на самому початку революції крупна буржуазія була настроєна антидемократично, був закон 1791 р. про робітничі корпорації, відомий під назвою закону Ле Шапельє. Закон цей забороняв корпоративне об'єднання осіб однієї і тієї ж професії. Робилося це під приводом боротьби з відродженням феодальної цехової системи, але насправді закон Ле Шапельє був спрямований проти організації профспілок.

Що стосується судової системи, то вона за час революції не встигла ще стабілізуватися, хоча загалом контури її намітилися. Був установлений єдиний для всіх станів суд. Всі інститути інквізиційного феодального процесу знищувалися, і принципи кримінального судочинства, подібно принципам кримінального права, дістали своє вираження в програмних буржуазних деклараціях.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала головним завданням революції 1789-1794 рр. Воно супроводжувалося рішучою ламкою феодальних відносин, реалізацією вже в ході революції но-

вих правових установок. З самого початку йшлося не лише

про створення нового законодавства, але й систематизацію

його. Про це свідчать спроби кодифікації, початі в ході революції. Ще в серпні 1790 р. Установчі збори прийняли резолюцію, відповідно до якої «цивільні закони повинні бути об'єднані і реформовані законодавцем, який мусить

скласти загальний кодекс простих законів, ясних і відповідних конституції». Положення про розробку цивільного кодексу було включене й у Конституцію 1791 р. У 1793, 1794, 1796 роках були запропоновані проекти Цивільного кодексу. Проте ці спроби не призводили до позитивних результатів.

Причини неуспіху цілком зрозумілі, оскільки відбувалася безупинна зміна груп, які стояли при владі, що мали розходження в ідеології і конкретних цілях. Відіграв свою роль і тимчасовий характер ряду заходів. Вплинула і боротьба крупної буржуазії проти вимог найбільш прошарків населення. Все це перешкоджало стабілізації нових суспільних відносин і

створенню єдиних кодексів. Нарешті, не було ще тієї кристалізації принципів права, яка є необхідною передумовою кодифікації.

Лише після зміцнення влади крупної буржуазії уряд Наполеона остаточно скасував шляхом прийняття закону дореволюційне право і ряд законів, прийнятих у часи революції, які не відповідали інтересам крупної буржуазії, і розпочав вироблення нових кодексів (Наполеонівська епоха ознаменована створенням п'ятох основних кодексів цивільного, кримінального, торгового, цивільно-процесуального і кримінально-процесуального).

Першим був прийнятий цивільний кодекс, який увійшов в історію як Кодекс Наполеона.

13 липня 1800 р. була призначена комісія для розробки проекту кодексу. До її складу ввійшли крупні юристи того часу —Тронше, Порталіс, Малльвіль, Біго-Преамне. У своїй роботі вони спиралися на законодавство, доктрину, попередні проекти кодексу, римське право (особливо яскраво очевидний вплив римського права в зобов'язальному праві), звичаї, які вони прагнули викласти і переробити у відповідності з духом буржуазного суспільства. Наполеон особисто брав участь в обговоренні ряду статей кодексу, усуваючи з проекту деякі положення, що затвердилися у французькому праві в період революції і тепер уявлялися для крупної буржуазії надмірно радикальними. Протягом чотирьох місяців проект був складений і надісланий на обговорення вищих судів. Останні менше ніж у річний термін подали свої зауваження, після чого проект був розглянутий у Державній раді. Потім проект належало розглянути в Трибунаті, Законодавчому корпусі і Сенаті. При проходженні через Трибунат проект кодексу зустрів серйозну опозицію: ряд членів Трибунату не міг погодитися з ліквідацією завоювань революції, проведених у проекті кодексу. І перший титул «Про право і закони взагалі» був відхилений. Така ж доля судилася і титулу другому. Тоді уряд забрав проект і Наполеон здійснив насильницькі заходи: члени Трибунату, які були основними критиками проекту, були виключені з його складу, чим була створена слухняна волі Наполеона більшість. Після цього розгляд проекту пішов швидко і всі титули кодексу були прийняті. Закон 21 березня 1804р. об'єднав усі прийняті 36 титулів до складу єдиного кодексу за назвою Code civil (Цивільний кодекс). У 1807 р. кодекс був названий Кодексом Наполеона. У 1816р. знову кодекс дістав назву Цивільного кодексу. Але в історії він справедливо залишився під назвою Кодексу Наполеона.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин - і в цьому було його прогресивне значення. В основу кодексу були покладені принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це призводило до свободи підприємництва, у селі — до закріплення права власності селян на землі, придбані ними в часи революції.

Незважаючи на консервативну переробку, цивільне право Франції, яке дістало в Кодексі Наполеона класичне вираження, мало революційне значення для своєї епохи. Відомий німецький соціолог Ф. Мерінг наприкінці

XIX століття писав про кодекс як про «дітище революційної епохи», оскільки «конвент, із лабораторії якого Наполеон одержав його в значно погіршеній формі, втілював собою буржуазний клас в усій свіжості його юнацьких сил». Але водночас кодекс відображав контрреволюційні установки, робив крок назад у порівнянні з революційним законодавством, зокрема, з революційним законодавством періоду якобінської диктатури.

Французький цивільний кодекс відіграв велику роль. Енгельс називав цей кодекс «зразковим зводом законів буржуазного суспільства». Вперше в історії кодекс дав у стиснутій і точній формі основні положення буржуазного цивільного права, він послідовно закріпив принципи капіталізму.

Французький цивільний кодекс 1804р. займає центральне місце в системі наполеонівських кодексів, оскільки ним регулюються найважливіші економічні відносини капіталістичного суспільства.

Цей кодекс найзначніший за своїм обсягом (при початковому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття), він вважається найдосконалішим із класичних кодексів за формою викладу, в тому числі й за структурою.

Кодекс виходить із поділу приватного права на цивільне і торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між купцями і регулюванню так званих торгових угод, хоча б у них брали участь і не купці (торговим правом регулювалися, наприклад, відносини за векселем).

Таким чином, Цивільний кодекс охоплює лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові відносини, які не є торговими. Кодекс Наполеона складається з вступного титулу і трьох книг. У невеличкому вступному титулі викладені правила дії цивільних законів у часі і просторі, а також деякі правила, які стосуються вступу в силу і застосування правових норм.

У складі кодексу можна побачити принципи побудови інституцій римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву інституційної.

Книга перша «Про осіб».

Книга перша - «Про осіб» вводить такі принципи буржуазії, як рівність і свобода, в конкретну сферу регулювання майнових відносин, перекладає буржуазні уявлення про рівність на мову цивільно-правових норм. Кодекс в цілому продовжив ту лінію, яка намітилася ще в революцію, - на скасування феодального правопорядку, феодальних станових привілеїв, станових обмежень у правоздатності. Відповідно до ст. 5., «будь-який француз користується цивільними правами».

Характерною рисою Кодексу Наполеона була та, що в усіх його положеннях, які говорять про особи, як носіїв, суб'єктів цивільних прав, маються на увазі окремі індивіди

(фізичні особи), а не колективи (юридичні особи). Поняття юридичної особи взагалі не відоме Кодексу Наполеона; законодавець не вважав за потрібне надавати особливі права на участь у цивільному обороті яким би то не було об'єднанням осіб.

Хоча кодекс в принципі виходив із прогресивної буржуазної ідеї універсальності цивільних прав, в окремих випадках він відновлював деякі інститути феодальної епохи, підірвані революційним законодавством. Так, кодекс передбачав використання так званої «цивільної смерті» як міри

кримінального покарання. «Цивільна смерть» означала,

відповідно до ст. 25, що засуджений втрачає власність на все майно, яким він володів, — після нього відкривається спадкування на користь його законних спадкоємців, до яких його майно переходить таким же засобом, як коли б він помер природним чином і без заповіту. У кодексі передбачається ряд обмежень у цивільних правах для жінок. Наприклад, жінки не могли бути свідками, запрошеними до складання актів цивільного стану.

У першій книзі закріплювалися також основні принципи сімейного права. Тут кодекс робив особливо помітний крок назад у порівнянні з законодавством періоду революції, коли були декларовані важливі особисті і майнові права

жінок, послаблена батьківська влада над дітьми тощо. Кодекс значною мірою спирався на положення римського права і феодального звичаєвого права. Стаття 212 говорила, що «подружжя зобов'язане до взаємної вірності, допомоги,

підтримки». Але в цілому кодекс відкрито закріплював пануюче становище чоловіка в сім'ї, поблажливо ставився до моральної розбещеності чоловіка, закріплював принципи влади чоловіка над особистістю і майном дружини і влади

батька над дітьми. Чоловік - глава сім'ї, воля якого визначає весь лад сім'ї і який об'єднує у своїх руках усе сімейне майно. Відносини між подружжям визначалися ст. 213: «Чоловік зобов'язаний заступатися за свою дружину, дружина - слухатися чоловіка». Про рівноправність подружжя не було й мови. Дружина була зобов'язана жити разом із чоловіком і слідувати за ним, якщо він перемінить місце проживання (ст. 214). Нерівноправність жінки виявлялася й у її майновому становищі в сім'ї. За загальним правилом, передбачався режим спільності для майна чоловіка і дружини. Але за ст. 1421, «чоловік один управляє майном, яке входить у спільність. Він може його продати, відчужувати і встановити на нього іпотеку без участі дружини». Дружина не могла відчужувати і набувати майно і виступати в суді без дозволу чоловіка (ст.215-216). Майнові відносини подружжя визначаються шлюбним договором, який укладався до здійснення шлюбу. Кодекс установлює ряд режимів майнових відносин – на вибір майбутнього подружжя. Але, за загальним правилом, якщо в шлюбному договорі спеціально не передбачено іншого, майно дружини надходить у власність чоловіка, і останній розпоряджається прибутками від цього майна. Розлучення припускається лише в суворо визначених випадках (порушення подружньої вірності, тяжкі образи й ін.). Характерно, що правила про розлучення в силу порушення подружньої вірності узаконили поблажливе ставлення буржуазії до статевої розбещеності чоловіків. Якщо чоловік міг вимагати розлучення в усіх випадках порушення дружиною подружньої

вірності, то дружина могла вимагати розлучення лише в тому випадку, якщо чоловік поселив свою коханку в одному будинку з дружиною (ст. 230). Ця принизлива для жінки умова була скасована лише в 1884р. У початковій редакції кодексу було збережене введене в часи революції розлучення за взаємною згодою подружжя, хоча й після тривалої і складної процедури. Але під впливом католицької церкви правила кодексу про розлучення були скасовані в 1816 році і відновлені в 1884 році, причому дружині були надані такі ж права на розлучення, які мав чоловік, але правила про розлучення за взаємною згодою були відновлені в 1884р.

Що стосується відносин батьків і дітей, то влада над дітьми належала лише батькові; до матері ця влада переходила — та й то з обмеженнями - лише після припинення шлюбу, або в деяких, найважчих випадках зловживання батьком владою. Діти перебували під владою батька до повноліття (сини - до 25 років, дочки - до 21 року) і без згоди батька не могли одружуватися і залишати отчий дім (ст.148). У тих випадках, коли батько «мав дуже серйозні приводи до невдоволення поведінкою» дитини, він міг позбавити її свободи терміном до 1 місяця, якщо дитина не досягла 16-літнього віку, і на термін до 6 місяців, якщо дитина досягла 16-літнього віку (ст. ст. 375, 377). Батько управляв майном дітей і мав з нього прибутки.

Кодекс у ст. 340 заборонив пошуки батьківства, чим практично погіршив становище позашлюбних дітей.

Але є і прогресивне значення положень кодексу про сім'ю. Кодекс передав шлюб із сфери церковного в сферу державного регулювання і тим самим розвивав положення конституції 1791 р. про те, що шлюб — цивільний договір.

Кодекс зберіг також введене в період революції розлучення, що означало розрив з дореволюційними католицькими традиціями.

Книга-друга «Про майна і різні видозміни власності»

Друга книга кодексу «Про майна і різні видозміни власності» присвячена регламентації майнових прав і також виходить із класичного римського поділу: право власності, узуфрукт, узус та ін. Центральне місце тут займає інститут власності. Самі французькі юристи, наприклад Лагері, таким чином визначають значення цього інституту: «Найдорогоціннішим правилом Цивільного кодексу, найголовнішою і найважливішою його постановою є те, що він освячує право власності; всі інші його положення це просто лише наслідки або вибірки з нього».

Власність - закріплена в Кодексі Наполеона, являє собою по суті приватнокапіталістичну власність, яка давала буржуа необмежене право на розпорядження своїм майном, на одержання прибутку і земельної ренти. За словами К.Маркса, для капіталіста приватна власність «...є право привласнювати чужу неоплачену працю, або її продукт, для робітника — неможливість привласнити собі свій власний продукт».

В основі всього кодексу лежить необмежена приватна власність, як «право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим щоб користування не було таким, яке заборонене законами і

регламентами» (ст. 544); Власність на річ надає право на все, що ця річ виробляє (ст. 546). Власність на землю включає в себе власність на те що знаходиться під землею і над землею (ст. 552). Практично для того часу це означало, що власник землі ставав повним і абсолютним хазяїном усіх корисних копалин, виявлених на його ділянці. Таке положення було дуже незручним і не вигідним для буржуазної держави в цілому, а також для промисловців, і в 1810 році вони добилися його відміни. Статті 5 і 6 закону від 21 квітня 1810 р. передбачали, що рудники можуть експлуатуватися лише на основі концесії, наданої державою.

Кодекс являв собою подальший розвиток і підтвердження виражених ще в конституційних документах революції: положень про «священність» і «недоторканність» приватної власності. Ст. 545 говорила: «Ніхто не може бути примушуваним до уступки своєї власності, якщо це не робиться по причині суспільної користі і за справедливе і попереднє відшкодування».

Прогресивне значення положень Кодексу Наполеона про власність полягало в тому, що він закріпив основні завоювання революції, перемогу буржуазної власності над феодалською. Речі за кодексом ділилися на рухомі і нерухомі. Цей поділ відображав той етап у розвитку капіталістичного суспільства, коли нерухомість (земля, будівлі і т. п.) являли велику цінність для окремого підприємця і класу капіталістів у цілому, а тому потребувала особливого правового режиму і захисту. Так, розпорядження нерухомим майном було обставлене великими юридичними формальностями і складнощами. Якщо рухомим майном опікун міг розпоряджатися самостійно, то нерухомим — лише за згодою сімейної ради або суду.

Спробою законодавця пом'якшити протиріччя, що виникають при зіткненні інтересів окремих приватних власників, стало встановлення ряду законних сервітутів: про загальну стіну, про право проходу й інше.

Буржуазні юристи, які аналізують Кодекс Наполеона зазначають, що «завжди, коли конкурують права власника. з правом не власника, право сильного з правом слабкого, кодекс стає на сторону перших». Саме тому статті Цивільного кодексу про власність буржуазія протягом тривалого часу розглядала як ідеальну форму вираження своїх інтересів.

Книга третя «Про різні засоби, якими набувається власність».

Третя, найбільша за обсягом книга «Про різні засоби, якими набувається власність», містить у собі правила, що регулюють придбання власності. Сюди відноситься спадкування — за законом і за заповітом, договори; тут же викладаються і майнові відносини подружжя, засновані на шлюбному договорі, і позадоговірні зобов'язання (які виникають, наприклад, по причині заподіяння шкоди). Цей кодекс у ст. 711 дає перелік засобів, якими набувається

власність: «Власність на майно набувається і передається шляхом спадкування, шляхом, дарування між живими або за заповітом і в силу зобов'язань».

Кодекс закріпив проведену ще в період революції відміну феодалських принципів спадкування у французькому праві. Відповідно до ст. 732, «закон

при визначенні порядку спадкування не бере до уваги ні природи ні походження майна». Спадкоємцями померлого ставали у певній, вказаній у кодексі, послідовності: діти й інші спадкоємці, а також висхідні і бічні родичі. Найближчі ступені рідства виключали спадкування з боку більш віддалених, але родичі, далі дванадцятого ступеня рідства не успадковували.

Позашлюбні діти могли успадковувати лише в тому випадку, якщо були визнані в законному порядку, причому лише майно матері і батька, але не інших родичів. Позашлюбні діти не могли також одержувати майно за допомогою дарування або заповіту зверх того, що їм давалося відповідно до загальних правил спадкування, тобто вони могли бути спадкоємцями лише за законом.

Кодекс насамперед в інтересах заможних буржуазних кіл розширив свободу заповітів і дарувань, що нерідко використовувалися для обходу законного порядку спадкування. Відповідно до ст. 913, дарування або заповіт не може перевищувати половини майна, якщо особа, яка заповідає, лишає після смерті одну законну дитину, третини майна — якщо залишається двоє дітей, чверті - якщо в померлого троє або більше дітей. При такому порядку спадкування за законними дітьми резервувалася певна частина майна, яке ділилася між ними порівну незалежно від віку і статі. Статті кодексу про спадкування відіграли чималу роль у поділі у Франції майна між дітьми померлих власників і значною мірою сприяли збереження тут постійного великого прошарку дрібних і середніх буржуа, численних селянських господарств.

Норми Кодексу Наполеона, які регулювали майнові відносини, були присвячені найзагальнішим, найпринциповішим питанням цивільного обороту. Вони не регламентували цілий ряд специфічних сторін торгової, підприємницької діяльності.

Основну увагу законодавець приділяє в третій книзі зобов'язальним, передусім договірним відносинам. Зобов'язанням із правопорушень у кодексі присвячено порівняно мало статей. Що ж стосується договірного права, яке регулює всілякі відносини, пов'язані з капіталістичним обміном, а також з експлуатацією найманої праці, то воно було розроблене докладно й у гранично чіткій формі. Ясні і визначені положення договірного права, починаючи від загальних умов дійсності і закінчуючи ретельною юридичною регламентацією окремих договірних відносин, були значною мірою результатом спадщини римського права.

Договір за кодексом розглядається як «угода, за допомогою якої одна або кілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед кількома іншими особами дати щось, зробити щось або не робити чогось».

Французький законодавець запозичив із римського права і розвив у кодексі ідею про формальну рівність сторін у договорі, про автономію індивідуальної волі. Згода сторін є необхідною умовою дійсності договору. Причому за ст. 1119 «немає дійсної згоди, якщо згода була дана лише внаслідок помилки або якщо вона була вимушена насильством або досягнута обманом».

Характерно, що в Кодексі Наполеона майже не було статей, які регулюють відносини між хазяїнами і робітниками, хоча для капіталістичного суспільства цей договір мав величезне значення.

Ті окремі положення, які були в кодексі по цьому питанню, робили відкриту підтримку хазяїнам у тих випадках, коли їхні інтереси стикалися з інтересами робітників.

Зміст договору (розмір плати, умови праці) визначався підприємцем, але за лицемірними формулюваннями буржуазного права цей договір був ніби-то «вільною угодою» двох рівноправних сторін.

Договорові про найм робітників присвячено в кодексі усього дві статті, які не містять ні найменшої гарантії інтересів тих, хто наймається.

Договір відіграє величезну роль і для торгівців або промисловців в галузі їхніх взаємин із виробниками і споживачами - він є юридичною формою операцій по придбанню сировини, продажу готової продукції і т. п. За таких умов зрозуміло, що Кодекс Наполеона приділяє особливу увагу непорушності договорів і праву сторін (тобто фактично сильнішої сторони) встановити будь-який зміст договору. Ст. 1134 кодексу вказує, що «угоди, законноукладені, займають місце закону для тих, хто їх уклав». Договір встановлює безумовну зв'язаність сторін: угоди «можуть бути скасовані лише за взаємною згодою сторін». У випадку невиконання договору, у якому передбачається зобов'язання боржника надати річ кредиту, останній може через суд вимагати передачі йому цієї речі. А за ст. 1142 «будь-яке зобов'язання зробити або не зробити призводить до відшкодування збитків у випадку невиконання з боку боржника».

В кодексі викладалися чіткі положення стосовно умов укладення, змісту й інших особливостей окремих договорів: купівлі-продажу, міни, найму, товариства, позики тощо. Фіксування цих загальних положень у законі і безумовна підтримка їх у подальшій судовій практиці не означало обмеження свободи приватного власника в розпорядженні своїм майном. Кодекс установлював найширші рамки, у межах яких будь-який власник мав повну свободу діяльності, свободу вибору сторін і визначення змісту конкретних договорів. Кодекс у такий спосіб юридично закріплював властиву капіталістичній свободі підприємницької діяльності.

Явна збитковість договору для однієї із сторін, як правило, не опороочує договору. Сторона в договорі не може посилається на те, що договір виявляється для неї не вигідним, а для контрагента може бути джерелом безпідставного збагачення.

Лише в окремих випадках явна не вигідність договору для однієї із сторін може бути підставою визнання його недійсним. Так, відповідно до статті 1674 Кодексу Наполеона, якщо продавець нерухомості продав майно по ціні, що становить не більше $\frac{7}{12}$ дійсної ціни, договір може бути визнаний недійсним.

Крім договору кодекс знає й інші підстави виникнення зобов'язань. Це заподіяння шкоди. Так, ст. 1384 Кодексу Наполеона встановлює, що хазяїни й особи, які дали доручення, відповідальні за збиток, заподіяний їхніми

слугами й особами, на яких покладене виконання доручення, якщо збиток заподіяний при виконанні цими особами їхніх службових обов'язків. Кодексу відомо і «натуральне зобов'язання», суть якого полягає в тому, що не можна вимагати його виконання

в судовому порядку. Проте, якщо зобов'язання буде виконане, то не можна вимагати повернення невиконаного. У Кодексі Наполеона в якості «натурального зобов'язання» назване зобов'язання дати придане дітям.

Цивільний кодекс встановлює також, що зобов'язання може виникнути безпосередньо із закону у випадках, спеціально передбачених законом.

Протягом XIX століття змін у зобов'язальні відносини практично не було внесено.

Для буржуазії кодекс став класичним зразком закріплення її різноманітних майнових інтересів. Протягом тривалого часу правові ідеї, закладені в цьому кодексі, були найточнішим відображенням пануючих економічних по-

глядів буржуазії. Кодекс написаний простою і доступною мовою. Великої популярності Цивільного кодексу сприяли і його чисто юридичні якості: стрункість викладу, чіткість у трактуванні основних інститутів, стислість і ясність формулювань. За висловленням одного італійського юриста, «сприйняти ідеї Кодексу Наполеона — це значить сприйняти ідеї А. Сміта».

Цивільний кодекс Наполеона відіграв значну роль за межами Франції. Він зробив величезний вплив на формування і розвиток права в інших буржуазних державах. Для XIX століття цей вплив був, безсумнівно, прогресивним, тому що означав наступ буржуазних принципів на стару феодальну систему цивільного права. Історик права У. Сігль писав, що цивільний кодекс “був правом не всіх народів, але правом для всіх народів. У різних країнах буржуазія, приходячи до влади і прагнучи зміцнити своє панування твердим правилом закону, вводила, з тими чи іншими змінами, французький цивільний кодекс”.

У 1807 році був прийнятий спеціальний Торговий кодекс Франції, який регулював такі важливі для буржуазії правовідносини, як комерційна діяльність, торгова біржа, морська торгівля тощо. Таким чином, Торговий кодекс 1807 року доповнював Цивільний кодекс Наполеона положеннями про юридичні дії, що провадилися комерсантами.

Торговий кодекс складався з чотирьох книг. Перша книга містила загальні положення, які мали відношення до комерсантів — осіб, котрі складали «торговельні акти в порядку здійснення своїх звичайних занять». Друга книга була присвячена питанням міжнародної і морської / торгівлі, третя — банкрутствам, четверта — торговій юрисдикції.

Кримінальне право.

Французька буржуазна революція рішуче ламала численні феодальні установлення і звичаї щодо злочинів і покарань. Руйнувалася стара система феодального права, створювалося нове буржуазне кримінальне право. Його

мета — захистити основи буржуазного ладу як від реставраторських поривань феодальної реакції, так і від натиску народних мас.

Основні принципи буржуазного кримінального права були зафіксовані подібно до цивільного права також у Декларації прав людини і громадянина 1789 року. «Ніхто не може бути обвинуваченим, затриманим або ув'язненим інакше як у випадках, передбачених законом», — було сказано в статті 7. Це положення Декларації було спрямоване проти свавілля феодальної юстиції. Воно утверджувало найважливіший принцип буржуазної законності: нема злочину і нема покарання без зазначення про це в законі. Встановлювалося також правило, за яким закон зворотної сили не має (ст. 8). На кримінальне право поширювалось і загальне положення про рівність усіх громадян перед законом.

Все це означало відмову від принципів кримінального права феодального періоду, було значним кроком уперед. Однак дуже скоро з'ясувалося, що всі ці гарантії буржуазія зовсім не збиралася поширювати на народні маси. У 1789 році Установчі збори приймають Закон проти стовпищ, який установлював суворі кримінальні покарання (аж до страти) до осіб, що брали активну участь у масових народних виступах. У 1791 році було видано Закон Ле-Шапелє, який позбавляв робітників права спільно боротися за підвищення свого заробітку, провадити страйки. Винним загрожував значний грошовий штраф або тюремне ув'язнення.

Підсумок розвитку кримінального законодавства французької буржуазної революції підбив Кримінальний кодекс 1810 року. У ньому дістали відображення і закріплення принципи буржуазної законності, що вже установилися. Певною мірою було переглянуте революційне законодавство. Кодекс 1810 року забезпечував послідовний, неухильний захист капіталістичної власності, експлуатації і буржуазної держави. Жорстокі покарання встановлювалися за посягання на приватну власність, за порушення прав власника. Суворо переслідувалися державні злочини, кара чекала за найменшу непокірність властям.

Структура Кримінального кодексу 1810 року була більш складною, хоча в цілому дотримувалася побудови Кримінального кодексу 1791 року. Складався Кодекс 1810 року з чотирьох книг.

Перша книга присвячена покаранням кримінальним (болісним і ганебним) і виправним.

Покараннями болісними та ганебними Кримінальний кодекс вважав смертну кару, каторжні роботи, депортацію—довічне заслання в одну з французьких колоній, гамівний дім. У деяких випадках ще додатково призначалися таврування і загальна конфіскація. До покарань ганебних належали виставляння біля ганебного стовпа, вигнання, громадська деградація — усунення від усіх публічних посад і служб та позбавлення багатьох цивільних прав. Виправними покараннями були тюремне ув'язнення, штраф, тимчасове позбавлення деяких прав — політичних, громадянських та сімейних.

Кодекс детально описує порядок застосування покарання. Так, в ст.12, 13 говориться про здійснення смертної кари : “ Всякому засудженому на смерть відрубуються голова. Засуджений до смертної кари за вбивство батька супроводжується на місце страти в сорочці, босоніж, з чорним покривалом на голові (він виставляється на ешафоті, в той час як судовий пристав читає народу обвинувальний вирок; слідом за цим йому відрубуються кисть правої руки, а потім його негайно страчують).” Так же детально описується виконання інших покарань.

Публічне здійснення жорстоких покарань свідчить про те, що основною метою покарання, як і раніше залишилось устрашіння.

Книга друга кримінального кодексу встановлює підстави відповідальності і підстави звільнення від відповідальності (божевільня і примушення до скоєння злочинів силою).

Детально описуються різні форми співучасті: підмовництво, пособництво.

Кодекс не встановлював мінімального віку кримінальної відповідальності. Але до осіб, які не досягли 16 років, застосовувалось більш м'яке покарання.

Щодо загальної частини кодексу слід відмітити, що багато питань кримінального права не були розроблені: не визначались форми вини, не говорилося про сукупність злочинів, про давність.

Третя книга кодексу присвячена злочинам і проступкам, які були двох видів: публічні і приватні. До публічних правопорушень відносили дії, спрямовані проти безпеки держави, проти імперської конституції, проти громадського спокою.

Серед публічних злочинів кодекс, на відміну від феодального права, не називає релігійні.

Правопорушення, спрямовані проти приватних осіб, мали об'єктом посягання на особу чи власність.

Крім конкретного переліку кримінальних діянь, ця частина кодексу визначила також, в кожному конкретному випадку, вид і міру покарання.

Четверта книга була присвячена поліцейським порушенням і покаранням. Поліцейськими покараннями могли стати короткострокове ув'язнення, штраф, конфіскація певних предметів.

Кримінальний кодекс Франції 1810 року мав велике прогресивне значення. Він ґрунтувався на буржуазному принципі рівності всіх громадян перед законом, закріплював основні положення буржуазної законності.

Позитивною рисою кодексу була ясність, точність і виразність його формулювань. Вплив Кодексу 1810 року позначився на розвитку кримінального права в багатьох країнах.

В 1808 році був прийнятий кримінально-процесуальний кодекс, який закріпив принцип призначення суддів урядом і затвердив трьохступеневу систему суду, яка відповідала діленню на три види правопорушень, встановленому Кримінальним кодексом. Мировий суддя, який здійснював по кримінальних справах функції суду простої поліції, був першою інстанцією.

Друга інстанція була представлена судом виправної поліції, це був колегіальний суд, але діяв він без присяжних засідателів. Третьою інстанцією являвся апеляційний суд, він був колегіальним з присяжними засідателями і складався з двох відділень: по кримінальних та цивільних справах.

Очолював всю судову систему касаційний суд. При суді перебувала прокуратура, яка підтримувала обвинувачення і здійснювала нагляд за законністю дій посадових осіб судового апарату.

19.1. Німеччина після Віденського конгресу.

Німеччина пізніше за інші європейські країни стала на шлях капіталістичного розвитку. Аграрні реформи 1807, 1816 і 1821 років в Пруссії та інших німецьких державах мали обмежений характер. Торгівля була слабо розвинутою. Нечисленні міста по суті були лише резиденціями государів.

Розширення капіталістичного виробництва стримувалось кріпацтвом, політичною роздробленістю та засиллям консервативних елементів у державному апараті.

На початку XIX ст. Німеччина, як і раніше, складалась із багатьох держав з власними митними системами, органами управління, законодавствами, системами мір і ваги. Уряди цих держав мало цікавили проблеми загальнонімецької єдності, в галузі внутрішньої і зовнішньої політики вони керувались лише власними інтересами. До наполеонівських війн абсолютна монархія в цих державах була переважною формою правління.

Наполеон, розбивши австрійські війська, поклав кінець існуванню Священної Римської імперії. В серпні 1806 року Франц II відмовився від титула її імператора. Міжнародний авторитет Габсбургів було підірвано. Політична самостійність багатьох феодальних держав була ліквідована, вони перетворились на васалів наполеонівської Франції.

Поразка французької армії в Росії допомогла німецьким державам здобути незалежність. Певний внесок в перемогу над Наполеоном, крім Росії внесли Австрія і Прусія.

30 травня 1814 року у Парижі був підписаний договір між державами-переможцями та переможеною Францією. Цей договір позбавив останню усіх територій, завойованих нею у війнах кінця XVIII – початку XIX ст. У вересні 1814 р. у Відні зібрався найбільш представницький з дипломатичних конгресів, які скликалися коли б то не було раніше. На нього з'їхалися 216 представників усіх європейських держав за винятком Османської імперії. 3-го січня 1815р. Англія, Австрія та переможена Франція уклали між собою таємний союз з метою протидії планам російського та прусського урядів у польському та саксонському питаннях. Нові союзники навіть обіцяли один одному військову допомогу в разі необхідності. В результаті їх об'єднаного тиску на Пруссію тій довелося примиритися з корекцією власних масштабних планів. До Пруссії відходила лише північна частина Саксонії, а південна залишалася самостійним королівством. Вона ж отримала додатково Познань і Гданськ зі складу колишнього Великого герцогства Варшавського (що суперечило планам Росії на ці території), а також шведську Померанію,

Рейнську провінцію та Вестфалію. Останні дві провінції були найбільш розвинутими в економічному відношенні німецькими землями, важливим було і їх стратегічне становище. Галичина тоді ж була передана Австрії.

9 червня 1815р. був підписаний Генеральний заключний акт Віденського конгресу. З масиву німецькомовних держав та частини володінь Австрійської імперії Віденський конгрес створив Німецький союз. До нього увійшли 34 монархії та 4 вільних міста (Гамбург, Бремен, Любек та Франкфурт-на-Майні). Пруські та австрійські володіння включалися до Німецького союзу не повністю. З пруських - поза Союзом залишалася Східна Пруссія та Познань, з австрійських - Галичина, Угорщина та більша частина південнослов'янських областей імперії. Австрійський канцлер Меттерніх добився гегемонії Австрії в Німецькому союзі і розглядав його як знаряддя австрійської політики. Тим самим Австрія перетворювалася на жандарма Європи. Керівний орган Німецького союзу - т. зв. Союзний сейм турбувався в першу чергу про збереження європейського статус-кво: державних кордонів, монархічних режимів, політичної ізоляції Росії та збереження політичної роздробленості німецьких земель. Після вражаючих перемог над Наполеоном Росія, намагаючись претендувати на роль провідної європейської сили. Це не відповідало інтересам жодної з європейських наддержав — Англії, Австрії, Франції. Спроби Росії опертися на союз з Пруссією викликали зрозуміле занепокоєння у Відні, Лондоні та Парижі. В результаті цього Пруссії, як менш сильному учаснику намічуваної коаліції, дозволили дещо зміцнити свої позиції, але ціною розриву з Росією. Остання підтримувала прагнення Пруссії захопити усю Саксонію, але в свою чергу претендувала на герцогство Варшавське з Познанню та Гданськом включно.

Союзний сейм (бундестаг) - рада уповноважених окремих німецьких монархів - перебував у Франкфурті-на-Майні. В Союзі не існувало ні спільного судового органу, ні об'єднаного дипломатичного представництва, ні загальної армії. Рішення сейму ставали обов'язковими лише за умови їх визнання усіма суверенними государями - членами Союзу. Тим самим Німецький союз був слабкою конфедерацією, позбавленою реальної сили і значення.

Володіння Пруссії були роз'єднані і склалися з двох основних частин. Східна частина включала давні пруські провінції та Познань, західна - Рейнську область та Вестфалію. Обидві частини королівства були розділені землями інших німецьких государів, відрізнялися вони і за своїм внутрішнім суспільним ладом. У східних провінціях панувало крупне поміщицьке землеволодіння (місцевих поміщиків називали юнкерами). Юнкерам належала на селах вища поліцейська влада і вотчинна юрисдикція. Селянство, особисто вільне після реформи 1807 р., але політично безправне і позбавлене землі, продовжувало нести панщину і платити оброки. В західних володіннях Пруського королівства, які довго перебували під управлінням французів, селянство уже вивільнилося з-під кріпосної залежності, в життя ґрунтовно увійшли буржуазні порядки і створене французькою революцією законодавство, рівність усіх громадян перед законом, гласне судочинство

тощо. Поміщицька юрисдикція, що зберігалася на сході Пруссії, тут давно уже припинила своє існування. Ця дуалістична модель пруської держави мала деяке притягальне значення - вона демонструвала певну толерантність її монархів до місцевих порядків і звичаїв та дозволяла сподіватися, що в майбутньому цей принцип буде поширений і на інші німецькі землі в разі їх можливого входження до складу Пруссії. Певну роль відігравали і релігійні відмінності - у східній частині сповідувався переважно протестантизм, у західній - католицизм. У кожній з восьми провінцій Пруського королівства діяли станові ландтаги, не пов'язані між собою, їх функції зводилися до дорадчих при монарху.

Політичний режим інших німецьких держав охоплював широкий спектр державно-правових моделей. Найтяжчим було становище народних мас на півночі - у Мекленбурзі, Брауншвейзі, Ольденбурзі та Гессені, де попередні феодальні порядки були відновлені у повному об'ємі. В чотирьох південнонімецьких державах - Баварії, Вюртемберзі, Бадені та Дармштадті були введені конституції, дещо схожі на французьку Хартію 1814 р. У Ганновері та Саксонії поновлені станові ландтаги – анахронізм навіть не учорашньої, а позавчорашньої історичної епохи. Така політична строкатість виступала додатковою перепорою на шляху об'єднання усіх німецьких земель, перетворення Німеччини у цілісну та могутню державу.

Разом з тим, потреби економіки, єдність історичного минулого, мови і традицій усе нагальніше вимагали німецького возз'єднання. В ролі об'єднавчого центру, на думку німецьких патріотів, могла виступити Пруссія в якості наймогутнішої з власне німецьких держав. Політична роздробленість німецьких земель не дозволяла німецькій буржуазії конкурувати з сусідніми державами, оскільки кордони і високі митні тарифи перешкоджали вільному руху товарів і капіталу. Як результат, німецькі товари були дорожчими і мали нижчу якість. Цікаво, що вперше в світі клеймо - «Made in...» з'явилося на англійських товарах в середині XIX ст. виключно з метою вирізнити якісні англійські вироби від дешевих німецьких підробок. Лише політичні зміни могли вивести німецьку економіку на вищий рівень, тільки об'єднана держава давала німецькій буржуазії шанс на виживання у конкурентній боротьбі. Ще у 1818р. в Пруссії був введений спільний для усіх восьми провінцій митний тариф. Пізніше її уряд здійснював постійні зусилля по знищенню митних перегородок між пруськими володіннями та сусідніми німецькими державами. У 1834 р. митний союз, нарешті, об'єднав 18 держав з 23 млн. населення. Це стало крупним політичним успіхом Пруссії. Німецька буржуазія починає розглядати Пруссію як свій форпост в економіці та політиці, тим більше, що Австрія та її сателіти до митного союзу не увійшли.

Розвиток торгівлі, розширення внутрішнього ринку, будівництво доріг, особливо залізниць, зруйнували державну обмеженість і партикуляризм у праві. Буржуазія потребувала свободи підприємницької діяльності. Однак її сковували політичний лад і законодавство. Конфлікт між буржуазією та дворянством з кожним роком загострювався. Тільки буржуазна революція

могла знищити економічне й політичне відставання Німеччини від передових країн Європи.

19.2. Революція 1848 року і її вплив на розвиток німецьких держав.

Наприкінці 40-х років політична ситуація в Німеччині ускладнилась економічною кризою та неврожаєм. Виступи селян загрожували перерости в селянську війну. В березні 1848 року в багатьох містах Німеччини почалися революційні демонстрації і влада в Бадені, Гессені, Дармштадті, Вюртемберзі перейшла до рук ліберальної буржуазії. Коаліційні буржуазно-дворянські уряди були створені в Саксонії та Баварії.

В столиці Пруссії Берліні революційні події почалися 6 березня. 18 березня був опублікований указ Фрідріха-Вільгельма IV про скликання об'єднаного для усіх восьми прусських провінцій ландтагу. Цей же документ проголошував необхідність прийняття нової конституції Німецького союзу, яка б передбачала створення загальнонімецьких збройних сил, ліквідацію внутрішніх митниць тощо. Інший указ проголошував відміну цензури. 29 березня у Пруссії був сформований новий уряд, прем'єром якого став лідер рейнських лібералів Кампгаузен. Більшість міністерських портфелів опинилася у руках обуржуазнених аристократів.

1 та 8 травня 1848р. відбулися двоступеневі вибори до прусських Установчих зборів. 22 травня вони розпочали свою роботу. Кампгаузен поставив на обговорення цих зборів проект конституції, яка передбачала збереження в Пруссії монархії та запровадження двопалатного парламенту. Одночасно Установчі збори виступили проти демократичного вирішення аграр-

ного питання. Зокрема, вимога відміни феодальних повинностей без викупу була відкинута, що називається, з порогу.

Навесні 1848 р. були проведені вибори до загальнонімецького парламенту. Більшість отримали представники ліберальної буржуазії.

Поразка червневого повстання робітників у Парижі означала поворот європейської (в т. ч. і німецької) ліберальної буржуазії до союзу з феодальною аристократією та монархічними режимами. Це мало свій вплив і на долю німецького об'єднання. Шанс здійснення цього об'єднання революційним

шляхом, під тиском широких народних мас одночасно з проведенням назрілих демократичних перетворень був остаточно упущений.

Відразу після поразки пролетаріату в Парижі, в Пруссії впав ліберальний кабінет Кампгаузена і був сформований контрреволюційний уряд генерала Пфуля. А 17 вересня у Берлін були введені гвардійські полки. 3 листопада в Берліні утворилося нове міністерство графа Бранденбурга. Усі ліві газети були закриті, національна гвардія роззброєна, демократичні організації розпущені. 9 листопада державний переворот у Пруссії завершився. Прусські Установчі збори були спершу переведені до Бранденбурга, а 5 грудня 1848 р. їх без особливого шуму розпустили. Тоді ж населенню Пруссії була

«дарована» досить ліберальна конституція. Вона гарантувала свободу слова, зібрань та союзів представництво в палатах. Стаття 8 проголошувала недоторканість приватної власності. Разом з тим королівська влада проголошувалася «Божою милістю». Король отримував у повноваження право абсолютного вето, безконтрольного управління армією, оголошення війни. Зберігалось попереднє карне законодавство та податкова система, вводилися певні обмеження виборчого права.

Уже 30 травня 1849 р. король видав т. зв. «трикласний виборчий закон», яким була здійснена відміна загального виборчого права. Згідно цього документа, чоловіче населення Пруссії у віці від тридцяти років поділялося на три курії в залежності від рівня сплачуваних податків. Усі три класи виборців (відповідно - 153 тис., 409 тис. та 2651 тис. чол.) обирали по однаковому числу виборщиків. В свою чергу, ці виборщики шляхом відкритого голосування обирали депутатів пруського ландтагу. Така процедура «виборів» забезпечила в першому з обраних ландтагів 250 з 350 депутатських місць королівським чиновникам.

31 січня 1850 р. Пруссія знову ж таки з рук короля, а не ландтагу, одержала нову конституцію, за якою двопалатний парламент отримав право вотування законів, затвердження бюджету та податків. Члени нижньої палати обиралися на основі «трикласного закону» 1849 р. Верхня палата була задумана як наполовину виборна, але уже з 1852 р., за наполяганням канцлера Бісмарка, стала пожиттєвою і спадковою. Вона формувалася з принців крові, князів і призначуваних королем перів. Сюди ж спочатку потрапили обер-бургомістри великих міст та представники університетів, але у 1852 р. їх представництво

було скасоване.

За Конституцією 1850 р. король зберігав право абсолютного вето з метою не допустити «довільної зміни існуючого становища». Йому ж належало право законодавчої ініціативи. Король був главою виконавчої влади. Він міг розпускати нижню палату, що іноді й відбувалося ще навіть до першого засідання ландтагу, якщо склад обраних депутатів видавався монарху надто ліберальним. Міністри були непідзвітними ландтагу, не несли колективної відповідальності не йшли у відставку внаслідок вотуму недовіри. По суті, ландтаг залишався дорадчим органом при королі. З деякими поправками ця конституція діяла у Пруссії до 1919 р.

До середини XIX ст. авторитет Австрії серед німецьких держав став помітно падати. Революція 1848 року в Угорщині, як і в інших німецьких державах, зазнала поразки. Однак австрійський уряд був змушений скасувати деякі феодальні порядки.

Наявність численних пережитків феодалізму, слабкість буржуазії були причиною сповільнених темпів економічного розвитку Австрії та збереження абсолютної монархії навіть після революції 1848 року. В кримінальному уложенні 1852 року були передбачені суворі покарання за організацію страйків, робітничих спілок.

У 1866 році у битві під Садовою Прусія завдала Австрії нищівної поразки. Монархія Габсбургів розвалювалася під ударами національно-визвольного руху чехів, угорців, словаків, хорватів, поляків, італійців. У цій ситуації дворянство і велика буржуазія Австрії переконали короля у необхідності піти на союз з поміщиками Угорщини для того, щоб послабити національний рух в Угорщині і врятувати від розвалу австрійську монархію.

У 1867 році австрійський парламент (рейхсрат) затвердив угоду про утворення Австро-Угорської монархії. Офіційно визнавалась державна унія двох держав. Двоєдину державу очолив імператор Австрії, він же король Угорщини. Угорщині було дозволено обирати свій парламент, кожна країна мала власну конституцію. Дворянство і велика буржуазія Угорщини добилися розширення своїх політичних прав. Основною метою цієї угоди верхів було запобігти назріванню нової буржуазної революції.

Угорський сейм, в якому засідали переважно представники дворянства й великої буржуазії, був однопалатним; рейхсрат Австрії складався з двох палат: верхньої – вона називалась палатою панів, і нижньої – палати представників. У верхній палаті рейхсрату засідали представники земельної аристократії, вищої знаті, частина з них призначалась імператором. Депутати нижньої палати обирались сеймами областей. Міністри повністю були відповідальними лише перед імператором, а не перед рейхсратом. Влада парламенту була мізерною, всі функції у сфері управління здійснювали чиновники. Імператор був главою виконавчої влади і главою держави, він сам міг видавати надзвичайні укази.

В Австро-Угорській монархії у загальному віданні залишились військові питання, фінанси і зовнішня політика. Відповідно було всього три загальноімперських міністри. Для контролю над ними та вирішення загальноімперських питань, здебільшого про бюджет, щороку в столицях обох країн повинні були збиратись делегації від законодавчих органів (по 60 чоловік від кожного). З невеликими змінами Австро-Угорська дуалістична (двоєдина) монархія проіснувала до кінця першої світової війни.

19.3. Утворення Німецької імперії. Конституція 1871 року.

Буржуазна революція 1848 року в Німеччині зазнала поразки. Завдання, які стояли перед революцією, – соціально-економічне (ліквідація феодальних відносин) і політичне (об'єднання країни) не були вирішені. Об'єднання Німеччини залишалося невідкладним завданням. Політична роздробленість гальмувала подальший економічний розвиток. Вона була основою реакційних політичних режимів.

Різні соціальні групи боролися за об'єднання країни. В цьому були зацікавлені буржуазія, частина юнкерства, робітничий клас, селянство.

Вирішення такого загальнонімецького питання можливе було двома шляхами: революційним — через великонімецьку республіку, і реакційним — через об'єднання країни під владою одного із німецьких монархів за допомогою насильницьких, грабіжницьких воєн. І слід визнати, що об'єктивно обидва варіанти були можливими.

Серйозною спробою реалізувати революційний варіант була революція 1848 року. Однак утворити великонімецьку республіку не пощастило.

Залишався реакційний варіант, а саме — об'єднання силою, під зверхністю наймогутнішої німецької держави.

Гегемоном серед німецьких держав спочатку вважалася Австрія. Але поступово на перше місце виходить Пруссія. У 1861 році королем Пруссії стає Вільгельм, який з метою посилення Пруссії вносить у ландтаг проект рішення про створення чотирьохсоттисячної армії. Ландтаг був проти цього, але Вільгельм витрачає необхідні суми без згоди ландтагу. В 1862 році він призначає міністром-президентом представника прусського юнкерства Отто фон Бісмарка, переконаного монархіста, прихильника рішучих дій.

Бісмарк відразу перейшов у наступ. Він роз'яснював парламентській опозиції, що її «паперова конституція і парламентське голосування не варті мідного гроша», що він буде до кінця «боротися з лібералізмом» і не допустить «хазяйнування парламенту». Бісмарк розпускає палати, провадить військову реформу, значно збільшуючи чисельність армії. «Не промовами і не голосуванням вирішуються найважливіші питання часу, — казав Бісмарк, — а залізом і кров'ю».

Посилившись, Пруссія починає загарбницькі війни, боротьбу за насильницьке приєднання сусідніх держав. У 1861 році відбулася війна проти Данії, внаслідок якої в Данії були відібрані Шлезвіг і Гольштинія. В 1866 році в битві при Садовій було розгромлено австрійську армію. Після цього Австрію виключили з Німецького союзу.

Перемога над своїм основним супротивником дозволила Пруссії створити об'єднання частини німецьких держав під власним керівництвом. У 1866 році було утворено Північонімецький союз, що об'єднав двадцять одну німецьку державу, а 1867 року — прийнято Конституцію Союзу. Президентом Північонімецького союзу Конституція визначила прусського короля. Він отримав всю повноту виконавчої влади, яку він доручав союзному канцлеру, що відповідав тільки перед президентом. Створювалися також дві палати: рейхстаг, який обирався населенням, і союзна рада з представників окремих держав. Так під гегемонією Пруссії було об'єднано частину Німеччини.

За межами утвореного Союзу залишалися південнонімецькі держави, їх приєднання до Союзу заважала Франція. Конфлікт між Пруссією і Францією знайшов своє завершення у франко-пруській війні 1870 року. Перемога була на боці Пруссії, яка отримала контрибуцію з Франції і приєднала ряд південнонімецьких територій. Вісімнадцятого січня 1871 року в Версалі Вільгельм I був проголошений німецьким імператором. Так виникла нова (друга) Німецька імперія.

Шістнадцятого квітня 1871 року установчий рейхстаг прийняв Конституцію Німеччини. Союзна територія складалася з двадцяти двох монархій і трьох вільних міст. Конституція передавала всю повноту суверенних прав Німецькій імперії в цілому. «Імперія користується правом законодавства в межах союзної території на підставі змісту даної конституції

і притому так, — було сказано в статті 2, — що імперські закони вважаються вищими від законів кожної держави». Імперському законодавству підлягали такі важливі справи, як зовнішні відносини, військо і військовий флот імперії, митне і торгове законодавство, законодавство про податки, які йдуть на потребу імперії, визначення системи мір і ваг, законодавство про цивільне, карне право і судочинство і т.д.

Окремі держави, що входили до складу імперії, зберігали свої конституції, ландтаги, уряди, але їх автономія була дуже обмеженою.

Імперське законодавство здійснювалося рейхстагом і союзною радою (бундесратом). Рейхстаг обирався спочатку на три, а потім на п'ять років. Збирався щорічно. Ніякого контролю над міністерствами рейхстаг не мав. Союзна рада складалася з представників союзних держав, призначених їх урядами. Всього було п'ятдесят вісім депутатів. Кожна держава отримувала певну кількість голосів — від одного до шести. Але Пруссії було надано сімнадцять голосів. Поряд з рейхстагом союзна рада брала участь у законодавстві, утворювала постійні комітети. Вона могла засідати самостійно, рейхстаг такої можливості не мав, Бундесрат мав право передавати імператору своє рішення щодо розпуску рейхстагу.

Главою імперії був Німецький імператор (кайзер) — король Пруссії. «Головування в союзі належить королю Пруссії, — було сказано в статті 11 Конституції, — який має титул Німецького імператора». Йому належало право скликати і закривати рейхстаг і союзнa раду. Він призначав чиновників, а в разі необхідності давав розпорядження про їх відставку.

Особливе місце займав єдиний імперський міністр з величезними повноваженнями — імперський канцлер. Він призначався імператором і відповідав лише перед ним. Головував у бундесраті, керував постійними комітетами, підписував закони після імператора. За поданням канцлера імператор призначав і звільняв статс-секретарів закордонних справ, внутрішніх справ, адміралтейства, скарбниці і колоній.

Спеціальний розділ Конституції був присвячений імперській армії. Кожен німець повинен був служити в армії сім років, витрати на армію несли усі держави. Але і в мирний, і в воєнний час армія перебувала під командуванням імператора.

Конституція забезпечувала панування Пруссії в Німецькій імперії. Основний закон досить чітко відбивав гегемонію Пруссії в Союзі. Про це свідчили такі факти: головування в Союзі належало королю Пруссії, тобто імператору (ст. 11), в бундесраті Пруссія мала сімнадцять голосів, а зміни в Конституції вважалися недійсними, якщо чотирнадцять голосів будуть подані проти (статті 6 і 78), головував в союзній раді канцлер, який призначався королем Пруссії (ст. 15), армія була підпорядкована імператору — прусському королю (ст. 63), в армії було введено «в повному обсязі прусське військове законодавство» (ст. 61), імператор мав право оголосити на воєнному стані кожну частину імперії (ст. 68), було в нього і право екекуції — покарання члена Союзу, який не хотів визнавати рішення імперії (ст. 19).

Особлива увага приділялася в Німецькій імперії поліції. Поліцейський корпус був підпорядкований статс-секретарю внутрішніх справ, що забезпечувало централізацію і давало можливість встановити найсуворіший поліцейський режим.

Судова система Німеччини визначалася Законом про судові установи 1877 року. В окремих державах Союзу існували три судові інстанції. Першою з них був дільничний суд. Тут усі цивільні справи розглядалися одноосібно суддею, а кримінальні — або одноосібно, або за участю двох шефенів (засідателів). Компетенцією земських судів був розгляд цивільних, комерційних і кримінальних справ, а також розгляд апеляційних скарг на вироки і рішення дільничних судів. Вищі земські суди розглядали скарги на рішення і вироки судових установ і в апеляційному, і в касаційному порядку.

Загальнонімецьким був імперський суд. Його члени призначалися імператором. У складі суду були цивільний і кримінальний сенати (відділення).

При всіх судах перебувала прокуратура, яка була реорганізована 1877 року на зразок французької. Прокуратурі була підпорядкована поліція, яка під її керівництвом провадила дізнання в кримінальних справах.

Адвокатура була організована на основі Положення 1878 року як самоврядна корпорація.

В цілому ж система вищих органів влади і управління Німецької імперії являла собою єдиний, в значній мірі централізований державний механізм з особливим привілегірованим становищем в ньому ряду прусських державних органів.

Об'єднання Німеччини навколо Прусії з її особливо сильними традиціями правлячої монархії і здійснене військовим шляхом доволі швидко привело до росту значення в урядовій політиці єдиної імперії військового мілітаризму, до прагнення підвищити державне значення Німеччини за рахунок інших сусідніх країн. Це стало передумовою агресивної зовнішньої політики Німеччини в Європі, яка в підсумку призвела до початку Першої світової війни. В ході цієї війни Друга Німецька імперія зазнала поразки і розпалась.

19.4. Характерні риси права.

Розвиток буржуазного цивільного права в Німеччині був досить своєрідним. В умовах збереження в XIX столітті економічної, політичної правової роздробленості питання про загальне для всієї Німеччини законодавство, про розробку єдиного для країни права, яке б могло врахувати і відобразити інтереси буржуазії, стояло дуже гостро. Це повною мірою стосувалося цивільного права Німеччини.

У сфері цивільного права політична роздробленість, що тривала аж до 1871 року, зумовлювала правову роз'єднаність, бо в німецьких державах діяли різні джерела права, різні правові системи. Своє право мали не тільки окремі держави, але навіть землі, провінції, міста, села. Крім того, місцеве «партикулярне» право окремих німецьких держав, у свою чергу, було роз'єднаним, суперечливим, феодалським у своїй основі. Наприклад у

Саксонії до середини XIX століття продовжували діяти середньовічні збірники права, такі як «Саксонське зерцало», «Магдебурзький збірник» і т.ін.

Єдиними для всієї Німеччини були норми римського права. З розвитком капіталізму його намагаються пристосувати до нових потреб. Але використовувалося воно досить рідко, лише в тих випадках, коли повністю був відсутній відповідний цивільний закон. Загальним для Німеччини було і канонічне право, однак на його основі вирішувалися окремі питання, зв'язані з майновими відносинами.

У деяких німецьких державах робилися спроби кодифікації цивільного права — у Баварії, Саксонії, Пруссії, Австрії. Однак прийняті тут кодекси дуже різко відрізнялися від Кодексу Наполеона. Вони захищали кріпосництво, зберігали феодальну залежність селянства, цеховий устрій, закріплювали відверто феодальні положення про «підвладних сільських обивателів», «панів і слуг» і т.ін.

Яскравим прикладом такого поєднання феодальних і буржуазних підходів може бути Австрійське цивільне уложення 1811 року. Воно містило в собі численні норми, які носили, по суті, буржуазний характер. Але одночасно тут передбачався суто феодальний поділ права власності на повний і неповний, а власників — на верховного і підлеглого, йшлося про спадкову оренду, про спадкове оброчне утримання, про встановлення невідчужуваного родинного майна і т.д. В цілому ж Австрійське цивільне уложення було кроком уперед в розвитку буржуазного цивільного права в Німеччині.

Значним пам'ятником цивільного права в Німеччині середини XIX століття стало Саксонське цивільне уложення 1863 року. Це була спроба, як пояснювали його укладачі, використати в інтересах німецької буржуазії римське право. Саксонське уложення було побудоване відповідно до пандектної системи, а тому поділялося на п'ять частин. Відкривалося воно загальною частиною, потім йшли розділи, присвячені основним правовим інститутам: речове право, право зобов'язань (право вимагань), сімейне право, спадкове право. Уложення мало значні недоліки, нагадуючи скоріше підручник римського пандектного права, ніж законодавчий акт.

Буржуазія ще до 1871 року вимагала загальнонімецької кодифікації цивільного права. І хоч феодальні сили чинили опір, розвиток йшов саме в цьому напрямі. У 1848 році був запроваджений єдиний для всієї Німеччини вексельний статут, що значно полегшило торговельні і грошові операції. У 1861 році Союзний сейм приймає Торговий кодекс, де дістали втілення окремі буржуазні вимоги щодо регулювання торговельних операцій.

Але лише після 1871 року, коли Бісмарк об'єднав Німеччину «залізом і кров'ю», було розв'язане завдання кодифікації німецького цивільного права виданням так званого Німецького цивільного уложення — Цивільного кодексу Німеччини. Процес створення Уложення був дуже складним і довгим. В 1873 році було прийнято поправку до конституції Німецької імперії, яка віднесла цивільне законодавство до компетенції імперії.

Відповідно до цього рейхстагом була призначена комісія у складі юристів-теоретиків для розробки проекту Цивільного кодексу. Перший проект цивільного уложення, який разом з пояснювальною запискою склав п'ять томів, був відхилений. У 1890 році було створено нову комісію. Другий проект був прийнятий і затверджений рейхстагом у 1896 році. Однак Німецьке цивільне уложення набрало чинності тільки 1 січня 1900 року.

Німецьке цивільне уложення — одна з найважливіших кодифікацій XIX століття. Разом з тим Уложення має кілька серйозних особливостей.

По-перше, воно видане в Німеччині, де буржуазія уклала союз з юнкерством, старими феодалськими силами. Тому Німецьке цивільне уложення є буржуазним у своїй основі, але зберігає феодалське землеволодіння і деякі пережитки кріпосницьких порядків.

По-друге, Німецьке цивільне уложення становить кодифікацію періоду переходу до імперіалізму. Воно акумулювало нові і характерні для епохи індустріального капіталізму тенденції в розвитку буржуазного цивільного права в цілому. У зв'язку з цим багато питань вирішується вже не так, як у Кодексі Наполеона, коли буржуазія, йдучи до влади, тільки встановлювала своє панування.

По-третє, час видання Цивільного уложення належить до періоду загострення соціальних конфліктів, протистояння буржуазії і робітничого класу. Через це автори Уложення не ставили собі за мету зробити цей кодекс доступним для широких народних мас.

Кодекс розраховувався винятково на фахівця-юриста. Викладений він важкою мовою, рясніє спеціальною термінологією, в ньому велика кількість різного роду посилянь. Цим пояснюються і невизначеність формулювань, можливості для якнайширшого судового розсуду в тлумаченні і застосуванні параграфів Уложення, наявність положень, які можна було розуміти по-різному, так званих «каучукових» норм.

Німецьке цивільне уложення було побудоване за пандектною системою: загальна частина, право зобов'язань, речове право, сімейне право і спадкове право. Таким чином, Уложення складалося з п'яти книг, розбитих на 2385 параграфів.

Відрізнялося Німецьке цивільне уложення від Кодексу Наполеона і змістом. У ньому (книга 1. Загальна частина) дістає повне визнання юридична особа, якої не знав Французький цивільний кодекс. Шістдесят дев'ять параграфів Уложення докладно регламентували права і обов'язки різних видів юридичної особи.

Відповідно до Уложення товариство, що не має господарської мети, отримує цивільну правоздатність через внесення запису в спеціальний реєстр при суді. Товариства, які ставлять перед собою господарську мету, отримують правоздатність внаслідок урядового дозволу, який надається окремими німецькими державами — членами Союзу. В Уложенні визначалися устрій товариства, роль його статуту, функції правління і т.ін. Передбачалося позбавлення товариства правоздатності, якщо внаслідок

протизаконної постанови загальних зборів або протизаконної діяльності правління виникає погроза «громадським інтересам» (§ 43).

Німецьке цивільне уложення визнавало загальну цивільну правоздатність всіх громадян. Загальна правоздатність осіб розпочиналась з моменту їх народження, а цивільна дієздатність з 21 року. За виключенням приписів, що витікали із шлюбно-сімейного права, не передбачалось ніякої суттєвої різниці між правовим статусом чоловіків і жінок.

Приватноправові обмеження дієздатності могли мати місце тільки внаслідок душевної хвороби, марнотратства або у випадку п'янства чи нерозсудливого нехтування своїми сімейними чи громадськими обов'язками.

Друга книга, присвячена праву зобов'язань, найбільше містить так званих каучукових норм, які надавали дуже великі можливості для судового розсуду. Визнавалася, наприклад, недійсною «угода, що порушує добрі звичаї» (§ 138), суддям дозволялося тлумачити договори, як того потребують «сумління» і «звичаї обороту» (§ 157) та ін. Такі невизначені критерії дозволяли максимально враховувати інтереси панівних класів.

Головним видом виникнення зобов'язань був договір. У випадку з нерухомістю його слід було заключати тільки письмово і тільки за участю юридично уповноважених державою осіб. Традиційно вважались недійсними договори (і будь-які інші угоди), які здійснені по відношенню до неможливих речей, ті, що протирічать законам, а також ті, що порушують вимоги громадської моралі.

В конкретні правила про договори були введені нові положення, які посилили захищеність однієї із сторін. Так, в договорі особистого найму закон зобов'язував наймача дотримуватися мінімальних умов безпеки, наскільки це було можливим виходячи з характеру робіт. Заборонялось укладати договори найму на все життя, в будь-якому випадку через 5 років можна було розірвати такий договір. При укладенні певних договорів передбачалась можливість при поважних причинах або обумовлених в законі випадках відмовитися від виконання зобов'язань без ніяких наслідків. Відмова від принципу обов'язковості договору як загального правила була важливою рисою зобов'язального права по уложенню. Боржник не мав права виконувати свій обов'язок частинами. Це ставило його в занадто не вигідне становище.

Третя книга Уложення дає дещо інше, ніж у Кодексі Наполеона, визначення права власності. Кодекс намагається задовольнити як інтереси феодалських власників, коли дозволяє збереження ленів, спадкові оренди та інше, так і інтереси капіталістичних монополій, коли обмежує дрібного власника. Так, згідно з Уложенням власник земельної ділянки «не може заборонити проникання до нього з іншої ділянки газу, пару, запаху, диму, тепла, шуму, якщо таке діяння не заважає йому або заважає незначною мірою користуватися своєю ділянкою» (§ 906). Все це змушувало власника землі зазнавати певних незручностей (газ, дим, двигіння ґрунту, а також подібні до цього явища, пов'язані з роботою промислових підприємств, залізниць і т.д.). Не можна було протестувати проти польотів над земельною ділянкою,

проти того, що хтось копає під нею, коли це не заважає нормальному ходові польових робіт. Багато уваги приділяло Уложення сервітутам (правам на чужу річ), докладно розробляло інститут володіння.

Власник речі міг застосувати силу для того, щоб відняти її в особи, яку він застав у момент незаконного привласнення або захоплення речі. Цим положенням ще раз підкреслювалась недоторканість приватної власності.

Нові моменти виникли і в сімейному праві. Так, у четвертій книзі закріплювався принцип верховенства чоловіка в родині. Проте Уложення дещо поліпшило становище одруженої жінки: вона дістала дозвіл розпоряджатися своїм майном, займатися своєю професійною діяльністю, з дозволу чоловіка жити окремо. Пояснювалися ці нововведення тим, що жінка почала відігравати тепер велику роль у капіталістичному виробництві, — адже власники підприємств були зацікавлені в дешевій жіночій праці.

Уложення закріплювало громадянську форму одруження. Чоловік міг одружитися по досягненні 21 року, а жінка — 16 років. Закріплювалась моногамність шлюбу і неможливість укласти інший шлюб, не розірвавши попередній.

Розлучення допускалось тільки в судовому порядку і при наявності узаконених причин (перелюбодіяння, споєння злочину, порушення шлюбних обов'язків, в т. ч. жорстоке поводження по відношенню до одного з членів подружжя). Це пояснювалось впливом протестантизму.

В значній мірі умовним став інститут батьківської влади по відношенню до дітей. Мати також була зобов'язана і мала право піклуватися про дітей. Батько міг користуватися майном дітей. Зберігалась можливість батька застосовувати по відношенню до своєї дитини виправні заходи, але вони накладались тільки по рішенню опікунського суду.

Зберігалась різниця в правах законних і позашлюбних дітей. По відношенню до матері позашлюбні діти мали рівні права з її законними, по відношенню до батька — рідство не визнавалось. Але позашлюбні діти могли вимагати від свого батька аліменти до досягнення ними 16 років.

П'ята книга трактувала норми спадкового права. Спадкування за законом відбувалось за ступенем спорідненості. При відкритій спадщині дозволялось відшукувати навіть далеких родичів. Разом з тим закон значно розширив свободу заповіту. Але якщо був заповіт, то залишалась обов'язкова частина для спадкоємців по закону (1/2 частини, яка б належала по закону). Право на обов'язкову частину у спадщині мали тільки законні діти.

Кодифікація цивільного права сприяла оновленню торгового законодавства. В 1897 році було прийнято нове Торгове уложення. Воно включало чотири розділи: про купецький стан, про торгівельні товариства і негласні об'єднання, про торгівельні угоди, про морську торгівлю.

У 1871 році було прийнято загальноімперське Кримінальне уложення.

Найбільше статей у ньому стосувались злочинів проти держави, проти особи і власності. Уложення давало детальну класифікацію державних злочинів, серед яких поряд з “верховною і земською зрадою” вказувались “образа імператора”, “місцевих правителів”, фальшивомонетництво, опір

власням, заклики до непокори владі. За ці злочини передбачалась смертна кара або ув'язнення. Злочини проти власності (крадіжка, розбій) карались ув'язненням.

Останній розділ кримінального Уложення був присвячений так званим “поліцейським порушенням”. У цьому розділі перераховувалось те, що було заборонено чинити підданому імперії. Штрафом або ув'язненням карався той, хто порушував поліцейські правила про виїзд за кордон, зберігання зброї, виготовлення печаток. Уложення діяло до кінця другої світової війни.

У 1877 році було видано кримінально-процесуальний кодекс. Він закріплював правила й процедуру змішаного процесу. Кодекс посилив обвинувачувальні засади, роль поліції, особливо на стадії попереднього розслідування. Формально порушення кримінального переслідування і складання обвинувального висновку покладались на прокурора. Фактично підставою для цього були матеріали, одержані поліцією. Адвокат цілком ознайомлювався із справою після завершення попереднього слідства. Кодекс допускав посилення обвинувачення в стадії судового розгляду. Разом з прокурором додатковим обвинувачем міг виступати потерпілий. Такої особливості не знало кримінально-процесуальне право інших країн. Німецький кодекс допускав перегляд не лише обвинувальних, а й виправдних вироків. Проступки та дрібні правопорушення карались одноосібно дільничними суддями через видання каральних наказів.

20.1. Державні реформи першої половини 18 століття.

Характерною рисою абсолютизму є прагнення регламентувати правове становище кожного із існуючих станів. Таке втручання могло мати як політичний так і правовий характер. Законодавець прагнув визначити правовий статус кожної соціальної групи і регулювати її соціальні дії.

Правовий статус дворянства був суттєво змінений прийняттям Указу про єдиноспадкування 1714 р. Цей акт мав декілька наслідків:

1) Юридичне злиття таких форм земельної власності, як вотчина і помістя призвело до виникнення єдиного поняття “нерухомості”. На її основі відбулась консолідація стану. Поява цього поняття призвела до формування більш точної юридичної техніки, розробки правових повноважень власника, стабілізації зобов'язальних відносин.

2) Встановлення інституту майорату - спадкування нерухомості тільки одним старшим сином, не властивого російському праву, метою якого було збереження від роздроблення земельної дворянської власності.

Але реалізація нового принципу призводила до появи значних груп безземельного дворянства, змушеного влаштовуватись на військову чи цивільну службу. Це положення Указу викликало найбільше невдоволення дворян (було відмінено в 1731 р.).

3) Перетворивши помістя в спадкове землеволодіння, Указ разом з тим знайшов новий спосіб прикріпити дворянство до державної служби - обмеження спадкування змушувало його представників служити за платню. Дуже швидко почав формуватись багаточисельний бюрократичний апарат і професійний офіцерський корпус.

Логічним продовженням Указу про єдиноспадкування став Табель про ранги (1722 р.). Його прийняття свідчило про ряд нових обставин:

1. Бюрократичний підхід при формуванні державного апарату переміг аристократичний (зв'язаний з принципом місництва). Професійні якості, особиста відданість і вислуга стають визначальними при просуванні по службі.

2. Сформульована Табелем про ранги нова система звань і посад юридично оформила статус правлячого класу. Були підкреслені його службові якості: будь-яке вище звання могло бути присвоєне тільки після проходження через весь ланцюг нижчих звань. Встановлювались строки служби в певних званнях. З досягненням звань восьмого класу чиновник одержував звання спадкового дворянина і міг передати титул у спадщину.

3. Табель про ранги зрівняв військову службу з цивільною: звання присвоювались в обох сферах, принципи просування по службі були однакові.

4. Підготовка кадрів для нового державного апарату стала здійснюватись в спеціальних школах і академіях в Росії і за кордоном. Ступінь кваліфікації визначався не тільки чином, але й освітою, спеціальною підготовкою.

Бюрократизація державного апарату відбувалась на різних рівнях і на протязі тривалого періоду. Об'єктивно вона співпадала з процесами подальшої централізації владних структур. Вже в другій половині 17 століття зникають залишки імунітетних феодальних привілеїв і останні приватновласницькі міста. Боярська Дума із органу, який відав разом з царем найважливішими справами в державі в кінці 17 століття перетворюється в періодично скликувану раду приказних суддів. Вона стає контрольним органом, який спостерігав за діяльністю виконавчих органів (приказів) і органів місцевого управління. В кінці 17 століття відбувається об'єднання галузевих і територіальних приказів.

Процес централізації торкнувся і системи місцевих органів: з 1626 р. по всій території держави поряд з органами місцевого самоуправління (губні, земські хати, міські приказчики) стали з'являтися воєводи. На кінець 17 століття їх кількість виросла до 250 тисяч, вони зосередили адміністративну, судову і військову владу на місцях, підкоряючись центру. Воєводи вже в 80 рр. 17 століття витіснили по всій території держави виборні місцеві органи.

Реформи вищих органів влади і управління, що відбулися в першій чверті 17 століття прийнято ділити на три етапи:

- 1699-1710 рр. - часткові перетворення в системі вищих державних органів, в структурі місцевого самоуправління, військова реформа;

- 1710 - 1719 рр. - ліквідація колишніх центральних органів влади і управління, створення нової столиці, Сенату, проведення першої обласної реформи;

- 1719-1725 рр. - створення нових органів галузевого управління для колегій, проведення другої обласної реформи, реформи церковного

управління, фінансово-податкової реформи, створення правової основи для всіх установ і нового порядку проходження служби.

В 1711 р під час знаходження Петра I у військовому поході був створений Сенат. По Указу Сенат повинен був, керуючись діючим законодавством тимчасово заміщувати царя. Пізніше Сенат стає постійно діючим органом. До компетенції Сенату відносились: судова і організаційно-судова діяльність фінансовий і податковий контроль, зовнішньоторгові і кредитні повноваження.

В 1718 р. в склад Сенату, крім призначених царем членів, ввійшли всі президенти створених установ-колегій (іноземних справ, юстиції, військова, бюджетна).

В 1722 р. Сенат був реформований трьома указами імператора. Був змінений його склад. В склад Сенату вже не входили президенти колегій.

Для контролю за діяльністю Сенату в 1715 р. була введена посада генерал-ревізора, якого пізніше замінив обер-секретар Сенату. Реформа 1722 р. Перетворила Сенат у вищий орган центрального управління.

Місцеве управління на початку XVIII ст. здійснювалось на основі старої моделі: воєводське управління і система обласних приказів. В процесі реформ Петра I в цю систему стали вноситись зміни. В 1702 році вводиться інститут воєводських товаришів, виборних від місцевого дворянства. В 1705 році цей порядок стає обов'язковим, що повинно було посилити контроль за старою адміністрацією.

В 1702 році відміняється інститут губних старост, а їх функції передаються воєводам, які завідували справами разом з виборними дворянськими радами.

В 1708 році вводиться нове територіальне ділення держави: засновувалось 8 губерній, по яких були розписані повіти і міста. В 1713 – 1714 рр. число губерній виросло до 11.

На чолі губернії був поставлений губернатор чи генерал-губернатор, які об'єднували в своїх руках всю адміністративну, судову і військову владу. Їм підкорялись 4 помічники по галузях управління.

Під час реформи (до 1715 року) склалась система місцевого управління, що включала в себе три ланки: повіт – провінція – губернія.

Військова реформа була однією з найголовніших державних перетворень початку XVIII ст. Після невдалих походів на Азов(1695-1696рр.) закінчило своє існування дворянське кінне ополчення. Зразком для перетворення військових частин стали полки особистої охорони Петра I.

З 1699 року розпочинається формування рекрутської системи набору в армію. З 1723 року на підставі перепису населення була введена система подушної розкладки рекрутів. В 1719 році вводиться “Статут військовий”, який регламентував склад і організацію армії, відносили командирів і підлеглих, обов'язки військових чинів.

В 1720 році був прийнятий Морський статут.

В 1721 році був заснований Святійший Синод, який став вищим органом церковного управління. Синод очолював світський чиновник – обер

прокурор. Управління церковними землями став здійснювати Монастирський приказ, який став складовою структурою Синоду. Монарх перетворився в юридичного главу церкви. Він вирішував питання організації церковного життя, призначення ієрархів. Церква втратила свою роль ідеологічної опозиції світським властям: будь-які рішення монарха обговоренню не підлягали.

В жовтні 1721 року в зв'язку з перемогою в Північній війні Сенат і Святійший Синод присвоюють Петру I титул "Батька Вітчизни, Імператора Всеросійського", і Росія стає імперією.

20.2. Формування нової системи права.

Головним джерелом права в період становлення абсолютної монархії залишалось Соборне Уложення 1649р., правова сила якого неодноразово підтверджувалась указами. В першій чверті XVIII ст. коло джерел суттєво змінюється: поповнюється маніфестами, указами, статутами, регламентами і іншими формами актів. Законодавство в цей період стає більш чітким по формі і менш казуальним. Письмове оформлення законів і їх публікація стають обов'язковими. Вперше з'являється вказівка на те, що закон не має зворотньої сили.

Публікація і тлумачення законів покладались на Сенат, який пропонував своє тлумачення імператору. Імператор приймав остаточне рішення.

Велика кількість прийнятих актів вимагала проведення систематизації і кодифікації. З 1649 р. по 1696 р. було прийнято більш як півтори тисячі актів, що мали силу закону. За період правління Петра I було прийнято більш як три тисячі правових актів. Виникали серйозні ускладнення в узагальненні і тлумаченні цих розрізнених і часто взаємовиключаючих норм.

Перша спроба (після Соборного Уложення 1649 р.) систематизації правових норм була зроблена створеною в 1700 р. Палатою про уложення. Головним завданням палати стало приведення у відповідність з Судебниками і Соборним Уложенням всієї маси прийнятих в останній час нормативних актів. Друге завдання заключалось в оновленні судової і управлінської практики шляхом включення в неї нових норм права.

Робота Палати продовжувалась до 1703 р. коли був складений проект Новоуложенної книги. Проект зберігав структуру Соборного Уложення (двадцять п'ять глав), але його норми суттєво оновились. Ця робота Палати була першим досвідом по систематизації права.

Кодифікаційна робота розпочалась пізніше. В 1714 р. готується перегляд Соборного Уложення. Судді зобов'язані були вирішувати справи тільки на підставі норм Уложення і не протиричащих йому указів. Спеціальній комісії доручалось звести всі послідууючі (після 1649 р.) укази і приговори в звідні збірники.

В 1718 р. В доповіді Юстиць – колегії було запропоновано прийняти як джерело нових правових норм шведські закони, включивши в єдиний звід Соборне Уложення, нові укази і шведський кодекс. Головним напрямком кодифікаційної роботи в цей час було виділення норм, спрямованих на

укріплення і захист державного інтересу. Цьому завданню були присвячені і підбір нових норм, і зміна принципів тлумачення і застосування закону.

В 1725 р. проект нового Уложення був закінчений. Він складався з чотирьох книг (120 глав, 2000 статей). Слухання проекту намічалось провести в Верховній таємній раді, але після смерті Петра I дворянська реакція змінила відношення до кодифікаційної роботи і її мети: іноземному впливу була протиставлена ідея правової вітчизняної традиції. В плані юридичної техніки намітився поворот від кодифікації (обновлення) законодавства до його систематизації.

Досвід кодифікаційної роботи першої половини XVIII ст. показав, що розвиток права спрямовувався на створення галузевого ділення, для чого і створювались окремі зводи норм. Зводи будувались на систематизації, рецепції і узагальненні практики правозастосування. Сфера дії правового акту залежала від його форми. Статути видавались для певного відомства (Військовий, Морський) або для регулювання певної галузі права (статут про векселі, коротке зображення процесів чи судових тяжб).

Регламенти визначали склад, організацію, компетенцію і порядок діловодства органів управління (Генеральний регламент 1720 р., Духовний регламент 1721р.).

Указами оформлялось введення нових державних органів і посад, введення в дію актів галузевого законодавства, призначення на посади.

Для законотворчої діяльності абсолютизму характерна детальна регламентація всіх сторін громадського і приватного життя. Тому особлива увага приділялась формам правових актів і правового регулювання. Найбільш розповсюдженими формами в першій чверті XVIII ст. були:

Регламенти – акти, що визначали загальну структуру, статус і напрямок діяльності окремих державних установ.(Регламент Комерц-колегії (про торгівлю – 1719 р.)

Маніфести. Видавались тільки монархом і за його підписом і були звернені до всього населення і до всіх установ. В формі маніфестів оголошувалось про вступ монарха на престол, про початок війни або підписання миру, про великі політичні події і акції.

Іменні укази. Також видавались і підписувались монархом. В них формулювались рішення, що були адресовані конкретним державним установам чи посадовим особам: Сенату, колегіям, губернаторам.

Укази. Могли видаватись монархом або від його імені Сенатом і були націлені на рішення певної справи, введення чи відміну конкретних установ, норм чи принципів діяльності. Адресувались вони певному органу або особі і були обов'язковими тільки для них. В формі указів виносились судові рішення Сенату.

Статути. Збірники, що містили норми, які відносились до певної сфери державної діяльності (1716 р. – Військовий статут, 1720 р. – Морський статут).

Зміни, що відбулися в політичній і державній системі Росії при її вступі в період абсолютизму, привели до змін в сфері кримінального права. На

початку XVIII ст. суди при розгляді кримінальних справ керувались Соборним Уложением 1649 р. і новоуказними статтями. Перша петровська систематизація кримінально-правових норм була проведена в 1715 р. при створенні “Артикула військового”.

Військові артикули складались із 24 глав і 209 статей. Вони були включені як друга частина у Військовий статут.

Артикули містили основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, вини, мети покарання, необхідної оборони, крайньої необхідності, перелік обставин, що пом’якшують і обтяжують відповідальність.

Злочини поділялись на навмисні, необережні і випадкові. Законодавець звертав увагу на ступінь випадковості – різниця між необережним і випадковим злочином була дуже незначною. Відповідальність знімалась чи пом’якшувалась в залежності від об’єктивних обставин. До пом’якшуючих обставин закон відносив стан афекту, малолітство злочинця, а також нерозуміння і давність.

Характерно, що до обтяжуючих обставин закон вперше став відносити стан сп’яніння (раніше стан сп’яніння відносився до обставин, що пом’якшували вину).

Законодавець вводив поняття крайньої необхідності (наприклад, крадіжка від голоду) і необхідної оборони. Для останньої вимагалось наявність ряду обставин: ступінь відповідальності захисту загрози, факт наявності нападу і факт загрози життю особи, що захищалась. Відсутність однієї із ознак могло призвести до покарання особи, яка захищалась, але покарання могло бути пом’якшено. Поняття перевищення меж необхідної оборони ще не існувало.

Злочин поділявся на стадії: намір, посягання на злочин і завершений злочин. Посягання на злочин могло бути закінченим і незакінченим: закон передбачав можливість добровільної відмови від здійснення злочину (наприклад, відмова від завершення дуелі вже ставшими біля бар’єру дуелянтами).

Інститут співучасті в злочині не був достатньо розроблений: ролі співучасників не диференціювались законом. Але по деяких злочинах посібники карались не так суворо як виконавці злочину (наприклад, посібники, що підтримували бунтівників).

В законі є фактор повторності. Наприклад, за першу крадіжку карали шпіврутенами, за другу також шпіврутенами в подвійному розмірі (дванадцять разів), за третю відрізали ніс, вуха і висилали на каторжні роботи, а за четверту передбачалась смертна кара.

Артикули містили такі види злочинів:

Проти релігії. В цю групу входили чаклунство, ідолопоклонство, які карались смертною карою (спаленням) при умові, що будуть доказані відносини обвинуваченого з дияволом. При відсутності таких доказів призначалось тюремне ув’язнення і тілесне покарання.

Недотримання церковних обрядів і невідвідування богослужінь, знаходження в церкві в п'яному вигляді карались штрафом або тюремним ув'язненням.

Державні. Простий намір вбити або взяти в полон царя карався четвертуванням. Так же карався збройний виступ проти влади.

Образа словом монарха каралась відрубанням голови.

За зраду також передбачалась смертна кара.

До посадових злочинів відносили хабарництво, яке каралось смертною карою, конфіскацією майна і тілесними покараннями.

Особливий склад посадових злочинів складало казнокрадство.

Несплата податків каралась починаючи з XVIII ст. примусовими роботами.

Військові злочини, які були включені в Артикули (зрада, допомога ворогу, листування з ворогом), продовжували діяти до XIX ст.

Злочини проти порядку управління і суду. До них відносились зривання і знищення указів, які карались смертною карою.

Фальшивомонетництво каралось спалюванням.

До злочинів проти суду відносились лжеприсяга, яка каралась відрубанням двох пальців (якими присягали) і висилкою на каторгу, лжесвідчення, яке каралось так же як і лжеприсяга (крім того, призначалось церковне покаяння). Особи, які це зробили більше ніколи не допускались ні до посад, ні в свідки.

Злочини проти особи включали злочини проти життя, тілесної недоторканості, честі.

В цій групі головне місце займало вбивство. Артикули розрізняли: навмисне (каралось відрубанням голови), необережне (каралось тюремним ув'язненням, штрафом, шпівцрутенами), випадкове (не каралось). До найбільш тяжких видів вбивств законодавець відносив вбивство по найму, отруєння, вбивство батька, матері, дитини або офіцера. За ці види вбивств призначався особливий вид покарання – колесування.

До злочинів проти життя закон відносив і самогубство. Якщо раніше самовбивця вважався таким, що посягнувся на волю Бога, то в епоху абсолютизму він посягав на державний інтерес (особа після невдалої спроби самогубства засуджувалась до смертної кари).

Злочини проти тілесної недоторканості поділялись на каліцтво і побої. При нанесенні каліцтва злочинцю відрубували руку (діяв архаїчний принцип "таліона").

Злочини проти честі асоціювались з наклепом. Наклеп міг бути усним або письмовим. Усний наклеп карався тюремним ув'язненням на 6 місяців. Автор письмового наклепу карався таким же покаранням, яке було передбачене за злочин, в якому він звинувачував іншу особу. Навіть якщо факти, наведені в письмовому зверненні і відповідали дійсності, його автор карався тюремним ув'язненням і каторгою таму, що "пішов неістинним шляхом", так як обвинувачення може пред'являти у встановленому порядку лише компетентний орган держави).

До майнових злочинів відносили крадіжку, грабіж, підпал, знищення або пошкодження майна. До кваліфікованих видів крадіжки відносилась крадіжка з церкви, людини з метою її продажу, під час стихійного лиха, державного майна, в четвертий раз, на суму понад 20 крб. Ці злочини карались різними видами смертної кари (відрубанням голови, повішенням, колесуванням, спаленням). Такі ж покарання встановлювались за грабіж.

До злочинів проти моралі відносили зґвалтування (смертна кара, а іноді інші види покарання), мужеложство (смертна кара або висилка на галери), скотоложство (тілесні покарання), “блуд”, кровозмішування або зв’язок між близькими родичами, двожонство, перелюбодіяння (тюремне ув’язнення і каторга).

Головною метою покарання по Артикулах було устрашіння (“дабы через то страх подать и оных от таких непристойностей удержать”).

Покарання і його застосування характеризувались такими особливостями:

1. Відсутністю індивідуалізації: коли разом із злочинцем або замість нього карались його родичі;
2. Невизначеністю формулювань (“по суду покараний буде”, “по обставинам справи покараний буде”);
3. Відсутністю формальної рівності перед законом: різна відповідальність за один і той же злочин передбачалась для представників різних станів.

Смертна кара по Артикулах передбачалась в 122 випадках і поділялась на просту і кваліфіковану.

Проста – відрубання голови (згадується 8 разів), повішення (згадується 33 рази), розстріл (згадується 7 разів).

Кваліфікована – четвертування (згадується 6 разів), колесування (5разів), закопування в землю живою, залиття горла металом, спалювання.

Тілесні покарання поділялись на членопошкоджувальні, таврування і больові.

Позбавлення честі і гідності здійснювалось у вигляді ганьбливих покарань і особливої процедури – шельмування.

Ганобливі покарання – повішення за ноги після смерті, удар, нанесений профосом (чиновником) по щоці, прибиття імені на виселиці, роздягання жінок догола.

Цивільне право в першій чверті XVIII ст. в значній мірі перейняло багато західноєвропейських правових традицій і інститутів. Закон як джерело прав і обов’язків стає домінуючим, а традиційні і звичаєві норми відступають на другий план.

В області зобов’язального права широке розповсюдження набуває Договір товариства. Організаційні форми підприємницької діяльності (компанії, артілі, товариства) заохочувались державою, яка контролювала їх через Мануфактур і Комерц - колегії. В законі розпочинають формуватися поняття юридичної особи і корпоративної власності.

Розвиток договірних відносин стимулював процес перерозподілення майнових цінностей в суспільстві, формування нових соціальних груп, які зосереджували в своїх руках багатство і капітал.

Другим засобом для перерозподілення майнових цінностей в суспільстві стали норми спадкового права. Важливі зміни в цю область вніс Указ про єдиноспадковість 1714 р.

Розрізнялось спадкування по заповіту і по закону. Спадкодавець міг заповідати нерухоме майно тільки одному сину на вибір. Законодавець, орієнтуючись на західний правовий досвід, намагався ввести принцип майорату, при якому успадковував старший син. Російська традиція стояла на боці молодшого сина. Практика вибрала компромісний шлях – спадкування одного сина на вибір спадкодавця. Інші діти одержували частки рухомого майна в межах заповітного розпорядження.

Дочки успадковували нерухомість по заповіту тільки при відсутності синів.

При відсутності дітей нерухоме майно по заповіту могло бути передано родичам спадкодавця. Рухоме майно в любих частках могло бути розділене між будь-якими претендентами.

При відсутності заповіту в силу вступав законний порядок спадкування. Нерухоме майно за майоратним принципом успадковував старший син, а нерухоме майно ділилось порівну між іншими синами.

В 1731 р. основні положення Указу про єдиноспадковість відмінюються. З цього часу спадкування по закону регламентується таким чином: нерухомість переходить до всіх синів в рівних долях, дочки отримують одну чотирнадцяту, а вдова – одну восьму. Із рухомого майна дочки отримують одну восьму, а вдова одну четверту. При цьому родове нерухоме майно (майоратне) переходить до спадкоємців по закону.

Указ про єдиноспадковість вніс зміни в сімейне право. Був підвищений шлюбний вік для чоловіків – до 20 років, для жінок до 17 років.

В шлюб заборонялось вступати близьким родичам і душевно хворим.

Для укладення шлюбу вимагалась згода батьків, начальства для військовослужбовців, а також знання арифметики і геометрії – для дворян.

По закону вимагалась вільна згода осіб, що беруть шлюб, це було закріплене актом, який забороняв примусові шлюби (1724 р.).

Визнавався тільки церковний шлюб. З 1721 р. було дозволено укладати шлюби з християнами інших конфесій (католиками, протестантами), але шлюб з іновірцями заборонявся.

Підстави для розірвання шлюбу передбачались наступні: заслання на довічну каторгу, безвісна відсутність одного з подружжя на протязі трьох років, перелюбодіяння одного з подружжя (для чоловіків тільки у власному будинку, а для жінок при наявності підстав передбачати факт перелюбодіяння), невиліковна хвороба або імпотенція, замах одного із подружжя на життя іншого.

Дружина повинна була скрізь слідувати за чоловіком, який міг застосувати до дружини покарання.

В 1753 р. спеціальним актом закріплюється роздільність зобов'язальних прав подружжя, підкреслюється свобода одного з подружжя від боргів і зобов'язань прийнятих іншим.

По відношенню до дітей батьки користувались майже такою владою як і раніше: їх могли карати, віддавати в монастир, а також на роботу по найму.

В першій чверті XVIII ст. формується принцип законності. Місце звичаю і традиції остаточно займає закон. Монарх як носій і центр державного інтересу, глава законодавчої, виконавчої і судової влади втілює ідею законності. Ігнорування і неповага до закону стали розглядатися як злочини. Додержання державних настанов оголошувалось найважливішим завданням всіх органів влади і управління, посадових і приватних осіб. Принципи законності були сформульовані в Указах від 1722 і 1724 рр.

20.3. Реформи 60-х—70-х років .Селянська реформа 1861р. Земська реформа 1864 р. Міська 1864р.Військова реформа 1874р.

В перший період половині 19ст. сформувались соціально–політичні передумови для буржуазних реформ в Росії. Кріпосне право стримувало розвиток ринку і селянського підприємництва .

Кримська війна стимулювала швидкий розвиток промисловості, поразка у війні показала неефективність соціальної і економічної системи в Росії. За період з 1856 по 1860р. в Росії виникає така кількість акціонерних компаній, яка перевищує їх чисельність за попередні двадцять років .

Кризова ситуація проявилась в збільшенні кількості селянських повстань і революційного руху.

В лютому 1855р.на престол вступив Олександр II, який у березні 1856р. виступив з промовою перед верхівкою дворянства в Москві. Говорячи про звільнення селян він сказав: “набагато краще, щоб це відбулося зверху, ніж знизу”. Після цього з'явилася велика кількість проектів і пропозицій про відміну кріпосного права.

19 лютого 1861р. імператор затвердив ряд законодавчих актів по конкретних положеннях селянської реформи. Були прийняті центральне і місцеве положення, в яких регламентувався порядок і умови звільнення селян і передачі їм земельних наділів. Їх головними ідеями були: селяни отримують особисту свободу, і до заключення викупної угоди з поміщиком земля переходила в їх користування. Наділення землею здійснювалось по добровільній домовленості поміщика і селянина: перший не міг давати земельний наділ менше нижчої норми, встановленої місцевим положенням, другий не міг вимагати наділу більше максимальної норми, передбаченої в тому ж положенні. Вся земля в 34 губерніях поділялась на три категорії: нечорноземна; чорноземна і степова. Кожна група поділялась на декілька місцевостей з врахуванням якості ґрунту, чисельності населення, рівня торгівельно-промислового і транспортного розвитку. Для кожної місцевості встановлювались свої норми (вища і нижча) земельних наділів. Передбачалось безвикупне виділення “подарункових наділів”; розміри яких могли бути менше мінімальних, встановлених в положенні.

Подушний наділ складався з садиби і орної землі, пасовищ і пустирів. Землею наділялись тільки особи чоловічої статі.

Власність на землю зберігалась за поміщиком аж до здійснення викупної угоди, селяни на цей період мали право тільки користуватися наділом, залишаючись “тимчасово зобов’язаними”.

Викупний договір між поміщиком і селянською общиною затверджувався мировим посередником. Садибу можна було викупити в будь-який час, польовий наділ зі згоди поміщика і всієї общини. Після затвердження договору всі відносини сторін (поміщик-селянин) припинялись, і селяни ставали власниками.

Суб’єктом власності в більшості регіонів ставала община, в деяких районах – селянський двір. В останньому випадку селяни одержували право спадкового розпорядження землею.

Селяни одержували право займатися торгівлею, засновувати підприємства, вступати в гільдії, звертатися в суд на рівних підставах з представниками інших станів, вступати на службу.

Селяни платили викуп за садибну і польову землю. При цьому 25% викупної суми вони платили готівкою при здійсненні викупної угоди, решту суми поміщики одержували із скарбниці (грошима і цінними паперами), її селяни повинні були разом з процентами виплачувати на протязі 49 років. Поліцейський і фіскальний апарат уряду повинен був забезпечити своєчасність цих виплат. Для кредитування реформи були створені Селянський і Дворянський банки.

В період “тимчасової зобов’язаності” селяни залишались відокремленими в правовому відношенні станом. Селянська община зв’язувала своїх членів круговою порукою: вийти з общини можна було, тільки виплативши половину боргу, що залишався, і при гарантії, що другу половину виплатить община. Можна було піти з общини, знайшовши собі заміну. Община могла прийняти рішення про обов’язковий викуп землі. Збори общини вирішували сімейні розподіли землі.

Волосні збори вирішували кваліфікованою більшістю питання про заміну общинного землекористування індивідуальним, про розподіл землі на постійні спадкові частини, про переділ, про вилучення із общини її членів.

Староста був фактичним помічником поміщика (в період тимчасового зобов’язаного існування), міг накладати на винних штрафи або піддавати їх арешту.

Волосний суд вибирався на один рік і вирішував незначні майнові спори, а також незначні проступки.

Негативними наслідками реформи стало слідуюче: наділи селян зменшились порівняно з дореформними, а платежі (порівнюючи зі старим оброком) виросли; община фактично втратила свої права на користування лісами, луками і водоймами; селяни залишались відокремленим станом.

Земська і міська реформи.

Міське управління в дореформенний період будувалось в повній відповідності з системою кріпосницького господарювання. Центральною

фігурою в управлінні на місцях залишався поміщик, який зосереджував в своїх руках економічну, адміністративно-судову і політичну владу над своїми селянами.

На губернському рівні головною особою в системі місцевого управління був губернатор. Наказом 1837р. губернатори наділялись широким колом повноважень: поліцейськими, наглядовими адміністративними, господарськими і ін.

Слідуюче місце після губернатора займав губернський керівник дворянства, який виконував різні поліцейські, слідчі, опікунські і інші функції. Повітовий керівник дворянства очолював апарат повітових чиновників.

Дореформена система місцевого управління виражала переважно інтереси дворянсько поміщицького класу.

Проведення селянської реформи вимагало невідкладної перебудови системи місцевого управління. Під час цієї реформи уряд намагався створити необхідні умови для збереження влади в руках дворян - поміщиків. В березні 1863р. спеціально створена комісія підготувала остаточні проекти положення про земські установи і тимчасові правила для них.

Компетенція земських органів обмежувалась виключно межами місцевого інтересу і місцевого господарства. З самого початку земські установи проектувалися як місцеві і громадські, які не мали своїх виконавчих органів і проводили свої рішення через поліцейський і бюрократичний апарат держави.

Держава повинна була здійснювати жорстокий контроль за діяльністю земств. Губернатор в семиденний строк міг накласти вето на будь-яке розпорядження земського органу, для міністерства внутрішніх справ цей строк був значно збільшений.

1 січня 1864р. було затверджено "Положення про губернські і повітові земські установи". На них покладалось: завідування капіталами, майном і грошима земства; утримання земських споруд і шляхів сполучення; взаємне земське страхування майна; піклування про розвиток місцевої торгівлі і промисловості; санітарні заходи, участь в господарських відносинах в галузі охорони здоров'я і освіти.

Законом передбачалось створення трьох виборчих курій:

- курії повітових землевласників, яка складалась переважно з дворян-поміщиків, для участі в якій вимагався високий майновий ценз. Повітові землевласники з меншим цензом брали участь у виборах через уповноважених;

- міської курії, учасники якої повинні були мати купецьке свідоцтво або підприємство певного розміру;

- сільської курії, в якій не був встановлений майновий ценз, але була введена система трьохступінчатих виборів: селяни, зібравшись на волосні збори, посилали своїх виборщиків на збори, які обирали земських гласних.

Земські збори і земська управа (виконавчий орган, який складався з голови і двох членів) обирались на три роки. Губернські земські збори

обирались членами повітових зборів. Голова повітової управи затверджувався на посаді губернатором, голова губернської управи – міністром внутрішніх справ.

16 липня 1870р. було затверджено “Міське положення” ,яке закріпило систему органів міського громадського управління: міські виборчі збори і міську думу з міською управою – виконавчим органом. Думу і управу очолювала одна особа – міський голова, який затверджувався на посаді губернатором або міністром внутрішніх справ.

Всі міські виборці у відповідності з майновим (податним) цензом поділялись на три групи, кожна з яких вибирала третину гласних в міську думу. Брати участь у виборах мали право особи ,які досягли 25-літнього віку, володіли нерухомим майном, промисловими чи торгівельними підприємствами, а також ті, які займались дрібною торгівлею. Не допускались до участі в виборах особи які були раніше засуджені, зняті з займаної посади, позбавлені духовного сану, а також ті що знаходились під слідством. Юридичні особи і жінки брали участь у виборах через представників . Голосування було таємним .

Дума і управа обирались на чотири роки ,половина складу управи повинна була переобиратись через кожні два роки. Міський голова міг призупинити рішення управи. Розбіжності між думою і управою вирішував губернатор.

Встановлювалась максимальна кількість осіб нехристиянського віросповідання , які допускались в склад управи – не більше однієї третини . Міським головою не могла бути особа єврейської національності .

В компетенцію міської думи входили питання: про призначення виборних посадових осіб, встановлення міських зборів, встановлення правил про завідування міським майном, про набуття нерухомого майна в місті, про позики .

Як і земські органи, органи міського самоуправління в значній мірі залежали від державних бюрократичних і поліцейських установ. Разом з тим створення нових органів самоуправління сприяло становленню громадсько-політичного і культурного життя, допомагало торгівельно-промислому розвитку російських міст.

Судова реформа . Структуру дореформеної судової системи складали різні органи ,які склались історично і робили її складною і заплутаною . Судові функції виконували і адміністративні органи – губернські правління, органи поліції і інші.

Розгляд справ в усіх судових інстанціях був закритим. На діяльність суду сильний тиск здійснювали різні адміністративні органи, ведення слідства і виконання вироку надавались органам поліції, які, крім того, могли брати на себе і судові функції по “маловажливих” справах .

В листопаді 1864р. були затверджені і вступили в силу основні акти судової реформи : Статут кримінального судочинства, Статут про покарання ,які накладаються мировими суддями.

Створювались дві судові системи: місцеві і загальні суди. До місцевих відносились волостні суди, мирові судді і з'їзди мирових суддів, до загальних – окружні суди, які створювались для декількох повітів, судові (по цивільних і кримінальних справах) палати, які розповсюджували свою діяльність на декілька губерній чи областей, і касаційні (по цивільних і кримінальних справах) департаменти Сенату. Влада цих судів розповсюджувалась на всі сфери, крім тих, де діяла юрисдикція духовних, військових, селянських і іногородських судів.

Реформа судової системи закріпила нові принципи: відділення суду від адміністрації, створення суду загального для всіх станів, рівність всіх перед судом, незмінність суддів і слідчих, прокурорський нагляд, виборність (мирових суддів і присяжних засідателів).

Під час підготовки і проведення реформи були створені нові інститути присяжних засідателів і судових слідчих, реорганізована діяльність старих. Змінились функції прокуратури – підтримання обвинувачення в суді, нагляд за діяльністю судів, слідством і місцями позбавлення волі.

Формування принципів змагальності в судовому процесі покликане створення нового спеціального інституту – адвокатури (присяжних повірених).

Для посвідчення ділових паперів, оформлення угод і інших актів засновувалась система нотаріальних контор в губернських і повітових містах.

В основу перетворень реформи 1864р. був покладений принцип розподілу властей: судова влада відділялась від законодавчої, виконавчої, адміністративної. Проголошувалась рівність всіх перед законом.

Мирові судді обирались повітовими земськими зборами і міськими думами. Достатньо високий майновий і освітній ценз практично закривав доступ на цю посаду представниками нижчих класів. Крім того праця мирового судді не оплачувалась.

З'їзди мирових суддів розглядали касаційні скарги і протести, а також приймали остаточне рішення по справах, які розпочали дільничні мирові судді.

Мировий округ включав, як правило, повіт і міста, які в нього входили. Округ поділявся на мирові дільниці, в межах яких діяли мирові судді.

Закон визначав сферу юрисдикцію мирових суддів: їм були підсудні справи “про менш тяжкі злочини і проступки, за які передбачались такі санкції, як арешт до трьох місяців, ув'язнення на строк до одного року і штраф на суму до 300рублів.

В цивільно-правовій сфері на мирових суддів покладался розгляд справ по особистих зобов'язаннях і договорах (на суму до 300 рублів), а також справ пов'язаних з відшкодуванням шкоди на суму до 500 рублів, позовів про образи і справ про встановлення прав на володіння.

Окружні суди засновувались на декілька повітів і складались із голови і членів суду. Новим інститутом, введеним реформою на рівні першої ланки загальної судової системи (окружних судів), були присяжні засідателі. Закон

підкреслював, що вирок, винесений судом за участю присяжних засідателів, є остаточним .

При окружних судах засновувався інститут слідчих, які здійснювали під наглядом прокуратури попереднє розслідування злочинів на закріплених за ними ділянках .

Судові палати розглядали справи по скаргах і протестах на вирoki окружного суду, а також справи про посадові і державні злочини по першій інстанції .

Касаційні департаменти Сенату розглядали скарги і протести на порушення “прямого змісту законів”, прохання про перегляд по заново відкритимся обставинам вироків, які вступили в законну силу , і справи про службові злочини (в особливому порядку судочинства). Департаменти Сенату були касаційними органами для всіх місцевих і загальних судів Росії і могли розглядати будь-яку справу, яка була вирішена в нижчих інстанціях з порушенням встановленого порядку.

Незважаючи на свій буржуазний радикалізм судова реформа з самого початку несла на собі ряд пережитків минулого . Обмеження компетенції суду присяжних, особливий порядок судочинства по відношенню до посадових осіб, недостатній захист суддівської незалежності від адміністрації – все це послаблювало ефективність проведеної реформи. Нічим не обмежене право міністра юстиції призначати суддів, не вдаючись при цьому до пояснень, стало одним із головних способів тиску адміністрації на судові органи.

Віддання державних чиновників до суду здійснювалось постановами їх керівництва, а не за рішенням суду. Присяжні засідателі усувались від розгляду справ, як мали політичний характер. Ці і інші вилучення із загального судового порядку поступово готували ґрунт контрреформ, які були здійснені пізніше.

Військова реформа. Ріст революційного руху, розвиток капіталістичних відносин і поразка Росії в Кримській війні обумовили необхідність перебудови збройних сил країни . На першому етапі реформи був скорочений строк служби рекрутів (з 25 до 15 років) і дещо поліпшена підготовка офіцерських кадрів. Але рекрутська повинність як спосіб комплектування армії зберігалась аж до 1874р. Тільки загроза швидкого посилення західноєвропейських армій, які формувались на основі загальної військової повинності , змусила уряд ввести аналогічний порядок в російській армії.

1 січня 1874р. був затверджений “Статут про військову повинність”, який вводився для всього чоловічого населення . Особи, які досягли 21 року, призивались на службу за жеребом. Ті, хто не попав в постійне військо , зачислялись в ополчення(ті, хто не витягнув жереб). Загальний строк служби в сухопутних військах встановлювався в 15 років (з них дійсна служба 6 років і служба в запасі 9 років)

Строки служби на флоті відповідно складали 7 і 3 роки. Для осіб з вищою освітою строк дійсної служби скорочувався до півроку, з середньою – до полутора років.

Для отримання офіцерського звання вимагалась спеціальна військова освіта. Командний склад як і раніше зберігав риси корпоративності і становості, ще тривалий час в ньому переважали дворянські елементи.

Армія складалась із кадрових, резервних і запасних (тилових військ). Офіцерський корпус готувався в юнкерських училищах, військових гімназіях і військових академіях (командних, юридичних, медичних).

Зберігалась особлива військова юстиція, у відання якої в 1878р. було передано багато справ про державні злочини (опір владі, напад на поліцію і війська). Ще раніше, в 1863р., в зв'язку з польським повстанням генерал-губернаторам було дано право оголошувати в губерніях військовий стан, в зв'язку з чим багато справ переходили до відання військових судів.

20.4. Оформлення конституційної монархії

Револуція 1905 року привела до перетворення необмеженої самодержавної влади в конституційну монархію. Але пережитки необмеженого самодержавства збереглись в багатьох сферах життя. При обговоренні в квітні 1906 р. проекту Основних законів Російської імперії, в яких був визначений характер царської влади, Микола II неохоче погодився на виключення терміну “необмежена”.

Політико-правові фактори, які привели до трансформації державного і політичного ладу Росії, стали проявлятися задовго до революційних подій 1905 р. На початку 1898 року швидко наростає студентський рух, приводом для якого став новий університетський статут 1884 р., який значно обмежив автономію вузів. Рух набув політичного характеру.

Уряд в кінці 1901 року видає “Тимчасові правила про студентські установи” (каси взаємодопомоги, гуртки і ін.), намагаючись частково задовольнити вимоги студентів. Але відновлення автономії університетів було здійснене літом 1905 р. коли хвиля революцій наростала.

З 1896 р. в країні збільшується кількість страйків на фабриках і заводах (в 1901р. – 120страйків), в 1903 р. проводиться загальний страйк.

Весною 1902 р. почастишали селянські бунти. В зв'язку з цим уряд створює “Особливу нараду про потреби сільськогосподарської промисловості”, яка ставить перед собою завдання полегшення виходу селян із общини, заохочення хутірських наділів, пропонує вважати подвірне землеволодіння особистою власністю. В лютому 1903 р. видається Маніфест, в якому міститься обіцянка відмінити кругову поруку на селі. Разом з тим в ньому заявлялось про збереження общини і про невідчужуваність земельних наділів.

В травні 1902 р. відбувається перший з'їзд для розробки питань земського самоуправління. В листопаді 1904 р. в Петербурзі була проведена нарада земських діячів, які піддали різкій критиці бюрократичну систему самодержавної монархії і поставили вимогу про надання широких політичних прав і свобод. Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р. і поразка в війні з Японією поглибили революційну кризу.

На шляху конституційного будівництва в Росії важливими актами стали Маніфест 17 жовтня 1905 р., який проголосив введення громадянських

свобод і організацію законодавчого органу (Державної Думи), який обмежував монархічну владу, і основні закони 23 квітня 1906 р., що визначили двопалатну парламентську систему, але зберегли дуже широкі межі для імператорської влади. В Основних законах зазначалось, що разом з Думою і Державною радою імператор здійснює законодавчу владу, але без імператорського затвердження ні один закон не набуває сили.

В квітні 1906 р. Державній раді був наданий державно-правовий статус другої парламентської палати. Нова структура Ради складалась із загальних зборів, двох департаментів, двох присутствій і канцелярії.

В період революції поживавилась діяльність першого і другого департаментів Сенату, а в зв'язку із столипінською аграрною реформою – діяльність аграрного департаменту. Разом з тим Сенат все більше і більше підкорявся Міністерству юстиції.

Відбувались зміни в становищі окремих відомств. Об'єднання відомств з іншими міністерствами привело до появи Ради державної оборони. Департамент поліції і відділення жандармерії фактично не підкорялись Міністерству внутрішніх справ.

Система місцевого управління також дещо змінилась. При охоронних відділеннях Міністерства внутрішніх справ відкривались реєстраційні контори, відбувалась децентралізація органів політичного розшуку, створювались окраїнні відділення і ліквідовувались районні охоронні відділення. Цензурні органи реформувались в місцеві комітети по друку, для реєстрації товариств, що створювались, засновувались спеціальні присутствія.

Система представницьких установ вводилась в Росії рядом державних актів. Починаючи з Маніфесту 6 серпня 1905 р. і закінчуючи “Основними державними законами” 23 квітня 1906 р. По першому проекту (6 серпня 1905 р.) Державна дума передбачалась як дорадчий орган, який обирався на основі цензового представництва від трьох курій. Загострення політичної ситуації призвело до перегляду проекту.

17 жовтня 1905 р. приймається “Маніфест про вдосконалення державного порядку”, який проголосив: 1) свободу совісті, слова, зборів і союзів; 2) участь у виборах широких мас населення; 3) обов'язковий порядок затвердження Державною думою всіх законів, які видаються в державі.

В країні виникають і легалізуються багаточисельні політичні партії.

20 лютого 1906 р. був прийнятий акт, який визначав компетенцію Державної думи: попередня розробка і обговорення законопроектів, затвердження державного бюджету, обговорення питань про будівництво залізниць, заснування акціонерних товариств. Дума обиралась на п'ять років. Депутати думи були непідзвітні виборцям, їх відсторонення могло здійснюватись Сенатом, Дума могла розпускатись достроково рішенням імператора. З законодавчою ініціативою в Думу могли входити міністри, комісії депутатів і Державна рада.

Одночасно було прийнято нове Положення про Державну раду, за яким рада реформувалась і ставала верхньою палатою, одержавши ті ж права, що і

Дума. Всі законопроекти, прийняті Думою, повинні були потім поступити в Державну раду і тільки у випадку їх прийняття радою направлялись на затвердження імператору.

20.5. Розвиток права на початку XX ст.

Система джерел права в цей період поповнюється новими елементами – постановами Ради міністрів і думками Державної ради. Ці форми хоч і носили підзаконний характер, але мали обов'язкову силу для всіх виконавчих органів. З'являється велика кількість актів, які називаються “Тимчасові правила”. Виникаючи як надзвичайні, спрямовані на конкретну ситуацію, акти набували характеру законів. Визначення “Тимчасові” найбільш адекватно відображало направленість законотворчості в період реформ.

Поряд з постановами Рада міністрів видавала також положення, які мали статусний, правовстановлюючий характер і які часто визначали структуру і функції заново створених органів влади і управління.

В великій кількості видавались укази, як правило, направлені на проведення конкретних правових акцій і перетворень. При реформуванні системи державних органів або створенні нових приймалися акти, що мали назви установ. В назвах найбільш фундаментальних актів використовується термін “закон”.

Кодифікаційна робота проводилась цілим рядом установ: особливим відділенням державної канцелярії (по виданню Зводу Законів), департаментами Сенату, Державною радою і Державною думою, Радою міністрів і окремими міністерствами і управліннями. Керівництво цією роботою здійснював Сенат, поряд з яким було створено Юридичну нараду, яка керувала всією кодифікаційною діяльністю.

Як загальне правило поведінки для всіх громадян закон в даний період стає головним джерелом права. Закон повинен був виражати загальну волю трьох суб'єктів, яким належала сумісна влада, - Державної думи, Державної ради і імператора (указ міг видати тільки монарх).

Правове регулювання економіки стає одним із головних завдань законодавця.

Детально розробляється поняття юридичної особи. Останні поділялись на публічні (казна, відомства, установи, органи місцевого самоуправління) і приватні. Приватними могли бути об'єднання (товариства) і установи. Юридичні особи утворювались шляхом укладання угоди декількома особами, а також концесійним (спеціальним дозволом влади), явочним (шляхом реєстрації) порядком.

Зміни в судовому праві, які відбувались на початку XX ст., своїм корінням ідуть в постреформенний період. Законодавець після періоду контрреформ знову став на шлях лібералізації судового процесу. Вже в 1885 році була відмінена публічна страта, в 1886 р. розширюється право присяжних в процесі – вони одержують можливість ставити запитання. З 1899 року в судових палатах вводиться обов'язкове призначення захисника. В 1909 році в російському законодавстві з'являється інститут умовно-дострокового звільнення, з 1910 року час, проведений арештованим в

попередньому утриманні, став зараховуватись в строк ув'язнення. В 1913 році суд дістав можливість відновлювати в правах і реабілітовувати.

В роки війни процесуальне і судове право зазнає змін, які були викликані надзвичайними обставинами. Судочинство в військово-польових судах здійснювалось в особистому порядку: короткострокове слухання, відсутність захисту, корпоративність складу суду, неможливість оскарження.

Новим явищем стала адміністративна юстиція – прототип арбітражу, поява якої була обумовлена розвитком адміністративно-господарських відносин і зв'язків.

21.1. Централізація державної влади. Новий курс президента Ф.Д. Рузвельта.

Розвиток державно-правових інститутів США в XX ст. відбувався разом з основними тенденціями політичної еволюції провідних держав світу. Загальні принципи конституції, що стосуються Конгресу і діяльності обох палат – сенату і палати представників – зберегли свою силу. У той же час із початку століття зберігається загальна тенденція до концентрації державної влади, посилення федеральних органів за рахунок прав штатів, посилення виконавчої влади, бюрократизації і мілітаризації державного апарату.

Стосовно Конгресу це проявилось в розширенні його податкових повноважень (16-а поправка до Конституції, прийнята в 1913 р.) і в посиленні законодавчої діяльності в галузі цивільного, кримінального і трудового права. До початку першої світової війни федеральний конгрес привласнив собі непередбачене конституцією право видавати закони в галузі економіки, залізничного будівництва, патентної справи значно допоміг посиленню ролі конгресу Верховний суд США. Відповідно до його доктрини “корпоративного федералізму” було розширене право конгресу США регулювати торгівлю між штатами. Причому в поняття “торгівлі” почали включати всі аспекти економічного життя Америки: видобуток корисних копалин, функціонування промислових підприємств, встановлення заробітної плати тощо.

Одночасно посилювався контроль з боку федеральної адміністрації над адміністративною діяльністю штатів за рахунок їх фінансової залежності від центру. Майже третину бюджетів штатів складали федеральні субсидії, які надавалися їм конгресом у межах федеральних програм. А це відкривало широкі можливості для втручання федеральних властей у справи штатів.

Відбувалися зміни і в самій роботі конгресу. В обох палатах конгресу – палаті представників і сенаті – основна робота переноситься в їхні комітети. Усі законопроекти проходять через постійні комітети і без їхнього схвалення не можуть бути поставлені на голосування палат. У 1946 році у зв'язку з цим був прийнятий закон Про реорганізацію легіслатури, який знизив кількість постійних комітетів палати представників до дев'ятнадцяти, а сенату—до п'ятнадцяти. Однак з'являлися все нові і нові комітети і підкомітети. Наприклад, у 1957 році в конгресі вже налічувалося двісті підкомітетів і п'ятдесят один комітет.

У цьому ж Акті було узаконено існування при конгресі лоббі — агентів окремих корпорацій і організацій, які направлені в конгрес для «проштовхування» потрібних монополіям законопроектів. Тепер лоббі повинні були обов'язково реєструватися.

Зростає роль верхньої палати — сенату. Кількість штатів досягла п'ятдесяти і тому обирається сто сенаторів — по два від кожного штату.

Протягом усього ХХ ст. чітко простежується тенденція неухильного посилення президентської влади, концентрація державної влади в руках президента.

Американський президент виступає не тільки як глава держави, глава уряду, лідер однієї з двох провідних буржуазних партій, головнокомандувач і т.д., але і як головна особа, відповідальна за управління країною в кризових ситуаціях, як "арбітр" у регулюванні відносин між федерацією і штатами, як координатор економічної і соціальної політики США.

Наділення президента широкими повноваженнями у сфері економіки і соціальних відносин призвело до створення при президенті низки федеральних виконавчих органів, зокрема групи економічних радників, яка визначає основні напрями державно-мопополістичної політики США.

Значно розширилися зовнішньополітичні повноваження президента. За допомогою виконавчих угод президент дістав можливість без згоди сенату укласти міжнародні договори і денонсувати їх. Наприклад, були укладені у 1969-1970 роках у такий спосіб договори з Південним В'єтнамом, Таїландом і т.д.

Виросли також конституційні військові повноваження президента, у тому числі і за рахунок конгресу. Право оголошувати війну Конституція, наприклад, вважає прерогативою конгресу. До Другої світової війни були допустимими президентські війни тільки тоді, коли мав місце напад на територію США. Тепер президент взагалі може розпочинати бойові дії без санкції конгресу. Так, президент Трумен у червні 1950 року почав війну в Кореї, В 1965 році розпочалася за наказом президента війна у В'єтнамі. За розпорядженням президента Клінтона відбувалися бомбардування Іраку, Косова.

Значне зростання військових повноважень президента стало причиною прийнятої у 1973 році спільної резолюції палат конгресу, згідно з якою при відсутності оголошення війни конгресом бойові дії, що їх розпочав президент, повинні бути припиненими через дев'яносто днів після їх початку. Але, як свідчить практика, контроль конгресу поки що не став ефективним.

Зріс вплив президента на законодавство, хоч Конституція і позбавляє його законодавчої ініціативи. Це досягається через президентські послання конгресу, які не тільки інформують конгрес про становище в країні, але і містять законодавчі пропозиції, які відразу стають предметом обговорення конгресу. Президент має можливість також вносити в конгрес соціально-економічні програми ("новий курс", "велике суспільство" тощо).

Ще однією формою втручання президента в законодавчу діяльність конгресу є президентське вето, яке все більше перетворюється на абсолютне

право. Наприклад, президент Трумен 631 раз застосовував вето, а конгрес подолав його тільки дев'ять разів.

Правотворча діяльність президента посилюється і за рахунок делегованого законодавства. На основі повноважень, наданих йому конгресом, президент видає «виконавчі накази», які мало чим відрізняються від самих законів. У деяких випадках важливе політико-правове значення набирають і прокламації президента, які мають, як правило, декларативний характер.

Інколи конгрес намагається протистояти президенту, що характерно для періодів, коли президент представляє одну партію, а більшість членів конгресу – іншу. Подібна активність конгресу виявилася, наприклад, коли він розпочав процедуру імпічменту проти президента Клінтона.

Новий курс президента Рузвельта. У 1929-1933 роках світова економічна криза охопила і США. Криза викликала різке скорочення обсягу виробництва, розлад фінансової системи, повсюдне розорення і банкрутство промислових, торговельних і фінансових фірм, масове безробіття. Загальний обсяг продукції промисловості США у 1932 році склав лише 54 відсотки в порівнянні з 1929 роком. Криза надзвичайно загострила соціально-класові суперечності.

Один за одним відбувалися «голодні походи», демонстрації безробітних, фермерів, що розорилися.

Обраний у 1928 році президентом республіканець Г. Гувер обіцяв вивести країну з кризи, але всі його спроби виявилися безрезультатними. Так, зупинити хвилю банкрутств шляхом державного кредитування республіканці намагалися в 1932 році. З цією метою було створено Національну кредитну корпорацію з капіталом у 3,5 млрд. доларів, яка повинна була проводити фінансування банківських, промислових і торговельних фірм, щоб врятувати їх від банкрутства. Одночасно з'явилася ще одна урядова організація – федеральне фермерське бюро, яке повинно було підтримувати рівень цін на сільськогосподарську продукцію. Однак усі вжиті заходи ні до чого не привели.

На президентських виборах 1932 року демократична партія висунула кандидатуру свого лідера Франкліна Делано Рузвельта. Через хворобу він був прикутий до ліжка, але не припинив політичної діяльності. Сенатор, помічник морського міністра, губернатор штату Нью-Йорк — таким був його послужний список. Виборці повірили Рузвельту, який обіцяв у разі успіху на виборах вивести країну з кризи, і він був обраний президентом США.

Четвертого березня 1933 року Ф. Рузвельт уперше виступив перед американським народом як президент. Щоб перемогти і подолати кризу, казав Рузвельт, усі повинні вести себе як «виучена, віддана армія», готова до великих жертв.

Сукупність, заходів, спрямованих на державне регулювання американської економіки з метою виходу з кризи, запропонованих Рузвельтом і його радниками, отримала назву «Нового курсу» (буквально

«нова здача карт»). Фактично це була розгорнута програма антикризових державно-монополістичних заходів.

Уряд Рузвельта розпочав реалізацію політики "Нового курсу" зі створення Національної адміністрації відбудови промисловості (НІРА), яка повинна була вивести промисловість з кризи, і вжиття заходів по боротьбі з безробіттям. На чолі НІРА була поставлена Рада, яку іронічно називали "мозковим трестом". До її складу входили промислові, фінансові магнати і науковці.

«Новий курс» провадився за такими основними напрямками:

1. Відбудова банківської-фінансової системи. На основі прийнятого Конгресом надзвичайного закону, який надавав президенту широкі повноваження у фінансовій сфері, був встановлений державний контроль над золотом, що знаходилося в обігу. Держава отримала можливість скоригувати золотий зміст долара, випускати долари, що взагалі не були забезпечені золотом. Обмін паперових грошей на золото був заборонений. Громадяни США, в яких було золота більш ніж на сто доларів, повинні були здати його в банк. Золото не можна було вивозити за кордон. Міністерство фінансів мало право припинити на якийсь час банківські операції. Держава мала змогу впливати на грошову активність банків за допомогою кредитів та субсидій, розмір яких досяг трьох мільярдів доларів.

2. Відбудова промисловості. В середині 1933 року Конгрес прийняв Закон про відбудову промисловості. З метою знищення "руйнівної конкуренції" і досягнення миру в промисловості закон передбачав самообмеження різних галузей промисловості "Кодексами чесної конкуренції". Спеціальна Національна адміністрація з оздоровлення промисловості за допомогою "Кодексів чесної конкуренції" проводила примусове картелювання. Вся промисловість США була розділена на групи, кожна з яких повинна була розробити свій "кодекс", який визначав монополістичні ціни, умови торговельного кредиту, мінімальну заробітну плату робітників і службовців, розмір квот продукції, що випускалася, ринки збуту. "Кодекси" після їх схвалення і скріплення підписом президента набували для даної групи підприємств силу закону.

3. Аграрна політика «Нового курсу» знайшла своє втілення в Законі про регулювання сільського господарства. Був створений спеціальний адміністративний орган, офіційною метою якого було регулювання цін па сільськогосподарську продукцію і доведення їх до рівня 1909-1914 років. Щоб збалансувати ціни, встановлювався відсоток скорочення засівних площ фермерами з виплатою компенсації за необроблені землі. Одночасно заохочувалося знищення частини вже отриманого врожаю, за що видавалася премія.

Разом з тим були скорочені відсотки з іпотечної заборгованості фермерів, через федеральні банки фермерам була надана позика у розмірі двох мільярдів доларів.

4. Боротьба з безробіттям. Безпосередня допомога безробітним набувала в ці часи різних форм: грошові субсидії, організація громадських робіт,

введення системи соціального страхування від безробіття, пенсійне забезпечення.

Так, у 1934 році була створена Федеральна адміністрація надзвичайної допомоги, яку 1935 року заступила Адміністрація розвитку громадських робіт. Безробітних направляли в трудові табори. Вони будували шосе, автостради, мости, аеродроми і т.д. У 1935 році був прийнятий Закон про соціальне страхування, але рівень страхових виплат був дуже низьким. У цілому уряд витратив на боротьбу з безробіттям 3,5 мільярда доларів, однак не досяг серйозних результатів. Лише двадцять відсотків безробітних США отримали тимчасову допомогу.

Стабілізації економіки повинен був допомогти і закон Вагнера, або "Акт про трудові відносини", прийнятий Конгресом у липні 1935 року. Закон Вагнера вперше в історії США офіційно визнавав права профспілок і передбачав законодавчі гарантії цих прав.

Заходи «Нового курсу» шляхом втручання держави в економічне життя врятували банки і монополії від краху, певною мірою стабілізували економіку.

У 1935-1936 роках Верховний суд США, посилаючись на те, що законодавство, яке обмежує приватне підприємництво, «суперечить конституції США», скасував закони «Нового курсу». Однак надалі Верховний суд був змушений підтримувати в цілому систему урядового регулювання економіки.

21.2. Зміни в конституції.

Конституція США в новітній період залишалася майже незмінною. За всю історію існування США було запропоновано близько 10 тис. поправок до конституції, але прийнято тільки 28, з них діючими є лише 25.

Першою поправкою в новітньому періоді була 16-та поправка прийнята в 1913 році. Вона розширила права конгресу у галузі оподаткування, ввівши федеральне оподаткування прибутків.

17-та поправка 1913 року ввела обрання сенаторів населенням штатів (а не законодавчими зборами, як це було раніше).

18-та поправка 1919 року заборонила виробництво, продаж чи перевезення алкогольних напоїв для їх споживання.

19-та поправка 1920 року надала виборчі права жінкам, однак конкретні норми застосування цього права, як і раніше визначали штати.

20-та поправка 1933 року встановила, що термін повноважень президента і віце-президента закінчується опівдні 20 січня, а терміни повноважень сенаторів і представників – опівдні 3 січня, останнього року їх повноваження. Від цього ж часу починається термін повноважень їхніх наступників. Крім того поправка передбачає процедуру переходу повноважень президента у випадку його смерті або в інших випадках, до віце-президента.

21-а поправка 1933 року відмінила 18-ту поправку і встановила, що довіз і перевезення алкогольних напоїв до будь-якого штату для здавання і споживання здійснюється тільки у відповідності з чинним законодавством.

22-а поправка 1951 року заборонила обрання на посаду президента однієї особи більше двох разів. Це обмеження було реакцією на надзвичайно тривале перебування на посаді президента Ф. Рузвельта (1933-1945рр.), що в деякій мірі сприяло посиленню президентської влади в реальній політиці.

23-тя поправка 1961 року зрівняла округ Колумбія у правах зі штатами у призначенні виборщиків президента і віце-президента.

24-та поправка 1964 року оголосила неконституційними обмеження виборчих прав в зв'язку з несплатою будь-якого податку.

25-та поправка 1967 року визначила конституційний порядок заміщення віце-президентом президентської посади у випадку надзвичайної вакансії, а також право президента призначити собі віце-президента (який потім затверджувався Конгресом) у випадку виникнення вакансії.

26-та поправка 1971 року встановила, що у виборах федеральних властей мають право брати участь громадяни, яким виповнилось 18 років.

27-ма поправка 1972 року встановлює рівність громадян перед законом незалежно від статі, але ця поправка не набула чинності, оскільки не набрала необхідних $\frac{3}{4}$ голосів законодавчих зборів штатів.

28-ма поправка відміняє 23-тю і встановлює, що округ Колумбія зрівнюється зі штатами в усіх питаннях.

Отже, Конституція США залишається в загальному, майже незмінною, проте трансформація соціально - економічних і політичних відносин закріплювалася законами, що приймалися конгресом США.

21.3. Партийна система і її вплив на формування державних органів.

Організуючою силою, що давала і дає можливість усім верствам американського суспільства брати участь у формуванні політики країни, є американська двопартійна система. Дві партії – республіканців (емблема – слон), які оголосили себе партією національного відродження, і демократів (емблема – осел), які вважаються партією реформ, суперничають між собою і наперемінно приходять до влади. Обидві партії виражають інтереси державно-монополістичного – капіталу, монополістичних угруповань. Вони мають сильний центральний та місцевий апарат, низовою ланкою якого є комітети виборчих дільниць, а вищими органами – національні партійні комітети і національні партійні з'їзди.

Основними функціями політичних партій США є: функція представництва інтересів певних прошарків населення, функція зв'язуючої ланки між різними верствами населення і державним апаратом, функція засобу боротьби за державну владу, функція формування і проведення в життя політичного курсу в інтересах певної частини населення і т.ін. Прямі вказівки на функції буржуазних партій США та їх органів мають місце у Статуті, «підзаконному акті» демократичної партії, і в Правилах, схвалених у 1976 р. Національним конвентом республіканської партії.

Функція знаряддя боротьби політичних партій США за державну владу проявляється перш за все у висуненні кандидатів на посаду президента, у поновленні правлячої еліти. Головним у діяльності партій є завоювання й утримання державної влади. Для обрання своїх кандидатів у відповідні

державні органи вони використовували організаційні, фінансові, пропагандистські та інші засоби.

Суть американської двопартійної системи полягає у тому, що вона дає можливість американському суспільству уникати серйозної політичної кризи, відіграє роль альтернативи і протизваги у боротьбі за владу між різними групами за інтересами, підтримує спокій і мир у житті американського народу.

Відомо, що структура республіканської і демократичної партій надзвичайно децентралізована, а тому їх роль у керівництві органами влади і управління є незначною. Роль, наприклад, Національного партійного комітету відчутна тільки у період обрання президента. Але відсутність партійної дисципліни, принципів партійного голосування у конгресі усуває Національний комітет від визначення навіть загального напрямлення державної політики. Президенти також не вмотивовують партійними інтересами свої дії в питаннях формування, розробки і реалізації політики. Тому, наприклад, президент – республіканець Р. Ніксон частіше мав підтримку у конгресі, де більшість мали демократи, аніж Дж. Картер, який представляв демократичну партію, яка також мала більшість місць у конгресі. Американський дослідник К. Дейч вірно зазначив, що президент США "більше залежить від коаліції працюючої більшості у конгресі, аніж від підтримки більшості у своїй партії". Після виборів, наприклад, у 1980р. біля 50 конгресменів-демократів об'єдналися у Консервативний форум демократів із усіх найважливіших питань, блокувалися із республіканцями, підтримували президентів-республіканців Р. Рейгана і Дж. Буша.

Законодавці у своїй діяльності керуються не партійними програмами (вони відсутні), а власним розумінням тих чи інших питань, політичними й економічними інтересами своїх виборців.

Кандидат на посаду президента від демократичної чи республіканської партії робить ті чи інші питання центральним пунктом тільки під час виборчої кампанії, а після приходу до влади, як правило, дотримується наступності у політиці. Самі виборці перебувають не стільки під впливом республіканської чи демократичної партії, скільки під впливом програми того чи іншого кандидата.

Важливу роль у боротьбі за вищі державні посади відіграє популярність того чи іншого кандидата, його вміння організовувати електоральну машину агітації і пропаганди.

Отже, ні демократична, ні республіканська партії Сполучених Штатів не беруть безпосередньої участі у формуванні політики країни чи в державному управлінні. Їх функції полягають головним чином у залученні голосів виборців на бік того чи іншого кандидата на виборну посаду.

21.4. Місцеве управління, суд, поліція.

За Конституцією США є федерацією, що складається із штатів. Кожний штат має свою конституцію, яка не повинна мати розбіжностей з федеральною конституцією в основних питаннях. Законодавча влада в штатах належить, як правило, двопалатному парламенту (сенат і палата

представників), виконавча—губернатору. Штати складаються з графств (судовий округ і одиниця розкладки податків). На чолі графства стояло бюро комісарів, яке обиралося населенням. Обиралися також судді, шериф, атторней. Були такі форми, як шкільний округ і міське поселення. Майже всі посади в штатах і графствах виборні, строкові й оплачувані.

Різноманітною була і організація управління містами. Місто мало можливість отримати від судових установ патент на право утворення муніципальної корпорації. У такому разі муніципальна рада великого міста (сіті) складалася з двох палат: радників (нижня палата) і олдерменів (верхня палата). Розпорядчі функції належали меру. У невеличких містах органи самоврядування створювалися за більш простішою схемою: однопалатна рада – мер.

Особливе становище має федеральний округ Колумбія, де знаходиться столиця США. Управління ним здійснюють спеціальний комітет конгресу й особи, уповноважені президентом. Централізація влади позначилась на судовій системі, очолюваній Верховним судом США. Тривалий час кількісний склад суду залежав від конгресу. Закон 1869 р. встановив, що Верховний суд США складається з голови і восьми членів, яких призначає президент за згодою сенату. Звичайно члени суду займають свої посади довічно, хоч закон дозволяє їм йти у відставку по досягненні 70-річного віку і при 10-літньому стажі роботи. Сенат, щоб усунути суддю достроково, повинен розглянути звинувачення на його адресу і винести вирок про зраду обов'язку або аморальну поведінку. Іншими словами, дискваліфікація можлива тільки в порядку імпичменту. Принцип незмінності суддів у США було взято з англійської практики.

За Конституцією і законом про федеральну судову систему 1789р. компетенція Верховного суду не була широкою. Він міг приймати для розгляду спори між штатами і справи, пов'язані з представниками іноземних держав. Основна його функція – судовий нагляд: перевірка рішень нижчих судів, законності в діяльності службових осіб. Федеральний суд – вища апеляційна інстанція країни. З цього положення випливають його основні обов'язки.

Однак ще на початку XIX ст. голова Верховного суду Дж. Маршалл заявив про право Верховного суду вирішувати питання про відповідність Конституції актів конгресу та указів президента. Це призвело до затяжного конфлікту з президентом Т. Джефферсоном. Однак у другій половині XIX ст. доктрина судового верховенства дістала офіційне визнання як складова частина конституційної системи. Своїм рішенням Верховний суд США міг позбавити санкції будь-який закон, тобто зробити його недійсним.

Верховний суд не раз проголошував, що саме він покликаний забезпечувати правові гарантії правосуддя. При цьому робилось посилення на 14-ту поправку до Конституції, яка забороняє штатам застосовувати кримінальне покарання інакше, як на підставі «відповідної правової процедури». На думку американського юриста Д. Карлена, ця норма стала підставою для привласнення Верховним судом наглядових повноважень

відносно діяльності урядів штатні і була використана ним для централізації й уніфікації законодавства й судової практики.

За 100 років, що минули після прийняття 14-ї поправки, Верховний суд оголосив неконституційними 94 федеральні закони. У разі потреби він вносив поправки до раніше прийнятих актів, що тлумачили право, часто нехтуючи судовим прецедентом. У таких випадках Верховний суд виступав більше як законодавчий орган, а не орган правосуддя.

До судової системи США входять суди федерації і штатів. Округ Колумбія має окремий суд. Підсудність апеляційному суду поширюється на кілька штатів. Основна ланка федеральної системи — районний суд. Великі штати мають кілька таких судів. До 1911 р. функціонували окружні суди.

Федеральні суди розглядають кримінальні злочини, що караються за федеральними законами. Залежно від складу злочину районний суддя може розглядати справу сам або за участю присяжних. Крім того, існують спеціальні федеральні суди: військові, податкові, митні, претензійні. Судова система окремих штатів ще складніша: Вищий, або Верховний, суд штату за компетенцією схожий з федеральним судом, потім ідуть проміжні апеляційні суди. Більшість справ розглядає суд першої інстанції. Є мирові судді, суди мерів, муніципальні, графств, окружні, поліцейські, по спрах про заповіти, совісні суди.

Тяжкі кримінальні злочини, особливо ті, що караються смертю, обов'язково повинні розглядатись з участю присяжних. Велике жюрі федеральних судів складається з 12-16 присяжних, у судах штатів — з 7-23. Мале жюрі у складі 12 присяжних діє відносно як кримінальних, так і цивільних справ. Заплутаність судової системи поглиблюється тим, що майже кожний штат має своє кримінальне, цивільне та процесуальне законодавства.

При винесенні вироку суди нерідко звертаються до прецедентів. Лише в практиці Верховного суду їх налічується сотні томів.

Обов'язок порушувати кримінальне переслідування і підтримувати обвинувачення у Верховному суді США покладено на міністра юстиції. Глава федерального міністерства юстиції є одночасно генерал-прокурором. У штатах ці функції виконують прокурори, які формально не залежать від міністра юстиції. Американська прокуратура ґрунтується на засадах децентралізації.

У 1908р. при міністрі юстиції було створено постійну слідчу службу — Бюро розслідування. Згодом цей орган став виконувати функції загальнофедеральної кримінальної і політичної поліції. У штатах і графствах боротьбу із злочинністю проводила поліцейська служба і приватні детективні агентства.

Міністерства фінансів, пошти і телеграфу створили свою поліцію. Капітолій, де розміщується конгрес, і резиденцію президента в Білому домі охороняють спеціальні поліцейські підрозділи.

Поліція штатів і графств виникла наприкінці XIX ст. у зв'язку із зростанням злочинності. Вона підпорядковувалась губернатору. Крім

поліцейських інспекторів, службу охорони порядку несли шерифи. Шериф— посада виборна і в деяких місцях майже неоплачувана, тому її займали заможні громадяни, що користувались довір'ям партійного боса. Шериф стежив за утриманням арештованих, виконанням вироків. Йому підпорядковувались констеблі — виборні особи в сільських місцевостях.

Основну службу, пов'язану з охороною громадського порядку, здійснювали поліцейські, які одержували оклади й відповідну форму. Власники заводів, фабрик, шахт мали право формувати свою приватну поліцію, яку використовували і проти страйкуючих робітників.

21.5. Характеристика основних джерел і галузей права.

Американське право увібрало в себе багато принципів англійського права, особливо прецедентного. Однак під час війни колоній за незалежність американським суддям заборонялось посилатись на ордонанси короля і статuti парламенту Великобританії.

Американська система права пройшла три основних етапи розвитку: 1) від завоювання незалежності до громадянської війни;

2) до першої світової війни; 3) до кінця 70-х років XX ст.

Рецепція англійського загального права в США була неповною. Відповідно до місцевих умов судді, виносячи рішення, виявляли менше консерватизму, формалізму.

Американська правова теорія ґрунтується на доктрині «судової непогрішності», або «юридичному абсолютизмі». Основні принципи права США зафіксовані в Декларації незалежності 1776 р. й Конституції.

Інститут приватної власності зафіксований у 5-й поправці до Конституції США: «Ніхто не може бути позбавлений... власності без легального судового розгляду, приватну власність не можна відбирати на громадське споживання без справедливої винагороди». Конституція штату Нью-Йорк (1822 р.) відтворює це положення: «Експропріація для суспільної користі може бути здійснена не інакше як через сплату справедливої, винагороди».

Законодавство США закріплює принцип рівності людей перед законом, право обвинувачуваного на публічний суд з участю присяжних і захисника, право громадян судитись за законами своєї країни.

Незважаючи на те, що Декларація незалежності проголосила рівність усіх людей, а другий цикл поправок до Конституції США дав відносно цього додаткові роз'яснення, в країні зберігалось багато правових обмежень для кольорових та емігрантів. Існувала расова сегрегація. У багатьох штатах заборонявся шлюб білих з неграми, особами китайського і монгольського походження. Для кольорових і мулатів існували різні обмеження у здобутті освіти, відвідуванні громадських місць тощо. Відверта перевага надавалась особам англосаксонського походження.

Основним джерелом права є Конституція, за нею йдуть федеральні закони, а потім — конституції і закони штатів. Для судів усіх інстанцій обов'язковими є рішення Верховного суду США. Кожний штат видає свої закони з цивільного, трудового, кримінального й процесуального права.

Майже в кожному штаті застосовують свою систему права. До середини ХХ ст. в США налічувалось понад півтора мільйони законів.

Багато які рішення верховних судів штатів (навіть за абсолютно однакових обставин) часто суперечать один одному. Спроби Верховного суду внести єдність у правову систему виявились марними. Перша кодифікація права була розпочата з ініціативи відомого американського юриста Д. Фільда. Складений ним у 1848 р. кодекс цивільного й кримінального судочинства для штату Нью-Йорк виявився настільки досконалим, що з незначними поправками був прийнятий багатьма штатами. Цивільне й кримінальне право в загально- федеральному масштабі не кодифіковане.

Одна з особливостей американської системи права в тому, що вона визнає багато які доктрини і положення англійського прецедентного і статутного права. Це зафіксовано в конституціях деяких штатів. Збіг застосовуваних правових принципів в обох країнах дає підстави говорити про існування англосаксонської системи права.

У галузі цивільного права найважливішими є поняття приватної власності, свободи й непорушності договору, широкої свободи розпорядження спадщиною, право судового захисту порушених прав та ін. Спочатку суди штатів при винесенні рішень з цивільних справ користувались широкою самостійністю. Вони могли посилались на закони свого штату, на місцеве прецедентне право або навіть на англійські закони. Цивільне право було заплутаним. Суперечливість, строкатість судових рішень породжувала безліч колізій.

Після того як трести за законом Шермана фактично були заборонені, першою (основною) організаційно-правовою формою капіталістичного підприємства стала корпорація (акціонерне товариство). Її положення регулювалось договором товариства. Корпорація мала статус юридичної особи, її члени мали право на частину її прибутку відповідно до кількості акцій. У разі краху фірми акціонер ніс відповідальність за борги лише в межах вкладеного ним капіталу. Він не міг претендувати на право власника майна і укладати від імені корпорації угоди.

Другий вид договору товариства діставав назву фірми. Її майно вважається загальною власністю, відповідно учасники фірми несуть повну відповідальність за її борги. Отже, в першому випадку учасники договору товариства мають обмежену майнову відповідальність, у другому — повну. Формально вищим органом корпорації є збори акціонерів. Фактично реальною владою користуються власники контрольного пакета акцій.

Правове становище корпорацій регулювалось, як правило, законодавством штатів. Для підприємців ця форма застосування капіталу виявилась не менш зручною, ніж трести. Маючи контрольний пакет, монополії фактично керували нижчими акціонерними товариствами і фірмами, що були зв'язані з ними.

Англійське право прецеденту діє в США з деякими обмеженнями. У 1938 р. Верховний суд дав однозначну відповідь на поставлене судовою

практикою запитання: чи є загальне право правом федерації, чи існує право кожного штату? Вищий судовий орган роз'яснив: загальне право — це право окремого штату, федерального загального права не існує. Суди кожного штату здійснюють свою юрисдикцію незалежно один від одного, тому рішень, прийнятих у судах одного штату, не зобов'язані дотримуватись суди інших штатів.

Деякі штати пішли по шляху кодифікації цивільного права. Звід таких законів, прийнятий штатом Луїзіана в 1825 р., був копією французького кодексу Наполеона. Він діє і нині. Цивільний кодекс штату Каліфорнія (1873 р.) справив вплив на кодекси інших штатів.

Наприкінці XIX ст. стали з'являтися приватні кодифікації прецедентного права, що стосувались переважно інститутів цивільного і торгового права, договорів, представництва, довірчої власності. Ці кодифікації не мають нормативної сили, але суди звертались до них під час розгляду цивільно-правових казусів.

Розвиток ринку робив необхідною уніфікацію правових норм. Та лише в 1958 р. було видано «Єдиний торговий кодекс», що діє в усіх штатах, крім Луїзіани, Віргінських островів та федерального округу Колумбія. Кодекс регулює не тільки договори купівлі-продажу, а й банківські операції.

Після «нового курсу» Рузвельта американський бізнес віддавав перевагу створенню фірм у вигляді командитних товариств, акціонерних товариств з обмеженою відповідальністю.

Товариство (партнершип) може бути утворене двома або більшою кількістю осіб, з яких принаймні одна виступатиме в ролі особи, яка несе необмежену відповідальність по договірних зобов'язаннях партнершипу перед кредиторами. Друга особа відповідає в межах розміру вкладу. На такі фірми поширюється пільговий податковий режим.

Закони про акціонерні товариства штати видають самостійно. Спільними для них є положення: акціонерне товариство має статут юридичної особи, несе відповідальність перед кредиторами в межах належного йому майна, випускає акції.

Антитрестівський закон Клейтона 1914 р. заборонив корпорації, зайнятій у торгівлі, придбавати прямо чи побічно, повністю чи частково акції іншої корпорації, якщо результатом такого придбання буде істотне послаблення конкуренції між торговими фірмами, або обмеження торгівлі в будь-якій частині країни, або тенденція до встановлення монополії у будь-якій сфері торгівлі.

Суди примушували бізнесменів дотримувати антитрестівського законодавства. Окремі припустимі відступи від нього застерігались. Акт Вебба-Померина 1918 р. допускав угоди між особами, зайнятими торгівлею на експорт, якщо метою їх не було усунення або послаблення конкурентів способом штучної зміни цін.

У зв'язку з «новим курсом» Рузвельта закон Робінсона-Патмана 1936 р. заборонив однотипним магазинам вдаватися до «недобросовісних переваг» і «нечесної практики» з використанням зниження цін на товари або послуги

особистого найму. Це полегшило становище дрібних торговців і збувальників.

Після першої світової війни сталися зміни у сфері зобов'язального права. Великого поширення набуло «формулярне» право. Формуляр, або «договір приєднання», містить загальні умови поставки, розроблені великими фірмами. За формою це різновид типового договору. Корпорації примушували покупців товару в розстрочку, клієнтів страхової компанії і власників дрібних фірм приймати запропоновані умови.

Типові договори не були джерелом права, але доповнювали існуючі норми. Формуляри обмежували свободу договорів, що давало змогу представникам великого бізнесу нав'язувати свою волю слабкішим контрагентам.

Наприкінці ХІХ ст., посиляючись на «особливі умови» американської економіки, конгрес відхилив деякі акти щодо поліпшення умов праці і життя робітників. Лише для окремих державних підприємств у 1886 р. було встановлено 8-годинний робочий день. У 1916 р. конгрес прийняв закон про 8-годинний робочий день на залізничному транспорті. Верховний суд чинив опір прийняттю федерального закону про обмеження тривалості дитячої і жіночої праці. Прийняті в штатах відповідні закони були оголошені такими, що суперечать Конституції (наприклад, виданий у 1905 р. в Нью-Йорку закон про 10-годинний робочий день).

Страйк за законами деяких штатів кваліфікувався як злочин. Для його придушення застосовували так звані судові накази— різновид англійського суду справедливості. Підприємець під приводом того, що страйк може завдати «непоправної» шкоди його власності, міг звернутись до суду з проханням про видання такого наказу. Після цього організатори страйку піддавались кримінальному переслідуванню. На підставі такої формули, як «неповага до суду», в 1894 р. були засуджені організатори страйку залізничників на чолі з соціалістом Е. Дебсом.

«Новий курс» Рузвельта передбачав заходи захисту прав профспілок, організованих робітників. У 1935 р. було введено соціальне забезпечення у зв'язку з безробіттям, інвалідністю та старістю (з 65 років), через три роки — 8-годинний робочий день. За актом 1942 р. навіть під час війни робочий тиждень не перевищував 40 год. Понаднормова робота оплачувалась в полуторному розмірі окладу.

З 1939 по 1953 р. функціонувало управління соціального страхування— спеціальне відомство при президенті. Після його скасування було створено новий департамент охорони здоров'я, освіти й добробуту. Його діяльність охоплювала також сферу застосування соціального законодавства. З ініціативи президента Дж. Кеннеді було підвищено мінімум заробітної плати, збільшено строк виплати допомоги у зв'язку з безробіттям (з 26 до 39 тижнів). Сім'ям безробітних, що мали малолітніх дітей, дозволялося виділяти продовольчу допомогу.

Дж. Кеннеді пропагував створення «комітетів людських відносин». За часів правління його наступника Л. Джонсона було підвищено мінімум

заробітної плати, введено нові правила страхування через хворобу, які значно полегшили становище старих людей. Нині соціальний захист громадян США має більш високий рівень, ніж в інших розвинених країнах.

У галузі кримінального права американська судова теорія і практика визнають англійську систему класифікації злочинів, яка поділяє їх на три види: зраду; тяжкі кримінальні злочини; карані проступки. Злочини і покарання визначаються за законами штатів. Конституція віднесла до відання федеральної юстиції переслідування за фальшивомонетництво, піратство у відкритому морі, зраду.

4 березня 1909 р. набрав чинності федеральний кримінальний кодекс, що передбачав відповідальність за найтяжчі злочини: шпигунство, заколот, фальшивомонетництво, торгівлю наркотиками, викрадення людей тощо. Спроби ввести єдині основи загальнофедерального кримінального законодавства наштовхувались на опір властей штатів.

Кримінальні кодекси США не мають загальної частини, що дає змогу суддям тлумачити закони на свій розсуд. Диспозиції громіздкі й невизначені. Так, згідно зі ст. 1 федерального кодексу, за державну зраду слід карати кожного, хто «буде прихильником ворогів США, хто надає їм допомогу або підтримку». Ще більш невизначені формулювання ст. 4, що передбачає покарання за підбурювання до заколоту.

Після громадянської війни в південних штатах прийнято так звані «чорні кодекси». Під виглядом підготовки негрів до вільного життя господар діставав право на їхню працю і на застосування щодо них «помірних тілесних покарань». За втечу «учнів» могли ув'язнити. Фактично негр до 18 років залишався під неподільною владою господаря. Нерідкими були вирoki до тюремного ув'язнення в сукупності на строк до 99 років.

Історія права США знає приклади введення «сучасних» способів вбивання засуджених: страта на електричному стільці, в газовій камері, отруєння кислотою. У деяких штатах застосовували кастрацію, стерилізацію. Санкціонувалось складання покарань. Були випадки засудження до більш ніж сторічного строку. Суди практикували засудження на невизначений строк — скільки потрібно для виправлення, тоді доля засудженого залежала від розсуду тюремної адміністрації.

Зростання злочинності зумовило прийняття нових законів у сфері кримінального права, його кодифікацію. Кримінальний кодекс 1909 р. в 1926 р. став частиною зводу законів США. Нині діє новий кримінальний кодекс 1977 р. Законодавчі збори штатів фактично змирились з тим, що видання актів з кримінального права дедалі більше стає сферою діяльності федеральних властей.

Після першої світової війни різко зросла організована злочинність. Корупція, хабарництво, підкуп поліцейських стали масовими. Юристи — вчені й практики — дійшли висновку, що жорстокі заходи покарання злочинців не дають бажаного ефекту. У деяких штатах було скасовано смертну кару. Суди стали практикувати винесення вироків, які встановлювали мінімальний або максимальний строк перебування

засудженого в тюрмі. Конкретно питання про строк звільнення засудженого вирішувала адміністрація тюрми.

Засудження умовно застосовували у вигляді протації. Засуджений був зобов'язаний суворо виконувати прийняті суспільством норми порядної поведінки, не вживати спиртних напоїв, не відвідувати злочні заклади тощо.

У кримінальному процесі діяли статті Білля про права. У 1911 р. було прийнято судовий кодекс США (правила процедури в судах).

Теорія американського кримінального процесу тісно зв'язує із запобіганням самозвинуваченню такі інститути, як презумпція невинності і правило про тягар доказування. Обвинувачуваного не можна примушувати давати показання проти себе. Закон гарантує право обвинувачуваного на захист. Суд може виділити йому безоплатного адвоката.

Конституція США містить 4-ту поправку, яка захищає громадянина країни від свавілля властей і поліції зокрема. Вона проголошує: «Право народу на недоторканність особи, житла, паперів і майна не може порушуватись необґрунтованими обшуками або арештами, і ордери на обшук або арешт не видаватимуться без достатніх підстав, підтверджених присягою або урочистою заявою. Такі ордери повинні містити докладний опис місця обшуку, а також осіб, що підлягають арешту, та їхнього майна».

Судова гарантія права особи виходить з трьох постулатів. Перший полягає в тому, що кожна особа, обвинувачувана у скоєнні злочину, має право на судовий розгляд відповідно до закону з метою встановлення, винна вона чи ні; другий—у тому, що сторона обвинувачення для доказу вини може використовувати лише певні обмежені засоби; третій — можливості обвинувача звинуватити майже завжди сильніші за можливості окремої людини захистити себе. Тому поліцейські обмежені в застосуванні примусу.

Якщо заарештованого примушували визнати вину до приходу його адвоката, суд може винести вердикт про його невинність. Захисник і обвинувач можуть дати відвід будь-якому кандидату в присяжні. Підсудний не несе тягар доказування своєї невинності. Тягар доказування несе обвинувач.

Після відбуття покарання особа може вимагати відновлення своїх громадянських прав і за певних обставин — знищення даних про раніше учинений ним злочин.

Крім того, існує «правило про виняток». Воно вимагає від судді вилучення всіх доказів вини людини, добутих незаконними засобами. Якщо право обвинуваченого було порушене — всю справу припиняють безумовно.

6-та поправка до Конституції США гарантує обвинуваченому право на суд присяжних. Участь останніх обов'язкова під час розгляду особливо тяжких кримінальних злочинів. При наявності сумніву у винності підсудного присяжні й судді повинні виправдати його. Водночас обвинувачуваний може відмовитись від цього порядку і просити про розгляд його справи одноосібно суддею без журі. Коли підсудний визнає себе винним, вердикт присяжних не потрібен.

Склад присяжних ретельно підбирається. Розходження між суддями й присяжними відносно вердиктів незначні.

В умовах громіздкої і запутаної судової системи створювався ґрунт для обмови й судового свавілля. Досвідчений адвокат міг відшукати у справі підсудного факти, які, на його думку, свідчили про порушення «належної правової процедури», і діставав змогу апелювати у вищі суди.

Особлива небезпека стала загрожувати правосуддю з моменту появи організованих банд, мафій. Наприкінці ХІХ ст. міністерство юстиції зробило спробу розслідувати їхню незаконну діяльність, але зазнало невдачі. Після першої світової війни організована злочинність стала набирати загрозливих масштабів.

За законами США ордер на обшук повинен бути виданий незаінтересованим у справі службовим особам і на «достатній підставі». Якщо поліція діє без ордера, то адвокат може внести скаргу, а суддя винести рішення про те, що підозрюваний повинен залишатись на волі. Це є способом примусити поліцію поважати конституційні гарантії і не намагатись нехтувати ними.

Поліція зобов'язана роз'яснити заарештованому, що він може звернутись до адвоката. Якщо на суді буде встановлено, що обвинувачуваний не одержав такого роз'яснення, він буде відразу звільнений від відповідальності. Процесуальний бік затримання має велике значення для захисту прав особи.

Судова система США реально виконує роль третьої влади. Вона незалежна й покликана забезпечити дію Конституції, не допустити прийняття законів, що суперечать їй, здійснювати правосуддя в межах законності. 14-та поправка до Конституції США 1866 р. проголошує: «Жоден штат не повинен позбавляти своїх громадян свободи, власності ... всі мають однаковий захист перед судом».

22.1. Листопадова революція 1918 року. Зміни в державному ладі, політичному режимі та партійній системі.

У 1918 році в Німеччині створюються умови, що неминуче вели до революційного вибуху. Боротьба монополій за надприбутки, зростання експлуатації, авантюристична зовнішня політика – все вступало у відверті суперечності з інтересами німецького народу. Перша світова війна ще більше загострювала революційну кризу.

Розвиток подій підштовхнула революція, яка спалахнула в жовтні 1917 року в Росії. Під її впливом у січні 1918 року, коли відбувалися переговори в Брест-Литовську, робітничий клас у Берліні, Мюнхені та інших містах провів демонстрації, страйки, під час яких уперше в Німеччині з'явилася Ради робітничих депутатів і революційні старости.

Навесні 1918 року наступ німецьких військ на Західному фронті провалився. Головнокомандувач Гінденбург офіційно заявив про необхідність перемир'я і створення уряду, «з яким буде рахуватися Антанта». Третього жовтня 1918 року був сформований коаліційний уряд на чолі з принцом М. Баденським.

Почала створюватися небезпечна для юнкерства і монополістичної буржуазії ситуація. Озброєний робітничий клас був готовий до боротьби. Однак для перемоги була необхідна революційна робітнича партія.

В Німеччині існувала соціал-демократична партія. Однак її політика підтримки імперіалістичної війни відштовхнула від неї значну частину робітників і викликала розкол у самій партії.

У квітні 1917 року остаточно оформилася незалежна соціал-демократична партія, яка знаходила більш гнучкі форми і методи роботи. Керівниками цієї партії були К. Каутський, Є. Бернштейн, Р. Гільфердінг, що визначало її помірковану політику. Революційні елементи всередині партії об'єдналися в групу “Спартак”, куди увійшли К. Лібкнехт, Р. Люксембург, В. Пік та ін.

Усі ці обставини і визначили характер і особливості революції в Німеччині.

На початку жовтня 1918 року “Спартак” провів свою конференцію, яка закликала до боротьби проти уряду. Спартаківці організують демонстрації, значну роботу проводять серед військових моряків. У цей час німецький військовий флот отримує наказ – вийти у відкрите море і дати бій англійській ескадрі, яка значно переважала німецькі морські сили.

Військові моряки зрозуміли намір командування, і 3 листопада 1918 року на військово-морській базі у місті Кіль вибухнуло повстання. Тут знаходилося 40 тис. моряків і морських піхотинців. Робітники Кіля підтримали повстання, була створена Рада робітничих і матроських депутатів.

Подібні повстання, слідом за Кілем, відбуваються в інших містах. Всюди виникають Ради робітничих і солдатських депутатів, які беруть владу до своїх рук.

Дев'ятого листопада повстання перемагає в Берліні. На мітингу озброєних робітників і солдатів К. Лібкнехт проголошує “вільну Німецьку Соціалістичну республіку”. Кайзер Вільгельм тікає до Голландії. Німецька імперія перестала існувати.

За таких умов імперський канцлер М. Баденський передає владу соціал-демократичному урядові на чолі з Фрідріхом Ебертом. Десятого листопада 1918 року збори делегатів від солдатів і робітників Берліна обрали виконавчий комітет Берлінської Ради робітничих і солдатських депутатів і затвердили уряд Еберта, визнавши його “чисто соціалістичним урядом”. Отримавши санкцію Берлінської ради, уряд Еберта став називати себе Радою Народних Уповноважених (РНУ).

Новий уряд видає декларацію, яка не йшла далі буржуазно-демократичних реформ, і розпочинає боротьбу проти Рад робітничих і солдатських депутатів, вимагаючи скликання установчих зборів.

Шістнадцятого – двадцять першого грудня 1918 року відбувся перший Загальнонімецький з'їзд Рад, більшість делегатів якого була представлена соціал-демократами і незалежними соціал-демократами. З'їзд прийняв

рішення про скликання Установчих зборів та про передачу всієї законодавчої і виконавчої влади Раді народних уповноважених.

Лише після цього 30 грудня 1918 року в Берліні відбувся установчий з'їзд комуністичної партії.

Уряд Еберта відкрито переходить у наступ проти революційних сил. Спровокувавши передчасний виступ берлінських робітників, уряд кидає на Берлін “ударні загони”, “залізні батальйони” під командуванням соціал-демократа Г. Носке, який увійшов в історію як “кривавий собака”. Одинадцятого січня 1919 року загони Носке увірвалися в Берлін, 15 січня були вбиті К. Лібкнехт і Р. Люксембург.

Берлінський пролетаріат було розгромлено, але революція на цьому не закінчилася. Свій внесок у революційну боротьбу зробили робітники Баварії.

13 квітня 1919 року в Мюнхені була проголошена Баварська радянська республіка. Був обраний Комітет дії у складі 15-ти чоловік на чолі з комуністом Євгеном Левіне.

Існувала Баварська радянська республіка недовго. Замість Баварського з'їзду Рад було проведено Баварський з'їзд фабзавкомів. Більшість на цьому з'їзді отримали соціал-демократи і незалежні соціал-демократи, які виключили комуністів зі складу уряду і звернулися до Носке за допомогою. Першого травня 1919 року загони Носке увірвалися у Мюнхен.

Революція в листопаді 1918 року у Німеччині не вийшла за буржуазно-демократичні рамки, незважаючи на те, що її головною рушійною силою був пролетаріат. Вона покінчила з Другою імперією 1871 – 1918 років, утвердила буржуазно-парламентську республіку, ввела 8-годинний робочий день, загальне виборче право, проголосила демократичні права і свободи.

Відповідно до рішення Загальнонімецького з'їзду Рад 19 січня 1919 року відбулися вибори до Установчих зборів.

Установчі збори відкрилися 6 лютого 1919 року у Веймарі (Тюрінгія) і 11 серпня 1919 року затвердили Конституцію Німецької імперії, яка і отримала назву Веймарської.

Назва “імперія” – не випадкова. Автори Конституції у своїй більшості були монархістами. Тому, опрацьовуючи республіканську Конституцію, намагалися зберегти старі назви, пов'язані з імперією. Про це свідчать і слова преамбули про намір німецького народу “оновити і зміцнити свою імперію” і стаття 1 Конституції, яка стверджувала, що “Німецька імперія – республіка”.

Конституція складалася з двох частин – Устрій і завдання імперії і Основні права і обов'язки німців – і налічувала 181 статтю.

Німеччина визнавалася федерацією 18-ти земель. Кожна земля “повинна мати республіканську конституцію”. Законодавчий орган – ландтаг – обирався на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права. Уряд землі повинен був “користуватися довір'ям народного представництва” (ст. 17).

Однак права земель були досить обмеженими. Усі важливі питання – зовнішні відносини, армія і флот, податки, монетна справа, митна справа

тощо - належали винятково до законодавства імперії. З усіх інших питань імперське право мало “перевагу над правом земель” (ст.13). Виняткову роль у цьому відношенні мала стаття 48 Конституції, відповідно до якої, якщо яка-небудь земля не виконує обов’язків, покладених на неї Конституцією або імперськими законами, то “президент імперії може примусити її до цього за допомогою збройної сили”.

Конституція перетворила Німеччину на буржуазну республіку на чолі з президентом.

Вищим законодавчим органом імперії був рейхстаг (імперські збори) – нижня палата парламенту. Рейхстаг обирався на 4 роки на основі загального виборчого права. Конституція вводила пропорційну систему виборів. Уся Німеччина була поділена на 35 виборчих округів. Партії, що брали участь у виборах, виступали кожна зі своїм списком кандидатів. Депутатські місця розподілялися відповідно до кількості голосів, що були подані за той чи інший список. Верхня палата – рейхсрат (імперська рада) складалася з представників усіх 18-ти земель. Прусія мала у рейхсраті 26 голосів, Баварія – 10, Баден – 3. Рейхсрат мав право “опротестування законів, ухвалених рейхстагом”. В разі опротестування закон подавався до рейхстагу для винесення вдруге постанови. Якщо при цьому “рейхстаг і рейхсрат не дійдуть згоди”, то вирішення спірного питання належало президентові (ст. 74).

Центральне місце в Конституції посідає рейхспрезидент (імперський президент). Він обирався “всім німецьким народом” терміном на сім років (ст. 41 – 43), допускалося переобрання на другий термін.

Президент імперії представляв “імперію в міжнародно-правових відносинах”, укладав від імені імперії договори з іноземними державами, акредитував і приймав послів (ст. 45). Він призначав і звільняв імперських чиновників та офіцерів. Президентові належало “верховне командування всіма збройними силами імперії” (ст.47). Він мав право “розпускати рейхстаг”, але не більше одного разу з даного приводу (ст.25).

Нарешті, стаття 48 Веймарської конституції надавала президентові надзвичайні повноваження. Якщо в межах Німецької імперії були серйозно порушені громадська безпека і лад або якщо загрожує серйозна небезпека такого порушення, то “президент імперії може вживати заходів, необхідних для відновлення громадської безпеки і ладу, в разі потреби за допомогою збройної сили”. З цією метою він міг тимчасово зупинити цілком або частково гарантії низки основних прав (свобода особи, недоторканість житла, тайна листування, свобода думки тощо).

Винятково в компетенції президента знаходилося призначення і звільнення рейхсканцлера і імперських міністрів. Уряд для виконання своїх обов’язків потребував довір’я рейхстагу. Особлива роль належала главі уряду – рейхсканцлеру, який, як сказано в Конституції “встановлює правові лінії політики і відповідає за це перед рейхстагом” (ст. 56).

Револьюційна ситуація обумовила включення до Конституції значного переліку буржуазно-демократичних прав і свобод: рівність чоловіка і жінки,

недоторканість особи і житла тощо. Закріплюючи право приватної власності, Конституція підкреслювала, що “власність зобов’язує”. Користування нею “повинно бути в той же час служінням загальному благові” (ст. 153).

У прикінцевих постановах було сказано, що Конституція Німецької імперії 1871 року скасовується. Інші закони і укази імперії залишаються в силі, оскільки Веймарська конституція “не перебуває з ними в суперечності” (ст.178).

Характер державного ладу, виняткові повноваження президента (ст. 48) дають можливість визначити встановлену Веймарською Конституцією форму правління як “президентсько-парламентську республіку”.

Основою Веймарської республіки став Версальський мирний договір 1919 року, який відверто пограбував Німеччину. За цим договором Німеччина втратила Ельзас і Лотарингію, позбулася заморських колоній, була зобов’язана виплачувати величезні репарації, скоротити збройні сили до 100 тисяч чоловік тощо. Наслідком були безробіття, голод, злиденність.

Запекла боротьба між політичними партіями і силами була характерною рисою Веймарської республіки.

Вирішальну роль спочатку відігравала соціал-демократична партія: посади президента, рейхсканцлера займали її представники. Незалежні соціал-демократи переживали кризу. У 1920 році партія розпалася. Більшість, у тому числі і Е. Тельман, вступила до лав комуністичної партії. Інші влилися в соціал-демократичну партію.

Безумовно ця подія посилила соціал-демократичну партію, яка брала активну участь у політичній боротьбі і мала підтримку значної частини робітничого класу Німеччини. Розкол “незалежних” більше допоміг комуністам, які до цього були нечисленною партією.

Брали участь у політичному житті і такі буржуазні партії, як народна, демократична, християнсько-демократична і т. ін.

У 1919 році в Мюнхені виникла Німецька робітнича партія, до якої наприкінці 1919 року був направлений політичним департаментом штабу Мюнхенського військового округу як інформатор Гітлер. Йому вдалося після серйозної боротьби з суперниками очолити цю партію і перетворити її на націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини. Гітлер розглядав нацистську партію як знаряддя в боротьбі за владу і готувався до бою. У 1920 році з’явилися штурмові загони, було розроблено нову програму партії, розраховану на залучення різних верств населення. Робітникам програма обіцяла ліквідацію безробіття, селянам – підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, дрібній буржуазії – ліквідацію монополій, молоді – роботу, а всім німцям – утворення нового “Німецького рейху” (імперії).

У 1923 році дві партії – комуністична і націонал-соціалістична стають найнебезпечнішими для уряду.

22.2. Встановлення фашистської диктатури. Зміни в державному ладі та праві.

У 1923 році ЦК РКП(б) через Комінтерн розпочав підготовку “німецького Жовтня”. У серпні 1923 року в Москві було створено спеціальну комісію (Сталін, Троцький, Радек, Дзержинський, Сокольников та ін.), якій доручили підготувати пролетарську революцію в Німеччині. Москва виділяла для цього гроші. Пленум ЦК РКП(б) затвердив план повстання і переправив його до Берліну. Дата виступу – 9 листопада 1923 року. Однак тодішнє керівництво компартії Німеччини відмовилося від цієї авантюри. Лише комуністи Гамбурга під керівництвом Е. Тельмана, взялися до зброї. Через три дні боїв вони були вимушені відступити.

Майже в той самий день, 8 листопада 1923 року розпочався “півний путч” – пряма спроба нацистів захопити державну владу. Дев’ятого листопада Гітлер у Мюнхені на чолі трьох тисяч штурмовиків намагався розпочати похід на Берлін. Але нацисти були зупинені і розігнані, а Гітлер був ув’язнений до фортеці на 5 років, але через півроку був звільнений.

Після невдалих спроб захопити владу силою, обидві партії – комуністична і нацистська – змінюють свою тактику, розпочинаючи “боротьбу за рейхстаг”. Вони намагаються розширити свою соціальну базу, посилити керівництво. У 1925 році головою комуністичної партії Німеччини був обраний Е. Тельман. Гітлеру після звільнення з ув’язнення довелося поборотися за партію з Ремом і Штрассером. Остаточо переміг Гітлер. Правда перші успіхи були не дуже значними. Комуністи на виборах 1928 року до рейхстагу зібрали 3,2 млн. голосів і отримали 54 місця, нацисти зібрали лише 0,8 млн. голосів і отримали 12 мандатів. Невдовзі ситуація змінилася. На виборах у липні 1932 року комуністи зібрали 3,5 млн. голосів, а нацисти – 13,7 мільйона. У соціал-демократів було лише 9 млн. голосів.

Була ще одна можливість прийти до влади – вибори президента Німеччини. У 1925 році переміг фельдмаршал фон Гінденбург, він і став президентом на наступні 7 років. Чергові вибори відбулися в березні 1932 року. Партії вели напружену боротьбу. Тельман зібрав п’ять мільйонів голосів, Гітлер – 13,4 мільйона. Перемогу знову здобув Гінденбург: за нього проголосувало 19,4 млн. виборців (53%).

Гінденбург розпускає тільки що обраний рейхстаг і призначає нові вибори на листопад 1932 року. Результати були досить несподіваними. Втратили значну частину виборців соціал-демократи. Понесли серйозні втрати і націонал-соціалісти, які зібрали тепер лише 11 млн. голосів. І тільки компартія поліпшила своє становище, зібравши близько 5 млн. голосів. Внаслідок цього жодна з партій не здобула перемоги. Однак загроза захоплення влади нацистами була реальною. Комуністична партія закликала соціал-демократичну партію створити народний фронт, об’єднатися в боротьбі проти нацистів. Але керівництво соціал-демократів не дало на це своєї згоди.

Наприкінці 1932 року рейхсканцлер генерал Шлейхе і колишній рейхсканцлер фон Папен розпочали боротьбу за владу. Кожен з них намагався створити свій склад уряду, включивши до нього три-п’ять нацистів на чолі з Гітлером.

“Королі” Рура Тіссен, Круп, Кірдороф, Феглер, фінансові ділки Шахт, Шредер, Гельферіх, реакційні політики Папен і Гугенберг ще в листопаді 1932 року звернулись до президента Німеччини 85-річного фельдмаршала фон Гінденбурга з конфіденціальним листом, у якому наполягали на призначенні Гітлера рейхсканцлером. Лист було віддруковано в 19 примірниках. У 1956 році їх було знайдено в архіві бюро Гінденбурга.

Четвертого січня 1933 року на віллі банкіра фон Шредера в Кельні відбулася зустріч Папена, Шредера й Гітлера. 10 січня 1933 року Гітлер і Папен знову зустрілись у Берліні на квартирі Ріббентропа. В результаті було прийнято рішення зробити Гітлера рейхсканцлером, Папена – віце-канцлером. В його реалізації вони користувались підтримкою О. Гінденбурга – сина й ад'ютанта старого президента – та члена ультрареакційного “Клубу панів” Вернера фон Альвенслебена.

Уранці 29 січня 1933 року Альвенслебен раптово з'явився в О. Гінденбурга і заявив, що тодішній рейхсканцлер Шлейхер, наляканий можливістю створення уряду Гітлера і Папена, готує на завтрашній день військовий переворот, до Берліна будуть стягнуті війська, Гінденбург, його син і Папен будуть заарештовані. Нічого подібного Шлейхер не планував. Провокація вдалася. У палаці Гінденбурга почалася паніка.

Вранці 30 січня 1933 року фон Папен передав президентові список нового уряду і рекомендував вручити Гітлеру повноваження його голови. Гінденбург погодився і 30 січня 1933 року на підставі статті 48 Веймарської конституції призначив Адольфа Гітлера рейхсканцлером. Нацисти прийшли до влади.

Спочатку у складі уряду було лише три нацисти: Гітлер – рейхсканцлер, Генріг – міністр без портфеля, Фрік – міністр внутрішніх справ. Пізніше додався четвертий – Геббельс – міністр пропаганди. Сто дев'яносто шість нацистів були депутатами рейхстагу. Але фон Папен помилявся, коли гадав, що він “найняв Гітлера”, “дав йому доручення”. Гітлер одразу розпочав активну діяльність.

Гітлер, як глава уряду, підкорив собі поліцію, озброїв штурмові загони, включив до апарату нацистів. Першого лютого 1933 року він розпустив рейхстаг і розпочав докорінну ломку демократичних інститутів Веймарської конституції.

Одним із напрямів політики нацистів була ліквідація буржуазно-демократичних прав і свобод. У лютому 1933 року було видано кілька надзвичайних указів, які забороняли проведення демонстрацій, зборів, скасовували свободу преси. Двадцять сьомого лютого був підпалений рейхстаг. І вже наступного дня – 28 лютого 1933 року – президент підписав надзвичайні укази: “Проти зради німецькому народу” і “Про захист народу і держави”, які повністю ліквідували більшість демократичних прав і свобод. У підпалі рейхстагу було звинувачено компартію Німеччини, і вона була заборонена. У 1934 році було заборонено і соціал-демократичну партію.

Другим напрямом політики нацистів стало руйнування парламентської системи Веймарської республіки. У березні 1933 року уряду було надано

право видавати закони, що могли навіть відхилятися від конституції. Недоторканими залишалися права палат і президента. Договори імперії з іноземними державами тепер не потребували згоди рейхстагу. Це ставало справою уряду.

16 березня 1933 року уряд Німеччини відмовився виконувати статті Версальського договору. Було відновлено загальну військову повинність, за короткий час сформовано 12 корпусів (33 піхотні дивізії). Знову з'явився Генштаб, а при ньому управління військами: сухопутними, флотом, авіацією.

Промисловість перебудовувалась на воєнний лад, на підприємствах з'явилися уповноважені нацистські партії.

У квітні 1933 року видається закон про злиття областей з імперією. В усі області президент призначав імперських намісників, на яких покладалося “завдання забезпечити виконання політичних директив рейхсканцлера”. Відтепер ландтаги і обласні уряди ставали залежними від імперського намісника і виконували всі його розпорядження. На початку 1934 року представництва областей при імперії взагалі були скасовані, рейхсрат ліквідовано. Така ж доля спіткала і Найвищий державний суд імперії.

Від Веймарської системи залишився рейхстаг, але він докорінно змінився. Тридцятого червня 1934 року розпочалася “ніч довгих ножів” – розправа Гітлера з командною верхівкою штурмових загонів. Протягом трьох днів було знищено майже півтори тисячі штурмовиків, серед яких були і депутати рейхстагу. З цього часу було введено правило: депутат рейхстагу втрачає свій мандат, якщо виходить з націонал-соціалістської партії. Наступника призначає фюрер націонал-соціалістської фракції рейхстагу.

Другого серпня 1934 року вмирає рейхспрезидент Гінденбург. У законі про верховного главу Німецької імперії від 1 серпня 1934 року було сказано: “Посада президента імперії об'єднується з посадою рейхсканцлера”. В силу цього правомочності президента переходять “до вождя і рейхсканцлера Адольфа Гітлера”. Система вищих органів влади Веймарської республіки була остаточно зруйнована, її змінив механізм нацистської диктатури.

Вища державна влада зосереджувалась в особі фюрера – Гітлера, який поєднував функції президента, рейхсканцлера, фюрера нацистської партії і верховного головнокомандувача. Посада фюрера була довічною, він сам “призначав свого наступника”.

Фюрер очолював імперський уряд і імперську канцелярію. Разом з тим існувала Рада міністрів з питань оборони імперії, важливі питання вирішувалися на засіданнях Таємного кабінету і Колегії трьох уповноважених (завідуючий канцелярією нацистської партії, начальник імперської канцелярії, начальник штабу Верховного командування збройних сил). Усі ці органи мали законодавчі повноваження.

Зберігався рейхстаг, який фактично перетворився на партійний зїзд. Його склад формувався особисто фюрером за списками, що були схвалені шляхом так званого “народного опиту”.

Залишився старий розподіл на землі і провінції, однак землі втратили свій колишній статус членів федерації. Німеччину тепер розділили на

тридцять дві партійні області на чолі з гауляйтерами, які були наділені всіма владними повноваженнями. У зв'язку із централізацією влади всі бургомістри міст стали призначатися міністром внутрішніх справ. Місцеве самоврядування було ліквідоване.

Зазнала змін і судова система Німеччини. У кожному судовому окрузі крім звичайних судів, були утворені особливі судові органи для розправи з політичними супротивниками. У 1934 році з'явився Народний трибунал з питань державної зради. В армії існували воєнно-польові суди.

Агресивні плани становлення світового панування вимагали зосередження всіх ресурсів країни. Досягнути цього було можливо лише через втручання нацистської держави в економіку.

У 1933 році була створена Генеральна рада Німецького господарства, що визначала основні напрямки розвитку економіки Німеччини. Законом від 27 лютого 1934 року були засновані господарські палати – загальноімперська і провінційні. Палати брали активну участь у сфері регулювання економічного життя і соціальних відносин. За допомогою господарських палат відбувався процес картелювання економіки, який регулювався законом від 15 липня 1934 року.

Згідно цього закону міністр економіки мав повноваження регулювати ринки виробництва і збутулюбих товарів, для чого міг об'єднувати будь-які підприємства в примусові союзи, міг заборонити створення нових підприємств, якщо створення їх не вимагалось “соціальною необхідністю”. Держава звільнила себе від відповідальності за можливу шкоду, яка могла бути нанесена власникам при такому регулюванні чи заборонах.

В галузі цивільного права результати проголошеної правової політики в повній мірі не були досягнуті: повної заміни попереднього німецького права не сталося, хоча багато важливих інститутів було деформовано в законодавчому порядку чи судовою практикою.

З 1937 року основний звід німецького права – Німецьке уложення 1896 р. – був замінений сукупністю окремих перероблених законів, загальна частина його була взагалі відмінена (в зв'язку з цілком новими правовими положеннями про права фізичних і юридичних осіб, надання громадянства і ін.).

Судова практика суттєво змінила право власності – в бік його різкого обмеження навіть порівнюючи з формальними приписами законів. Особливо це стосувалося нерухомого майна в містах. Дозволялось самовільне будівництво на чужій землі “в суспільно-корисних цілях”, самовільне використання власності соціально привілегірованими суб'єктами (членами націонал-соціалістичної партії, арійцями).

Податкове законодавство було перероблене в дусі “націонал-соціалістичного світогляду”: для єврейських союзів будь-якого роду, церковних громад, лікарень, орденів і т.п. були ліквідовані всі попередні податкові привілеї.

Нова редакція Цивільно-процесуального кодексу (1934 р.) містила багато своєрідних нововведень, які незважаючи на відмову від принципів формальної законності, безумовно полегшувати і спрощували судочинство.

На шлюбно-сімейне право вплинули расовий і соціалістичний мотиви державної політики. Шлюб і сім'я стали предметом особливої турботи держави, в зв'язку з чим свобода вступу в шлюб була обмежена. Згідно закону (14 липня 1933 р.) заборонялось вступати в шлюб особам, які мають спадкові хвороби, недоумкам, шизофренікам, сліпим, глухим і т.п., так як це могло "послабити національне здоров'я". Для конкретного вирішення питань про те, кому дозволено, а кому не дозволено брати шлюб створювались суди здоров'я. Значення цих судів особливо виросло після прийняття законів про примусову стерилізацію і кастрацію (1933 р.) тих, хто не відповідав расовим вимогам про придатність до створення повноцінної сім'ї. Заборонялись або засуджувались шлюби військових, членів нацистської партії, культурної еліти рейху з особами, які в минулому були відмічені "негідною поведінкою", "ганебним способом життя" і т. п.

Для нацистської диктатури кримінальне право служило головним чином для подавлення політичних противників, а вже в другу чергу для наведення "громадського порядку". Основні оновлення кримінального права були пов'язані саме з досягненням першого завдання, з забезпеченням кримінальними санкціями домінуючого положення партії і держави.

Партія була поставлена в привілегіроване становище в кримінальному праві. Самим першим законом диктатури стала відміна кримінальних покарань за злочини, скоєнні під час боротьби за національне "виживання" німецького народу, тобто під час виборчих компаній 1932-1933 років. Разом з тим використання знаків чи уніформи нацистської партії без офіційної приналежності до неї стало розцінюватись як кримінальний злочин.

Значно посилилась відповідальність за державні злочини. Основним діянням, яке переслідувалось, став наявний або передбачуваний тероризм проти членів партії або посадових осіб держави. Відповідальність за ці злочини була встановлена (1933 р.) у вигляді смертної кари чи ув'язнення на строк понад 15 років.

В кримінальному праві з'явилися нові склади злочинів. Одним із найбільш важливих стали порушення расового законодавства, за які по різних законах передбачались великі строки ув'язнення у виправному таборі або в тюрмі. Великими строками тюремного ув'язнення карались розповсюдження шкідливих чуток і інші злочини спрямовані проти "правильної уяви про діяльність держави і партії".

В 1935 році була опублікована нова редакція старого Кримінального кодексу в якому було змінено ряд важливих принципів кримінального права: була поновлена можливість застосування закону по аналогії у випадку відсутності правила, яке чітко передбачало даний випадок. Крім того закону могла бути надана зворотна сила.

22.3. Крах фашистської диктатури. Потсдамські угоди. Проголошення Федеративної Республіки Німеччини. Державний лад ФРН.

Підготовка до загарбницької війни, ідея створення III рейху і завоювання світового панування супроводжувалися побудовою надзвичайно сильної армії.

У 1934 році Гітлер отримав повноваження головнокомандувача Німецької імперії. З метою концентрації військової влади Гітлер ліквідував у 1938 році військове міністерство і створив свій особистий Штаб верховного командування збройних сил. Верховному головнокомандувачу були підпорядковані головнокомандувачі сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил зі своїми штабами.

У 1938 році до Німеччини була приєднана Австрія, а потім значна частина Чехословаччини. У вересні 1939 року гітлерівці захопили Польщу, у 1940 році капітулювала Франція. У 1941 році гітлерівські війська вторгаються на територію Радянського Союзу. У 1945 році СРСР та його союзники, передусім Сполучені Штати і Великобританія, завершили військовий розгром нацистської Німеччини.

Наприкінці війни союзники СРСР, США і Англія – повинні були виробити узгоджену політику щодо Німеччини. Першою спробою стала Кримська (Ялтинська) конференція глав урядів трьох держав у лютому 1945 року, де було вирішено питання про тимчасову окупацію Німеччини. Більш докладно і конкретно ця проблема вирішувалася на Потсдамській конференції (17 липня – 2 серпня 1945 року) глав урядів СРСР (Й. В. Сталін), США (Г. Трумен) і Великобританії (У. Черчіль, з 27 липня – К. Еттлі).

З метою перетворення післявоєнної Німеччини на демократичну, миролюбну, державу союзники вважали необхідним вжити ряд заходів у трьох основних напрямках: денацифікація, демілітаризація і демократизація. Для цього слід було розпустити німецькі збройні сили і ліквідувати генеральний штаб німецької армії; арештувати і віддати до суду військових злочинців, провести чистку державного апарату від військових злочинців, ліквідувати військово-промисловий потенціал Німеччини, відновити демократичні інститути і місцеве самоврядування тощо.

До створення самостійного центрального німецького уряду в Німеччині вводився тимчасовий окупаційний режим. Територія країни була розділена на 4 зони: радянську, американську, англійську і французьку. Відповідно до цього Берлін також було розділено на 4 сектори.

Управління окупованою країною було засереджене в Союзній контрольній раді. Для підготовки мирного врегулювання “німецького питання” відповідно до Потсдамської угоди була створена Рада міністрів закордонних справ великих держав.

Однак на практиці потсдамські рішення виконувалися неякісно, а іноді просто порушувалися. Так, у грудні 1946 року було введено сепаратне управління американською і англійською зонами, внаслідок чого утворилася Бізонія зі своїми спільними органами: Економічною радою, Радою земель,

Адміністративною радою. У 1948 році після приєднання до Бізонії французької окупаційної зони з'явилася Тризонія. Так було порушено ідею Потсдамських угод про єдину демократичну Німеччину.

Фактичний розкол Німеччини на західну і східну частини зробив можливим роздільне конституційне оформлення цих частин.

У липні 1948 року відбулася конференція представників США, Англії, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу. На ній були розроблені рекомендації про створення західнонімецької держави. Слідом за цим конференція прем'єр-міністрів західнонімецьких земель створила Комітет експертів, який повинен був розробити проект конституції нової держави.

У травні 1949 року проект конституції ФРН був готовий. Його прийняла Парламентська рада, яка складалася з представників земель і схвалили 3 військових губернатори. Після цього нова конституція, яка отримала назву Боннської (від назви столиці ФРН м. Бонн), була прийнята ландтагами західнонімецьких земель. Проти проекту нової конституції виступив лише ландтаг Баварії.

Перед цим Англії, Франції і США розробили і проголосили Окупаційний статут, який закріплював верховну владу Англії, Франції і США у ФРН. Статут зберігав режим військової окупації, надавав окупаційним державам право контролю за додержанням Конституції ФРН і конституцій західнонімецьких земель. Двадцять першого вересня 1949 року було проголошено утворення сепаратної західнонімецької держави – Федеративної Республіки Німеччини. У 1951 році Окупаційний статут був переглянутий, а 1955 року скасований у зв'язку з прийняттям ФРН до НАТО і Західноєвропейського союзу. Федеративна Республіка Німеччина офіційно отримала статус суверенної держави.

За своїм змістом Конституція ФРН – буржуазно-демократичний документ. Враховуючи ситуацію, автори Конституції включили до неї статтю 14: “Власність зобов'язує. Користування нею повинно одночасно служити загальному благу”. Примусове відчуження власності можливе лише відповідно до закону на основі справедливого відшкодування.

Основний закон проголошує Федеративну Республіку Німеччини “демократичною і соціальною федеративною державою” (ст. 20).

Конституція 1949 року дає широкий перелік прав людини і громадянина. Серед них згадуються право на життя, свобода і недоторканість особи, право збиратися мирно і без зброї, право утворювати спілки і союзи, право вільно обирати для себе професію і місце роботи тощо.

До основних конституційних принципів віднесені “розподіл влади” і “федералізм”. Німецька держава базувалася на засадах федералізму. Вона складалася з десяти земель, самостійних у своєму бюджеті і незалежних одна від одної. Кожна земля має свою Конституцію, свій ландтаг, свій уряд, свій земельний суд і користується значною автономією. Одночасно Конституція стверджує, що “федеральне право має перевагу над правом земель” (ст.31) і що федеральний уряд може вжити необхідних заходів, “щоб спонукати

землю в порядку примушування федерацією до виконання своїх обов'язків” (ст. 37).

Парламент ФРН складається з двох палат. Нижня палата – бундестаг – обирається на 4 роки народом загальним, прямим і таємним голосуванням за змішаною виборчою системою. Це головний законодавчий орган, але його повноваження повною мірою обмежуються бундесратом – верхньою палатою парламенту. Бундесрат формується урядами земель, які призначають уповноважених до верхньої палати. При вирішенні деяких питань (зміни конституції, кордонів земель тощо) бундесрату надане право абсолютного вето.

Глава держави – федеральний президент – не отримав значних повноважень. Він обирається на 5 років спеціальними федеральними зборами. До повноважень президента Конституція відносить: представництво федерації в міжнародно-правових відносинах, укладення міжнародних угод, призначення федеральних суддів і чиновників, вибір кандидатури федерального канцлера для його наступного затвердження бундестагом (статті 59 – 60).

Центральне місце в системі вищих органів федерації належить федеральному уряду і особливо його голові – федеральному канцлеру.

Федеральний канцлер “обирається без дебатів” бундестагом за пропозицією президента республіки (ст. 63). Федеральні міністри призначаються і звільняються президентом республіки за поданням федерального канцлера. Федеральний канцлер “встановлює основні положення політики і несе за них відповідальність” (ст. 65). Питання про довіру може ставити перед бундестагом тільки сам канцлер.

Федеральний уряд має право законодавчої ініціативи, під час оголошення стану “законодавчої необхідності” уряд може провести закон і без бундестагу.

Важливе місце серед федеральних органів посідає федеральний конституційний суд.

Членів суду вибирали порівну бундестаг і бундесрат, вони користувались як і всі судді повною незалежністю і недоторканістю. Конституційний суд має повноваження виносити рішення про об'єм прав інших органів влади відповідно конституції, з приводу спорів про права і обов'язки між органами федерації і земель, а головне про конституційність чи неконституційність дій органів державної влади чи законодавчих постанов відносно прав громадянина (останнє було запозичене із конституційної практики діяльності Верховного суду США).

22.4. Проголошення Німецької демократичної республіки. Об'єднання Німеччини.

Майже одночасно з утворенням ФРН (21 вересня 1949 року) відбулося проголошення Німецької Демократичної Республіки (7 жовтня 1949 року).

Східна Німеччина, яка складала радянську зону окупації, після закінчення війни підпала під управління радянської військової адміністрації. Під її проводом відбулися вибори в органи місцевого самоврядування,

розпочалися соціалістичні перетворення в промисловості, була проведена аграрна реформа.

За ініціативою соціалістичної єдиної партії Німеччини, яка утворилася на сході шляхом злиття комуністичних та соціал-демократичних партійних організацій, було проведено декілька Німецьких народних конгресів. Перший такий конгрес відбувався в грудні 1947 року, другий – у березні 1948 року. Останній обрав Німецьку народну раду і поручив їй розробити проект Конституції. У травні 1949 року зібрався третій Німецький народний конгрес, який затвердив Конституцію НДР.

Стаття 1 Конституції зазначала, що “Німеччина є неділимою демократичною республікою; вона складається з німецьких земель.

До компетенції Республіки відноситься рішення всіх питань, які мають значення для існування і розвитку німецького народу в цілому і всі інші питання вирішуються землями самостійно”.

Ця ж стаття встановлює єдине німецьке громадянство.

Вищим органом влади Республіки є Народна Палата, яка складається із депутатів німецького народу, що обираються на 4 роки шляхом загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні на підставі пропорційної виборчої системи.

Депутати є представниками всього народу, підкоряються тільки своїй совісті і не зв'язані ніякими наказами (ст.50; 51).

В Народну Палату обиралось 400 депутатів із числа громадян, яким виповнився 21 рік (ст.52).

Інтереси окремих земель представлені в Палаті земель в яку кожна земля делегує одного депутата на 500 тисяч жителів. Вибори депутатів здійснюються ландтагами земель із числа членів ландтагу. Строк їх повноважень відповідає строку повноважень ландтагу, який їх вибрав (ст. 71; 72).

Уряд республіки складається із прем'єр-міністра і міністрів. Найбільш багаточисельна фракція Народної Палати висуває прем'єр-міністра, який формує уряд. Міністри повинні бути депутатами Народної Палати. Прем'єр-міністр і міністри відповідальні перед Народною Палатою.

Президент Республіки вибирається на спільному засіданні Народної Палати і Палати земель строком на 4 роки. Він представляє Республіку в міжнародних відносинах, заключає від імені Республіки міжнародні договори. Президент може бути відкликаний з посади спільним рішенням обох палат.

Кожна земля повинна мати свою конституцію, яка відповідає принципам Конституції Республіки. Вищим і єдиним народним представництвом землі є ландтаг (ст.109).

Уряд СРСР надав уряду НДР функції управління, які виконувала радянська військова адміністрація. Почалося будівництво соціалізму на німецькій землі, а Конституція НДР 1968 року констатувала перемогу соціалістичних виробничих відносин.

Криза соціалістичної моделі призвела в 1983 році до важливих революційних подій, що викликали глибокі суспільно-економічні і політичні зміни. Демонстрації, втеча громадян НДР до ФРН супроводжувалися вимогами демократії, ліквідації монополії компартії на владу. Перемога на виборах християнських демократів підштовхнула навесні 1990 року масовий громадянський рух до об'єднання країни.

Пропонувалися різні шляхи об'єднання Німеччини: від поступового зростання ФРН і НДР у нову німецьку державу з новою конституцією до простого входження НДР до складу ФРН відповідно до статті 23 Конституції ФРН. Перемогу здобув другий варіант.

18 травня 1990 року був укладений перший державний договір між ФРН і НДР про валютний, економічний і соціальний союз. 31 серпня 1990 року був підписаний другий державний договір про механізм входження НДР до ФРН. Він набрав сили з жовтня 1990 року, коли припинився суверенітет НДР і вона увійшла до складу ФРН. З цього часу основні політичні, правові, соціально-економічні інститути НДР або припиняли своє існування, або докорінно змінювалися відповідно до принципів ФРН. Так цілком мирним шляхом відбулося утворення єдиної німецької держави.

12 вересня 1990 року в Москві міністри закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Франції, ФРН і НДР підписали договір про остаточне урегулювання проблеми Німеччини.

23.1. Зміни в державному устрої та політичному режимі між двома світовими війнами. Падіння Третьої республіки.

З Першої світової війни Франція вийшла переможницею. За умовами Версальського договору їй повернули Ельзас і Лотарингію, передали частину німецьких колоній, надали право експлуатації Саарського вугільного басейну. Отримала Франція право на значну суму німецьких репарацій.

Разом з тим Франція зазнала у війні значних втрат. Перехід до миру був дуже важким. Були підірвані позиції французького фінансового капіталу на світовому ринку. Франція, яка до війни була країною-кредитором, перетворилася на країну-боржника. За період війни вона заборгувала США більше чотирьох мільярдів доларів. Слід додати також, що післявоєнний розвиток Франції проходив під впливом світової економічної кризи.

Всі ці обставини впливали на соціальні відносини в країні. Відбувалося загострення суспільно-класових суперечностей, спостерігався підйом революційного руху, назрівали зміни в партійно-політичній системі.

Партійно-політична система Франції мала свої відмінності порівняно зі Сполученими Штатами або Великобританією. Характерного рисою політичного життя Франції була наявність багатопартійності. Вона пояснювалась і дрібнобуржуазним характером суспільства, і напруженою політичною історією Франції, і іншими факторами. Буржуазних партій було багато, і кожна з них пропонувала свою програму.

Поступово відбувалося зближення партій і одночасно — поляризація політичних сил, розподіл усіх політичних партій на дві групи, два табори. Так, з'являються два угруповання, два партійних блоки — національний блок

і лівий блок. Боротьба тепер іде не між окремими партіями, а між двома блоками, що нагадує деякою мірою двопартійну систему.

Національний блок увібрав до свого складу праві партії. До нього увійшли: республіканська федерація, республікансько-демократичний союз, національно-республіканська дія та ін. Їхня програма передбачала забезпечення надприбутків монополіям, посилення експлуатації робітничого класу, агресивну зовнішню політику тощо. Коли 1919 року Національний блок отримав перемогу на виборах, усі ці програмні положення почали запроваджуватися в життя.

Лівий блок об'єднав радикалів, соціалістів, радикал-соціалістів та деякі інші партії та групи. Їхніми гаслами були: восьмигодинний робочий день, політична амністія, соціальні реформи, миролюбна зовнішня політика і т.д.

Таким чином, у Франції відсутня двопартійна система, яка є в США і Великобританії, але діє система двох партійних блоків.

У 1920 році виникає комуністична партія Франції. Базою її утворення стала соціалістична партія, удавах якої розгорнулася боротьба, а пізніше почалося розмежування. У грудні 1920 року на з'їзді соціалістичної партії у м. Тур більшість делегатів прийняла рішення про приєднання до III Інтернаціоналу і утворення комуністичної партії Франції. Меншість залишила з'їзд і зберегла стару назву — соціалістична партія Франції.

Виникають у 20-х роках і фашистські організації: «Бойові хрести», Ліга патріотичної молоді тощо. Вони отримують гроші від монополій, пов'язані з держaparатом. У 1933 році, коли у французької буржуазії розвивається прагнення до сильної влади, фашистські партії та організації об'єднуються у Союз франсистів.

Народний фронт посідає особливе місце в політичній та державно-правовій історії Франції. На початку 1934 року французькі фашисти спробували захопити владу. Скориставшись урядовою кризою, 6 лютого 1934 року 20 тисяч озброєних фашистів вийшли на вулиці Парижа, вимагаючи розгону Національних зборів і передачі влади фашистам. Уряд радикала Даладье розгубився. Путч зазнав поразки, і цьому сприяло енергійне втручання народних мас. Дев'ятого лютого в Парижі та інших великих містах пройшли могутні антифашистські демонстрації, а 12 лютого розпочався антифашистський страйк за участю 4,5 мільйонів трудящих.

Комуністична партія Франції висунула ідею створення єдиного Народного фронту боротьби проти фашизму. З такою пропозицією комуністи насамперед звернулися до соціалістів. Двадцять сьомого липня 1934 року між комуністами і соціалістами був підписаний Пакт про єдність дій. У травні 1935 року відбулася нарада усіх політичних сил, які вступають у боротьбу проти фашизму: комуністів, соціалістів, радикалів, представників жіночих, молодіжних та інших демократичних організацій. Об'єднання всіх цих політичних антифашистських сил отримало назву Народного фронту.

Створення Народного фронту було дуже своєчасним. У серпні 1935 року відбувся парад «Вогненних хрестів», що зібрав тридцять п'ять тисяч учасників. Подальші виступи фашистів зупинив з'їзд Народного фронту,

який задіяв 2,5 мільйонів антифашистів для боротьби проти фашистської загрози.

У січні 1936 року була опублікована Програма Народного фронту. Основними її вимогами були: розпуск і роззброєння фашистських організацій, чистка армії та державного апарату від фашистських елементів, реорганізація Французького банку, закріплення демократичних прав і свобод, обмеження експлуатації, боротьба з безробіттям і т.ін.

У виборах 1936 року Народний фронт отримав переконливу перемогу. За партії, що входили до складу Народного фронту, було подано 5,5 мільйона (56,6 %) голосів. Був сформований уряд Народного фронту, до якого увійшли соціалісти і радикали. Головою ради міністрів став соціаліст Леон Блюм.

Уряд Народного фронту провів низку важливих демократичних заходів: розпустив деякі фашистські організації, провів націоналізацію деяких галузей воєнної промисловості, встановив сорокагодинний робочий тиждень, оплачену відпустку (чотирнадцять днів), визнав колективний договір, виділив кредити селянству і ремісникам.

У відповідь на популістські кроки кабінету Блюма фінансова олігархія пішла на прямий саботаж економіки. Лише за 1936 – 1937 р.р. за кордон було переведено 100 млрд. франків. Підприємці стали закривати підприємства, масово звільняючи робітників. Вже в лютому 1937 р. Блюм був змушений оголосити про необхідність “паузи” у проведенні в життя програми Національного фронту. Це викликало протести комуністів. 21 червня 1937р. під ударами справа і зліва уряд Л.Блюма іде у відставку. У 1938 році Народний фронт розпався.

У квітні 1938р. було створено комітет Даладье, який відмінив 40-годинний робочий тиждень, збільшив податки, а щоб не допустити страйків воєнізував приватні підприємства, що мали військове значення, транспорт, комунальні установи. В області зовнішньої політики уряд пішов на укладення Мюнхенської угоди з Гітлером, за якою до Німеччини відійшла Судетська область Чехословаччини.

Зміни в державному ладі Франції в період між двома світовими війнами були незначними. Державний лад Третьої республіки, як і раніше, визначався Конституційними законами 1875 року. Свого подальшого розвитку набули тенденції, що були характерними для французької державності наприкінці XIX століття.

Основні важелі виконавчої влади в умовах Третьої республіки були зосереджені в руках уряду. Фактична роль глави держави — президента республіки — залишалася незначною. Характерно, що парламент намагався обирати на посаду президента маловпливових політиків. Обмежувалися деякі президентські прерогативи, на практиці не використовувалося право президента розпускати за згодою сенату палату депутатів.

Одночасно відбувалося падіння ролі парламенту як установи, що стоїть над урядом. Все частіше долю ради міністрів та її склад вирішував не парламент, а політичні партії, угруповання підприємців, профспілки,

різноманітні позапартійні організації. Депутатам парламенту нерідко доводилося лише виконувати їхні вказівки.

Незважаючи на характерні для Третьої республіки урядові кризи і відставки кабінетів у державному механізмі Франції в цей час відбувалося подальше посилення ролі уряду і його керівника—голови ради міністрів. Напередодні Другої світової війни до уряду Франції остаточно переходить право видання нормативних актів з різних питань державного життя. Уряд мав можливість видавати так звані декрети — закони, які формально мали уточнювати і доповнювати закони, а фактично змінювали і навіть скасовували затверджені парламентом законодавчі акти. Неабиякого значення у 30-х роках набуло і майже щорічне наділення уряду надзвичайними повноваженнями. В умовах, коли безперервно відбувалися урядові кризи і зміни кабінетів, ці повноваження опинялися в руках вищої бюрократії. Чиновницький апарат мав можливість послідовно захищати інтереси правлячої верхівки.

Французький уряд не заважав Гітлеру, проводити політику “невтручання”. І лише після нападу фашистської Німеччини 1 вересня 1939 року на Польщу уряд Франції (без санкції Національних зборів Третьої республіки) оголосив війну Німеччині. У травні 1940 року німецько-фашистські війська перейшли в наступ на Західному фронті. Французька армія зазнала поразки. Двадцять другого червня 1940 року Франція капітулювала.

Після капітуляції більша частина Франції була окупована фашистською Німеччиною. У частині південних і південно-східних районів, де збереглися інститути французької державності, утворилася «держава Віші» — за назвою курортного містечка, де містилася резиденція уряду. Це була маріонеткова держава, яка, за задумом гітлерівців, мала нейтралізувати і французький флот, і колоніальні війська. У листопаді 1942 року гітлерівці ввели свої війська на територію Віші і ліквідували залишки «вішійської державності», а разом тим і Третьої республіки.

23.2. Державний устрій та політичний режим Четвертої республіки.

Боротьбу з фашистськими окупантами вели всі патріотичні сили Франції.

На території Франції боротьбу проти окупантів очолили комуністи, під керівництвом яких в окремих районах, на підприємствах створювалися народні комітети і комітети дії. Другий центр руху опору був створений генералом де Голлем в еміграції (“Вільна Франція”) – в Лондоні. Поступово відбувалося об’єднання національно-визвольних сил і розвиток їх організаційної структури. Після об’єднання французького і лондонського центрів у травні 1943 року в Алжирі був створений єдиний Французький комітет національного визволення. У 1944 році він був перетворений на Тимчасовий уряд Французької республіки на чолі з де Голлем. Одночасно була сформована Консультативна асамблея, до якої увійшли представники всіх політичних партій і груп, що боролися за визволення Франції. На кінець 1944 року Франція в основному була звільнена.

Перед післявоєнною Францією постало безліч важливих проблем: економічних, соціальних, політичних. Однак центральним питанням внутрішньополітичного життя країни, навколо якого розгорнулася гостра боротьба, стало питання нового державного ладу, проблема нової конституції Франції.

Політичні партії по-різному уявляли собі перспективи розвитку державного ладу Франції, а в умовах багатопартійності це вело до появи значної кількості програм, розмежування політичних сил.

На цьому партійному фоні і розгорнулася боротьба за майбутню конституцію Франції, в ході якої були сформульовані три основні програми:

1. Комуністи вважали необхідним створити демократичну парламентську республіку з суверенними Національними зборами. Другу палату вони хотіли скасувати, владу президента обмежити. Комуністи вважали необхідним дати в Конституції перелік основних прав і свобод людини і громадянина.

2. Генерал де Голль намагався побудувати президентську республіку, де буде сильний голова держави, авторитетний уряд.

3. Радикали пропонували відновити Конституцію 1875 року і Третю республіку.

Більшість політиків наполягала на необхідності прийняття нової Конституції. У серпні 1945 року Тимчасовий уряд Франції вирішив провести вибори до Установчих зборів і референдум. Виборці повинні були відповісти на два запитання: 1) хочете ви, щоб була прийнята нова конституція чи щоб залишились у силі конституційні закони 1875 року? 2) чи вважаєте ви, що проект конституції, прийнятий Установчими зборами, слід затвердити на референдумі? Більшість виборів 21 жовтня 1945 року дала позитивну відповідь на обидва запитання.

На виборах до Установчих зборів найбільшу кількість голосів зібрали комуністи (більше п'яти мільйонів), які увійшли до складу уряду на чолі з генералом де Голлем. Незабаром відбувся конфлікт між установчими зборами і де Голлем, внаслідок чого він у січні 1946 року подав у відставку.

У квітні 1946 року проект конституції побудований на комуністичних засадах (однопалатний парламент, обмеження президентської влади тощо) був схвалений Установчими зборами, але на референдумі 5 травня 1946 року був відхилений більшістю французів.

У червні 1946 року відбулися нові вибори до Установчих зборів. Другий проект був компромісним, він враховував платформи різних політичних партій і на референдумі 13 жовтня 1946 року був затверджений.

Нова конституція, яка була вже п'ятнадцятою в історії Франції, проголошувала, що “всяка людська істота незалежно від раси, релігії і віросповідання має невід’ємні і священні права”. Основний закон урочисто підтверджував “права і свободи людини і громадянина, котрі освятила Декларація прав 1789 року”.

У своїй преамбулі Конституція 1946 року проголошувала важливі “економічні, політичні і соціальні принципи”. Жінкам гарантувалися у всіх

галузях рівні права з чоловіками. Кожен повинен працювати і мати право на одержання посади. Гарантувалося право на утворення профспілок і роботу в них, на страйк “в межах закону”, на колективний договір. Нація гарантує всім, було сказано в Конституції, зокрема дітям, матерям і літнім трудівникам, “охорону здоров’я, матеріальне забезпечення, відпочинок і дозвілля”. Організація “суспільної безкоштовної і світської освіти всіх ступенів” проголошувалась обов’язком держави.

За формою правління Франція була “світською, демократичною і соціальною” парламентською республікою.

Парламент складався з двох палат: Національних зборів і Ради Республіки. Обидві палати обиралися: Національні збори – на засадах загального і прямого виборчого права на п’ять років, Рада Республіки – комунами і департаментами на засадах загального і непрямого виборчого права.

Національні збори проголошувалися єдиним законодавчим органом країни, який не міг “передати це право” (ст.13), тобто делегувати свої законодавчі повноваження. Національні збори мали виняткове право ратифікації і денонсації міжнародних договорів, оголошення війни і таке інше.

Рада Республіки отримала лише дорадчі функції, її рекомендації не були обов’язковими для Національних зборів. Верхня палата лише вносила поправки до законопроектів, прийнятих Національними зборами.

Главою держави був президент республіки, який обирався на сумісному засіданні палат парламенту строком на сім років (ст.29). Він призначав голову уряду, державних радників, членів Верховної ради і Комітету Національної оборони, головував у раді міністрів. Президент промульгує закони протягом десяти днів, підписує і ратифікує міжнародні договори і т.д. однак ніяких надзвичайних повноважень Конституція президенту не давала. Більше того, кожен акт президента підписувався головою ради міністрів і одним із міністрів (ст.38).

Виконавча влада за конституцією, вручалася раді міністрів на чолі з її головою. Цей орган очолював безпосереднє державне управління країною. В його розпорядженні знаходився розгалужений бюрократичний чиновницький апарат.

Конституція покладала на міністрів колективну відповідальність перед Національними зборами за загальну політику кабінету і індивідуальну відповідальність за їх особисту діяльність. Працював уряд під контролем Національних зборів, які мали можливість абсолютною більшістю голосів відмовити кабінету в довірі. Така відмова тягла за собою колективну відставку кабінету. Але, якщо протягом 18 місяців відбудуться дві міністерські кризи, рада міністрів “може прийняти рішення про розпуск Національних зборів” (ст. 51).

Конституція зберегла в недоторканності колишню систему місцевого управління і суворий контроль з боку уряду за органами місцевого самоврядування.

23.3. Державний устрій та політичний режим П'ятої республіки.

Становлення державного ладу Франції в тій формі, яка була закріплена Конституцією 1946 року, не було повністю проведене в життя. Політична система, яка базувалася на класичному парламентаризмі, виявилася нездатною швидко і активно реагувати на складні соціально-економічні проблеми. Через це відбувалися постійні зміни в політичному режимі Четвертої республіки.

У 1951 році Національні збори приймають резолюцію про перегляд Конституції 1946 року. У 1954 році була проведена конституційна реформа. Відбулося фактичне посилення ролі впливу президента республіки, значно розширилися права і можливості уряду, простішим став процес його формування. Змінився статус верхньої палати – Ради республіки, якій були надані майже всі права і повноваження довоєнного сенату.

Більшого реакція зробити не змогла, Конституція 1946 року вистояла.

У 1956 році на виборах до Національних зборів компартія знову здобула перемогу. Ідея народного фронту стає популярною. З другого боку, монополістична буржуазія вимагає ліквідації демократичних інститутів, вона прагне до сильної президентської влади. Так утворюються умови для ліквідації Четвертої республіки.

У 1957 році у Франції підіймається нова хвиля соціально-політичних суперечностей, які були обумовлені війною в Алжирі, підвищенням цін, зростанням залежності від США і т. д.

Політичні партії по-різному намагаються вивести країну з кризи. Комуністи закликають до створення нового Народного фронту, водночас активізуються профашистські елементи. У травні 1958 року спалахує заколот військових у Алжирі. За таких умов 1 червня 1958 року парламент доручає де Голлю сформувати уряд і надає йому надзвичайні повноваження.

Де Голль розпускає Національні збори на “канікули” і створює комісію для підготовки нової Конституції. Через 20 днів проект Конституції був готовий, а 28 вересня 1958 року він був схвалений на референдумі. 6 жовтня 1958 року Конституція П'ятої республіки набрала чинності.

Структура Конституції 1958 року відрізняється від попередньої Конституції 1946 року. Невелика за обсягом преамбула хоч і згадує про права людини і про Декларацію 1789 року, однак не дає, як це було в Конституції 1946 року, переліку економічних та політичних прав громадян. Побудована нова Конституція за такою схемою: президент – уряд – парламент.

Центр всієї політичної системи за Конституцією – президент Республіки. Обирається він особливою колегією вибірників на сім років. Президент “стежить за додержанням Конституції”, забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів. “Він є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності” (ст. 5). Йому надані широкі постійні прерогативи. Він призначає прем'єр-міністра, головує в раді міністрів, здійснює призначення на цивільні і військові посади, він є головою Збройних сил і т. ін. Президент республіки обнародує закони протягом 15-ти діб, він може до закінчення цього терміну вимагати від парламенту нового

обговорення закону. Президент має право передати на референдум законопроект, що стосується організації державної влади може достроково розпустити національні збори.

Особливе значення має стаття 16 Конституції, яка надає президенту надзвичайні повноваження. “Коли установлення Республіки, незалежність нації, цілісність її території і виконання нею міжнародних обов’язків опиняться під серйозною і безпосередньою загрозою”, а нормальне функціонування органів державної влади буде порушене, президент республіки “вживає заходів, які диктуються обставинами”. Щоб скористатися такою можливістю президенту слід було провести офіційні консультації з прем’єр-міністром, головами палат парламенту а також Конституційною радою.

Друге місце в державному механізмі П’ятої республіки займав уряд, який “визначає і здійснює політику Нації” (ст. 20). У його розпорядженні знаходились адміністративні органи та збройні сили. Прем’єр-міністр посідав особливе місце в цій структурі. Він керував діяльністю уряду, відповідав за національну оборону, забезпечував виконання законів.

23.4. Основні джерела та риси права.

Для Франції у ХХ ст. домінуючим джерелом права, як і раніше, залишається закон, і передусім кодекс. У період між двома світовими війнами у Франції продовжували діяти цивільний і торговий кодекси Наполеона. З урахуванням змін у суспільному розвитку до них вносилися суттєві поправки. Законом від 1925 року, окрім акціонерних товариств, дозволено було створення товариств із обмеженою відповідальністю; власник землі не міг без дозволу держави використовувати рушійну силу води; уряд, пославшись на інтереси безпеки повітряного сполучення, міг зруйнувати будь-яку споруду. Був спрощений порядок вилучення приватних земель на потреби залізничного і промислового будівництва, для спорудження військових баз і т.п. Законодавство надає можливість для примусового продажу землі.

Відбувається помітний відступ, як в законодавстві так і в судовій практиці, від класичних принципів договору: свободи договору, рівності сторін у договорі, його юридичної непорушності.

Державно-адміністративне втручання у сферу договірних відносин порушує свободу договору. Окремі міністерства або відомства отримують право нормувати ціні і визначати ряд інших умов договорів, регламентувати загальний обсяг угод, які здійснюються окремими компаніями.

Нерівність сторін у договорі обумовлювалася не тільки їх різною економічною силою, але й юридичними договірними формами, які часто діставали санкцію уряду. Великі компанії отримували від уряду дозвіл на самостійне складання формуляру або договору приєднання, який не міг бути змінений контрагентом. У таких договорах зникає юридична рівність сторін. Вони ставили укладача формуляру в привілейоване становище, дозволяли йому включати в договір вигідні тільки для нього умови.

Контрагенту залишалося “приєднатися”, тобто прийняти договір без обговорення. Такі договори отримали назву “договорів приєднання”.

Змінився погляд і на принципи непорушності договору. Державна рада і судові органи, щоб звільнити боржника від відповідальності за невиконання зобов’язання, почали використовувати доктрину “про непередбачені обставини”. Судді визнавали правомірність розірвання або зміни договору, якщо обставини на час виконання договору радикально змінилися порівняно з тим, якими вони на момент його укладення.

Тривалий час міжнародні зв’язки монополій, їх всесвітнє переплетіння залишалися у Франції за сферою державного регулювання. Закон від 1967р. постановляє, що будь-яке товариство, органи управління якого знаходяться на території Франції, підкоряється французьким законам.

У ХХст. у законодавстві багато уваги приділялося сімейному праву. У 1907році французьке законодавство дозволило жінці-робітниці вільно, незалежно від чоловіка, розпоряджатися заробітком. У 1938 році закон визнав за одруженою жінкою право обирати місце проживання. Нарешті, законом 1965 року жінці було надане право займатися професійною діяльністю незалежно від бажання чоловіка.

Були введені деякі положення про захист позашлюбних і покинутих батьком дітей.

Подальшу регламентацію одержали майнові відносини подружжя. Діяли два основних види правового режиму сімейного майна: договірний і легальний.

Виникнення першого пов’язано з укладенням шлюбного контракту, який складався до реєстрації шлюбу. Контракт визначав правовий режим майна, кожного з подружжя, яке належало їм до шлюбу, а також майна набутого у шлюбі і інші майнові питання.

У випадку легального правового режиму встановлювалась спільність майна, тобто все майно набуте в шлюбі належить подружжю, але особистою власністю кожного є дошлюбне майно, а також майно, яке кожен з подружжя одержав під час шлюбу у вигляді спадщини чи подарунку. Особистим майном кожного є також майно придбане за рахунок прибутків від дошлюбної власності.

Трудове право як окрема самостійна галузь оформляється під прямим впливом організованого робітничого руху лише у ХХ ст.. В 1919 році було визнане право професійних спілок укладати колективні договори. У 1936 році уряд Народного фронту зробив колективні договори профспілок складовою частиною урядової політики. Право робітничого класу на утворення професійних спілок, на укладення колективних договорів отримало закріплення в Конституції Франції 1946 року.

В результаті боротьби робітників у 1919 році був введений восьмигодинний робочий день, а пізніше законодавство Народного фронту встановлює 40-годинний робочий тиждень і оплачувану відпустку. Після Другої світової війни був встановлений мінімум заробітної плати.

В 1945-1946 роках було прийнято ряд нормативних актів по соціальному страхуванню. Вони передбачали право на пенсію кустарям, ремісникам, вводили пенсії за віком, за інвалідністю, у зв'язку з втратою годувальника, матеріальне забезпечення у разі хвороби або втрати працездатності.

За законом 1938 року оплата праці жінок прирівнювалася до оплати праці чоловіків.

Право на пенсію по старості мають по французькому закону особи, які досягли 60 років. Вони одержують 20% середнього заробітку. По досягненні 65 років вони набувають право на пенсію в розмірі 40% середнього заробітку. Існують певні обмежувальні умови, такі як – певний страховий стаж, робочий стаж.

У галузі кримінального права тривалий час діяв Кримінальний кодекс 1810 року, до якого неодноразово вносилися різного роду доповнення і зміни. Значно посилив каральні санкції закон, прийнятий 4 червня 1960 року. Для шістнадцяти складів злочинів єдиною мірою покарання визнавалася смертна кара. Для інших складів передбачалися довічне ув'язнення, довічний гамівний дім, ув'язнення на строк від десяти до двадцяти років. Усього було переглянуто 38 статей Кримінального кодексу 1810 року.

У 1992 році був прийнятий, а в 1994 році набрав чинності новий Кримінальний кодекс Франції, який втілює сучасні тенденції в кримінально-правовій політиці країни. Кодекс продовжує курс на посилення кримінальної відповідальності за особливо небезпечні злочини (тероризм, виробництво і поширення наркотиків, рекет і т.ін.), але одночасно передбачає певну гуманізацію покарань. Так, у ньому замінена смертна кара довічним ув'язненням.

За часів Народного фронту в 30-х роках було видано декілька законів, спрямованих проти фашистських виступів: “Про носіння зброї під час демонстрацій”, “Про розпуск бойових груп і приватної міліції” і т.ін.. З метою захисту зовнішньої безпеки в 1934, 1939 і 1940 роках приймаються закони про шпигунство.

У зв'язку з катастрофічним зменшенням дітородіння у Франції уряд сподівався виправити становище за допомогою кримінальних законів 1920, 1924, 1934 років, які встановлювали покарання за підбурювання до абортів, залишення сім'ї тощо.

Після Другої світової війни основну увагу кримінальне законодавство приділяє політичним злочинам, боротьбі з робітничим рухом. У 1947 році з'являється Закон Шумана (“Про захист республіки”). Десятирічне ув'язнення загрожувало тим, хто організовував страйки і боровся з штрейкбрехерами. Декретом, виданим у 1950 році, боротьба проти перевезення зброї прирівнювалася до “державної зради”. Щоправда, поступово відбувалася демократизація кримінального права: в 1981 році була скасована кара на смерть, покарання за деякі злочини було обмежене штрафами.